Vadehavet Kulturarvsatlas

Supported by

Interreg IIIB

Oversigt over kortlægningsemner

2. Arbejdsrapport. August 2006

KULTURARVSSTYRELSEN

Vadehavet Kulturarvsatlas

Arbejdsrapport 2

Oversigt over kortlægningsemner

Indholdsfortegnelse

1	Forord	7
2	Tid – landskabstyper – temaer – emner	9
2.1	Oldtid - tiden indtil ca. 1100	9
2.2	Middelalder til udskiftningstiden ca. 1100-1750	10
2.3	Udskiftningstiden ca. 1750-1850	16
2.4	Andelstiden og industrialiseringen ca. 1850 til i dag	19
3	Beskrivelse af kortlægningsemner/kulturmiljøer	26
3.1	Kyst	34
3.1.1	Søfart/handel	34
	17. Varde Bro	36
	25. Hjerting	38
	30. Esbjerg Havn	41
	46. Roborghus	44
	50. Sønderho, Fanø	47
	51. Nordby, Fanø	50
	67. Markedspladsen i Ribe	53
	96. Havneby, Rømø	55
	116. Skibbroen i Tønder	60
	127. Lægan	65
3.1.2	Vandregulering langs kysten	67
	88. Mindestenen ved Rejsby	68
	112. Højer Kanal, Højer Sluse og Højer Dige	70
	114. Gamle havdiger og den gamle kogsinddeling – beskrives under de respektive kortlægningsemner og ikke selvstændigt	-
	115. Gamle diger langs åløbene – beskrives under de respektive kortlægningsemner og ikke selvstændigt	-
	126. Vidåslusen	72
3.1.3	Fiskeri, fangst og jagt	74
	5. Sønderside	75
	53. Fuglekøjer på Fanø	77

3.1.4	Klitlandbrug	79
	3. Oksby	80
	7. Ho og Bordrup	82
	16. Skallingen	83
3.1.5	Rekreation	87
	6. Sommerhuse i Ho	89
	24d. Sjelborg hyttekoloni	91
	24e. Marbæk hyttekoloni	93
	48. Sneum Sluse	95
	55. Fanø Bad og kurtiden, golfbanen	97
	80. Ribe Kammersluse	100
	95. Lakolk feriebebyggelse	102
	148. Emmerlev Klev	103
3.1.6	Navigation	106
	1. Blåvand Fyr og bygningskomplekset omkring med Blåvand Radio og redningsstationer	107
	29. Fyrsystemet omkring Esbjerg	110
3.2	Marsk og geest	112
3.2.1	Landbrug, bebyggelsesstrukturer	112
	9. Kjelst, Tarp, Burgård, Billum Gårde, Vester Janderup	114
	24b. Marbæk Plantage	118
	26. Højklynge i Hoffmanns Plantage	120
	89. Rejsby-V. Åbølling-Havervad	122
	90. Hjemsted	124
	93. Langdysserne ved Abterp	126
	101. Ålbæk Mølledal	128
	105. Højklynge mellem Hjerpsted og Koldby	131
3.3	Marsk	133
3.3.1	Landbrug, bosættelse, inddigning	133
	81. Ribemarsken	135
	97. Forballum	137
	100. Misthusum	139
	122. Ubjerg	142
	123. Ved Åen	144
	124. Tøndermarsken m. Bremsbøl	146
3.4	Geest	149
3.4.1	Landbrug på geestranden, bebyggelsesstruktur, hedeopdyrkning	149
	21. Kravnsø, Kokspang og Hostrup	152
	23. Ribe Plantage	155
	24a. Marbæk Plantage	157

	24c. Marbækgård, Myrthuegård	160
	36. Allerup Enge	162
	45b. Krogsgård mark	164
	49. Tradsborg	166
	61. Farup Kirkeby/Kærbøl og Nørre Farup	168
	82. Vester Vedsted	170
	84. Sønder Farup	172
	85. Gammel Hviding, Høgsbro, Råhede og Enderup	174
	92. Astrup	176
	99. Ballum Østerende	178
	102. Mjolden og Ottersbøl	180
	128. Bønderby og Kannikhus	183
	136. Husmandskolonien Kærmark	185
	139. Kogsbøl og Skast Mose	187
	141. Ottersbøl Domænegård	189
	143. Røj Domænegård	190
3.5	Øerne	192
3.5.1	Landbrug og økonomi	192
	52. Rindbysletten	194
	56. Sønderho	195
	57. Nordby	197
	87. Mandø	199
	94. Juvre, Kommandørgården, Toftum	201
3.6	Det bebyggede land	202
3.6.1	Landsbyer	202
	28. Guldager Kirkeby	205
	44. Novrup	207
	47b. Nybrogård ved Spøttrup	209
	47c. Tømmerby	211
	59. Darum	213
	62. Vilslev Spang og Vilslev Kirke	215
	64. Jedsted	217
	98. Ballum Vesterende	219
	103. Bådsbøl-Ballum	221
	106. Hjerpsted og Hjerpsted Kirke	222
	129. Emmerlev	225
	130. Emmerlev Kirke og Højkro	227
	131. Skast Kirke	229
	135. Brøns	231
	146. Nr. Sejerslev	233
	154. Nørremølle landsby	235
3.6.2	Bydannelse	237
	27. Guldager Stationsby	239

	34. Esbjerg, gridplan og udvikling	241
	35. Esbjerg Torv og centrum	243
	37. Finnebyen, Esbjerg	246
	38. Kirkegadekvarteret Esbjerg	248
	39. Sygehuskvarteret, Esbjerg	251
	40. Parkvej, Esbjerg	253
	69. Ribe middelalderbyplan	255
	74. Kurveholmen og Kongensgadekvarteret, Ribe	258
	75. Tangekvarteret, Ribe	260
	91. Skærbæk Stationsby	262
	107. Højer	264
	117. Leos Allé, Strucks Allé, Dragonvej, Ribe Landevej, Tønder	267
3.6.3	Slotte og herregårde	268
	12. Hesselmed	270
	13. Visselbjerg	272
	14. Vardehus	274
	45a. Krogsgård	276
	47a. Sneumgård	278
	60. Riber Kjærgård	280
	71. Riberhus	282
	79. Lustrupholm	284
	132. Trøjborg	286
	133. Schackenborg og en del af Møgeltønder	288
	134. Kogsbøl Hovedgård	291
3.6.4	Industri og fremstillingsvirksomhed	293
	66. Jedsted Mølle	295
	72. Dammene i Ribe, jernstøberiet, bomuldsfabrikkerne, elværket	297
	137. Lindskov Mølle	300
3.6.5	Offentlige institutioner	302
	4. Mosevrå Filialkirke	303
	10. Billum Kirke	305
	11. Janderup Kirke	307
	18. Varde Skt. Jacobi Kirke	309
	19. Varde Hospital	311
	31. Sct. Josephs Hospital i Esbjerg	313
	41. Spangsbjerg Hospital i Esbjerg	315
	43. Jerne Kirke	318
	45c. Tjæreborg Kirke	320
	47d. Sneum Kirke	322
	58. Darum Kirke	324
	68. Ribe Domkirke	326
	70. Ribe Sct. Katharinæ Kloster	328
	73. Ribelund	330

	76. Ribe Statsseminarium	332
3.6.6	Infrastruktur	334
	15. Tarphage bro, færge og færgegård, Varde Ås udløb	335
	22. Fanøs infrastrukter	338
	32. Esbjergbanen	342
	33. Jernbanen og banegården i Esbjerg	344
	77. Jernbanen Ribe-Tønder	347
	78. Drivvejen	349
3.6.7	Grænser	351
	65. Kongeåens udløb fra Gredstedbro mod vest	353
	86. Egebæk-Hviding Station	355
	147. 1920-grænsen til Tyskland	357
	152. Rudbøl og Siltoft grænser	359
	153. Sæd grænse	361
3.6.8	Fritid og rekreation	363
	8. Langes Have, Ho	365
	20. Arnbjerg-anlægget i Varde	367
	142. Bondehaven i Randerup	369
3.6.9	Andelsanlæg	371
	63. Vilslev Mejeri og brugsforening	372
3.6.10	Krig/militær	374
	2. Bunkere ved Blåvand	376
	42. Bunkere omkring Esbjerg	378
	54. Atlantvolden, rester ved Fanø	380
	83. Militæranlæg Vester Vedsted	382
	144. Soldaterskoven ved Tønder	384
	145. Sikringsstilling Nord	386
4	Kolofon	389

1. Forord

Denne rapport er andet led i **Forundersøgelsen – Fase 1** til *Vadehavet Kulturarvsatlas*, der blev igangsat i 2005 som led i det trilaterale projekt LancewadPlan med det formål at udvikle den fælles bevaring og forvaltning af landskabet og kulturarven i Vadehavsområdet.
Vadehavet Kulturarvsatlas er en del af dette projekt og har til formål, at sætte fokus på Vadehavsregionens kulturarv, både hvad angår bygningsområdet, kulturmiljøområdet og landskabsområdet.
Den første arbejdsrapport – "Karakteristik af hovedtræk" – belyste Vadehavets natur, landskab, kulturhistorie samt arkitektur og byggeskik. Denne anden rapport "Oversigt over kortlægningsemner" indeholder en beskrivelse af ca. 150 lokaliteter/kortlægningsemner, som er en indkredsning af mulige kulturmiljøer. Beskrivelserne skal anvendes i forbindelse med det videre arbejde med udvælgelse af 80 værdifulde kulturmiljøer. Rapporterne kan desuden anvendes af kommuner, museer m.fl. i det fremtidige planlægnings- og bevaringsarbejde.

Oversigt over kortlægningsemner (bruttolisten over mulige kulturmiljøinteresser) er opdelt efter tidsepoker, landskabstyper, temaer og emner.

De fire ***tidsepoker*** er nærmere beskrevet i første del af forundersøgelsen, 1. arbejdsrapport "Karakteristik af hovedtræk".

Oversigten er opdelt i fire perioder:
1. Oldtiden - tiden indtil ca. 1100
2. Middelalder til udskiftningstiden ca. 1100-1750
3. Udskiftningstiden ca. 1750-1850
4. Andelstiden og industrialiseringen ca. 1850 til i dag

Oversigten er inddelt i følgende ***landskabstyper***, som er opdelt så det særlige landskab i Vadehavsregionen karakteriseres: Kyst, Marsk, Geest, Øerne og Strukturer på tværs af landskabet (Det bebyggede land). Landskabstyperne er nærmere beskrevet i første del af forundersøgelsen, 1. arbejdsrapport "Karakteristik af hovedtræk".

Temaerne er knyttet til de økonomiske og funktionelle forhold. Først og fremmest Vadehavets kystområder, som har affødt temaer, der har med jagt, fiskeri, søfart, handel, vandregulering, klitlandbrug, rekreation og navigation at gøre. Så følger temaer der har med marsk og geest at gøre, som primært er landbrug, bosætning, hedeopdyrkning, landindvinding. Så følger det bebyggede land med temaer som landbrug, landsbyer, byer, fritid og rekreation, industri, grænser, infrastruktur, andelsanlæg, offentlige institutioner, krig og militær.

Til temaerne knytter der sig en række ***emner***.

Nogle lokaliteter optræder flere gange, dels fordi de er relevante til forskellige tider, og dels fordi nogle tidligere kulturmiljøudpegninger dækker meget store arealer.

"RA" og "SJA" efterfulgt af et tal refererer til de i regionplanen udpegede kulturmiljøer for hhv. Ribe Amt og Sønderjyllands Amt.

De ca. 150 kortlægningemner er fremhævet med fed skrift. Med ”normal” skrift nævnes de steder, som er blevet foreslået undervejs i arbejdet, men som er fravalgt, fordi der fandtes andre, mere repræsentative eksempler. Med ”**fed**” skrift nævnes de kortlægningsemner, som findes og beskrives under pågældende tema. Med ”***fed og kursiv***”skrift nævnes de kortlægningsemner, som findes under dette tema, men er beskrevet under et andet. I margenen henvises til et nummer, som refererer til det beskrevne kulturmiljøemne. Sidst i teksten findes en liste med det samlede antal kulturmiljøemner, tematisk opdelt.

Museerne har i beskrivelsen valgt at lægge flere kulturmiljøemner sammen, hvis dette har vist sig hensigtsmæssigt. Modsat er andre blevet opdelt i flere mindre.

Detaljerede kort over området kan hentes via projektets hjemmeside,
http://www.kuas.dk/kulturarv/vadehavet/kort/index.jsp

Feltarbejdet – Fase 2: Udpegning og kortlægning af 80 værdifulde kulturmiljøer:
Ud fra de ca. 150 beskrevne kortlægningsemner beskrivelser vælges 80 kulturmiljøer, som undersøges og beskrives i perioden 15. april til 1. oktober 2006 og som kommer til at indgå i det endelige atlas**.** Den geografiske afgrænsning af kulturmiljøerne foretages i forbindelse med feltarbejdet.

Charlotte Lindhardt 1. august 2006

2. Tid – landskabstyper – temaer – emner

De

2.1 Oldtid - tiden indtil ca. 1100

Landskab	Tema	Emner	Kulturmiljøemner	Nr.
Kyst	Søfart/ Handel	Ladepladser, havne m.v.	**Markedspladsen i Ribe**	**67**
			Ladeplads Hviding Nakke og Hviding Kirke	**85**
Marsk og Geest	Landbrug Bebyggel-sesstruktur	Bosætning på geestranden Driftsformer Markstrukturer Kulturarvsarealer Vadesteder	**Højklynge mellem Hjerpsted og Koldby**	**105**
			Langdysserne ved Abterp	**93**
			Hjemsted Jernalderboplads og banke med bebyggelse ved Hjemstedgård	**90**
			Kjelst, Tarp, Burgård, Billum Gårde, Vester Janderup	**9**
			Marbæk Plantage Markstrukturer fra jernalderen, bopladser fra Jernalderen (RA 7.2)	**24b**
			Ålbæk Mølledal stenalderbopladser + gravhøje	**101**
			Rejsby-V. Åbølling-Havervad Geestrandområde med bosættelsesmønster fra jernalderen (SJA 21)	**89**
			Højklynge i Hjerting/Guldager (Breinholt Plantage og Hoffmanns plantage)	**26**
			Højklynge i Solbjerg Plantage	

2.2 Middelalder til udskiftningstiden ca. 1100-1750

Landskab	Tema	Emner	Kulturmiljøemner	Nr.
Kyst	Vand-regulering langs kysten	Diger og digebyggeri Sluser Stormfloder	**Gamle havdiger og den gamle kogsinddeling** – beskrives under resp. kortlægningsemner	**114**
			Gamle diger ved åløbene – under resp. kortlægningsemner	**115**
	Søfart/ Handel	Skipperbyer ladepladser havne m.v. Skibsvrag Lokal søfart Færger *Dybene knyttes an til købstæderne og forklares i den generelle tekst*	***Ho***	**6**
			Kjelst, Janderup	**9**
			Skibbroen i Ribe	**69**
			Skibbroen i Tønder	**116**
			Varde Bro	**17**
			Lægan	**127**
			Højer Havn	**107**
			Hjerting	**25**
	Fiskeri, fangst og jagt	Fiskerlejer Sælfangst	**Sønderside**	**5**
			Sønderho	**50**
			Nordby	**51**
			Østershuset ved Kiers gård (gården og anlægsstedet syd for)	**107**
Marsk	Landbrug Bosættelse Inddigning	Bosættelse på forhøjninger og værfter Etablering af koge Markstruktur Afvanding	**Forballum** Diger, værfter, marskgårde og geestrandbebyggelser (SJA 17)	**97**
			Misthusum	**100**
			Ubjerg	**122**
			Ved Åen	**123**
			Tøndermarsken m. Bremsbøl Værfter, diger, marskbyer og -enge (SJA 14), indre koge før 1556, ydre koge efter 1692	**124**
			Ribemarsken	**81**

Geest	Landbrug på geest-randen Bebyggel-sesstruktur Hedeop-dyrkning	Geestrandsbebyggel se Driftsformer Markstrukturer Gravhøje mm.	**Bønderby** **Astrup** **Mjolden og Ottersbøl** **Sønder Farup** ***Forballum*** **Ballum Østerende** ***Bådsbøl-Ballum*** **Marbækgård, Myrthuegård** **Vester Vedsted**	**128** **92** **102** **84** **97** **99** **103** **24c** **82**
Øerne	Landbrug og økonomi	Landbrug skippersamfund frisisk præg Bytteøkonomi med fastlandet. Hvalfangst Tidlig bebyggelse Beskyttelse mod stormfloder	**Rømø** Vadehavsø og øsamfund, Kommandørgården (SJA 19) ***Sønderho*** ***Nordby*** **Juvre på Rømø** Bebygget 1200-1300-tallet på sandforhøjning, senere værft **Mandø** ***Voldsted Borrebjerg på Rømø***	**94** **50** **51** **94-96** **87** **96**
Det bebyggede land	Landsbyer	Karakteristiske landsbyer Kirker og kirkeomgivelser *Kirkerne beskrives som en del af det kulturmiljø, de indgår i*	**Hjerpsted** Landsbyejerlav og geestrandlandsby med sjælden struktur (SJA 15) **Emmerlev** ***Forballum*** **Ballum Vesterende** ***Ballum Østerende*** **Bådsbøl-Ballum** **Brøns**	**106** **129** **97** **98** **99** **103** **135**

			Guldager Kirkeby	**28**
			Nørremølle landsby	**154**
			Novrup (RA 2.1)	**44**
			Møgeltønder Sønderby	**133**
			Nr. Sejerslev	**146**
			Sæd landsby	**153**
			Ballum Kirke Pga. huse ved kirkegården	**98**
			Emmerlev Kirke Pga. placering	**130**
			Guldager Kirke Pga. placering	**28**
			Hjerpsted Kirke Pga. placering	**106**
			Hviding Kirke Pga. placering	**85**
			Janderup Kirke Pga. placering	**11**
			Kristkirken Tønder Pga. placering i byen	**116**
			Ribe Domkirke Pga. bymiljø	**68**
			Ribe Kloster (Sortebrødre) Pga. bymiljø	**70**
			Skast Kirke Pga. placering	**131**
			Sneum Kirke Pga. placering og sammenhæng med Nybro og Tømmerby	**47d**
			Randerup Kirke Pga. placering	

			Varde Skt. Jacobi Kirke Placering ved Torvet	**18**
			Vilslev Spang og Vilslev Kirke	**62**
	By-dannelse	Købstæder, flækker Stationsbyer o.l.	***Varde middelalderbyplan***	**18**
			Ribe middelalderbyplan	**69**
			Tønder middelalderbyplan	**116**
			Højer	**107**
			Slotsgaden, Møgeltønder Rindby, den første store bebyggelse i Nordby sogn	**133**
			Udviklingstidens landsbyer, Vester Vedsteds ryttergårde m. rytterhus	**82**
	Slotte og herregårde	Godser, hovedgårde, herregårde, slotte Godsstruktur	**Hesselmed (RA 1.2)**	**12**
			Sneumgård	**47a**
			Visselbjerg	**13**
			Krogsgård og Krogsgård Mark (RA 2.2)	**45a**
			Lustrupholm	**79**
			Trøjborg	**132**
			Schackenborg + del af Møgeltønder	**133**
			Riberhus	**71**
			Vardehus	**14**
			Tønder Slot (del af Tønder)	**116**
			Riber Kjærgård	**60**
			Kogsbøl Hovedgård	**134**

	Industri og fremstil-lingsvirk-somhed	Møller Kniplingsfabrikation Østers	**Dammene i Ribe** ***Slotsmøllen i Tønder*** ***Brøns Vandmølle*** **Lindskov Mølle** ***Østershuset ved Kiers gård***	**72** **116** **135** **137** **107**
	Offentlige institu-tioner	Hospitaler Skoler Kirker Klostre	Abild Kirke ***Alslev Kirke*** ***Ballum Kirke*** **Billum Kirke** Brede Kirke ***Brøns Kirke*** Daler Kirke **Darum Kirke** ***Emmerlev Kirke*** ***Farup Kirke*** ***Guldager Kirke*** ***Hjerpsted Kirke*** ***Ho Kirke*** Hostrup Kirke ***Hviding Kirke*** ***Højer Kirke*** **Janderup Kirke** **Jerne Kirke** ***Kristkirken Tønder*** ***Mandø Kirke***	 **9** **98** **10** **135** **58** **130** **61** **28** **106** **6** **85** **107** **11** **43** **116** **87**

			Mjolden Kirke	**102**
			Møgeltønder Kirke	**133**
			Randerup Kirke	
			Rejsby Kirke	**89**
			Ribe Domkirke	**68**
			Ribe Sct. Katharinæ Kloster	**70**
			Rømø Kirke	**96**
			Sneum Kirke	**47d**
			Skærbæk Kirke	**91**
			Skast Kirke	**131**
			Tjæreborg Kirke	**45c**
			Ubjerg Kirke	**122**
			Varde Skt. Jacobi Kirke	**18**
			Vester Vedsted Kirke	**82**
			Vilslev Kirke	**62**
	Infra-struktur	Vejnet, overgangssteder (vadesteder, broer, færger) kroer, ladepladser i åer	**Drivvejen**	**78**
			Højkro	**130**
			Vejen Højer-Rudbøl på 1556-diget	**112**
			Den Svorne Vej	**100**
			Fanøs infrastruktur	**22**

2.3 Udskiftningstiden ca. 1750-1850

Landskab	Tema	Emner	Kulturmiljøemner	Nr.
Kyst	Søfart/ handel	Skipperbyer ladepladser havne m.v. Skibsvrag Lokal Søfart Færger	**Sønderho (RA 11.6)**	**50**
			Nordby	**51**
			Hjerting	**25**
			Roborghus	**46**
			Bådsbøl Ballum	**103**
			Højer	**107**
	Klit-landbrug	Blandingsøkonomi: Landbrug m. fiskeri, jagt, søfart, markstrukturer, fællesdrift.	**Ho og Bordrup (RA 1.1)**	**7**
			Oksby (RA 11.3)	**3**
			Rindbysletten (RA 11.4)	**52**
			Grønningen på Fanø (RA 11.5)	**57**
			Skummede agre på Rømø i den samlede Rømøudpegning	**94-96**
			Skallingen (Skov- og Naturstyrelsens jagthytter)	**16**
Marsk	Landbrug, Bosæt-telse, Inddigning mm.	Klægflækning Græsning Landindvinding	***Kjelst***	**9**
			Skallingen	**16**
			Ribemarsken	**81**
			Tøndermarsken og legat-jordene, indvindingen før 1850	**124**
Geest	Landbrug på geest-randen Bebyggel-sesstruktur Hedeop-dyrkning	Geestrandsbe-byggelse Driftsformer, markstrukturer Adgangsveje Udskiftning Husmandskolonier Tørvegravning	***Kjelst, Tarp, Burgård, Billum Gårde, Vester Janderup, Hyllerslev (RA 1.3)***	**9**
			Allerup Enge	**36**
			Kravnsø, Kokspang og Hostrup (RA 1.4)	**21**
			Visselbjerg og Vibæk (RA 1.5)	**13**
			Farup Kirkeby/Kærbøl og Nørre Farup (RA 2.7)	**61**

			Sønder Farup (RA 2.9) **Vester Vedsted (RA 2.9)** **Gammel Hviding, Høgsbro, Råhede og Enderup (RA 2.10)** **Skast Mose** **Ballum Østerende og Vesterende** **Vibæk** **Husmandskolonien Kærmark** **Tradsborg** **Krogsgård mark** ***Vilslev Marsk*** **Kogsbøl Mose**	**84** **82** **85** **139** **98-99** **13** **136** **49** **45b** **62, 63** **139**
	Landbrug	Udskiftningstiden i geest og marsk Udskiftning Overdrev	***Ho/Oksby*** Udstrimlet o. 1800 ***Fanøs agre*** Fællesarealer og bittesmå marker med meget smalle agre ***Fritliggende gårde på randen af nedre ådal i Ho Bugt fra Janderup, Hyllerslev og Billum*** ***Legatfenner i Tøndermarsken*** Uændrede gennem tiden	**6** **56, 57** **9** **124**
Øerne	Landbrug	Klitlandbrug Skippersamfund Frisisk præg Bytteøkonomi med fastlandet.	***Rømø*** Vadehavsø, øsamfund (SJA 19) Kommandørgården **Sønderho** **Rindbysletten** **Nordby**	**94** **56** **52** **57**
Det bebyggede land	Landsbyer	Karakt. landsbyer Kirker og kirkeomgivelser	***Vibæk*** **Tjæreborg Sønderby(RA 2.3)**	**13** **46**

			Sneum, Nybro og Tømmerby *(RA 2.4)*	**47b, 47c**
			Darum (RA 2.5)	**59**
			Vilslev Spang (RA 2.6)	**62**
			Jedsted	**64**
			Ribemarsken (RA 2.8) Inder og Yder Bjerrum, Ribe Holme	**81**
			Emmerlev Kirke og Højkro	**130**
	Slotte og herregårde	Udstykninger og frasalg	**Visselbjerg**	**13**
			Hesselmed	**12**
			Sneumgård	**47a**
			Krogsgård	**45a**
			Riber Kjærgård	**60**
	Grænser	Hertugdømmets grænser	***Vilslev Spang***	**62**
			Kongeåens udløb fra Gredstedbro mod vest	**65**
	Industri	Møller Industri Energiens bygninger	**Ribe Jernstøberi 1848**	**72**
			Ribe Bomuldsfabrikker 1850	**72**
			Bevandingsmølle Ballum Enge	**100**
			Brøns Vandmølle 1807	**135**
	Offentlige institu-tioner	Hospitaler Skoler Forsorgshjem o.lign. Kirker Klostre	***Nordby Kirke 1786***	**51**
			Sønderho Kirke 1782	**50**
			Gl skole i Toftum, Rømø 1784	**94-96**
	Infra-struktur	Overordnet vejnet, overgangssteder (vadesteder, broer, færger) kroer, ladepladser i åer	***Mjolden færgested***	**102**
			Roborghus	**46**
			Lægan Kro + overgang	**127**
			Tarphage færge og gård	**15**
			Varde Å, eneste ureg. udløb	**15**

2.4 Andelstiden og industrialiseringen ca. 1850 til i dag

Landskab	Tema	Emner	Kulturmiljøemner	Nr.
Kyst	Vand-regulering langs kysten	Diger og digebyggeri Sluser Stormfloder	***Kystdigesystemet i sin helhed*** - beskrives under de respektive kortlægningsemner	-
			Fløjdiget Vester Vedsted	**82**
			Kammerslusen	**80**
			Sneum Sluse	**48**
			Ballum Sluse m. kro	**100**
			Højer Sluse og dige	**112**
			Vidåslusen	**126**
			Mindestenen ved Rejsby	**88**
			Slikgårde m.m. v. Rømø	**94-96**
			Slikgårde på Mandø	**87**
			Digerne på Mandø med støpe, høl og arkimedessnegl	**87**
			Stormflodssøjler – beskrives under de respektive kortlægningsemner	-
	Søfart/ handel	Skipperbyer Ladepladser Havne m.v. Skibsvrag Lokal Søfart Færger Dyb, sejlrender (beskrives under byerne)	**Esbjerg havn**	**30**
			Ballum Slusekro	**100**
			Fanø-færgen	**51**
			Rømø-Sild-færgen	**96**
			Lystbådehavn Fanø 1974	**51**
	Fiskeri, fangst og jagt	Fiskerlejer Fiskerihavne Fuglefangst	***Hjerting***	**25**
			Esbjerg fiskerihavn	**30**
			Havneby havn	**96**
			Fuglekøjer på Fanø	**53**

	Rekreation	Søbad, hoteller, pensionater, sommerhuse, hyttekolonier, andre ferie- og fritidsanlæg	**Marbæk-Myrtue (RA 15.1)**	**24e**
			Sjelborg (RA 15.2)	**24d**
			Sneum Sluse (RA 15.3)	**48**
			Højer Havn og kaj	**107**
			Emmerlev Klev	**148**
			Ribe Kammersluse (RA 15.4)	**80**
			Fanø Bad og kurtiden	**55**
			Hjerting Hotel	**25**
			Lakolk feriebebyggelse (med den gl. skinnevej, som badegæsterne blev kørt ad)	**95**
			Hytter ved kammerslusen i Ribe	**80**
			Sommerhuse i Blåvand	**1**
			Sommerhuse i Ho	**6**
			Golfbanen på Fanø	**55**
	Navi-gation	Sømærker og båker Fyr Redningsstationer	**Blåvand Fyr og bygningskomplekset omkring det med Blåvand Radio**	**1**
			Fyrsystemet omkring Esbjerg	**29**
			Navigationsskolen Fanø	**51**
			Redningsstationer på Rømø	**94-96**
			Redningsstation Mandø	**87**
			Redningsstation Fanø	**50**
			Redningsstationer Blåvand	**1**
			Redningsstation Skallingen	**16**

Marsk	Landbrug Bosættelse Inddigning	Bosættelse på værfter Etablering af koge Jordfordeling Afvanding Naturbevaring Landindvinding	***Støpen på Mandø***	**87**
			Høl i Møgeltønder kog	**124**
			Afvanding af Tøndermarsken Pumpestationer og ådiger langsVidåen	**124**
			Margrethekog, fremskudte dige	**126**
			Landindvindingen ved Rømø-dæmningen	**94-96**
			Slikgårde på Mandø	**87**
Geest	Bosættelse Opdyrk-ning	Husmandskolonier Hedeopdyrkning Plantager Domænegårde	**Husmandskoloni Kærmark**	**136**
			Ottersbøl Domænegård	**141**
			Røj Domænegård	**143**
			Kannikhus ved Bønderby	**128**
			Marbæk Plantage	**24a**
			Tingdal Plantage	**149, 101**
			Ribe Plantage	**23**
			Plantagerne på Rømø	**94-96**
Det bebyggede land	By-dannelse	Købstæder, flækker Stationsbyer, parcelhuskvarterer Villakvarterer o. 1900	**Esbjerg, gridplan og udvikling**	**34**
			Esbjerg Torv og centrum	**35**
			Guldager Stationsby	**27**
			Skærbæk Stationsby	**91**
			Egebæk-Hviding Station	**86**
			Kurveholmen Ribe	**74**
			Kongensgadekvarteret Ribe	**74**
			Tangekvarteret, Ribe	**75**
			Finnebyen, Esbjerg	**37**
			Kirkegadekvarteret Esbjerg	**38**

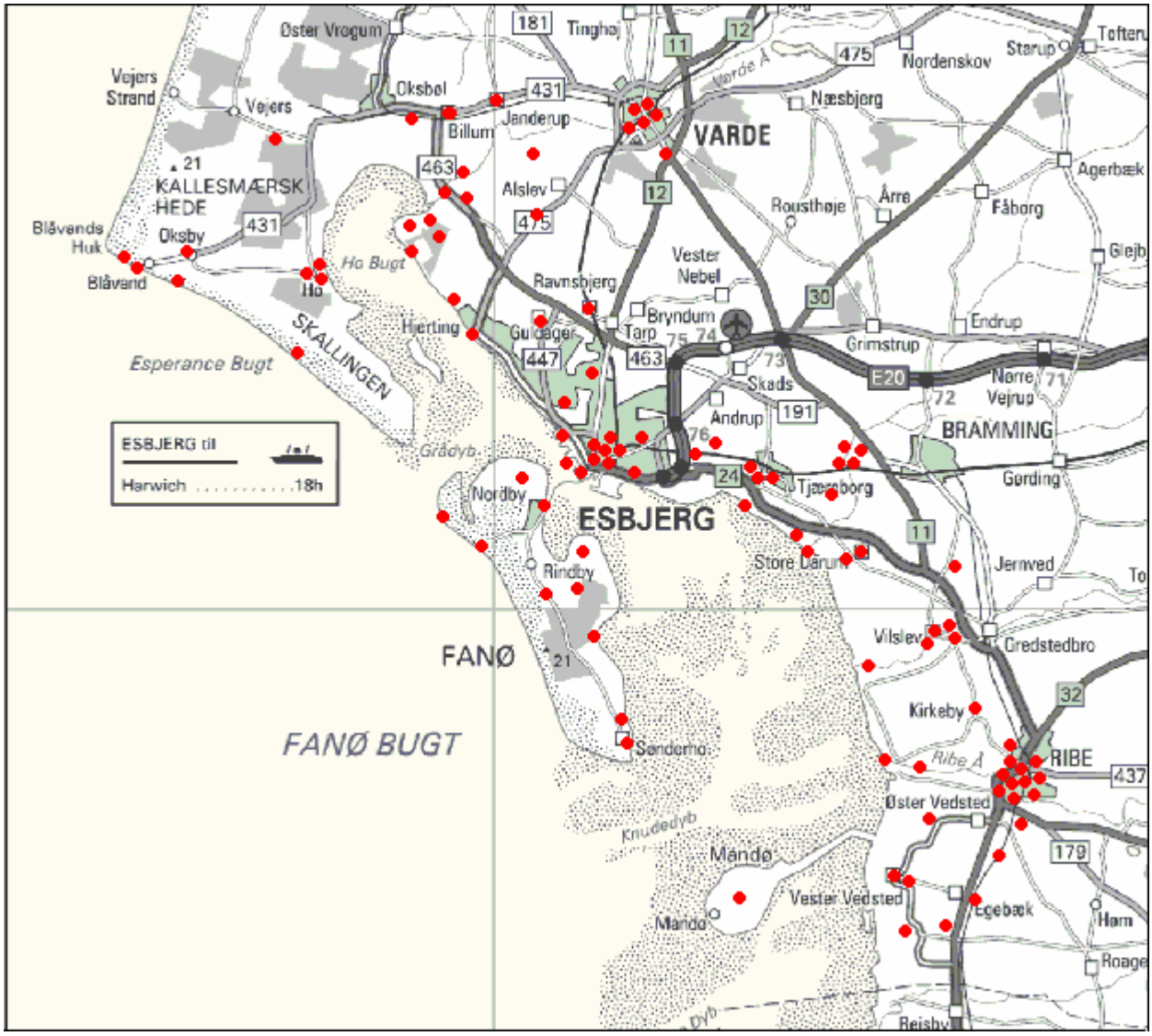
			Sygehuskvarteret, Esbjerg	**39**
			Parkvej, Esbjerg	**40**
			Leos Allé, Tønder	**117**
			Strucks Allé, Tønder	**117**
			Dragonvej, Tønder	**117**
			Ribe Landevej, Tønder	**117**
			Æ Hjøwerplads, Æ Hjøwer-vej, malkepladsen på Fanø	**51, 57**
			Odden på Fanø	**57**
			Nordbys grønninger	**57**
	Fritid og rekreation	Parker og haver	**Langes Have, Ho**	**8**
			Museumshaven i Ribe	
			Vognsbølparken i Esbjerg	
			Bondehave i Randerup	**142**
			Arnbjerg-anlægget i Varde	**20**
			Højer Mølle	**107**
			Anlægget ved Tønder Seminarium	**117**
			Mølleparken i Tønder (Amtmandspalæets Have)	**117**
	Grænser	Hertugdømmets grænser 1920-grænsen 1864-grænsen Nationalitetspåvirkning Skiftende grænser	***Vester Vedsted (Gendarmstien)***	**83**
			Egebæk-Hviding Station m.m.	**86**
			Rudbøl	**152**
			Siltoft grænse	**152**
			Sæd grænse	**153**
			1920-grænse til Tyskland m. grænsestationer og gendarmhuse) (SJA 18)	**147**

	Industri	Møller Jernstøberier Anden industri Energiens bygninger Klægflækning	**Ribe Elværk** **Jedsted Mølle** *Esbjergs industrihavn* ***Skærbæk Uldspinderi*** ***Esbjerg Vestkraft*** Måde forbrændingsanlæg ***Esbjerg Havn*** ***Fabrikken ved Højer Sluse*** ***Kjelst*** ***Vindmølleparken Fanø 1983*** ***Stampemøllen ved Ålbæk*** Højspændingsanlæg til Fanø	**72** **66** **30** **91** **30** **30** **112** **15** **22** **101**
	Infra-struktur	Overordnet vejnet, overgangssteder (vadesteder, broer, færger) kroer, ladepladser i åer, jernbaner	***Rømø-dæmningen*** **Tarphage færgested og bro** **Roborghus** ***Bådsbøl Ballum*** **Jernbanen Ribe-Tønder 1887** ***Jernbanen Tønder-Højer*** Stationsbygninger i Højer og Møgeltønder ***Egebæk-Hviding Station*** **Jernbanen Esbjerg** ***Ballum Slusekro***	**94-96** **15** **46** **103** **77** **107, 116** **86** **32-33** **100**

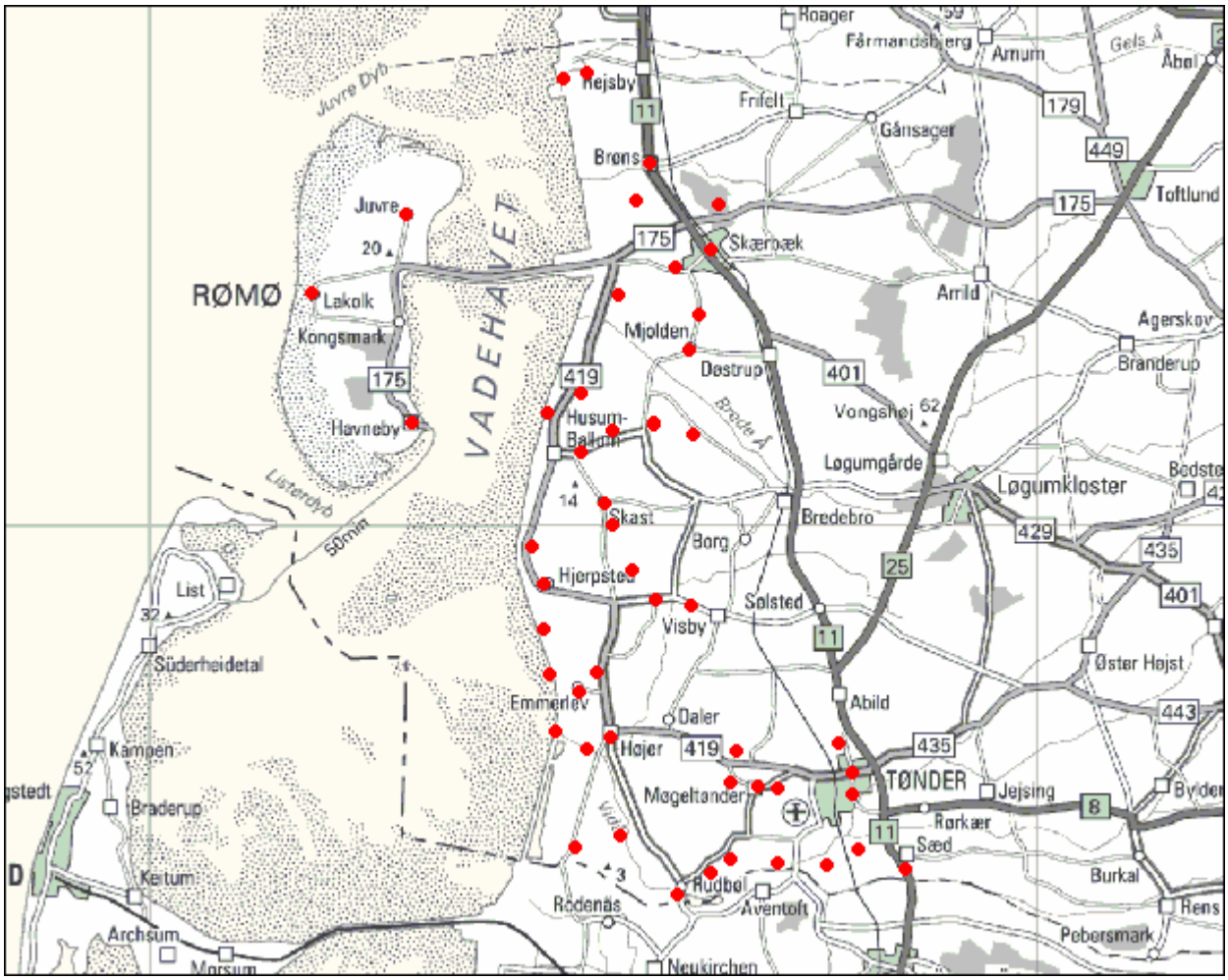
	Andels-anlæg	Mejerier, brugs-foreninger, foder-stofforretninger, forsamlingshuse, andelslandsbyer og andre andelsvirksomheder.	**Vilslev Mejeri og brugsforening**	**63**
			Andelssvineslagteri, Esbjerg.	**30**
			Andelssild og Essi, Esbjerg	**30**
			Eksport af smør og bacon, Esbjerg Havn	**30**
			Rejsby Andelsmejeri	**89**
	Offentlige institu-tioner	Hospitaler Skoler Forsorgshjem o. lign. Kirker Klostre	***Hviding Statshospital***	**86**
			Hjerting Sanatorium m.fl.	**25**
			Sct. Josephs Hospital i Esbjerg	**31**
			Spangsbjerg Hospital i Esbjerg	**41**
			Varde Hospital	**19**
			Ribe Statsseminarium	**76**
			Ribelund	**73**
			Højer Søskendehjem	**107**
			Tønder Seminarium	**117**
			Vajsenhuset i Tønder	**117**
			Tønder Sygehus	**117**
			Rindby Kapel 1894	
			Esbjerg, Vor Frelsers Kirke 1887 (ark. Axel Møller)	**38**
			Esbjerg, Skt. Nikolai Kirke 1969, katolsk (ark. Spreckelsen)	**38**
			Hjerting Kirke 1992 (ark. Havsteen-Mikkelsen)	**25**
			Oksby, Mosevrå Filialkirke 1891 (ark. Uldall)	**4**

			Esbjerg, Zionskirken 1912-1914 (ark. Magdahl-Nielsen) Esbjerg, Treenigheds Kirke 1961 (ark. Flagstad Rasmussen og Knud Thomsen) Esbjerg, Skt. Johannes 1894, metodist Esbjerg, Skt. Nikolai kapel 1924, katolsk (ark. O. S. Berg) Esbjerg, Apostolsk Kirke 1892 Esbjerg, Jesu Kristi Kirke af Sidste Dages Hellige 1936 Tønder, Katolsk kirke, 1964 Tønder, Apostolsk, Efter 1950, evangelisk ***Tønder, Ny apostolsk kirke*** 1921, gl. skole (ark. Thaysen) Tønder, Jehovas Vidners Rigssal uden år (ark. Bramsen) ***Skærbæk Frimenighed 1909*** (ark. Jakobsen) Varde Metodistkirken 1891	**117** **91**
	Krig/ militær	1864-krigen 1. Verdenskrig 2. Verdenskrig Fæstningsværker fra 2. Verdenskrig	**Soldaterskoven (SJA 22)** (luftskibsbase for zeppelinere under 1. Verdenskrig) **Bunkere omkring Esbjerg** ***Bunkere på Rømø*** **Bunkere ved Blåvand** **Militæranlæg Vester Vedsted** **Atlantvolden, rester ved Fanø** **Sikringsstilling Nord**	**144** **42** **94-96** **2** **83** **54** **145**

3. Beskrivelse af kortlægningsemner/kulturmiljøer
Kort: Vadehavsområdets nordlige del med kortlægningsemner

Kort: Vadehavsområdets sydlige del med kortlægningsemner

Ca. 150 kortlægningsemner er udvalgt til nærmere beskrivelse.
VAM = Museet for Varde By og Omegn
ESM = Esbjerg Museum
ASR = Den Antikvariske Samling i Ribe
SØN = Museum Sønderjylland v/Tønder Museum og Haderslev Museum
Følgende numre udgår, fordi lokaliteterne er flyttet hen under andre: 104, 108, 109, 110, 111, 118, 119, 120, 121, 125, 138, 140, 141, 149, 150, 151.

Hvem	Nr.	Indhold
VAM	1	Blåvand Fyr og bygningskomplekset, Blåvand Radio, Blåvand Redningsstation og sommerhuse
VAM	2	Bunkersanlæg ved Blåvandshuk
VAM	3	Oksby
VAM	4	Mosevrå Filialkirke

VAM	5	Sønderside
VAM	6	Ho, Ho Kirke og sommerhuse
VAM	7	Ho og Bordrup
VAM	8	Langes Have, Ho
VAM	9	Fritliggende gårde på randen af nedre ådal fra Varde til Ho Bugt (Janderup, Billum og Kjelst), Janderup ladeplads og Kjelst ladeplads samt teglværkerne i Kjelst
VAM	10	Billum Kirke
VAM	11	Janderup Kirke og ladeplads
VAM	12	Hesselmed
VAM	13	Visselbjerg og Vibæk
VAM	14	Engene vest for Varde by med voldstedet til Vardehus
VAM	15	Varde Å's udløb samt Tarphage færgested og bro
VAM	16	Skallingen og Redningsstationen på Skallingen
VAM	17	Varde Bro
VAM	18	Varde Skt. Jacobi kirke – Varde middelalderbyplan
VAM	19	Varde Hospital
VAM	20	Arnbjerg-anlægget i Varde
ESM	21	Kravnsø, Kokspang, Hostrup
ESM	24a	Marbækområdet: Opdyrkning, plantager
ESM	24b	Marbækområdet: Oldtid, jernalder, bopladser/agersystem, stenalder- og bronzealderhøje
ESM	24c	Marbækområdet: Marbækgård og Myrthuegård
ESM	24d	Marbækområdet: Sjelborg, Sjelborgdalen, sommerhuskoloni
ESM	24e	Marbækområdet: Marbækgård og kysten, sommerhuskoloni
ESM	25	Hjerting
ESM	26	Højklynge i Hoffmanns plantage og samt Hjerting
ESM	27	Guldager Stationsby
ESM	28	Guldager Kirkeby, Guldager Kirke

ESM	29	Fyrsystemet Esbjerg
ESM	30	Esbjerg Havn
ESM	31	Sct. Josephs Hospital i Esbjerg
ESM	32	Esbjergbanen
ESM	33	Jernbanen og banegården i Esbjerg
ESM	34	Esbjerg Gridplan
ESM	35	Esbjergs torv og centrum
ESM	37	Finnebyen, Esbjerg
ESM	38	Kirkegadekvarteret Esbjerg
ESM	39	Esbjerg, Nørrebrogade og sygehuskvarteret
ESM	40	Parkvej, Esbjerg
ESM	41	Spangsbjerg Hospital, Spangsbjerg Sanatorium
ESM	42	Bunkere omkring Esbjerg
ESM	43	Jerne Kirke
ESM	44	Novrup
ESM	45a	Krogsgård
	45b	Krogsgård og Krogsgård Mark (Hovmarken)
	45c	Tjæreborg Kirke
ESM	46	Tjæreborg Sønderby, Roborghus, ladeplads Sneum
ESM	47a	Sneum og Sneumgård
ESM	47b	Nybrogård ved Spøttrup
ESM	47c	Tømmerby
ESM	47d	Sneum Kirke
ESM	48	Sneum Sluse og hyttekolonien
ESM	49	Tradsborg
ESM	36	Allerup Enge
ESM	50	Sønderho og Sønderho Kirke

ESM	51	Nordby
ESM	52	Rindbyslettens klitlandbrug
ESM	53	Jagt og fiskeri, fuglekøjer på Fanø
ESM	54	Atlantvolden, rester ved Fanø
ESM	55	Fanø bad og kurtiden, golfbanen på Fanø
ESM	56	Sønderho klitlandbrug
ESM	22	Infrastruktur Fanø
ESM	57	Nordbys marker/Grønningen
ASR	58	Darum Kirke
ASR	59	Darum: Darum Midtby, Sønderby og Nørreby
ASR	60	Riber Kjærgård
ASR	61	Farup Kirkeby, Kærbøl og Nørre Farup
ASR	62	Vilslev og Vilslev Spang
ASR	63	Vilslev Mejeri og Brugsforening
ASR	64	Jedsted
ASR	65	Kongeåens udløb fra Gredstedbro mod vest
ASR	66	Jedsted Mølle
ASR	67	Markedspladsen i Ribe ca. år 700-850
ASR	68	Ribe Domkirke, Ribe Domsogn
ASR	69	Ribes middelalderlige bykerne
ASR	70	Ribe Sct. Catharinæ Kloster
ASR	71	Riberhus Slotsbanke
ASR	72	Ribes tidlige industrimiljø ca. 1850-1880
ASR	73	Ribelund
ASR	23	Ribe Plantage og Galgebakken

ASR	74	Kurveholmen og Kongensgade/Albert Skeels Gade, villakvarterer fra 1890-1930
ASR	75	Tangekvarteret
ASR	76	Ribe Statsseminarium
ASR	77	Jernbanen Ribe-Tønder
ASR	78	Drivvejen
ASR	79	Lustrupholm
ASR	80	Ribe Kammersluse og det rekreative miljø ved samme
ASR	81	Ribemarsken, Inder og Yder Bjerrum, Ribe Holme, Mandø Hølade
ASR	82	Vester Vedsted, Vester Vedsted Kirke og fløjdiget
ASR	83	Militæranlæg, Vester Vedsted, Gendarmstien
ASR	84	Sønder Farup
ASR	85	Hviding kirke, Hviding Nakke og bebyggelsen på bakkeøen
ASR	86	Egebæk Hviding Station – Hviding Statshospital
ASR	87	Mandø (hele øen)
SØN	88	Mindestenen ved Rejsby Sluse
SØN	89	Rejsby – Vester Åbølling – Havervad
SØN	90	Hjemsted Banke – Hjemsted Landsby
SØN	91	Skærbæk Stationsby
SØN	92	Astrup
SØN	93	Langdysserne ved Abterp
SØN	94	Rømø: Juvre landsby med Juvrediget, Kommandørgården, Toftum gl. skole
SØN	95	Rømø: Kongsmark-Tvismark til Lakolk (østvestgående)
SØN	96	Rømø: Havneby, Kirkeby, Vesterhedeområdet, plantagerne
SØN	97	Forballum
SØN	98	Ballum Vesterende

SØN	99	Ballum Østerende
SØN	100	Ballummarsken, Misthusum
SØN	103	Bådsbøl Ballum
SØN	101	Kystvejen Emmerlev-Hjerpsted med Ålbæk Mølledal
SØN	102	Mjolden – Ottersbøl og Ottersbøl Domænegård
SØN	105	Hjerpsted – højklynge
SØN	106	Hjerpsted kirke og landsby
SØN	107	Højer flække
SØN	112	Højer Kanal, Højer Sluse og Højer Dige
SØN	113	Kystdigesystemet i sin helhed – beskrives under de respektive kulturmiljøer
SØN	114	Gamle havdiger – beskrives under de respektive kulturmiljøer
SØN	115	Gamle diger langs åløbene – beskrives under de respektive kulturmiljøer
SØN	116	Tønders middelalderlige bykerne
SØN	117	Tønders nyere kvarterer uden for Kongevej
SØN	122	Ubjerg
SØN	123	Ved Åen syd for Møgeltønder
SØN	124	Tøndermarsken
SØN	126	Margrethekog, Det fremskudte dige og Vidåslusen
SØN	127	Anlægsstedet og kroen ved Lægan
SØN	128	Bønderby
SØN	129	Emmerlev
SØN	130	Højkro og Emmerlev Kirke
SØN	131	Skast Kirke og Skast Landsby
SØN	132	Trøjborg
SØN	133	Møgeltønder og Schackenborg

SØN	134	Kogsbøl Hovedgård
SØN	135	Brøns
SØN	136	Husmandskolonien Kærmark
SØN	137	Lindskov Mølle
SØN	139	Skast Mose og Kogsbøl Mose
SØN	142	Bondehave i Randerup
SØN	143	Domænegården Røj
SØN	144	Zeppelinbasen og Soldaterskoven ved Tønder
SØN	145	Sikringsstilling Nord
SØN	146	Nørre Sejerslev, Vrågård, Sønder Sejerslev
SØN	147	Den dansk-tyske grænse af 1920
SØN	148	Emmerlev Klev
SØN	152	Rudbøl og Siltoft grænsebyer
SØN	153	Sæd grænselandsby
SØN	154	Nørremølle landsby

3.1 Kyst
3.1.1 Søfart/handel

17. Varde Bro
25. Hjerting
30. Esbjerg Havn
46. Roborghus
50. Sønderho, Fanø
51. Nordby, Fanø
67. Markedspladsen i Ribe
96. Havneby, Rømø
116. Skibbroen i Tønder
127. Lægan

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
Süderheidetal
Kampen
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Rømø
Rejsby
Frifelt
Brøns
Skærbæk
Mjolden
Døstrup
Husum-Ballum
Skast
Hjerpsted
Emmerlev
Visby
Borg
Bredebro
Løgumgårde
Løgumkloster
Vongshøj
Arrild
Agerskov
Branderup
Toftlund
Gåsager
Åbøl
Sølsted
Abild
Daler
Højer
Møgeltønder
TØNDER
Jejsing
Rørkær
Sæd
Burkal
Pebersmark
Rudbøl
Aventoft
Rødenæs
Neukirchen
Øster Højst
Bedsted
Byder
Brede Å
Vidå

Kulturmiljø **Varde Bro**

Nr. 17

Historiske kort Varde sogn, Varde kommune

Landskabstype Ådal / Kyst

Tema Søfart.

Emne Lokal søfart, ladeplads

Tid 1100-1750, 1750-1850, 1850-nu

Karakteristik

Natur

Varde er opstået som et handelssted på nordsiden af åen omkring et naturligt dannet vadested, men fra slutningen af 1800-tallet har byen bredt sig langs begge sider af åen. Denne kantes dog af de åbne enge mod vest og til en vis grad også øst for byen. Engene bliver sammen med de lavtliggende af byens huse fra tid til anden oversvømmet i forbindelse med stormflod.

Kultur

Varde Bro nævnes første gang 1463 i forbindelse med en bebyggelse, men må være ældre. Den kaldes til tider Varde Sønderbro og andre gange Varde Langbro. Broen var forpagtet ud, men i 1737 nævnes det, at Varde Langbro koster mere i reparationer, end der kommer ind ved forpagtningen. Byen anmoder i 1819 om, at broen overtages af landets almindelige vejvæsen, hvilket må være sket, for i 1823 opføres en helt ny træbro, efter at en stormflod 1. dec. 1821 har taget den gamle. Fra 1849 bestemmer en kongelig resolution, at der ikke længere skal betales bropenge for passagen over Varde Å.

Træbroen var gammel, da den i 1908 blev erstattet af den betonbro, der stadig er hovedfærdselsåren fra nord til syd gennem Varde By. Med den voksende trafik i 1900-tallet blev presset på broen for stort, og Nybro eller Torvegadebroen blev taget i brug i 1934. Rejsende fra oplandet måtte dog stadig til Varde for at komme over åen. Først i 1994 kom den tredie bro og omfartsvejen, der leder en væsentlig del af trafikken udenom byen. Herfra er der i øvrigt en fortrinlig udsigt over ådalen, både østpå mod byen og vestpå ud over engdragene.

For at hjælpe byens købmænd blev havnen flyttet fra Pramstedet østpå til Varde Bro i 1841 på byfoged Vedel-Heinens initiativ. Fra 1843 var der tillige toldsted, og toldboden nordvest for broen stod færdig i 1862. I løbet af 1850'erne og 1860'erne blev generende bugter på åen rettet ud, og det tidligere hovedløb mellem de to banker blev til en blind arm, den såkaldte Gamle Å. Samtidig begyndtes anlæggelsen af en trækbane langs åbredden, hvor et par mænd kunne gå og trække skibene med tove, fordi fartøjerne vanskeligt kunne sejle for egen kraft efter Janderup. Man nåede kun at få anlagt trækbanen fra den nye havn til Pramstedet, inden jernbanen, der kom i

1874-1875, satte en stopper for skibsfarten på åen. Den var ikke længere rentabel.

Landskab

Varde er fra gammel tid et trafikknudepunkt, hvorfra vejene på nord- og sydsiden af åen udgår som en stjerne. Det har været oplagt, at anlægge en bro, hvor der var et meget benyttet vadested, for så var vejnettet allerede på plads. Da broen var bygget, forhindrede den skibene i at sejle længere op ad åen, men de fleste varer blev landet ved Pramstedet, der lå ca. en km vest for byen, fordi sejladsen det sidste stykke var vanskelig på grund af manglende dybde eller helt umulig på grund af fiskegårde, der spærrede åløbet.

Arkitektur

Se under kultur.

Bevaringstilstand

Broen er inden for de seneste år sat i stand.

Sårbarhed

Kontekst

Kilder

Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie. 1942.
Ole Nørskov Nielsen m.fl.: Varde – en gammel vestjysk købstad. 1992.
Kommuneatlas Varde. 1992.

Historiske kort

Er efter deres opførelse markeret på vejkort, som viser egnen.

Kulturmiljø	**Hjerting**
Nr.	25
Sted/Topografi	Hjerting nord for Esbjerg
Landskabstype	Kyst
Tema	Søfart, Handel
Emne	Skipperbyer, ladepladser, Havne, Lokal søfart
Tid	Middelalder til i dag
Karakteristik	Skipperby og fiskerleje først omtalt 1291. Med søfart og fiskeri direkte fra stranden. Samling af gårde og huse tilbagetrukket fra kysten med direkte vejforbindelse til stranden. Fra 1500-tallet Vardes udskibningshavn, højdepunkt i 1700-tallet. Dampskibsfart til England 1851-1862. Den gamle bykerne og de kroede veje er godt bevaret med det direkte vejforløb til stranden med Hjerting Badehotel. Naturhavn, hvor Hjerting Løb går helt ind til kysten og skrænten viger for lavning. Søfart og fiskeri direkte fra stranden. Samling af gårde og huse lidt tilbagetrukket fra kysten med vejforbindelse direkte til stranden. Fra 1500-tallet var det Vardes udskibningshavn med højdepunkt i 1700-tallet. I 1680'erne fik Hjerting og Fanø ret til egen handel og blev dermed konkurrenter til købstæderne. Hjerting voksede da betydeligt, fik kgl. privilegeret kro ved stranden i 1690. To år senere flyttede toldstedet fra Varde dertil med pakhuse på stranden. Omkring 1700 var Hjerting den betydeligste udskibningsplads på Vestkysten, senere blev Hjerting reduceret til en mindre ladeplads for bøndernes nærhandel i Vadehavsområdet, svarende til andre ladepladser blandt andet ved Strandby, Roborghus nær Tjæreborg og flere steder i Sneum Å. Grønlandske Kompagni med trankogeri nord for byen 1720-1758. Hjerting landingsbro med dampskibsfart til England 1851-1862 - en 250 m lang pælebro, ødelagt af isskruninger, vej dertil langs stranden fra Hjerting Badehotel (Strandpromenaden). I midten af 1800-årene skabte stigende Englandssejlads på Hjerting baggrund for et nyt øst-vest vejmønster. Forbedrede makadamiserede veje til Varde og Kolding i 1840'erne (Hjerting Byvej, Guldagervej). Skibsbygning Hjerting-kaner (fiskerbåde) omkring 1900. Købmand Windfeld overfor badehotellet havde købmandshandel, fiskeeksport og tømmerhandel (han bolig ved siden af, Strandvejen 2). Også købmand på Guldagervej 10 fra 1880'erne og frem. Legatbolig Frihavn 1849 (konsul Mathiasen) for 4 sømænd/fiskere eller disses enker. Rådmand Grams legatboliger for fiskere opført 1899 og 1909. Hjerting Kro (1690) opført direkte ud til stranden, havde sommergæster allerede før 1879, brændte 1914, genopført på samme sted som Hjerting Badehotel. Også sommergæster på Hotel Strandgården før 1910. Strandpromenaden anlagt som vej til Landingsbroen omkring 1850.

Strandvejen til Esbjerg anlagt 1913-1914. Esbjergenserne byggede både mondæne villaer og sommerhuse langs begge veje fra 1920'erne og frem. Drengesanatoriet opført 1914 af Nationalforeningen for tuberkuløse drenge. K.K.L. *Kystsanatorium* (pigesanatorium) opført 1925, ombygget 1948. Senere også overtaget det nærliggende Anneks (oprindelig rekreationshjem for kvinder). Hoffmans villa Østerklev var en tid institution under Mødrehjælpen.
Hjerting Kirke er opført i 1992 efter tegninger af arkitekt Alan Havsteen-Mikkelsen. Kirken ligger tæt op ad den gamle Hjerting landsby med stråtækte huse syd for kirkegården. Kirken med de landsbykirke-agtige træk og den gamle bydel falder godt i tråd med hinanden. Den nye kirke afløste en såkaldt vandrekirke, en træbygning. Hjerting Kirke står med hvide mure og gråt blytag. Kirken ligger højt i terrænet skrånende især mod havet mod sydvest. Kirken ligger i den vestlige del af den forholdsvis nyanlagte kirkegård, som fleste steder endnu ligger som et grønt parkområde. Fra kirken er der en flot udsigt over Ho Bugt og Skallingen.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Endnu ligger der gamle huse i den ældste del af Hjerting. Disse er lave længehuse med et varierende antal fag. Husene er kalkede eller malede i forskellige farver. De ældste tage har strå som tagdækning, men ellers er tegl og skifer fremherskende. Nyere materialer som eternit bliver også brugt. Hjerting har ingen bevarende lokalplan, og husene forandres løbende. Kystsanatoriet er opført som en stor markant rødstensbygning i Bedre Byggeskik-arkitektur. Sanatoriebygningen har røde tagsten og hvide småsprossede vinduer. Det er en meget flot bygning, der ligger meget synligt i terrænet.

Bevaringstilstand

Byens gamle kerne (omkring Guldagervej-Hjerting Byvej) og de krogede veje er rimelig velbevarede. Vigtigt er det direkte vejforløb ned til stranden, her med Hjerting Badehotel, dog i ombygget stand. Grønningen adskiller den gamle bydel fra den lidt nyere langs stranden. Ingen søfarts/fiskeri anlæg på kyst og strand er bevarede, kun Strandpromenaden er den vej, der anlagdes til landingsbroen. Ny kystsikring med bolværk mod vandsiden har ændret den totalt. Vist intet bevaret omkring trankogeri eller skibsbygning. Toldkontrollørboligen findes måske stadig. Legatboligerne findes vist. Nuværende Hjerting Laks udsprunget af Kærgårds købmandshandel i 1920'erne, flyttede til nye bygninger på Bytoften 1971.
Hjerting Badehotel eksisterer stadig i om- og udbygget stand, medens Hotel Strandgården er nedrevet. Næsten alle sommerhuse er i dag afløst af villaer. Sanatorierne eksisterer fortsat, men kun det ene fungerer stadig som sådan. Der er stadig et livligt sommer- og badeliv omkring Strandpromenaden.

Sårbarhed

Ingen bevarende lokalplan for Hjertings gamle bydel. Ikke meget tilbage af det gamle miljø bortset fra hotellet og sanatorierne.

Kontekst Fiskeri, udskibning, rekreation/fritid/ferie, kirker.

Kilder
Esbjerg Kommuneatlas.
Hjerting Bys Historie, Hjerting Grandelaug 1962.
Poul Holm: Hjerting - et maritimt lokalsamfund ca. 1550-1930, 1992.
Hjerting i 700 år, Bygd 4, 1991.
Fredriksen: Hjuldampere og Havnebro, 1988.
Kirkeomgivelser, registrering af kirkeomgivelser i Ribe Amt, Ribe Amt 2005.

Historiske kort
Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-1863.

Kulturmiljø	**Esbjerg Havn**
Nr.	30
Sted/Topografi	Esbjerg by
Landskabstype	Kyst
Tema	Søfart, Handel
Emne	Havne
Tid	1850 til i dag

Karakteristik

Natur

Kultur

Esbjerg Havn blev grundlagt som følge af en rigsdagsbeslutning i 1868. Havnen blev anlagt som trafikhavn til eksport af råvarer fra landbruget, men blev reelt eksporthavn for forarbejdede landbrugsprodukter (især smør, bacon og æg), pga. de udenlandske toldmure og den danske andelsbevægelse. Tidligt blev den også fiskerihavn, som blev udvidet flere gange. Havnen er udbygget i flere omgange og er i dag blandt landets fire største havne med en mangesidet sammensætning af aktiviteter: Container- og passagertrafik, konsumfiskeri, industrifiskeri, offshore, færge, værft, kraftværk samt diverse havnerelaterede virksomheder, bl.a. fiskemelsproduktion og fiskeindustri. Esbjerg Havn var statshavn indtil år 2000, hvor den blev kommunal selvstyrehavn.

Landskab

Arkitektur

Eksempler på bygninger, der er markeret med bevaringsværdi i lokalplan 381 for Esbjerg Havn og i kommuneatlas Esbjerg som bevaringsværdige:

Havneadministrationen, Hulvejen 1.
KFK's administrationsbygning ved Nordre Dokkaj.
Karantænestation, Britanniavej 3.
Restaurant Gl. Havn, Britanniavej 3, tidl. DFDS' hovedkontor.
Restaurant Fiskepakhuset, Dokvej 3.
Sømandshjemmet Gl. Havn, Adgangsvejen 1.
Havnebetjentboligerne, hjørnet af Stålvej og Stormgade.
Den gl. Valsemølle, Toldbodvej .
Det gamle Toldkammer, Toldbodvej 1. Fredet.
Nødtørftshus, ved Trafikhavnskajs nordlige del.
Sømandshjemmet Ny Havn, i dag administration for Hjem Is, Auktionsgade.
Halle Restaurent, Auktionsgade 6.
Farvandsvæsenets bygninger, Vagervej 1.
Redningsstation, Tankbrovej 1.

	Havnebassinet ved Dokhavnen er også medtaget i kommuneatlas som bevaringsværdigt. Udenfor lokalplanen ses i Vesterhavsgade nogle af byens ældste bygninger, de små fiskerhuse, der stort set er uforandrede siden opførelsen omkring 1890. Bygningerne er meget varierede i deres arkitektur. Hovedsagligt er de prægede af historicismens stilopfattelser og skønvirkestil
Bevaringstilstand	Da Esbjerg Havn er i funktion, bliver de aktive virksomheder p.t. bevaret via brug.
Sårbarhed	Havnens potentiale som nyt byudviklingscenter betyder, at havnens dokhavn, som er den ældste struktur på havnen, er i fare for at blive omformet, således at denne ikke kan genkendes og forstås som Esbjergs vugge. Flere industribygninger er blevet nedrevet på havnen, også bevaringsværdige bygninger, og af de resterende industribygninger og anlæg er der risiko for, at disse bliver nedrevet for at give plads til ny industri eller nye tiltag. Følgende bygninger er i kommuneatlas betegnet som bevaringsværdige, og alligevel nedrevet: Pakhuset, Nordre Dokkaj 1. Den gl. oliemølle, Adgangsvejen. Det gl. Vestkraft, Vestkraftgade. Hermetikfabrikken, Fiskebrogade. Tre Korn- og foderstofsiloer ved Trafikhavnskaj. Eriksen og Christensens Hønse- og Svinefoderfabrik samt pakhus. Toldbodvej nr. 10. Der foregår p.t. et skarpt udskillelsesløb mellem havne i hele verden, og kun et fåtal danske havne ventes at overleve som aktive erhvervshavne. Derfor er Esbjerg Havns fremtid som erhvervshavn uvis.
Kontekst	Havn, infrastruktur, jernbaneforbindelser, fiskerihavn, containerhavn, industri, andelsvirksomheder, eksport, off-shore.
Kilder	Kommuneatlas Esbjerg. Trap Danmark1965. Industrisamfundets kulturarv, 1.del: Udpegning af industriminder i Ribe Amt, Esbjerg Museum 2004.
Historiske kort	Wilkens plan, 1870. 4 cm kort.

Fiskerihavn
Trafikhavn
Lystbådehavn
Sandodde
Kraftværk
Slagtorv
ESBJERG
Fanø

Kulturmiljø	**Tjæreborg Sønderby, Roborghus, ladeplads Sneum**
Nr.	46
Sted/Topografi	Tjæreborg Sønderby og Roborghus, ladeplads ved Sneum
Landskabstype	Det bebyggede land / Kyst
Tema	Søfart, Handel
Emne	Ladepladser, Lokal søfart
Tid	Middelalder til 1750
Karakteristik	Tjæreborg bestod før i tiden af to mindre enklaver, Sønderby og Østerby. Der lå en koncentration af gårde langs Sønderbyvej og langs Østerbyvej, med kirken i udkanten. De fleste gårde ligger i dag stadig på deres oprindelige plads. Udskiftningen fik ikke den store indflydelse på placeringen. Systemet med mange små agre blev bevaret, da det var vanskeligt at fordele jorden retfærdigt. De karakteristiske smalle markstykker, kaldet fenner, ses især i marsken. Langs Sønderbyvej ligger flere fine gårde, og på trods af fornyelser er der en god helhed. Der ligger en grønning nord for Sønderbyvej, som udgør et vigtigt landskabselement i byen. Østerbyvej er landsbygade og mere bymæssig. Jernebaneforbindelsen mellem Lunderskov og Esbjerg blev oprettet i 1874 og Tjæreborg blev stationsby og blev præget af den udvikling dette medførte. Før banen kom foregik den vigtigste handel ved Roborghus, syd for byen. Roborghus var en af egnens gamle ladepladser for Vadehavssejladsen, med udskibning af bla. tørv til Fanø, Norge og Hamburg. Nævnt som ladeplads 1645 under svenskekrigene. Dens storhedstid faldt sammen med Fanøs store søfartsperiode. Der var kro siden 1754, sidenhen også købmands- og tømmerhandel og fra 1845 toldsted. Da jernbanen åbnede 1874 flyttede først kroen til Tjæreborg (nuværende Blichers Kro), købmandshandlen i 1904 og tømmerhandlen i 1908. I 1920'erne udskibedes stadig lidt grus og tagrør, og stedet fik en opblomstring som kro og udflugtssted. Kroen blev nedlagt efter brand i 1923 og flyttet væk fra strandbredden. Den nuværende gård Roborghus fra 1925. Ikke langt derfra (midt på Roborg-knolden) er der fundet jernaldergårde med brolagte stalde fra tiden omkring Kristi fødsel.
Natur	Tjæreborg Østerby har været præget af mange store, gamle elmetræer, som tegnede byens profil i landskabet og skabte en stemning. Beplantningsmiljøet var også bevaret i en lokalplan, men hvor mange af træerne, der er genplantede efter elmesygens hærgen, vides ikke.
Kultur Landskab Arkitektur	Tjæreborgs arkitektur er præget af udviklingen efter banens etablering i 1874. Der er meget få huse tilbage i Tjæreborg by fra før 1874, men der er en del villaer, der formentlig er opført fra 1900 til 1930. Villaerne er rødstenshuse

præget af Bedre Byggeskik og muremester-arkitektur. Husene er byggede med røde tegltage, men en del har fået eternit på taget. Den sortglaserede sten er begyndt at få indpas. For en enkelt vej – Østerbyvej – er der lavet en bevarende lokalplan, men ellers er der intet, der beskytter de gamle huse. Langs Sønderbyvej ligger der en del af de oprindelige gårde, som er længehuse med stråtage eller tegltage. Enkelte har også eternit. Husene er rimeligt velbevarede, men mange er stærkt ombyggede. Der er ingen bevarende lokalplan.

Bevaringstilstand

Der findes i dag ingen kyst- og strandrelaterede anlæg, kun er toldkontrollørboligen fra 1845 (Vestre Strandvej 56) bevaret samt gården Roborghus fra 1925 (Vestre Strandvej 62), der erstattede den nedbrændte kro. Selve stedet og placeringen rummer dog stadig stor fortælleværdi om Vadehavets gamle ladepladser. Vejen på geestranden mod Krogsgård væk. Den lange lige vej mod Tjæreborg Sønderby er væk nord for den nyere, dæmningslagte Ribe landevej, der skærer Roborg-knolden over i to halvdele. Vejen mellem Roborghus og Tjæreborg Station eksisterer derimod stadig. Tæt sydøst for Roborghus starter Ribe-diget anlagt i 1920'erne.

Sårbarhed

Tjæreborg Sønderbys grønning ligger nu åben og friholdt for bebyggelsen i hele sin udstrækning – dette landskabselement kan ødelægges ved ny bebyggelse. Indtil videre er grønningen beskyttet i en lokalplan.
Stationsbygningen i Tjæreborg er nedrevet, og derved forsvandt et vigtigt kendetegn for byens historiske udvikling som stationsby.
Roborghus vil være sårbar over for yderligere bebyggelse og inddigning af marskarealerne mod nordvest.

Kontekst

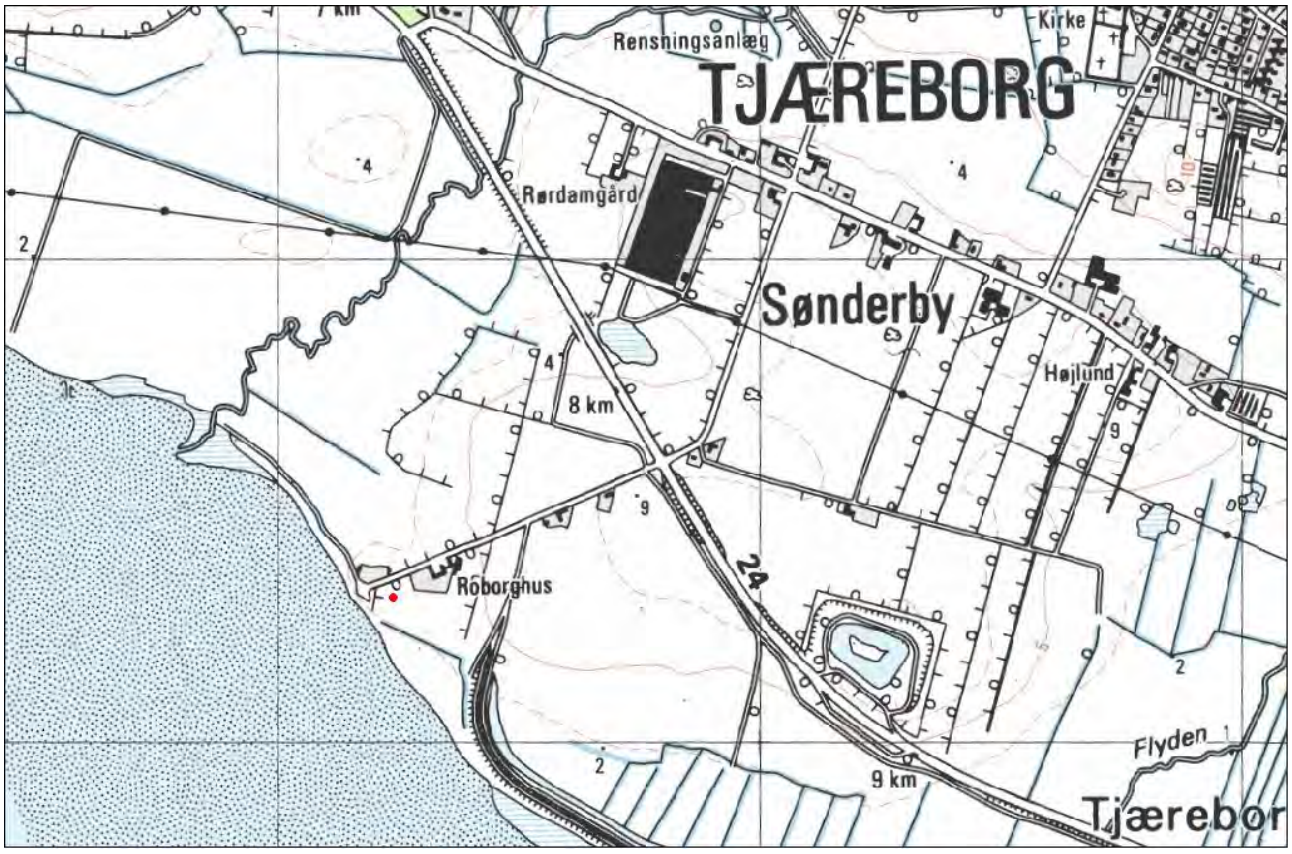
Infrastruktur. Tjæreborg stationsby (Blichers kro, købmands- og tømmerhandel). Marsklandsbyen Tjæreborg. Kystkultur Fanø. Landvinding.

Kilder

Kommuneatlas Esbjerg.
Landbygninger i Esbjerg Kommune.
Tvillingesogne af Geest og Marsk, 1972-77.

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-1863.

Renshingsanlæg
TJÆREBORG
Kirke
Rørdamgård
Sønderby
Højlund
8 km
Roborghus
24
Flyden
9 km
Tjærebor

Kulturmiljø	**Sønderho, Sønderho Kirke**
Nr.	50
Sted/Topografi	Sønderho, Fanø
Landskabstype	Øerne
Tema	Søfart, Handel
Emne	Skipperbyer, Ladepladser, Havne.
Tid	1750-1900
Karakteristik	Sønderhos bebyggelse er vidnesbyrd om søfartens storhedstid, ca. 1741-1900. Byens struktur med gadenet pegende mod havnen samt fælles pladser/grønninger, er karakteristisk for skipperbyen. I denne periode skabtes det særlige Fanøhus og den særlige stil. Hustypen er en gammel enlænget gård, mens frisiske påvirkninger findes både i det ydre og indre, blandt andet høgab, malede stik, farveholdning, vægfliser, bræddeskillerum, paneler mv. Homogen og velbevaret bebyggelse. Meget specielt og værdsat miljø som skipperby. I byen findes bl.a. toldkontor (1793), redningsstation (1887), Mødested/udsigtspunkt;"Børsen", tidligere ophalingsplads til skibsværfter, nu kun navn tilbage, tøndehus (1865), naturhavn, tidligere sømærke på kåverbjerget - nu kun navnet tilbage. Skole (1856). Stendige (1847) i norske sten, uændret siden 1928. Krogård (1722), fredet. Få landbrug tilbage. Speciel form for husholdningslandbrug med areal ved huset (hjemtoften) samt parceller i klitter, hede og eng. Kirken fra 1782 er rejst på Sønderhos gamle kirkested lidt vest for den tætbebyggede by, der i 1700-årene udviklede sig fra et fiskerlejer til en skipperby. Kirken og kirkegården ligger, hvor strandvejen kommer ind fra vest og deler sig i en nordgående landevej og i bygaden, som leder ned til havnen. Kirken er opført af bygmester Morten Jensen Tarp. Det er en stor rektangulær murstensbygninger, der fik sin nuværende skikkelse 1865, da to parallelle sadeltage med gavle i øste og vest blev afløst af et stort rødligt skiftertag med blændningsprydede gavle efter udkast af V. Th. Walther. Samme år nybyggede man våbenhuset foran syddøren. Kirken er bygget til at rumme 760 personer og har en enkel grundplan med rette vinkler. Kirken har rundbuede vinduer. Indvendig fremtræder det fladloftede rum som en stor forsamlingssal, næsten helt optaget af stoleværket. Hovedparten af kirkegårdens ældre gravminder stammer fra slægten Sonnichsen, hvis medlemmer fra omkring 1760 og i de følgende generationer blev begravet på kirkegårdens vestre del. På Assistenskirkegården nord for byen findes et stort mindesmærke for omkomne søfolk.

Natur
Kultur

Landskab

Sønderho Kirke ligger i den nordvestlige del af Sønderho. Bebyggelsen omkring kirken er hovedsagelig ældre landsbyhuse med stråtag, og kirken ligger på den måde i meget smukke omgivelser. Kirken ligger på en forholdsvis lille kirkegård som mod syd og øst er afgrænset af et trådhegn. Kirkegårdens gravsteder står, i modesætning til det normale i græs og hovedsagelig uden den sædvanlige indhegning.

Arkitektur

De oprindelige huse, som er mest fremherskende i Sønderho, er fagdelte længehuse med høj rejsning og stråtage. Gavlene er lige, uden valme. Fra hanebåndene og op i tagrygningen er gavlene ofte beklædt med brædder, som er malet i fx en grøn farve. Facaderne er i murværk og oftest i én stens tykkelse. Murværket er blankt, kalket eller malet i forskellige farver men primært hvidt. De oprindelige vinduer er dobbeltrammede og småsprossede. I tidens løb er der også bygget nyere huse, der er præget af senere tiders arkitekturidealer, især historicismen fra 1890-1920. Skæmmende for byen er der også bygget enkelte helt nye parcelhuse fra 1960'erne og 1970'erne. Samlet udgør bebyggelserne en smuk helhed med høj bevaringsværdi. Mange af husene er fredet.

Bevaringstilstand

Skipperbyens karakteristiske bebyggelse og gadestruktur er velbevaret. Byen har tidligt været omfattet af bevarings-bestræbelser. Mange af husene er bevarede. Stadig spor tilbage af husholdningslandbrugets parceller i klitterne udenfor byen samt agre ved møllen. Afgrænsningen til de tilgrænsende landbrugsparceller er sløret af byudvikling. Spor efter skibsværfter og ophalingspladser væk. Naturhavnen truet af tilsanding.
Kirken er i god bevaringstilstand. Kirkens omgivelser må betegnes som specielt smukke og bevaringsværdige.

Sårbarhed

Byens fysiske struktur og bygninger er omfattet af en bevarende lokalplan. Byen er et eftertragtet feriested og det fysiske miljø er derfor velholdt. Men der bor kun ca. 350 helårsboende i byen, skolen er lukket, og byen kan have svært ved at overleve som andet end en kulisse for turismen. Sporene efter husholdningslandbrugene vil sandsynligvis forsvinde, da driften er ophørt. Naturhavnen, som er vigtig for at forstå byens historie, er truet af tilsanding. Den giver i dag (1997) mulighed for besejling med mindre både.
Kirken: Det er vigtigt at sørge for, at der ikke foretages noget, som kan forringe oplevelsen af kirken samt den øvrige bebyggelse omkring.

Kontekst

Købstaden Ribe, Nordby skipperby, Hjerting (udskibningssted), Roborghus (ladeplads). Turisme og sommerhusbebyggelse.
Sprøjtehus (1868), Norddiget (1928), Floddiget (1923), Forsamlingshuset "Andelshuset"(1877), Missionshusene Saron (1909) og Sønderho Missionshus (1887) - i bygningen brugsforening i 1920'erne). Kirke (1782), ombygget (1865), med præstegård (1749). Mindelund (1949), vindmølle (1895), mølledrift indstillet 1923, i dag museum. Elværk/pakhus (1925), møllegården (1760), fredet. Fuglekøjer (1866-1931), indgår i vildtreservatet i

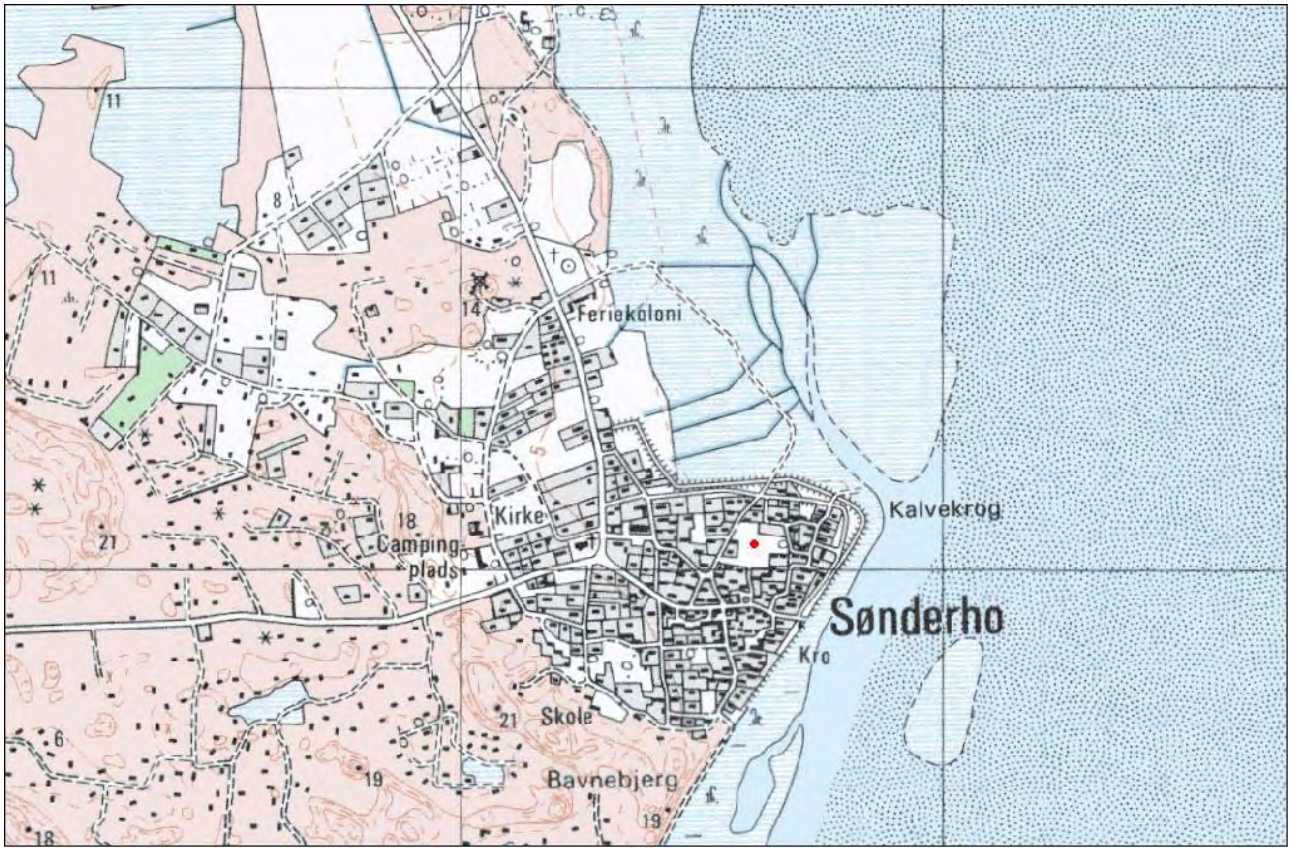
Albuebugten. Få landbrug tilbage.

Kilder

Landskaberne, fredningsplanlægning, Ribe Amtskommune, 1985.
Egnsbeskrivelser, fredningsplanlægning, Ribe Amtskommune, 1985.
Jørgen Lind, formand for lokalhistorisk forening, Fanø, 1997.
Kirkeomgivelser. Registrering af kirkeomgivelser i Ribe Amt. Ribe Amt, 2005.
Danmarks Kirker, Ribe Amt, Nationalmuseet 1990.

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-1863.

Kulturmiljø	**Nordby, Fanø**
Nr.	51
Sted/Topografi	Nordby, Fanø
Landskabstype	Øerne
Tema	Søfart, Handel
Emne	Skipperbyer, Ladepladser, Havne
Tid	(1594) 1750-1900
Karakteristik	Særpræget, tæt bebygget søfartsby. I dag turistcenter. Voldsom vækst fra slutningen af 1800-tallet. Øst-Vest orientering af husene. Levende "helårsby". Særlig byggeskik. Smalle gader og slipper. Gadenettet peger mod havnen. Institutioner knyttet til søfart; bl.a. skibsrederforeningshus (1891 -), toldkontor, (1857-58), skibsbyggerbolig (1878), navigationsskole (1893), epidemihus (1916), skole fra 1868, realskole fra 1891, karantænehus (1820-). Krogården (1786-), Hotel Nordby (1863-), med mange ombygninger, hotel Færgegården, (1896), fra 1819 bevilling til færgefart. Anløbshavn, oprindelig naturhavn, fast færgefart fra 1793, udvidelse af kajen 1896, bilfærge fra 1926. Udsigtspunktet Kikkebjerg med hus var i brug 1740-1883 for lodserne. Nordby var centrum for mange internationalt sejlende søfolk, således med stor påvirkning fra strømninger fra andre lande. Byen er afgrænset af naturgivne rammer: havet mod øst, klitlandskab mod vest og nord. Specielt landbrug, husholdningslandbrug (især 1745-1950) passet af kvinderne ved Nordbys marker samt fællesgræsningen på Grønningen. Derudover klitlandbrug på strandengene ved Halen. Nordby kirke ligger i den sydlige del af byen uden for det centrale Nordby. Den omkringliggende bebyggelse består af ældre huse og villaer, men også yngre parcelhuse. Der er forholdsvist åbent i området omkring kirken, hvilket styrker dens dominans i det nære område. Nordby Kirke er opført i 1786 og består af et tværvendt langhus af røde mursten med tre små udbygninger: våbenhus, sakristi og præsteværelse. Det afvalmede tag er tækket med sortglaserede tagsten og der er midt på tagrygningen 1909 opsat et lille spir. Det indre har gipset loft, der er båret af en række slanke søjler. Kirkerummet er orienteret på tværs (alteret på sydvæggen) og præget af inventar fra 1800-tallet: glasmalerier i sydvinduerne og altertavle fra 1864. Den malmstøbte døbefont er dog fra ca. 1450-1500. Prædikestolen er fra 1620. I kirkens sydvæg findes en mindeplade over forulykkede søfolk 1914-1918. Kirken afløste sognets gamle kirke i Rindby og bar ligesom den længe navnet Fanø kirke, idet Fanø var betegnelsen for øens nordlige sogn. Bygmester var

Peder Friisvad, Varde. Nyklassicistisk stil. Ved restaurering i 1972 er kirken ført tilbage til sin oprindelige stil. Kirken har 8 kirkeskibe.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Fanøs ældste huse er lave længehuse, opført med enstensmur og høj rejsning med stråtag. Husene fremstår med blankt murværk, kalkede eller malede. Vinduerne er dobbeltrammede og malede i forskellige farver, primært hvidt. I deres arkitektur var de ældste huse enkle med meget få dekorationer om overhovedet nogle. Senere har historicismen præget mange ”skipperhuse”. Husene blev højere, fik skiffertag eller tegltag og en betydeligt mere dekoreret facade samt vinduesindfatninger, gesimser m.v. De lidt større huse var også alle præget af historicismen i et vist omfang samt en typisk dansk arkitekturstil. Eksempelvis er den gamle navigationsskole og Realskolen, der begge stammer fra 1800-tallets slutning, opført i røde sten og har fine murstensdekorationer. Arkitektonisk er især Nordby varieret, men alle steder er der en samhørighed mellem de forskellige huses stilarter, hvilket for det meste skyldes, at husene har respekteret byens struktur med gadenettet og slipperne, der løber ned til kysten langs Langelinie og Postvejen.

Bevaringstilstand

I den ældre bydel er såvel bygninger som gadestruktur velbevaret. Det gælder også andet end boliger som skibsrederforeningshuset, der fungerer som museum i dag, navigationsskolen er stadig i drift, Krogården og Hotel Nordby er ligeledes i drift, mens Hotel Færgegården i dag er posthus. Syd for havnen ses ved lavvande resten af den gamle udhalerpæl fra værfterne i Nordby. Ingen øvrige spor efter skibsværfter. Byen, der stadig har et aktivt helårsmiljø, har inddraget en del af det gamle landbrugsareal til byudvikling, bl.a. er der bygget en ny søfartsskole nord for byen, men der findes stadig spor efter husholdningslandbruget udenfor Nordby. Her ses spor af nedgravede marker samt græsningsarealerne på Grønningen, som er fredet. Vejen ud til græsningsarealerne nord for byen Æ Hjøwervej ses stadig.

Sårbarhed

Den ældre bydel er omfattet af en bevarende lokalplan. Der er mere end 2000 indbyggere i Nordby, og byen ekspanderer stadig, hvilket truer de sidste rester af sammenhængen mellem skipperbyen og klitlandbruget. Udsigten fra udsigtspunktet Kikkebjerg trues af træbeplantning.
Navigationsskolen er nedlagt efter at have været en del af Maritimt Uddannelsescenter Vest i Esbjerg

Kontekst

Sønderho skipperby, Esbjerg Havn, Hjerting (udskibningssted).
Nordby Kirke (1786), missionshus (1888-), mindelund ved Nordby Vestre Kirkegård (1947), offentlig toiletbygning, "Lille Amalienborg" (1924) ved færgen, badehus/kiosk fra 1872 på havnen, saltraffinaderi (1847) til saltfiskproduktion. Fuglekøjer (1866-1931) i Fanø klitplantage, ting- og arresthus (1875- i dag), stormflodsdige (1981), Spor af gamle diger til engbeskyttelse fra før 1770, syd for Nordby. Forsamlingshus (1877- idag),

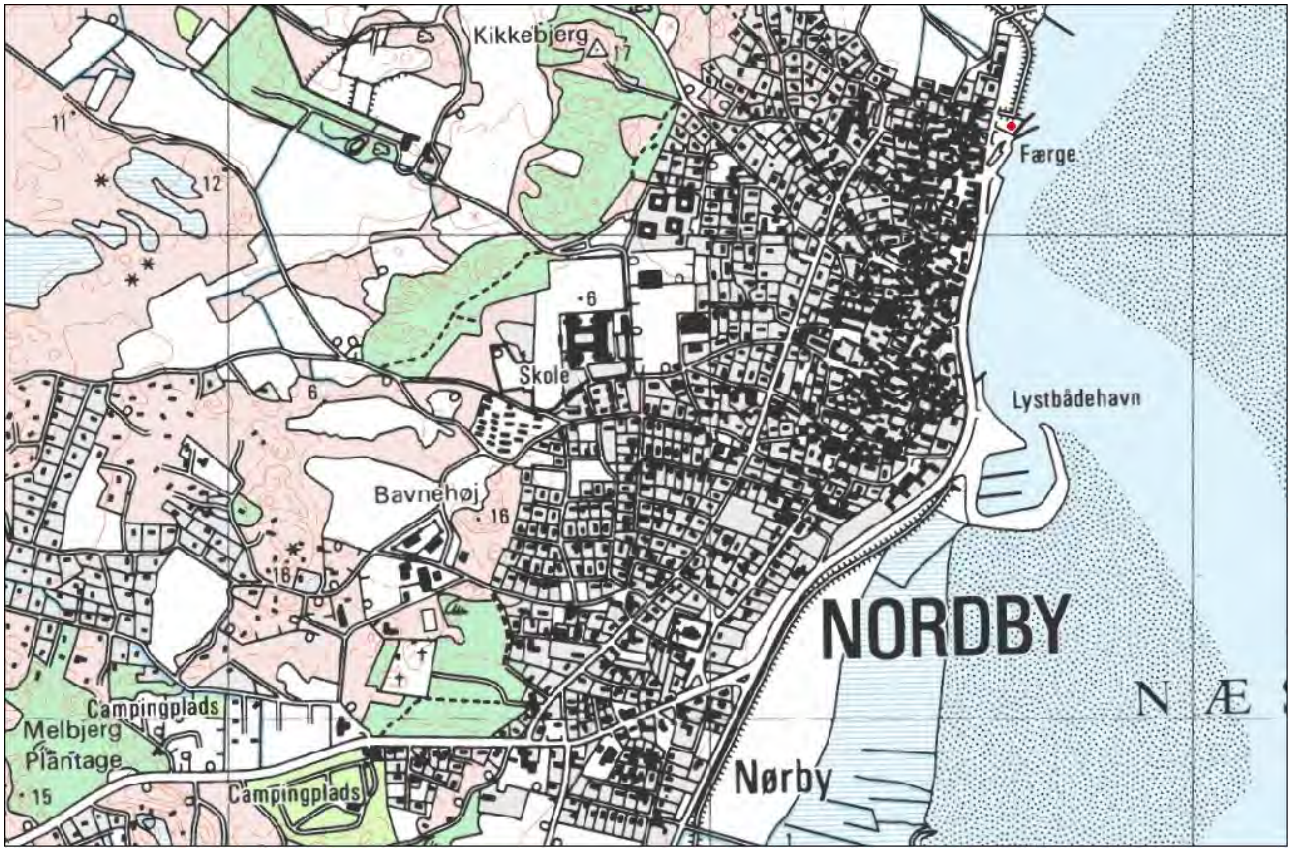
foreningshus, Fanø Håndværker og Industri forening (1893- i dag), elværk (1920). Kirkegårde, ligkapel, kirkegårdskontor.

Kilder

Landskaberne, fredningsplanlægning, Ribe Amtskommune, 1985.
Jørgen Lind, formand for lokalhistorisk forening, Fanø.
Villy Nielsen, Nordby.
Børge Hansen, Nordby.
Kromann, Fanøs Historie.
Huse i Nordby på Fanø. Fanø kommune, Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen.
Danmarks Kirker, Ribe Amt, Nationalmuseet.
Trap Danmark 1925.
Poul Holm, Fiskeri- og søfartsmuseet, Esbjerg.
Wadcult/Lancewad 2000.
Folderen Nordby Kirke, Fanø.
Kirkeomgivelser. Registreringer af kirkeomgivelser i Ribe Amt. Ribe Amt. 2005.

Historiske kort

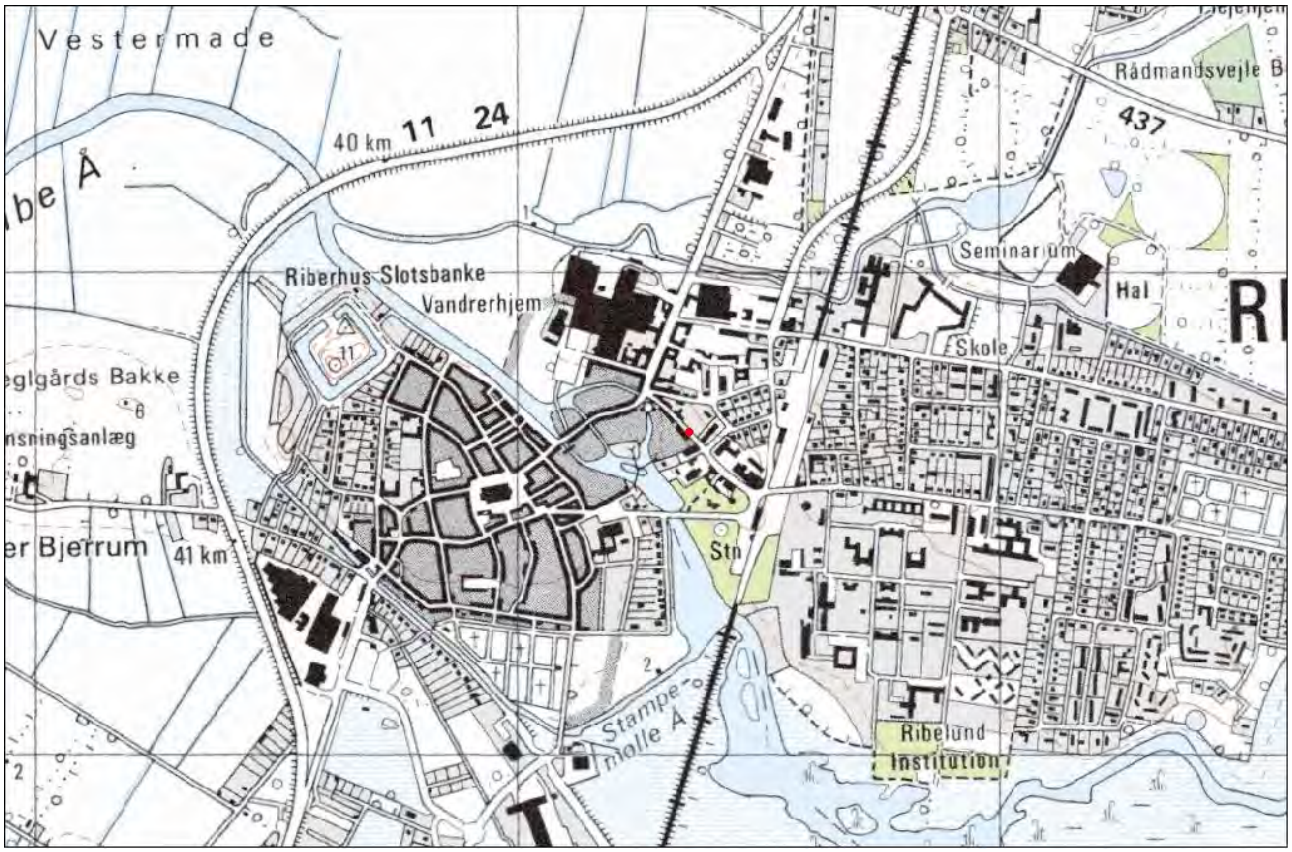
Odden (før Nordby): Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Nordby: Høje Målebordsblade 1861-1863.
Nordby: 4 cm kort.

Kulturmiljø	**Markedspladsen i Ribe ca. år 700-850**
Nr.	67
Sted/Topografi	Sct. Nicolaj Gade, Ribe by.
Landskabstype	Kyst.
Tema	Søfart/handel.
Emne	Ladepladser, havne m.v.
Tid	Oldtid.
Karakteristik	Omkring år 705 grundlægges på nordsiden af Ribe Å en handels- og markedsplads, der i de næste 150 år er ramme om en storstilet handels- og håndværksaktivitet, der berettiger til betegnelsen ”Nordens ældste by”. På stedet er fremstillet og udvekslet en lang række varer rækkende fra dagligdags fornødenheder til eksotiske smykkesten fra fjerne kyster. Sandsynligvis slås der mønt på stedet allerede fra første halvdel af 700-tallet, og i givet fald er det første gang, det sker i det danske område. Der er tale om små sølvmønter, sceattas, en møntform der er udbredt i det frisiske område. Opdagelsen af markedspladsen i Ribe i 1970’erne var en revolution i dansk arkæologi, og står stadig centralt i diskussionen om rigets dannelse og samfundets organisering i yngre germansk jernalder og vikingetid. Står man i dag i Ribes Sct. Nicolaj Gade fornemmer man tydeligt, at gaden forløber hen over en let forhøjning. Det er kulturlagene fra 7- og 800-tallets markedsplads, der stadig – mere end 1000 år efter de blev dannet – præger bybilledet. Den nuværende Sct. Nicolaj Gade forløber henover den centrale gade på markedspladsen, og hvis sammenfaldet ikke er tilfældigt, er der tale om et gadeforløb med en 1300-årig historie. I det nærliggende museum Ribes Vikinger er udstillet en lang række fund fra de seneste 20 års udgravninger på markedspladsen, mens man i det nuværende posthus i Sct. Nicolaj Gade kan se en lille udstilling om de arkæologiske undersøgelser, der gik forud for husets opførelse i 1991.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Markedspladsen er kun bevaret som arkæologiske levn. Det eneste synlige element er forhøjningen i Sct. Nicolaj Gade.
Sårbarhed	Truet af nedbrydning som følge af udtørring og jordarbejder.
Kontekst	Handel, Rigsdannelse, håndværk.
Kilder	Stig Jensen: Ribes Vikinger.

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Havneby, Rømø**
Nummer	**Rømø 94-96** Opdeles således: 94. Området omkring Juvre landsby med Juvrediget, Kommandørgården og Toftum gamle skole. 95. Et øst-vestgående kulturmiljø, der bla afspejler turismen på Rømø, eksemplificeret ved dæmningen, området omkring Kongsmark og Tvismark, sporvognstracéet fra Kongsmark til Lakolk og selve sommerhusområdet ved Lakolk. 96. Sydøen med Havneby, Kirkeby med kirken og redningsstationen, Vesterhedeområdet og plantagerne med bunkersanlæg.
Sted/topografi	Rømø
Landskabstype	Øerne
Tema	94: Landbrug og økonomi 95: Rekreation og fritid 96: Søfart, Handel
Emne	94: Landbrug, Skippersamfund, Bytteøkonomi med fastlandet, Hvalfangst 95: Sommerhuse. Andre ferie- og fritidsanlæg 96: Havne, Lokal søfart, Færger, Dyb, Sejlrender
Tid	Middelalder - i dag
Karakteristik	Rømø var oprindelig præget af en blandingsøkonomi, baseret på søfart, fiskeri og landbrug. Der er bevaret mange gamle gårde og matroshuse, en del af dem bliver i dag benyttet som sommerhuse, idet det moderne Rømøs økonomi i høj grad baserer sig på turisme. De ældste spor af mennesker på Rømø er det middelalderlige voldsted Borrebjerg, der består af en oval banke eller værft, 55x 45 m ved foden, størst i nord-sydgående retning. Det højeste punkt hæver sig knapt 5 m over marsken, og banken er opbygget af klægtørv. Sandsynligvis er bankens top kun bevaret i et mindre omfang, den oprindelige størrelse af voldstedet er svær at bedømme. Omkring banken ses svage spor af mindst to grave, der er adskilt fra hinanden af smalle volde mod vest, nord og syd. Siden ud mod Vadehavet henligger ubeskyttet. Ved udgravninger foretaget af museet i Kiel i 1874-75 fandt man nedgravede stolper og et lille område med brolægning, desuden i vestsiden af banken en lille kælder med vægge af egetømmer og lerstampet gulv. Der findes ingen omtale af voldstedet i skriftlige kilder, men store dele af Rømø hørte under Ribebispen. I 1348 fik Johan Limbek på Trøjborg dele af øen i pant og borgen har muligvis fungeret som fogedgård for en af dem.

Rømø kirke Skt. Clemens er ret særpræget. Der findes rester af gotisk kernebygning med vestligt tårn og der findes en række udvidelser og tilbygninger der opstod i tiden 16-1700-tallet, således at kirken i dag fremstår femskibet. Hele bygningen er hvidkalket, med blytag på langhus og tårn og delvis skifer og tegl på de øvrige bygningsdele.
Indvendig udgør langhus og udbygninger et stort kirkerum. Her hænger ikke mindre end fire skibsmodeller, der tydeligt minder om skibsfartens betydning for øsamfundet. Til kirken hører ligeledes kirkegården med den enestående samling af de karakteristiske epitafielignende gravsten, som øens storkaptajner lod rejse, og som findes i det sydøstlige hjørne af kirkegården.

Rømø rummer så mange interessante enkeltelementer, at det er mest hensigtsmæssigt at udpege hele øen som ét stort kulturmiljø. Øens landskabsmæssige kendetegn, sandstrandene mod vest og sydvest, digerne rundt om en stor del af øen, plantagerne og hederne er alle vigtige elementer.

”Skummede agre” kaldte man de mindre marker, der på Rømø blev beskyttede mod sandflugt ved hjælp af sandvolde. På øens nordvestlige del ved Juvre samt ved Havneby ses stadig disse haver eller markstykker endnu i landskabet, de er til dels er nedgravet. Sandfygningen har sandsynligvis altid eksisteret på Rømø, men fra omkring 1600 kunne man åbenbart se en forværring i tilstanden, da de skriftlige kilder begynder at omtale disse problemer.

Med hensyn til de bebyggede områder er der ligeledes adskillige særegne, mindre kulturmiljøer, både de oprindelige landsbymiljøer og enkelthuse rundt om på øen.
På øens nordspids i de lavtliggende marskområder ligger den lille landsby Juvre. Landsbyen består af flere tætliggende gårde, hvoraf flere af de nuværende bygninger kan dateres tilbage til første halvdel af 1700- tallet. Juvre er nævnt i Ribe Domkapitels håndskrift "Ribe Oldemoder", som er påbegyndt i 1290. Af dette skrift fremgår det, at domkapitlet havde to gårde på Rømø, som begge gav betydeligt afkast. Den ene gård lå i Juvre, mens det ikke er klart, hvor den anden gård lå. I 1500-tallet er ejendommen i Juvre blevet delt i to gårde. Gårdene kunne forventes at være blevet opført på forhøjninger, som det også kendes fra den yngre Kommandørgård i Toftum lidt syd for Juvre. I Juvre ligger to sådanne forhøjninger, hvoraf den sydligste stadig kaldes " Æ bygsted".
På en lille naturlig sandbanke er den første gård etableret engang i 12-1300 tallet. Der blev fundet rester efter tørvevægge, ildsted og stolpehuller samt muligvis en brønd eller kælder, hvori der også blev fundet potteskår fra højmiddelalderen. Efter middelalderen forhøjes terrænet 20-30 cm med et lag af tørv, hvorpå der også er blevet rejst en gård. Der blev dog ikke fundet fundamenter, gulve eller andre bygningsrester efter denne gård, kun lidt spredte teglstensbrokker og potteskår fra 16-1700 tallet.
Samme fundbillede gjorde sig gældende lidt syd for Juvre. Her ses i det ellers flade terræn en meget karakteristisk bakke " Æ bygsted". På denne lokalitet

blev der fundet sporadiske rester efter bygninger fra middelalderen i form af spredte stolpehuller og tørvevægge. Disse bygninger er også blevet opført på en lille naturlig sandpold, og først i 16-1700 tallet er banken blevet forhøjet med et eller flere lag tørv.
Sydøst for Juvre ligger Toftum gamle skole fra 1784 (fredet).

Rundt om på øen ligger mange små såkaldte matroshuse, bl.a. i Vråby, der er præget af småhuse fra 17/1800-tallet, flere af dem er omgivet af traditionelle havediger af jord. Af gårde bør fremhæves Nationalmuseets kommandørgård i Juvre samt bl.a. gårdene Tagholm, Vestergaard og Rømø Præstegård. Syd for kirken ligger øens redningsstation fra 1887 (fredet). I Lakolk findes resterne af Pastor Jacobsens sommerhuskoloni fra o. 1900, som må være én af Danmarks ældste sommerhus-bebyggelser, og hvor flere af de oprindelige bjælkehytter er delvist bevarede. Øen præges i dag af store plantager, anlagt af den danske stat 1921 – 36.

Med hensyn til infrastruktur er Rømødæmningen vigtig i forb.m. turismens opblomstring på øen. Dæmningen blev påbegyndt som et beskæftigelsesprojekt i 1940. Pga. besættelsen blev den først færdigbygget efter krigen og indviet 1948. Langs dæmningen er der faskingårde, hvori slikaflejringerne skal medvirke til beskyttelse af dæmningen. Især i plantageområderne midt på øen og ved Lakolk er der mange rester af bunkersanlæg fra 2. verdenskrig. Digerne udgør en vigtig del af Rømøs infrastruktur. Ved *Sønderstrand* sydvest for Havneby ligger Klitdiget anlagt i 1867. Sydvest for *Havneby* nord for klitdiget ligger det *nordlige Fløjdige* opført i 1920'erne. Diget forbandt klitdiget med den centrale del af Rømø. Det *sydlige Fløjdige* opført i 1920'erne syd for klitdiget sydvest for Havneby. Forbandt klitdiget med den centrale del af Rømø. *Juvrediget* er opført i 1920'erne som ophjælpningsarbejde for Rømø efter Genforeningen i 1920. Af øvrig infrastruktur er der resterne af skinnevejen mellem *Kongsmark* og *Lakolk,* anlagt i 1899 af Pastor Jacobsen som en del af "Nordseebad Lakolk". I Havneby ligger øens fiskerihavn, indviet 1964. Herfra udgår færgen til Sild.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Bevaringstilstand

Borrebjerg-banken er delvist ødelagt, da man har udtaget klæg til forskellige formål. Det er Rømøs eneste fredede fortidsminde og ligger utilgængeligt, men synligt i landskabet.
Kirken er velbevaret.
Der er ikke noget tilbage af selve de gamle bygninger i Juvre bortset fra forhøjningerne, der stadig kan anes i landskabet.
De omtalte gårde og matroshuse er for de flestes vedkommende velbevarede. Kommandørgården er fredet. Af de oprindelige Lakolk-sommerhuse er kun få bevaret, og de er stærkt ombyggede

Sårbarhed

Voldstedet Borrebjerg er fredet og som sådan ikke truet.
Kirken er beskyttet af eksisterende lovgivning.
Der er ingen umiddelbar trussel mod de udgravede forhøjninger i Juvre. Ved intensiv bebyggelse af områderne kan de skummede agre risikere at forsvinde.
Kulturhistorisk set er øen stærkt truet af presset fra den voksende turisme og det deraf følgende sommerhusbyggeri og anlægsarbejder, som f.eks. golfbaner og andre pladskrævende fritidsanlæg.
Skærbæk Kommune har vedtaget lokalplaner for flere områder på øen, bl.a. Lakolk og Vesterhede. Disse planer kan forhåbentlig medvirke til at der skabes fokus omkring bevaring af de oprindelige kulturmiljøer.
Der er flere fredede huse på øen.

Kontekst

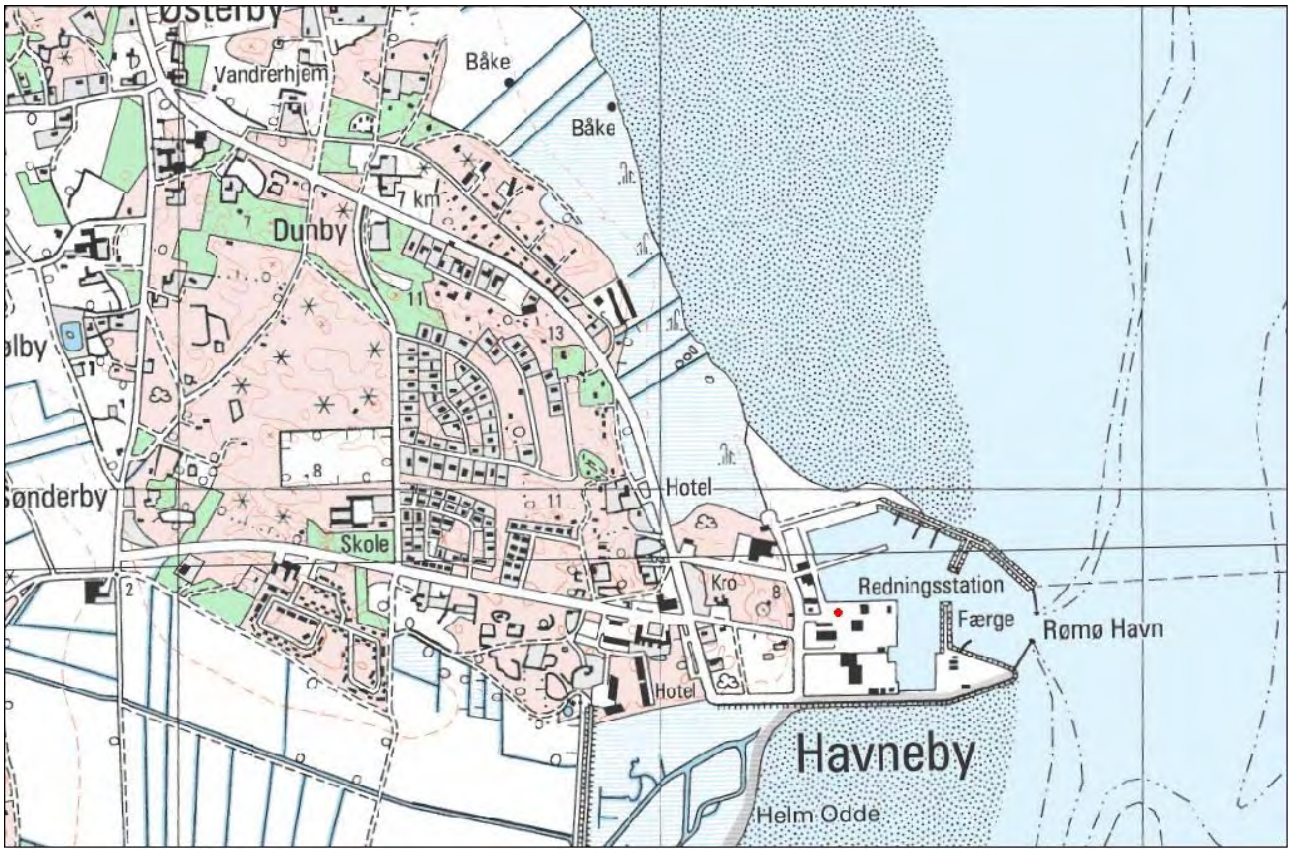
Godser, hovedgårde, Vadehavsø og øsamfund, markstrukturer, bebyggelse.

Kilder

Voldsteder i Danmark 1999 nr. 10.
DKC-online.
Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning
Trap Danmark.
HAM journnr. 3952 og 3956.
T.R. Kristensen: Arkæologiske udgravninger langs den sønderjyske vestkyst, Haderslev 2003.
Kulturarvsstyrelsens hjemmeside – oversigt over fredede bygninger.
Diverse lokalplaner fra Skærbæk Kommune.

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm kort.

Vandrerhjem
Båke
Båke
7 km
Dunby
Hotel
Skole
Kro
Redningsstation
Færge
Rømø Havn
Hotel
Havneby
Helm Odde

Kulturmiljø	**Tønder**
Nr.	116-117 Opdeles således: 116. Tønder – den middelalderlige bykerne 117. Tønder uden for Kongevej, dvs. villakvarterne fra Vestbyen med stationen og posthuset, via Leos Allé, Ribe Landevej, kasernen og Carstensgade med sygehuset
Sted/topografi	Tønder købstad, Kristkirken og Tønder Slotsbanke
Landskabstype	116: Kyst 117: Det bebyggede land.
Tema	116: Søfart, Handel 117: Bydannelse
Emne	116: Skipperbyer, Ladepladser, Havne, Lokal søfart 117: Købstæder, Villakvarterer o. 1900
Tid	116: Ca. 1100 – 1750 117: Ca. 1850 - i dag
Karakteristik	Tønder by omtales første gang o. 1130, købstad 1243, byvåben med kogge bevaret fra 1443. Byen er opstået som anker- og ladeplads i Vidådeltaet, beliggende på randen af gesten ud mod Danmarks største marskarealer. Her på en geesttunge ud i Vidåen blev det middelalderlige Tønderhus anlagt. Af det oprindelige Tønderhus findes i dag ingen rester, men man kunne fra ganske tidlige anlæg påvise pløjespor og bygninger på slotsbanken, hvor voldstedet har ligget. Dendrokronologiske prøver kunne påvise, at det er anlagt mellem 1260 og 1270. På et tidspunkt er stedet formodentlig nedbrændt, men der er sket forskellige ombygninger og udvidelser af voldstedet, indtil man ca. 1511 anlagde ringmurs-anlægget til renæssanceslottet. Fra 1588 kendes et billede af Tønder Slot, med voldgrav, vindebro, forsvarsanlæg og tårne. I dag er det kun portbygningen, der er bevaret af slottet, og en del af kælderen, der ligger på slotsbankens nordligste ende. Slotsbanken er fredet ligesom portbygningen. Slotsmøllen, eller Bachmanns Mølle er den ældste industrivirksomhed i Tønder. Møllen bliver tidligst nævnt 1436. Oprindelig var møllen opført som kornmølle for Tønderhus. Den bygning, der står i dag, er fra 1598 og blev opført i forbindelse med regulering og opdæmning af Vidåen. 1799 fik C.N. Bachmann møllen i forpagtning, og siden har møllen været drevet af slægten. Den nyere del af møllen brændte i 1893, men blev genopbygget, og indtil 1955 var møllen endnu i brug som vandkraftsleverandør.

Den middelalderlige kirke Skt. Nicolai er i dag kun bevaret i form af tårnet og den vestlige gavl. Den senmiddelalderlige kirke blev 1591-92 revet ned og erstattet af Kristkirken. Efter gavlen at dømme har Skt. Nicolai været bygget af munkesten, og et gammelt stik viser bygningen som langhus med tårn i vest.
Kristkirken er opført i røde teglsten i krydsskifte der er hvidtede indvendig og står blanke udvendig. Tårnets spir er uforholdsmæssigt højt og har et ganske specielt lanterneparti, der er opstået, ved at man har udeladt bræddebeklædningen på et stykke af spærene. Tårnet egeklokkestol har plads til fire klokker. På alle fire tårngavle er anbragt karakteristiske urskiver, kronet af trekantgavle.
Man har trods det sene opførelsestidspunkt nærmest bygget en kopi af en senmiddelalderlig købstadkirke, og kun i detaljen anes renæssancens præg. Der fulgte flere istandsættelser og fornyelser i f.eks. 1786, 1893-94 og i 1941-46. Inventaret i kirken er utrolig overdådigt, det kan nok føres tilbage på den velstand, som byen i flere hundrede år nød godt af. Byens velhavende borgere skænkede således i tiden 1500-1700 en del af inventaret.
Altertavlen fra 1695 er meget stor og imponerende og fyldt med figurer og ornamenter.

Hertug Hans den Ældres inddigningsarbejder i 1500-tallet gav en vis sikring mod oversvømmelser, men afskar samtidig byen fra havet. I begyndelsen af 1600-tallet blev byens skibbro anlagt, hvortil mindre skibe kunne sejle ind ad en kanal fra Askeodde og losse varer på skibbroen. Perioden fra 1550 – 1620 var en storhedstid med studehandel som det centrale. Fra denne periode stammer det sengotiske gavlhus på Torvet og den renæssanceprægede latinskole på Kirkepladsen fra o 1610.

Den oprindelige bykerne er næsten naturgiven, den afgrænses mod syd og øst af Vidåen og mod nord og vest af Laurentiusstrømmen og kanalen langs Nørre Allé, denne afgrænsning var stort set uforandret fra middelalderen og til midt i 1800-tallet, bortset fra Vestergadeforstaden, der blev anlagt allerede i 1500tallet. Byplanens struktur i midtbyen har ikke ændret sig væsentligt siden 1700-tallet. Derimod har byens huse været udsat for flere store brande, dels i 1500-tallet, dels den store brand i byens østlige del i 1725.
Det middelalderlige stavnsystem i Tønder bestod af lange smalle bygrunde bebygget med tætliggende gavlhuse, og baghuse til stalde og pakhuse. Selv om det oprindelige stavnsystem efterhånden blev brudt, er byen stadig præget af gavlhuse.
Fra 1600-tallet stammer enkelte huse på Frigrunden, på hovedstrøget (Øster-, Store- og Vestergade) samt rådhuset på Torvet. O. 1700 stagnerede byen. Efter bybranden 1725 blev bl.a. hospitalet med Vajsenhuset genopført. Fra midten af 1700-tallet forbedredes økonomien i byen, især pga. handel, bl.a. med kniplinger. Imponerende ejendomme blev opført af købmændene og kniplingshandlerne, bl.a. de stadig eksisterende Vestergade 7, 9 og 14. Flere af husene fra 1700-tallets anden halvdel har meget fine døre eller portaler i rokoko.

Traditionen med karnapper i Tønder stammer tilbage fra o. 1600, de ældste bevarede karnapper, som er et typisk Tønder-fænomen, stammer fra anden halvdel af 1700-tallet. Der er ikke meget tilbage af den oprindelige bebyggelse med boder fra 16/1700-tallet i side- og baggaderne, dog er der eksempler i Nørregade, på Gråbrødrevej og Frigrunden.

Amtmandsboligen blev opført 1768. I tilknytning til den blev anlagt en have dér, hvor slottets lysthave tidligere havde ligget, i dag Mølleparken.
Langs Laurentiusstrømmen mod nord lå Nordre Borgerdige, som i år 1800 blev skænket til byen af borgmester Carsten Richtsen som anlæg med allé og to træpavilloner, hvoraf den ene, Liebestempel, stadig eksisterer. O. 1800 var der store kreaturmarkeder i byen, det medførte mange gæstgivergårde og udskænkningssteder, bl.a. Humlekærren på Torvet og Skibbroen 7. Ligeledes blev der bygget flere store pakhuse og staldanlæg, bl.a. Skibbrogade 6 - 8. I 1800-tallet kom industrialismen til Tønder, i 1864 var der fem-seks tobaksfabrikker, bl.a. i det samme kompleks i Skibbrogade, samt en cikoriefabrik i Storegade 20. Også fra 1800-tallet er der bevaret fornemme købmandshuse i Tønder, bl.a. "et af de fineste klassicistiske huse i Sønderjylland", Østergade 2 og Vestergade 37, begge fra o. 1830. Mange af håndværkerkvarterets gavlhuse i Spikergade og Uldgade stammer fra 1800-tallets midte og er pudsede, i mange af dem er der stadig bindingsværk i sidemurene, mange af husene har smukke dørpartier. Fra midten af 1800-tallet stammer også en række af Tønder Statsseminariums bygninger, der er dog også blevet bygget dele til i løbet af 1900-tallet.

Byens gamle kerne blev først brudt, da jernbanen til Tinglev blev anlagt 1867, og Richtsensgade i den forbindelse blev ført videre mod nord, og der derved blev skabt en nord – sydgående trafikåre. I 1880erne betød anlægget af jernbanen Itzehoe – Ribe, at området omkring banegården mod sydvest blev bebygget, midt i 1800-tallet forsvandt Sønderport, og 1872 blev Østerport som den sidste af byens porte nedrevet, og byen begyndte at vokse mod nord.
Med den tyske påvirkning efter 1864 kom historicismen til Tønder, bl.a. i bygninger som Østergade 22 og Storegade 12, men efter 1900 kom modreaktionen med "Baupflege"-bevægelsen, personificeret ved den lokale arkitekt Lauritz Thaysen, der opførte en lang række offentlige og private bygninger, der blev præget af gamle lokale byggetraditioner, bl.a. landbrugsskolen, Ribe Landevej, og Tønder Museum, opført 1923. I løbet af 1900-tallet forsvandt mange af byens gamle huse til fordel for nye bygninger og om- og tilbygninger til de ældre ejendomme, og som overalt blev mange bygninger nedrevet for at give plads til gader og parkeringspladser. Havnebassinet ved Skibbroen blevet opfyldt og området asfalteret i 1930erne. I 1936 blev den nye kaserne for garnisonen i Tønder indviet, beliggende i byens nordlige udkant. I 1940 blev en ny omfartsvej (senere døbt Kongevej) om Tønders gamle bykerne færdig, hermed blev den gennemgående trafik ledt uden om centrum.
I perioden 1900 – 1940 opstod villakvartererne langs Leos Allé, Ribe Landevej og Carstensgade,, alle tre steder er der tale om en markant

bygningsmasse, præget af hjemstavnsstilen og Bedre Byggeskik. I 1963 oprettedes Fonden til bevarelse af gamle huse i Tønder som i samarbejde med Tønder Kommune og Det særlige Bygningssyn erhvervede og istandsatte en række af byens gamle huse. Der er i dag 66 fredede huse i selve Tønder by. Fonden har været forbillede for en række bevaringsforeninger i andre danske byer.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Bevaringstilstand

Kirkens bevaringstilstand er god.
Som enhver anden dansk provinsby bærer købstaden Tønder præg af skiftende tiders byplanlægning. Mange steder i den gamle bykerne er kulturmiljøet velbevaret, f.eks. ligger det oprindelige hovedstrøg øst – vest gennem byen som et ret homogent anlæg med mange oprindelige bygninger og et uændret gadeforløb, kvarteret omkring Torvet, Smedegade og Kirkepladsen og Søndergade samt bag- eller parallelgaderne syd for Storegade (Spikergade, Uldgade) er også relativt uændrede. Også området omkring Tønderhus er et spændende kulturmiljø, bestående af smukke bygninger fra meget forskellige tidsperioder: Porthuset til Tønder Slot (fra 1500-tallet, nu indgang til Tønder Museum), Amtmandsboligen fra 1768, Amtshuset, opført 1907 i "Baupflegestil" samt Hotel Tønderhus, opført som dansk forsamlingshus 1943. Der er for øjeblikket lavet en bevarende lokalplan for Ribe Landevej, en ny er under udarbejdelse mht. Leos Allé i den nordlige bydel, og der findes et facaderegulativ for midtbyen. Disse tiltag kan være redskaber til at bevare det bevaringsværdige i Tønder. Der er dog sket og sker også løbende uheldige ting i forb.m. bygningsændringer og nybyggeri.
De grønne områder, der omkranser bymidten, er med til at øge oplevelsesværdien i Tønder. Der er tale om en næsten ubrudt række af anlæg fra Nørre Allé på bymidtens nordside over Anlægget ved Seminariet øst for centrum, langs Vidåen til Mølleparken syd for bymidten. – Endelig er der fra den sydlige del af Kongevej direkte udsyn over Tøndermarsken.

Sårbarhed

Mht. slotsbanken dukker der fra tid til anden ved udgravninger i Tønder flere spor op efter slot eller voldsted, bl.a. resterne af en nord-sydgående voldgrav i umiddelbar nærhed af slotsbanken. Kristkirkens sårbarhed er ringe. Mht. byen er sårbarheden som overalt afhængig af, hvilke politiske og holdningsmæssige vinde der blæser mht. bygningsbevaring, nybyggeri og ændret infrastruktur.

Kontekst

Tøndermarsken

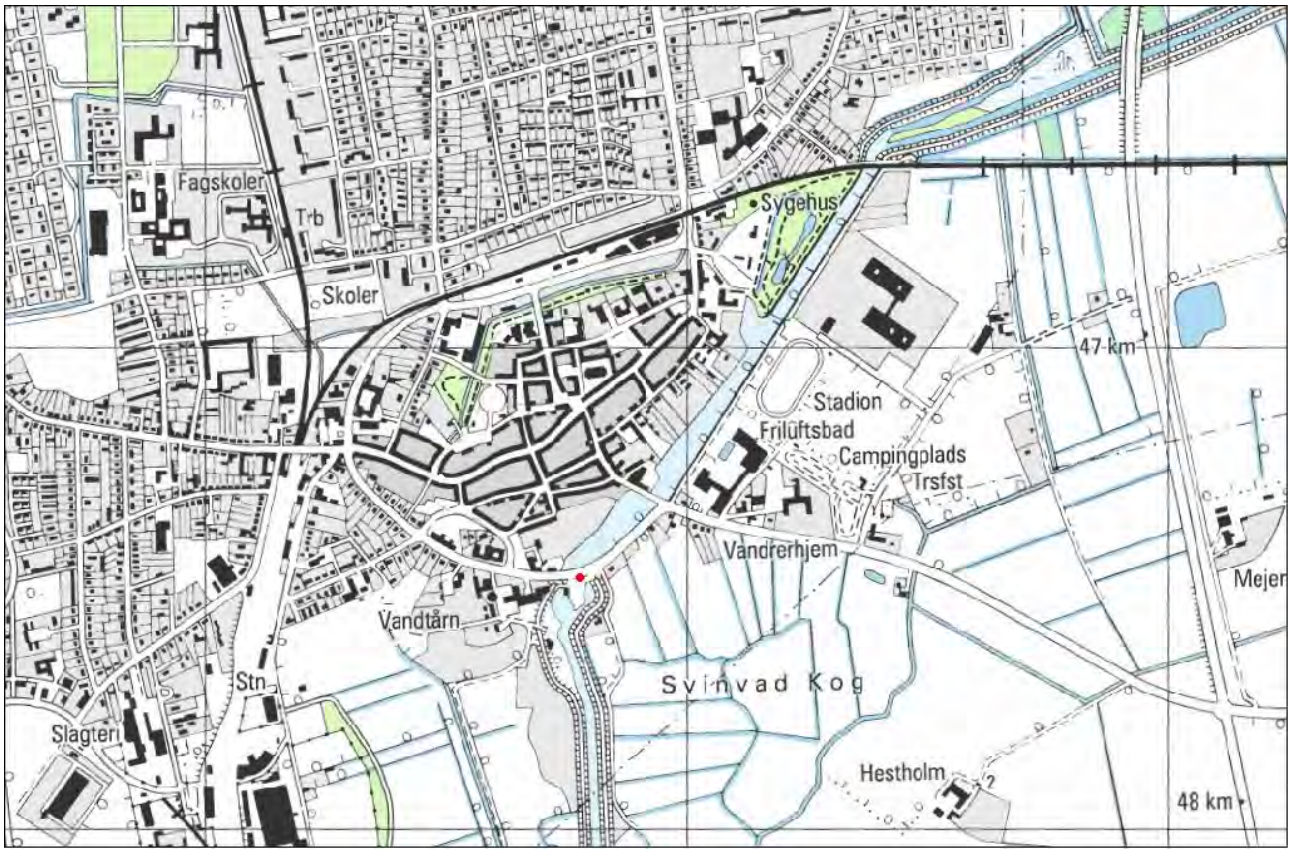
Kilder

DKC-online.
HAM Journnr. 3140.
Danmarks Kirker XXI.

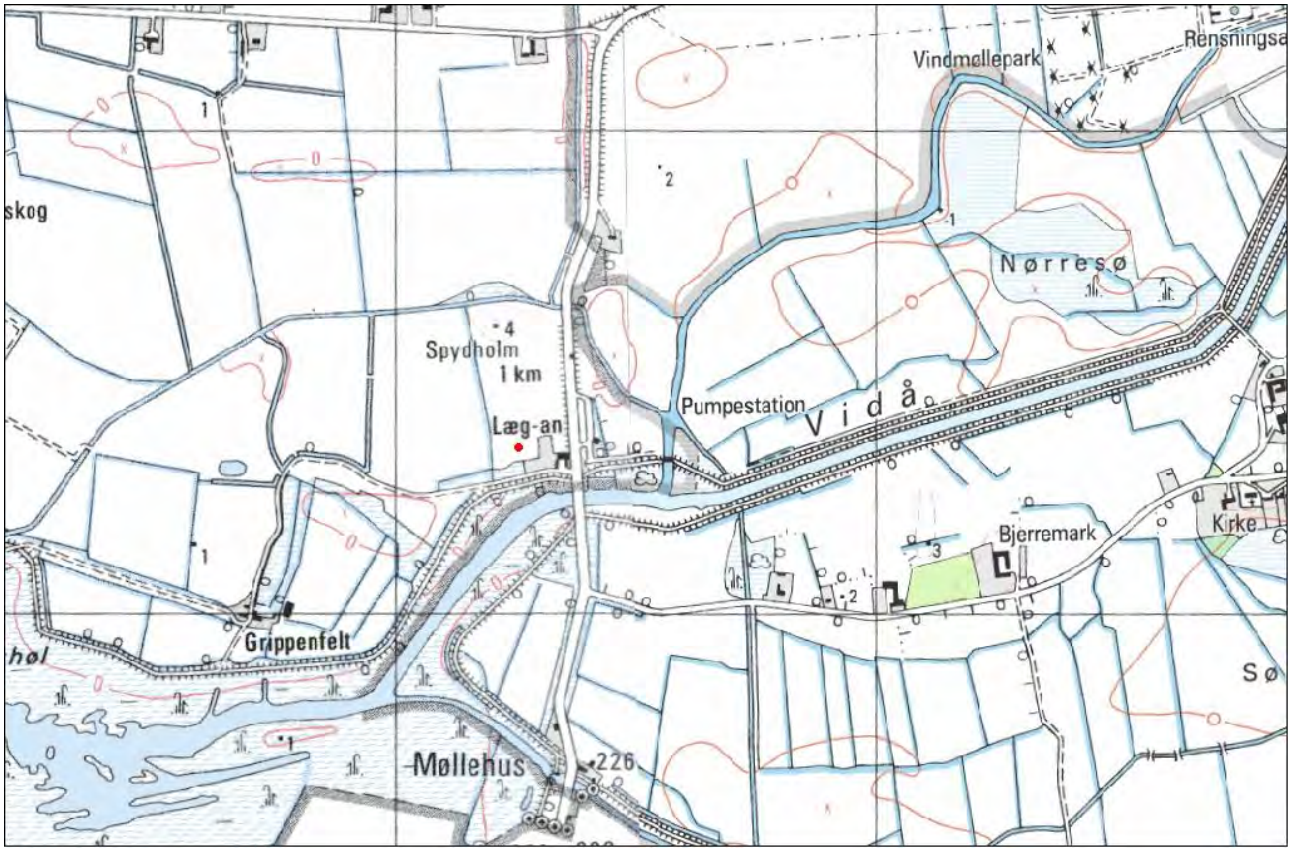
Trap Danamrk.
Tønder Kommuneatlas.
Allan Tønnesen (red.): Bevaringsværdige huse i Tønder, udg. af Fredningsstyrelsen og Tønder Kommune 1980.
Kulturarvsstyrelsens hjemmeside – oversigt over fredede bygninger.
Henrik Becker-Christensen: Byen ved grænsen – Tønder 1920 – 1970, Tønder 1993.

Historiske kort

Braunius 1588.
Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

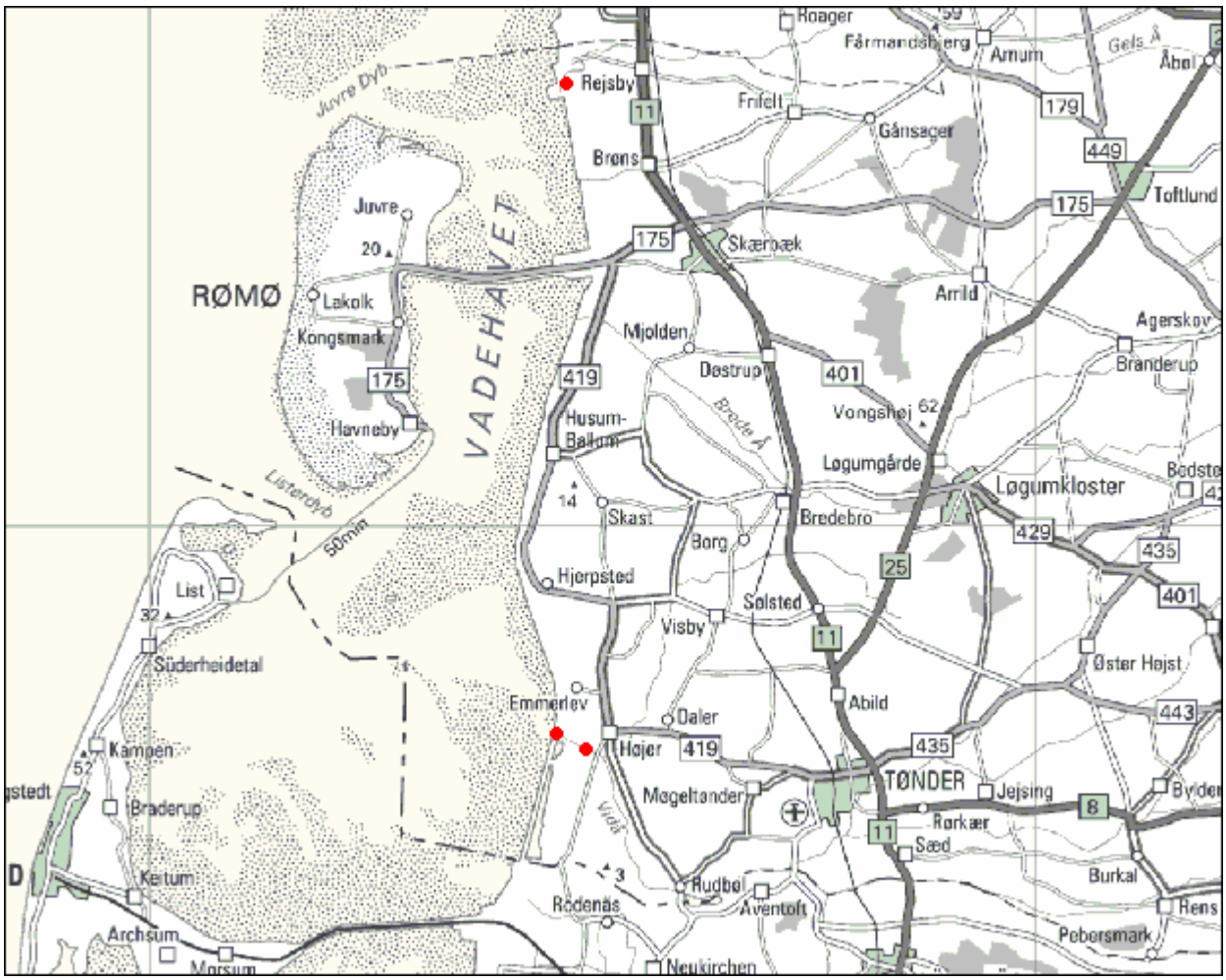

Kulturmiljø	**Anlægsstedet og kroen ved Lægan**
Nr.	127
Sted/topografi	Lægan
Landskabstype	Kyst
Tema	Søfart, Handel
Emne	Ladepladser, Lokal søfart, Ladepladser i åer
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik	Ved opførelsen af de første havdiger fra 1500-tallet opstod der problemer med tilsanding af Vidådeltaet. Man kunne ikke længere sejle op til Tønder med større skibe. Derfor etablerede man flere anlægspladser langs Vidåen, både ved Højer, Rudbøl og Lægan, hvor lasten kunne omlades til mindre både og pramme, der kunne sejle helt op til Tønder by. Lægan ligger ved det dige, der går fra Tønder til Møllehus. I dag er der lystbådehavn og bådeklub ved Lægan, og her krydser vejforløbet fra Tønder til grænseovergangen ved Møllehus Vidåen. Fra gammel tid har her også ligget en kro. Krohuset er der stadig; men kroen ophørte for en del år siden. Øst for landevejen ligger en stor pumpestation, der er opført i forbindelse med afvandingen af Tøndermarsken i 1926.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	
Sårbarhed	
Kontekst	Tønder, Tøndermarsken, 1920-grænsen, Ubjerg
Kilder	Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning. Trap Danmark.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort Tyske kort Lave Målebordsblade 4 cm-kort

Vindmøllepark
Rensningsa
skog
Nørresø
Spydholm
1 km
Læg-an
Pumpestation
Vidå
Kirke
Bjerremark
Grippenfelt
Møllehus
226

3.1.2 Vandregulering langs kysten

88. Mindestenen ved Rejsby
112. Højer Kanal, Højer Sluse og Højer Dige
114. Gamle havdiger og den gamle kogsinddeling – beskrives under de respektive kortlægningsemner og ikke selvstændigt
115. Gamle diger langs åløbene – beskrives under de respektive kortlægningsemner og ikke selvstændigt
126. Vidåslusen

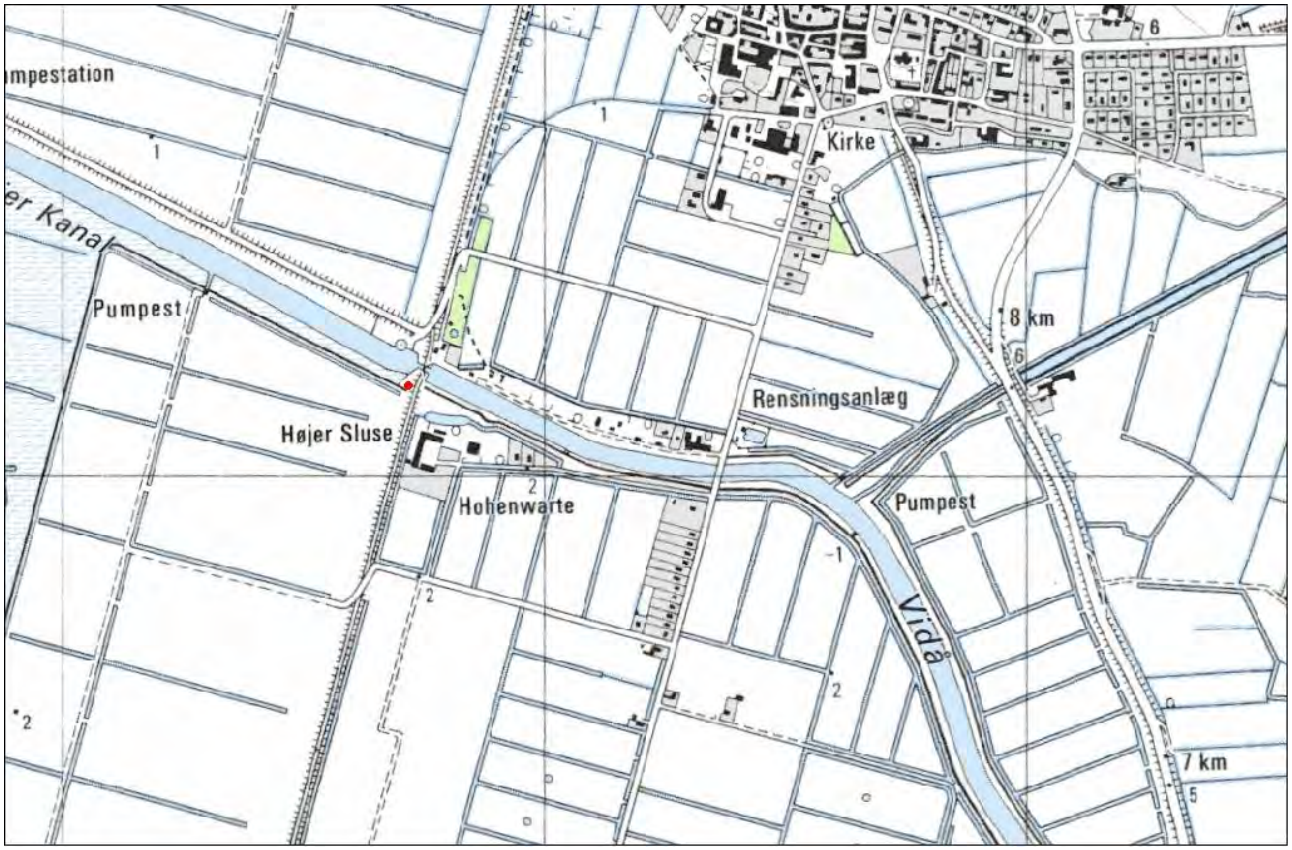
Kulturmiljø	**Mindestenen ved Rejsby Sluse**
Nr.	88
Sted/topografi	Mindestenen ved Rejsby Sluse
Landskabstype	Kyst
Tema	Vandregulering langs kysten
Emne	Diger og digebyggeri, Stormflod
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Mindestenen står ved Rejsby Sluse til minde om stormfloden 30. august 1923, hvor 19 mennesker druknede. Sammen med diget og slusen fortæller mindestenen historien om stormfloder, digebyggeri og menneskets forsøg på at overvinde naturens luner.”
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	God.
Sårbarhed	Ingen specielt.
Kontekst	Digebyggeri.
Kilder	Trap X,2 Tønder Amt.
Historiske kort	4 cm-kort.

Rejsby
Klint
Kærbølling
Klint

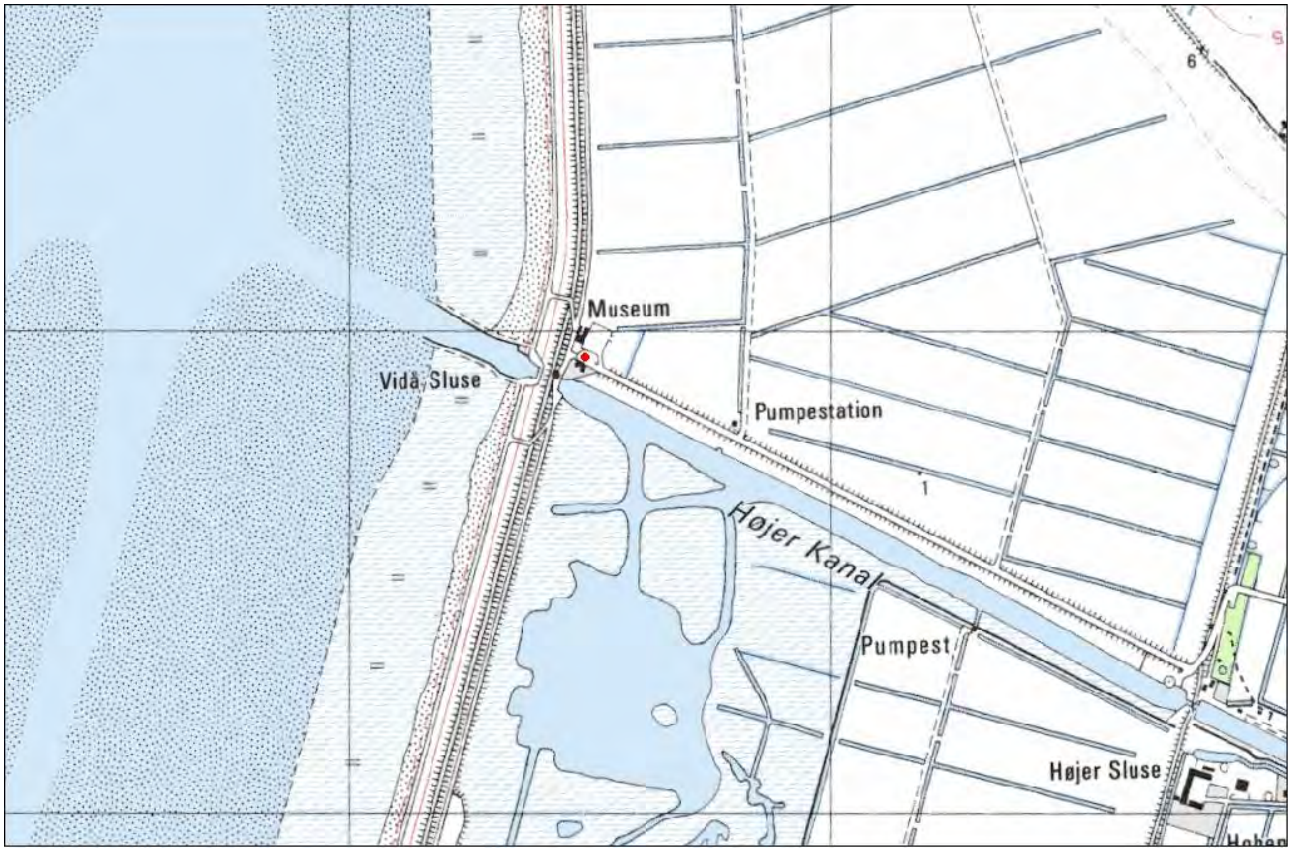
Kulturmiljø	**Højer Kanal, Højer Sluse og Højer Dige**
Nr.	112
Sted/topografi	Området omkring Vidåen fra Siltoftvej til omkring Højer Sluse
Landskabstype	Kyst
Tema	Vandregulering langs kysten
Emne	Diger og digebyggeri, Sluser, Stormfloder
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Højer gamle Sluse, opført samtidig med Højer-Siltoft-diget 1861 i forb.m. inddigningen af Ny Frederikskog. Oprindelig åben dobbelt sluse med dobbelte sluseporte. Ved opførelsen af det fremskudte dige indsatte man en lukket sluse, hvilket standsede mulighederne for erhvervshavn inden for slusen. Højer gamle Sluse bruges stadig som ekstra sikring ved stormfloder. Inden for slusen blev Højer Havn anlagt, dog var anløbspladsen for rutedamperne til Sild uden for slusen. Ved den tidligere Højer Havn er der nu lystbådehavn og et område med rekonstruerede fiskerhytter. Her ligger også Vidå- eller Slusefabrikken, opført som fodermelsfabrik 1918, hvor man et par år fremstillede kreaturfoder af søgræs. Siden brugt som lastbilmonteringsværksted, under besættelsen arbejdede fabrikken for værnemagten.Siden brugt til mange forskellige formål. I 1892 blev jernbanen mellem Tønder og Højer anlagt, sporene blev ført helt ud til slusen, og en stationsbygning blev anlagt nord for slusen. Den findes ikke mere, men slusemesterboligen sammesteds eksisterer endnu, her var også restaurant. Syd for Højer Sluse ligger værftgården Hohenwarte, opført 1878-80, af Hans Angel, et medlem af den velhavende Angel-slægt. Gården er bygget som kopi af universitetet i Kiel, tegnet af arkitekt Heinrich Moldenschardt. Hohenwarte blev købt af Statens Jordlovsudvalg i 1949, og i 1954 overgik ejendommen med 68 hk. til Statens Planteavlsudvalg. Gården blev i 1956 ombygget radikalt af ark. Paul Taubro.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Den gamle fodermelsfabrik fra 1918 er en stor og høj bygning i 4-5 etager. I det flade landskab kan den ses i næsten hele Tøndermarsken. Huset står i blankt rødt murværk og har et meget karakteristisk tag med flere etager og kviste. Huset præges af uheldige bygningsmæssige forandringer.
Bevaringstilstand	Fint miljø med stor fortælleværdi.
Sårbarhed	Ringe.
Kontekst	Højer, Vidåeslusen og Det fremskudte dige.

Kilder Folmer Christiansen: Om Højer by 1920 – 1993, Tønder 2003

Historiske kort Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Margrethekog, Det fremskudte dige og Vidåslusen**
Nr.	126
Sted/topografi	Margrethekog, Det fremskudte dige fra Emmerlev Klev til landegrænsen samt Vidåslusen
Landskabstype	Kyst
Tema	Vandregulering langs kysten
Emne	Diger og digebyggeri, Sluser, Stormfloder
Tid	I dag
Karakteristik	Det fremskudte dige, officielt Det dansk-tyske dige, er det seneste havdige i Danmark, opført 1979-1981. Blev muligt efter landvindingsarbejder 1958 – 70 på forlandet foran havdiget fra 1861. Vidåslusen stod færdig i 1981, den består af tre betonkamre med hver to sluseporte af træ. Officielt blev diget indviet samtidig med den nye Margrethekog i maj 1982. Diget er bygget 1,4 km vest for og parallelt med det gamle Højer dige fra 1861. Diget er bygget som et fælles dansk-tysk projekt med 8,6 km dige på den danske og 3,6 km på den tyske side. Diget går fra Emmerlev Klev i nord til Hindenburg-dæmningen til Sild i syd. Diget beskytter Tøndermarskens 12.000 ha jord og 15.000 beboere mod oversvømmelser i forb.m. stormfloder i Vadehavet. Diget er fredet under fredningen af Margrethekog. På vestsiden af diget er der på hele strækningen fra Emmerlev Klev til grænsen anlagt slikgårde for at skabe et robust forland. Syd for Højer Kanal etableredes en saltvandssø som rasteplads for fugle i området. Margrethekog blev fredet i 1984.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	God
Sårbarhed	Havet og ændrede klimatiske forhold vil altid udgøre en trussel.
Kontekst	Højer, Højer Kanal, Sluse og Dige, Tøndermarsken, Emmerlev Klev.
Kilder	Lancewaddatabasen. Folmer Christiansen: Højer by 1920 – 1993, Tønder 2003.
Historiske kort	4 cm-kort.

Museum
Vidå Sluse
Pumpestation
Højer Kanal
Pumpest
Højer Sluse
6
1

3.1.3 Fiskeri, fangst og jagt

5. Sønderside
53. Fuglekøjer på Fanø

Kulturmiljø	**Sønderside**
Nr.	5
Sted/Topografi	Ho og Oksby sogne, BLåvandshuk kommune
Landskabstype	Kyst
Tema	Fiskeri
Emne	Fiskerleje
Tid	1100-1750
Karakteristik	
Natur	Sønderside ligger under klitterne i den sydlige udkant af Ho Klitplantage, hvor der hovedsageligt gror fyrretræer. Bebyggelsen strækker sig mod Oksby i den sydlige kant af den lyngbegroede Boldbjerg-hedeslette. Mod syd løber Havnegrøften som et lille vandløb, og den vidtstrakte Skomagerslette fremtræder som et græsklædt areal, der kan blive oversvømmet ved stormflod.
Kultur	Fiskerlejet Sønderside, der var et af de største fiskerlejer i Danmark, havde sin storhedstid i 1400- og 1500-tallet. Det bestod af tre mindre bebyggelser: Sønderside Storleje, Alt Sønderside og Føje Næring. De, der boede fast på forstranden, levede formentlig af fiskeri og handel eller håndværk, og i fiskesæsonen var der samlet omkring 1000 mennesker. Efterspørgslen efter fisk dalede i 1600-tallet, og i 1634 blev fiskerlejet oversvømmet af en stormflod, hvorefter stedet kom aldrig helt på fode igen. Museet for Varde By og Omegn har i forbindelse med arkæologiske udgravninger fundet rester af et hus med teglsten, vinduesglas og muret ildsted samt fingerbøl, hægter og andet, som kunne tyde på, at der havde boet en skrædder, men man fandt også fiskeredskaber og keramik fra slutningen af 1500-tallet i huset.
Landskab	Sønderside ligger i dag i den sydlige udkant af Ho Klitplantage og strækker sig mod Oksby i den sydlige kant af hedesletten ved Boldbjerge. Mod syd løber Havnegrøften, og den vidtstrakte Skomagerslette rækker over til Skallingen. Havnegrøften markerer den gamle strandlinie, og landet syd derfor er kommet til siden stormfloden i 1634.
Arkitektur	Kan ikke afgøres i dag, men i forbindelse med arkæologiske udgravninger er der fundet rester af et hus med teglsten, vinduesglas og muret ildsted.
Bevaringstilstand	Salt fra havvand er ødelæggende for de arkæologiske fund.
Sårbarhed	

Kontekst

Kilder

Lene B. Frandsen: På jagt efter fiskerlejet Sønderside. Mark og Montre 1998, s. 61-68.
Lene B. Frandsen: Øster Oksby, en kystplads fra slutningen af 1500-tallet set i sammenhæng med fiskerlejet Sønderside. Mark og Montre 2002, s. 7-15.
Poul Holm: Sønderside – Fiskerleje og handelsplads. Mark og Montre 1998, s. 69-81.
H.K. Kristensen: Gamle Sydvestjyske Fiskerlejer. Historisk Samfund for Ribe Amt 1965.

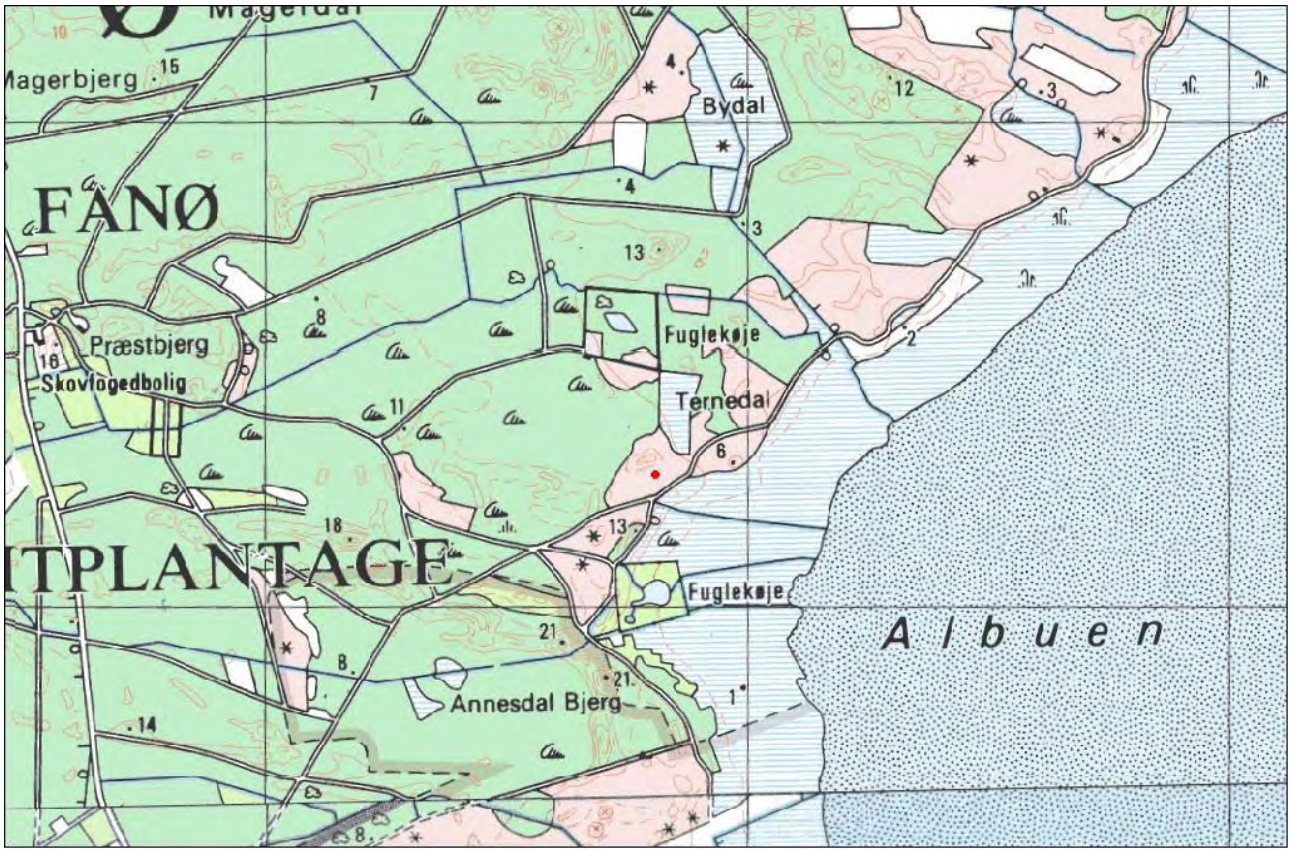
Historiske kort

Johannes Meyers kort over Sydvestjylland fra 1650.

Kulturmiljø	**Fuglekøjer på Fanø**
Nr.	53
Sted/Topografi	Nordby, Sønderho, østkyst samt klitplantage på Fanø
Landskabstype	Øerne
Tema	Fiskeri, fangst og jagt
Emne	Fuglefangst
Tid	Middelalder op til 1931
Karakteristik	I middelalderens senere del anlagde Ribe borgere de to fiskerlejer Nordby og Sønderho. De havde part i fiskerboderne og -fartøjerne. Fangsten afsattes til Ribe. Senere stor fiskerflåde på Fanø, hvor Nordby i 1880-1890'erne havde en stor lokal fiskerflåde. Fanø havde fiskerskibe helt op til 1920'erne. Industri afledt heraf var bl.a. produktion af salt til saltfisk til eksport, jvf. saltraffinaderiet i Nordby (1847), senere ombygget. I perioden 1866–1900 blev der på initiativ af borgerne i Nordby og Sønderho anlagt 4 fuglekøjer, hvor de to nordligste (i klitplantagen) tilhørte Nordby og de to sydligste Sønderho. Fuglekøjerne er tilplantet med løvtræ, og er forbundet med havet af kanaler. Ved hjælp af tamme ænder lokkedes vilde ænder ind i fangarme, hvor der var udspændt net og ruser. Der var en betydelige eksport af vildænder, indtil fangsten blev forbudt ved lov i 1931.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Saltraffinaderiet blev i 1912 indrettet til beboelse og butik. Fuglekøjerne: Den nordligste fuglekøje tilgroet, de 3 sydligste reetablerede, herunder Albuekøjen, som passes af Fanø jagtforening. Sønderho Gamle fuglekøjer er siden 1961 brugt til ringmærkning af fugle.
Sårbarhed	Saltraffinaderiet - funktionstømt. Fuglekøjerne fredet, men truet af tilgroning.
Kontekst	Ribe, Hjerting, Nordby og Sønderho Skipperbyer. Fiskelejer langs fastlandskysten.
Kilder	Fanø bebyggelse og landskaber. Trap Danmark 1965. Landskaberne, fredningsplanlægning, Ribe Amtskommune, 1985. Jørgen Lind, formand for lokalhistorisk forening, Fanø. Poul Holm, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg. Huse i Nordby på Fanø, Fanø kommune, Miljøministeriet og Fredningsstyrelsen.

Historiske kort 4 cm kort.

3.1.4 Klitlandbrug

3. Oksby
7. Ho og Bordrup
16. Skallingen

Kulturmiljø	**Oksby**
Nr.	3
Sted/Topografi	Oksby, Oksby sogn, Blåvandshuk kommune
Landskabstype	Kyst
Tema	Klitlandbrug
Emne	Landbrug med fiskeri og søfart
Tid	1750-1850

Karakteristik

Natur	Det åbne klitlandskab, der tidligere prægede hele området, er i dag bevaret vest for Oksby, selv om sommerhusene ligger tæt også dér. Sandet i klitterne holdes af marehalm eller anden lav bevoksning. Det øvrige sommerhusområde ved byen er præget af beplantning med fyrretræer og står i kontrast dertil.
Kultur	Den oprindelige beskæftigelse var klitlandbrug kombineret med fiskeri, handel og søfart. Landbruget var baseret på husdyrhold, hovedsageligt får, men også kvæg. Næsten alle mænd kom ud at fiske eller sejle efter deres komfirmation og fortsatte med sæsonfiskeriet eller søfarten, der som regel var en helårsbeskæftigelse, til det passede for deres familiestruktur, at de gik i land – hvis ikke deres helbred havde tvunget dem til det tidligere. Som regel faldt tidspunktet sammen med, at forældrene/svigerforældrene gik på aftægt, eller at faderen/svigerfaderen døde. Nogle fortsatte med søfart kombineret med handel, dog oftest med hyret mandskab. De fleste sejladser gik sydpå til Hamborg og Holland, ture til Norge eller England var heller ikke usædvanlige. Gårdene ligger der stadig, mest markant langs vandsiden af Tane Hedevej, og ved flere ses lejlighedsvis fiskeredskaber, der viser, at befolkningen også i dag sætter garn i fiskesæsonen.
Landskab	Klitlandskabet strækker sig fra Blåvandshuk og næsten til Ho Bugt. Gårdene lå spredt mellem klitterne, og fordelte sig i Blåvand, Vandflod, Vester, Nørre og Østre Oksby samt Hvidbjerg. Der er ikke langt til den åbne strand nord eller syd for Blåvandshuk. Gårdene ligger i dag med sommerhuse på alle sider, og deres jord er udstykket i sommerhusgrunde, ligesom flere af de gamle gårde nu anvendes til sommerbolig. Der er dog bopælspligt på en del gårde og huse i området.
Arkitektur	De fleste gårde er opført med grundmur i to eller tre længer af egnens typiske, røde teglsten og en del har stadig bevaret deres afhvalmede stråtag. På nogle er murene kalkede, måske for at dække over ombygninger.

Bevaringstilstand De fleste er rimeligt bevarede, men tjener ikke længere deres oprindelige formål

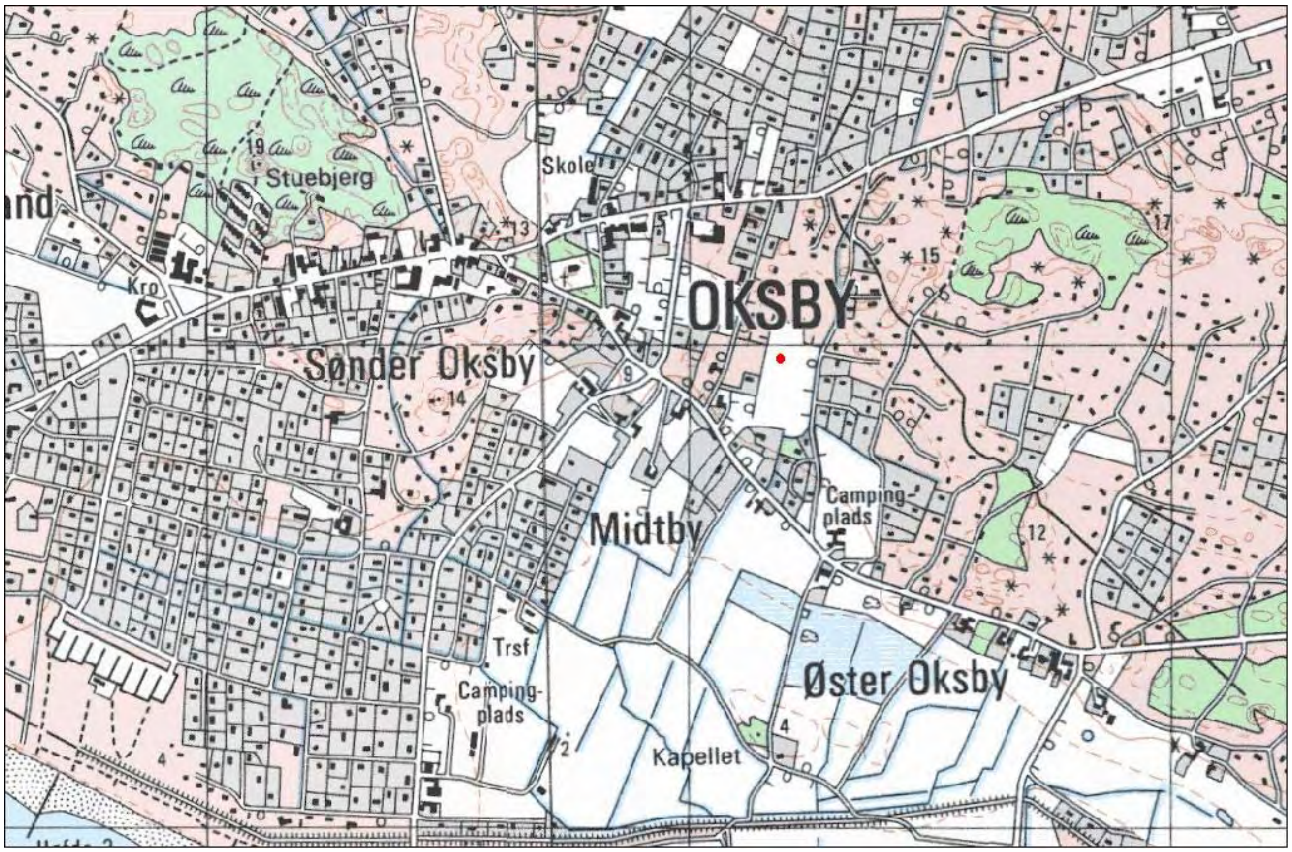
Sårbarhed

Kontekst

Kilder

H.K. Kristensen: Gamle Sydvestjyske Fiskerlejer. Historisk Samfund for Ribe Amt 1965.
Lejrskolen ved Ho Bugt, Ribe amtsråd 1968.
Oluf Nielsen: Vester Horne Herred. Fire afsnit fra Danske Samlinger, første og andet bind, 1865-67. Genudgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt 1984.
Værn 4, 1970. Værn af smukke danske huse af bygningskulturel værdi.
Vestkysten, Nymindegab – Blaavand.

Historiske kort Er markeret på stort set alle kort, som viser egnen.

Kulturmiljø **Ho og Bordrup**

Nr. 7

Sted/Topografi Ho sogn, Blåvandshuk kommune

Landskabstype Kyst / Geest

Tema Klitlandbrug

Emne Landbrug med fiskeri og søfart

Tid 1100-1750 / 1750-1850

Karakteristik

Natur

Ho og Bordrup ligger i den nordligste del af Vadehavet på vestsiden af Ho Bugt. Marskarealerne mod øst mellem landsbyerne og bugten anvendes primært til græsning af kreaturer, og sandsletten vest for Ho bruges også til landbrug. Bordrup, der nu er eksproprieret, lå omkranset mod nord, vest og syd af Bordrup Klitplantage, hvor egnens ældste klitbeplantning blev foretaget i 1853. Mod nord afgrænses Ho af Oksby Klitplantage og mod syd af Ho Klitplantage, hvis sydlige grænse går, hvor fiskerlejet Sønderside lå, før Skallingen blev dannet. Ho lå dengang centralt med kort afstand til både Ho Bugt og Vesterhavet.

Kultur

Det var oplagt, at kombinere landbruget med fiskeri, handel og søfart. Landbruget var baseret på husdyrhold, hovedsageligt får, men også kvæg. Næsten alle mænd kom ud at fiske eller sejle efter deres komfirmation og fortsatte med sæsonfiskeriet eller søfarten, der som regel var en helårsbeskæftigelse, til det passede for deres familiestruktur, at de gik i land – hvis ikke deres helbred havde tvunget dem til det tidligere. Som regel faldt tidspunktet sammen med, at forældrene/svigerforældrene gik på aftægt, eller at faderen/svigerfaderen døde. Nogle fortsatte med søfart kombineret med handel, dog oftest med hyret mandskab. De fleste sejladser gik sydpå til Hamborg og Holland, ture til Norge eller England var heller ikke usædvanlige.
I forbindelse med udstykningen omkring 1800 blev marskengene opdelt i utallige smalle parceller, som sikrede gårdejerne så langt væk som fra Vejers adgang til hø fra marsken.
Ho er en vejklyngeby med tre delvist adskilte bebyggelser og en del gårde spredt ud over bymarken, og Bordrup, der blev eksproprieret i 1967-68, var en randbebyggelse på kanten mellem marsk og ager. Der er stadig en del fastboende i Ho, men mange af gårdene anvendes i dag som sommerhuse, ligesom deres jord er udstykket til sommerhusgrunde.

Landskab

Ho ligger på overgangen mellem klit- og marsklandskabet og Bordrup lå på kanten mellem marsk og ager. Fra 1500-tallet og indtil plantagerne blev plantet i sidste halvdel af 1800-tallet, var sandsletten plaget af sandflugt fra

vest. Marskens græs og senere også græsningsmulighederne på Skallingen samt den lette adgang til bugten og havet gav dog befolkningen et rimeligt indkomstgrundlag.

Arkitektur

De fleste gårde er to- eller tre længede, og en del har stadig deres stråtag. Mange fremtræder i dag som pudsede, men bl.a. præstegårdens stuehus står stadig i egnens karakteristiske røde sten.

Bevaringstilstand

Blåvandshuk kommune har udarbejdet bevaringsplan for Ho.

Sårbarhed

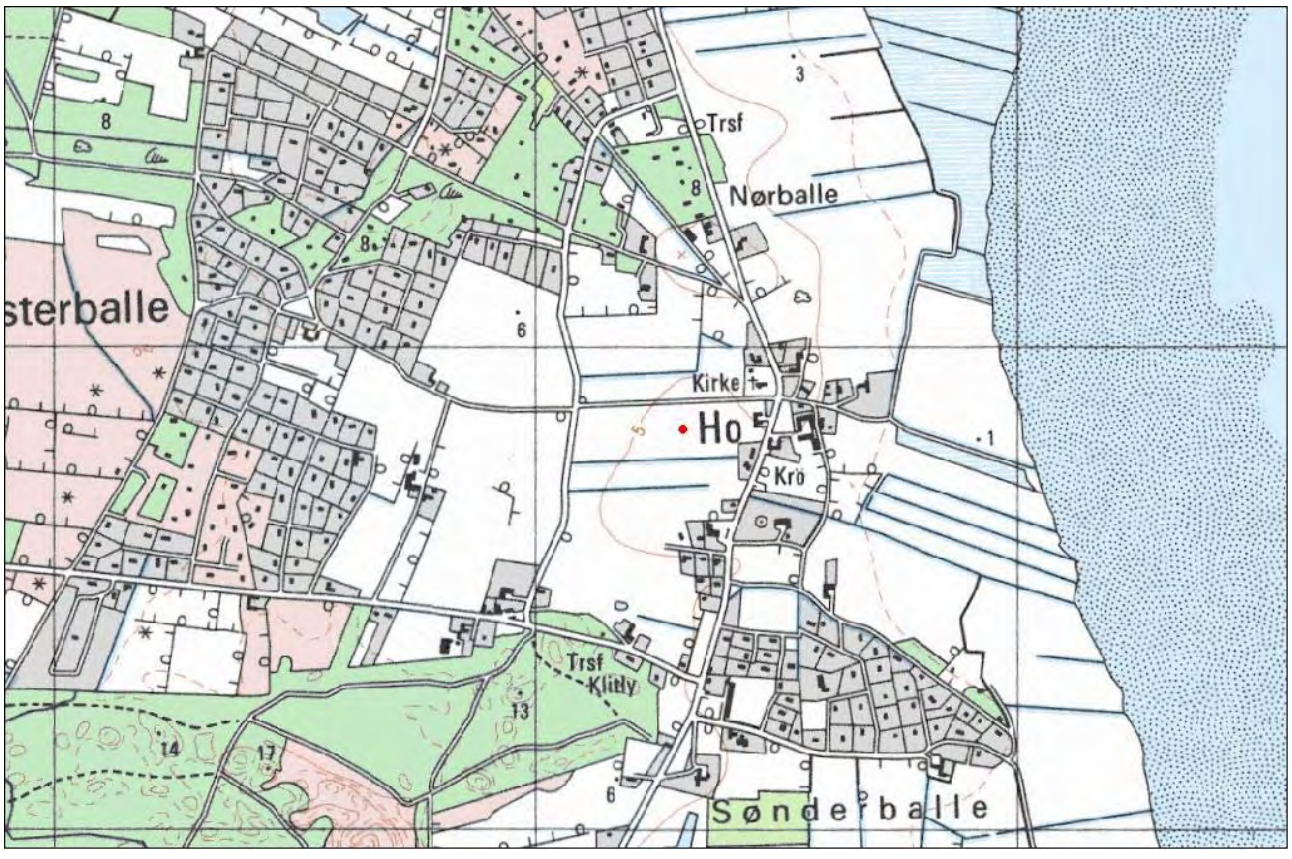
Kontekst

Kilder

Palle Uhd Jepsen: Vestjyske billeder, 1996.
Jens Christensen: Længst mod vest 1870-1940. Oksbøl 1998.
H.K. Kristensen: Gamle Sydvestjyske Fiskerlejer. Historisk Samfund for Ribe Amt 1965.
Lejrskolen ved Ho Bugt, Ribe amtsråd 1968.
Oluf Nielsen: Vester Horne Herred. Fire afsnit fra Danske Samlinger, første og andet bind, 1865-67. Genudgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt 1984.

Historiske kort

Er markeret på stort set alle kort, som viser egnen.

Kulturmiljø	**Skallingen og Redningsstationen på Skallingen**
Nr.	16
Historiske kort	Ho-Oksby sogn, Blåvandshuk kommune
Landskabstype	Kyst / Marsk
Tema	Klitlandbrug
Emne	Landbrug med fiskeri og søfart
Tid	1750-1850, 1850-nu

Karakteristik

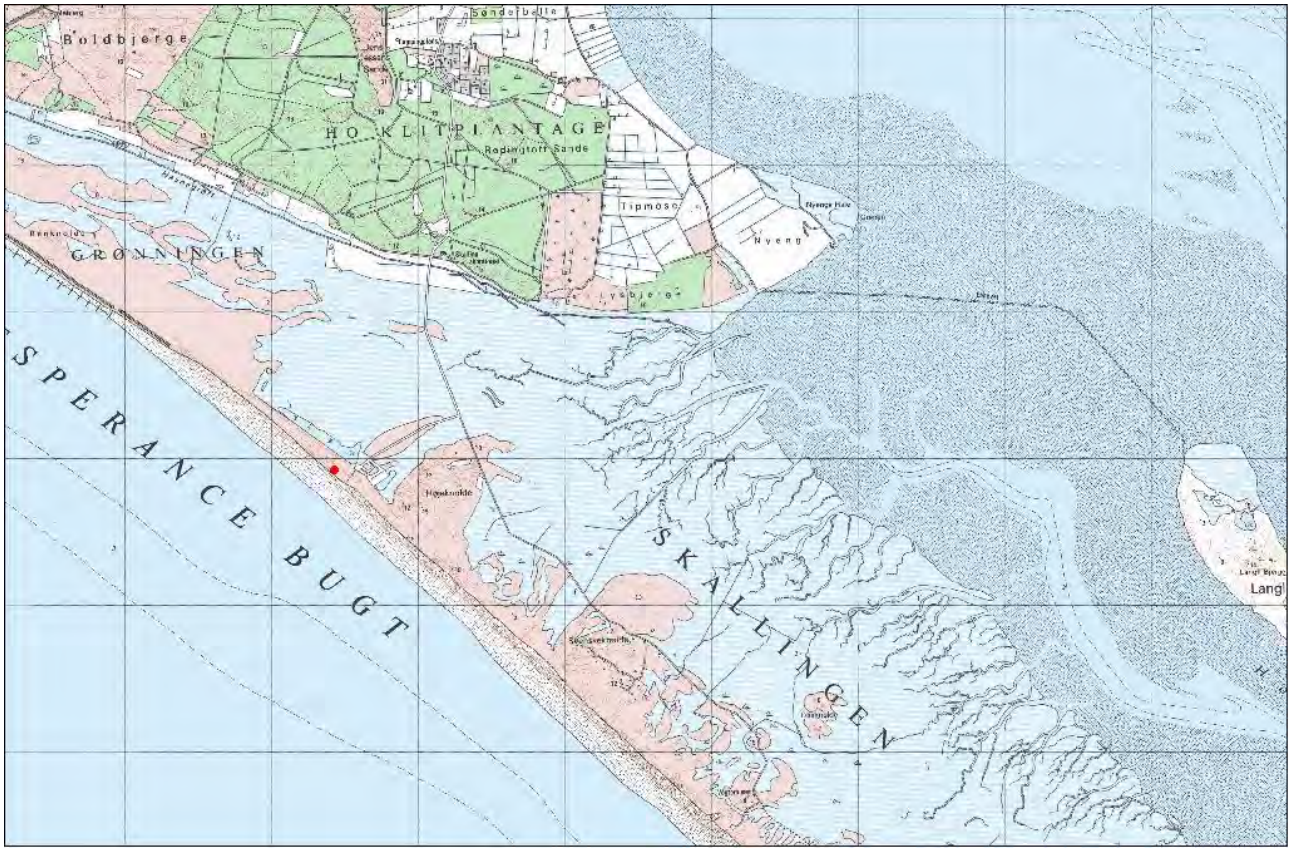
Natur

Skallingen er dannet efter den store stormflod i 1634. På Johannes Meiers kort fra 1655 er Skallingen angivet som en grund, adskilt fra kysten med Skalling Haven. På Videnskabernes Selskabs kort fra 1807 har Skallingen taget form og danner sammen med vadehavsøerne en udligningskyst af sandbarrer. Skalling Haven, som ses på Meiers kort, indsnævredes først til Hobo Dyb og siden til Havnegrøften, der stadig skal passeres for at komme ud på halvøen fra Ho. Det opfyldte område er blevet til Skomagersletten, som tidligere manglede et solidt klitværn mod vest. Først da klitdiget fra Blåvand til Skalling Knolde blev anlagt i begyndelsen af 1900-tallet, ophørte de regelmæssige overskylninger, og den høje sandslette blev til strandeng. Ved storm kan Skomagersletten stadig komme under vand, og når vinden stuver vandet op til 4 m over daglig vande, er kun klitrækken synlig.

Kultur

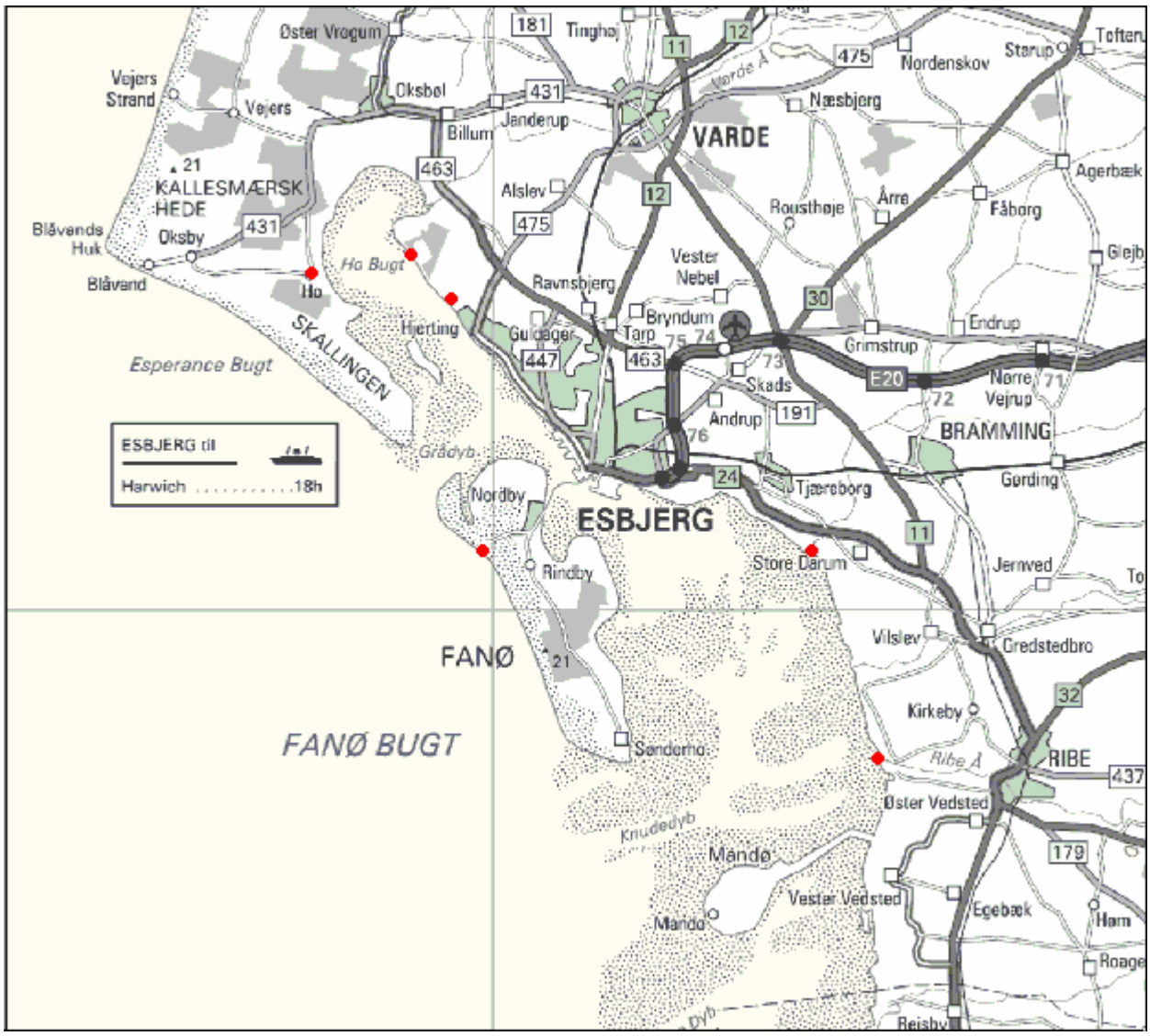
Det første fyrtårn blev bygget på Skallingen i 1901 som markering af den vigtige indsejling gennem Grådyb til den nyanlagte Esbjerg Havn. Fyret blev undermineret af stormfloden i 1909 og erstattet af et gasfyr i 1910. Dette måtte til sidst sættes ud af drift, da det kom til at stå ude i vandet og ikke på Skalling Ende, der havde flyttet sig.
Indtil Skallingens matrikulering i 1932 blev området drevet af "Fællesejendommen Skallingen", og efter en kort pause genindførtes fællesskabet i 1938 ved dannelsen af Andelsselskabet Skallingen. Skallingen dyrkes ikke, men den naturlige plantevækst er blevet udnyttet til høslet og græsning for får og kvæg. Høslettet ophørte under krigen på grund af minefaren, og derefter satte landmændene ungkreaturer på sommergræsning i stedet for.
Redningsbådsstationen på Skallingen blev indviet i 1877 som en bistation under Blåvand, men med særskilt mandskab, og den blev nedlagt i 1944 givetvis på grund af tyskernes udlagte miner. Redningsstationen har i en årrække været anvendt som bolig for hyrden på Skallingen, men er de sidste to år blevet brugt som offentligt ”madpakkehus”, og en udstilling om Skallingen, der tidligere var i det gamle vogterhus ”Kykeliky”, hænger nu i bygningen.

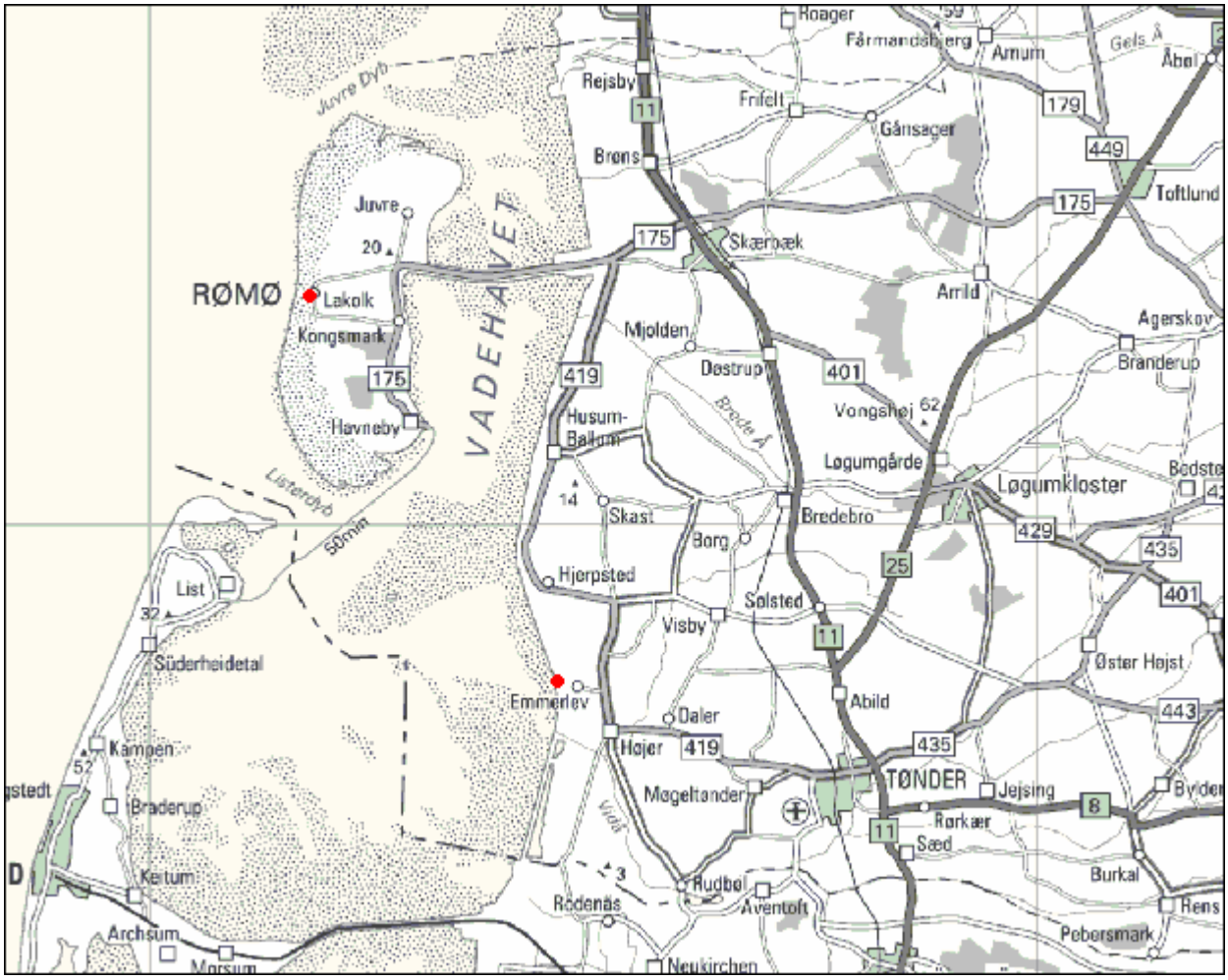
Landskab	Skallingen er opbygget af store sandmængder, der er tilført området nordfra. På højtliggende, tørre steder formes sandet af vinden til klitter, der danner en meget sammenhængende, yderste klitrække, som udgør forklitten ud mod havet. Bruddene i klitterne er havrendinger, der markerer havets gennemskæringer ved stormflod. Konturerne af halvøen ændres hele tiden, men fra slutningen af 1800-tallet blev formen mere stabil. Mellem klitterne og Ho Bugt var terrænet hævet så meget, at de mest salttålende planter kunne indvandre, bl.a. kveller og annelgræs. Når tidevandet falder, tilbageholder planterne fintkornet materiale, som vandet fører med sig, og derved opbygges en strandeng, der består af klæg bevokset med strandengsplanter. Den centrale del af Skallingen mellem klitterne mod vest og ydermarsken mod øst blev ved dannelsen en næringsfattig, langstrakt zone (indermarsken). Efterhånden som ydermarsken blev gennemskåret af losystemer, drænedes indermarsken, så der også her blev mulighed for, at plantevækst kunne indvandre. For 150 år siden lå Skallingen som en åben sandslette, der frit kunne omformes af havet, men i dag er Skallingen en bevokset, grøn halvø.
Arkitektur	Skallingens Redningsstation er bygget af røde sten med hvidkalkede støttepiller symetrisk på hver langside. Døren er en grønmalet træport med påmalede, korslagte dannebrogsflag, og taget er et skifferbelagt saddeltag.
Bevaringstilstand	Rimelig god
Sårbarhed	
Kontekst	
Kilder	Horst Meesenburg (red.): Bygd, Skallingen – natur og mennesker. 1993 (?) Søren Manøe Hansen: Strandinger og redningsaktioner fra Skallingen til Nymindegab 1852-1975. Historisk Samfund for Ribe Amt 1977.
Historiske kort	Johannes Meiers kort fra 1655. Videnskabernes Selskabs kort fra 1807. Generalstabskort af Skallingen fra 1870. 2 cm kort fra Kort- og matrikelstyrelsens, 1993. Er markeret på alle senere kort, som viser egnen.

Boldbjerge
HO KLITPLANTAGE
Tipmose
Nyeng
GRØNNINGEN
SKALLINGEN

3.1.5 Rekreation

6. Sommerhuse i Ho
24d. Sjelborg
48. Sneum Sluse
55. Fanø Bad og kurtiden, golfbanen
80. Ribe Kammersluse
95. Lakolk feriebebyggelse
148. Emmerlev Klev

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
Süderheidetal
Kampen
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Rømø
Fårmandsberg
Arnum
Gels Å
Åbøl
Rejsby
Frifelt
Gånsager
Brøns
Toftlund
Skærbæk
Arrild
Agerskov
Branderup
Mjolden
Døstrup
Vongshøj
Husum-Ballum
Brede Å
Løgumgårde
Løgumkloster
Skast
Borg
Bredebro
Hjerpsted
Sølsted
Visby
Emmerlev
Daler
Højer
Abild
Øster Højst
TØNDER
Jejsing
Møgeltønder
Rørkær
Sæd
Burkal
Rudbøl
Aventoft
Rødenæs
Pebersmark
Neukirchen
Vidå
11
25
175
179
401
419
435
443
429
449
8

Kulturmiljø	**Ho, Ho Kirke og sommerhuse**
Nr.	6
Sted/Topografi	Ho sogn, Blåvandshuk kommune
Landskabstype	Det bebyggede land / Kyst
Tema	Offentlige institutioner / Rekreation og fritid
Emne	Kirke / Sommerhuse
Tid	1100-1750 / 1750-1850 / 1850-nu

Karakteristik

Natur	Ho ligger i den nordligste del af Vadehavet på vestsiden af Ho Bugt. Marskarealerne mod øst mellem landsbyen og bugten anvendes primært til græsning af kreaturer, og området vest for byen bruges også til landbrug. Mod nord afgrænses byen af Oksby Klitplantage og mod syd af Ho Klitplantage. Plantagens sydlige grænse går, hvor fiskerlejet Sønderside lå, før Skallingen blev dannet syd for den gamle kystlinie efter stormfloden i 1634. Ho lå dengang centralt med kort afstand til både Ho Bugt og Vesterhavet.
Kultur	Det var oplagt at kombinere landbruget med fiskeri, handel og søfart, hvilket gav grundlaget for, at landsbyen kunne være et selvstændigt sogn. Ho kirke er opført omkring 1450, men sognet nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Oldemoder hundrede år tidligere. Sognets beboere overtog selv kirken i 1788, og den overgik til selveje i 1916. Siden 1400-tallet har Ho været hovedsogn for Oksby. I Ho er der stadig en del fastboende, men mange af gårdene anvendes i dag som sommerhuse, ligesom deres jord er udstykket til sommerhusgrunde. Udstykningen er hovedsageligt sket efter 1970, da sommerhusbyggeriet på egnen tog fart, og ledige grunde langs kysten nordpå ved Blåvand og Vejers begyndte at slippe op.
Landskab	Ho ligger på sandsletten ved overgangen til marsklandskabet, som mod øst grænser ned til Ho Bugt. Fra 1500-tallet og indtil plantagerne blev plantet i sidste halvdel af 1800-tallet, var området plaget af sandflugt fra vest, og det var ikke usædvanligt, at bygninger blev flyttet mere end én gang for ikke at sande til.
Arkitektur	Ho Kirke er opført af røde munkesten omkring 1450 efter traditionel romansk plan med senmiddelalderlige spidse buer over døre og vinduer. Kirken består af kor og skib samt et våbenhus, der ca. 1820 afløste et tidligere af bindingsværk. Kirkeklokken er ophængt i en tagrytter, der blev opsat i 1968 over skibets vestende som afløsning for en ældre fra 1879. Bort set fra en

periode fra 1879 til 1968, hvor taget var belagt med skifer, har kirken formentlig altid haft tegltag.
Sommerhusbyggeriet præges af standardhuse fra 1970'-, 1980'- og 1990'erne. De ses næsten ikke i landskabet, da hovedparten ligger ind i plantagen.

Bevaringstilstand Blåvandshuk kommune har udarbejdet bevaringsplan for Ho, så dens karakter af landsby kan holdes intakt.

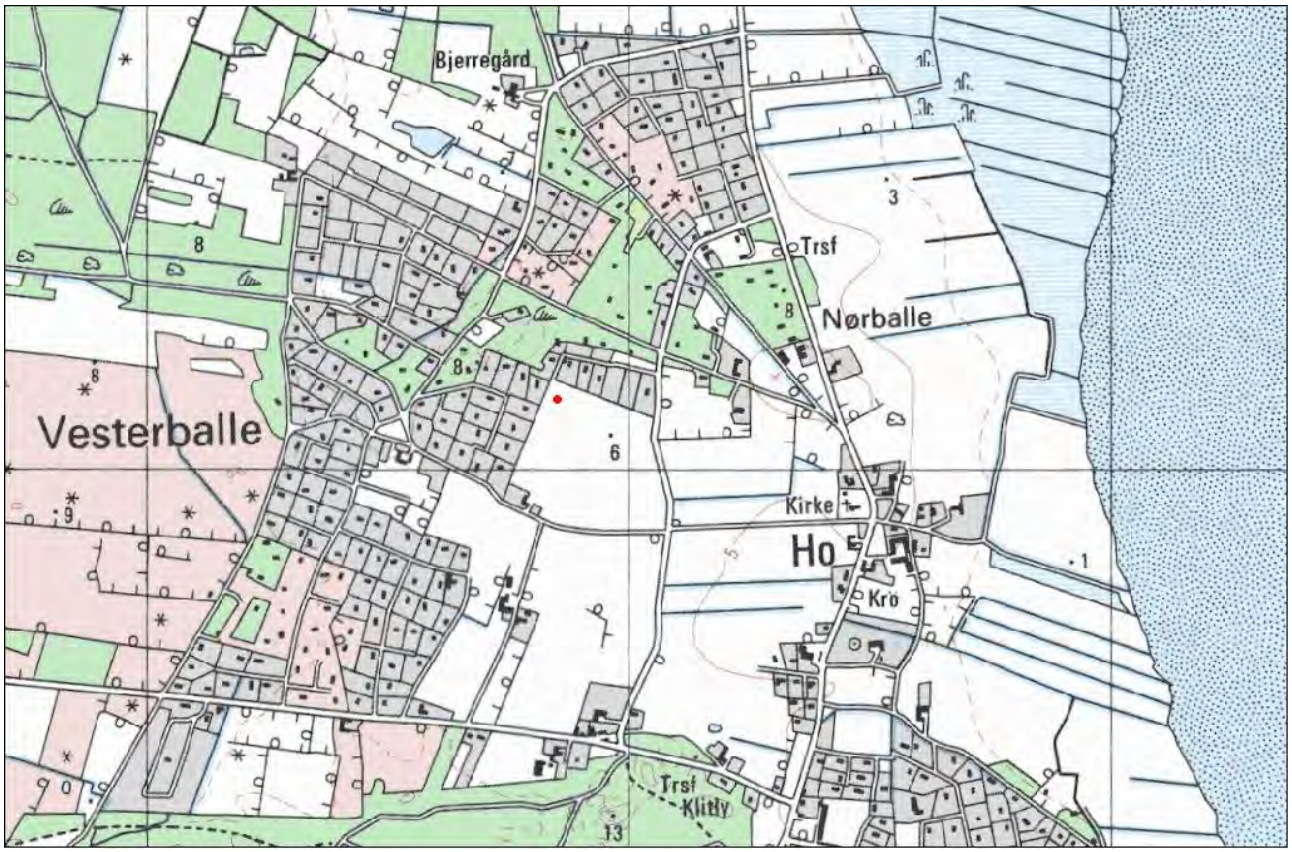
Sårbarhed

Kontekst

Kilder

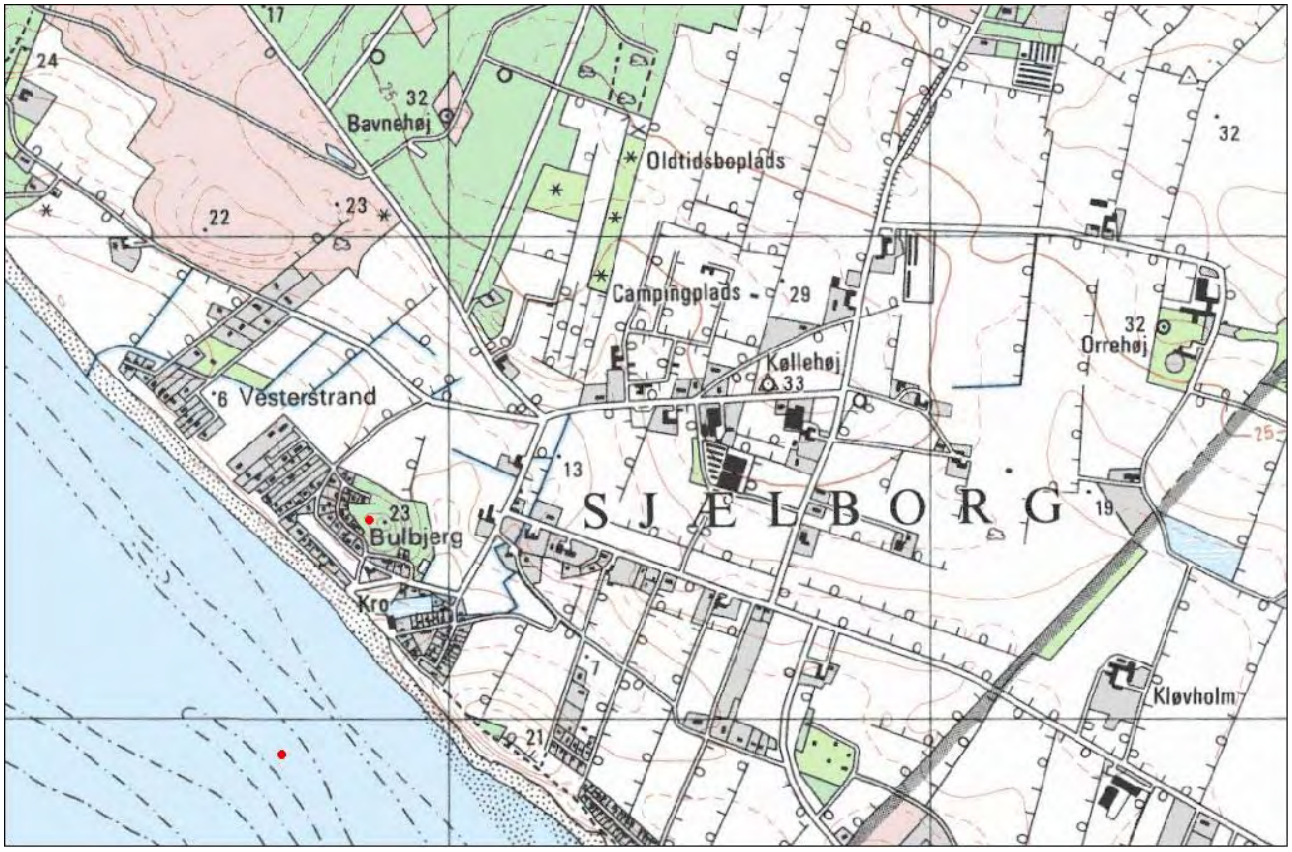
Danmarks Kirker: Ribe Amt. Kirkerne i Lønne, Ål, Ho og Oksby.
Jens Christensen: Længst mod vest 1870-1940. Oksbøl 1998.
H.K. Kristensen: Gamle Sydvestjyske Fiskerlejer. Historisk Samfund for Ribe Amt 1965.
Lejrskolen ved Ho Bugt, Ribe amtsråd 1968.
Oluf Nielsen: Vester Horne Herred. Fire afsnit fra Danske Samlinger, første og andet bind, 1865-67. Genudgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt 1984.

Historiske kort Er markeret på stort set alle kort, som viser egnen.

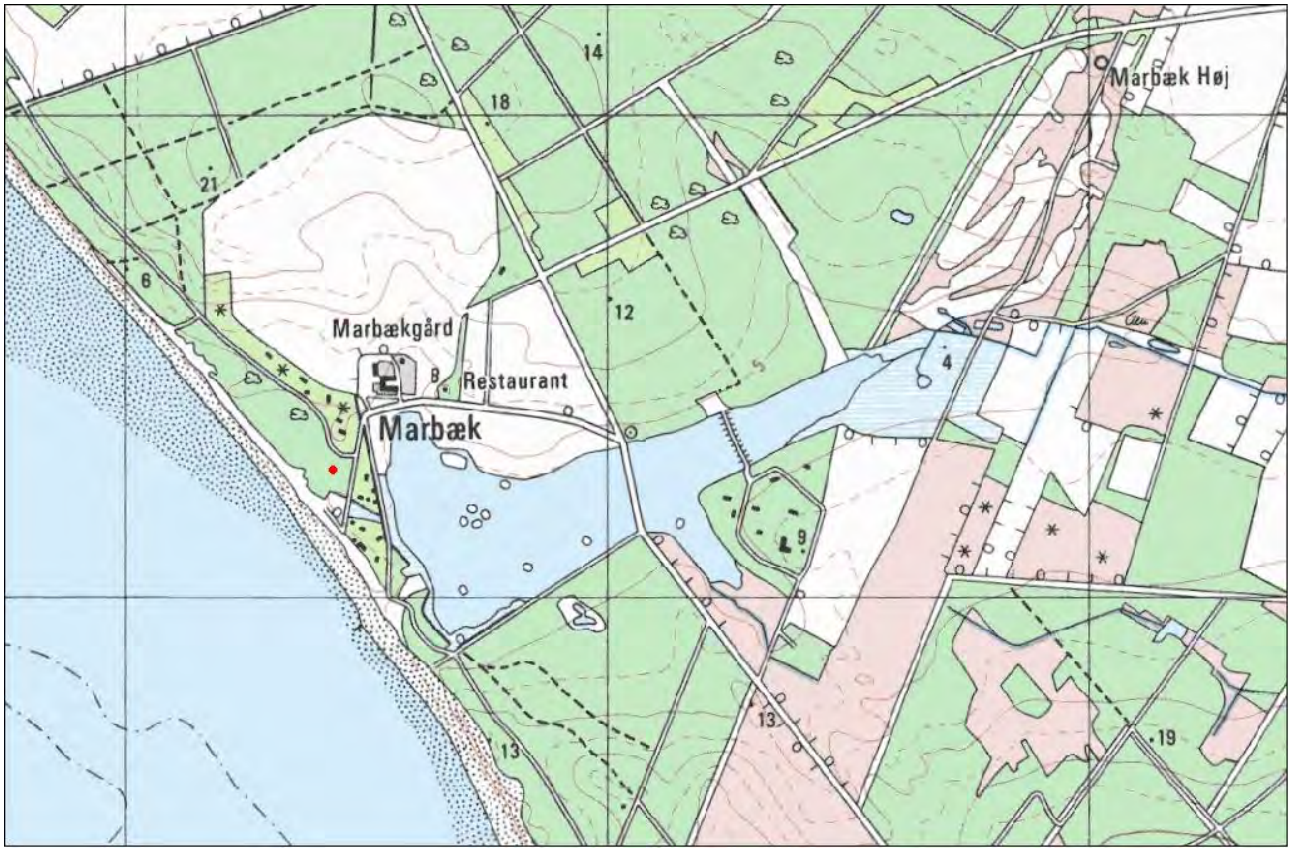

Kulturmiljø	**Marbækområdet**
Nr.	24d
Sted/Topografi	Sjelborg, Sjelborgdalen, Marbækområdet
Landskabstype	Kyst / Geest (bakkeø)
Tema	Rekreation og fritid
Emne	Sommerhuse, Hyttekolonier
Tid	Efter 2. Verdenskrig
Karakteristik	Selvgroet sommerhuskoloni langs Vesterstrand og indad mod Hjerting fra sommerhustidens barndom, nu sommerhuse af meget forskellig alder, endvidere restaurant Rødhætte, istandsat efter stormfloden 1981. Området er nu præget af bynærhed og rekreation. I modsætning til sommerhusbebyggelsen ligger den gamle landsby Sjelborg (oprindelig 4 gårde og 2 bol) lidt tilbagetrukket fra kysten med lidt eng omkring den naturlige bakke Bulbjerg. Gårdene ligger stadig på samme plads, landsbyen synes ikke udskiftet. Flere bevaringsværdige gårde fra slutningen af 1800-tallet. Oprindeligt kombineret landbrug/fiskeri, nu lidt landbrug kombineret med andre erhverv. Sjelborg er et fint eksempel på videreudvikling af gammel fisker/bondelandsby til rekreativt miljø. Mange levende hegn mellem korn- og græsmarker i baglandet.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Sommerhuskolonien et fint bevaret, intimt miljø præget af egne løsninger og et minimum af regulering. Et par af de gamle Sjelborg-gårde ligger i tilknytning til sommerhusene. Helheden bærer præg af folkelig brug af bynære naturområder og egner sig ikke til at blive fin og friseret. Der er for nylig givet tilladelse til kystsikring ud for restaurant Rødhætte.
Sårbarhed	Kendelse om fjernelse af ulovligt opførte sommerhuse i kystzonen. Esbjerg Kommune arbejder på at lovliggøre sommerhuskolonien. Indgår i Marbækplanen. En bevarende lokalplan er under udarbejdelse, den forventes vedtaget i 2006.
Kontekst	Marbækområdet, rekreation, oldtid, Marbæk- og Myrthuegård
Kilder	Esbjerg Kommuneatlas Landbygninger i Esbjerg Kommune Landskabsplan for Marbækområdet, 1985

Historiske kort 4 cm kort.

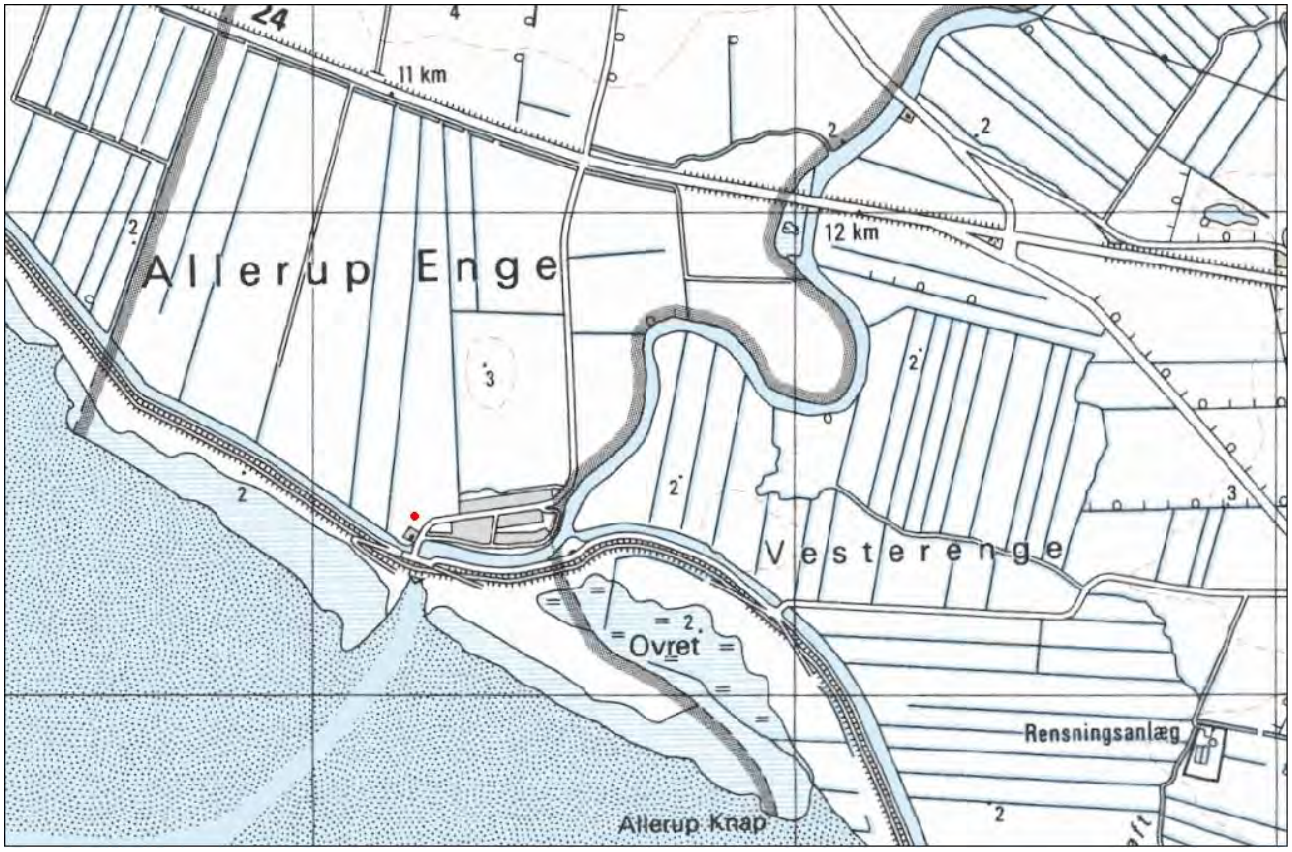
Kulturmiljø	**Marbækområdet**
Nr.	24e
Sted/Topografi	Marbækgård og kysten, Marbækområdet
Landskabstype	Kyst / Geest (bakkeø)
Tema	Rekreation og fritid
Emne	Sommerhuse, Hyttekolonier
Tid	Efter 2. Verdenskrig
Karakteristik	Lille selvgroet sommerhuskoloni bestående af 21 hytter i 3 klynger ("skoven, sumpen og stranden"). Opstod da Marbækgård gik fallit i 1933. Ejeren beholdt stykke jord, som han lejede ud til sommerhuse. Nogle af de første huse findes stadig, og ejeren byggede selv et lille, fint stråtækt hus i 1950'erne. Der var lejekontrakt på grundene til 1992, men da ejeren døde i 1985, arvede sommerhuskoloniens fælles andelsselskab, Marbæk Vandværk, grundene samt ejerens eget sommerhus, som da blev gjort til koloniens fælleshus. Der findes også en grønning, i daglig tale kaldet Lystanlægget.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Fint bevaret. Området styres stramt af det fælles andelsselskab. Der må ikke bygges ud, ændres på bygninger eller omgivelser uden andelsselskabets godkendelse. For få år siden blev der foretaget kystsikring foran det lave område.
Sårbarhed	Indgår i Marbækplanen. Formentlig ikke truet, så længe det får lov at fortsætte på de nuværende betingelser.
Kontekst	Marbækområdet, oldtidsfund, Marbækgård og Myrthuegård, Sjelborg, rekreation, sommerhuskoloni.
Kilder	Landskabsplan for Marbæk-området, Esbjerg Kommune 1985. Mundtlig meddelelse.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort 1804. Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade.

14
18
21
6
12
Marbækgård
Restaurant
Marbæk
Marbæk Høj
4
9
13
13
19

Kulturmiljø	**Sneum Sluse**
Nr.	48
Sted/Topografi	Hyttekoloni ved Sneum Sluse, Sneum sogn
Landskabstype	Kyst
Tema	Rekreation og fritid
Emne	Hyttekolonier
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	I 1928 blev slusen ved Sneum Ås udløb bygget og diget langs havet opført. Diget danner afslutningen på et næsten ubrudt dige langs kysten helt fra Holland. Ved Sneum Sluse omgivet af den åbne marsk ligger en lille enklave af jagt- og fiskehytter i fin sammenhæng med åen og landskabet. Hyttekolonien er opstået i flere etaper, den første bygning i området er fra 1930'erne. Også i 1950-1960'erne byggede man hytter på digelaugets udlejede jord. I dag fungerer hytterne som primitive sommerhuse, de yderste ved åen alle med bådebro. Vejen derud er den gamle engvej fra Allerup.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Sommerhusene - eller fiskerhytterne - er små ydmyge huse i 1 etage. Facaderne er for hovedpartens vedkommende bygget med træbeklædning. Tagene skal være blåsorte eternitplader eller tagpaptage og husene skal fremstå i "matte, mørke jordfarver". Der findes dog også i området andre typer mere "selvbyggede" hytter, som er opført af genbrugsmaterialer i tilfældige formater. Området er omfattet af en lokalplan, som styrer udviklingen.
Bevaringstilstand	God repræsentant for det selvhjulpne fritidsmiljø fra 1950-1960'erne med godt sammenhold og uden mange moderne faciliteter. Velholdte småhuse og hytter i fin overensstemmelse med landskabet.
Sårbarhed	Hytterne er formentlig ulovligt opførte i kystzonen. Kolonien er fremhævet som del af miljøet ved slusen i både Kommuneatlas og oplæg til Fredningsplan 1985. Lokalplan for bebyggelse ved Sneum Sluse, Esbjerg kommune, 1981. Med beskrivelse af kolonien og restriktioner med hensyn til udseende og størrelse.
Kontekst	Landvinding, digebyggeri. Marskbrug. Hyttelokonier.
Kilder	Oplæg til Fredningsplan for Ribe Amt, 1985. Esbjerg Kommuneatlas. Lokalplan for bebyggelse ved Senum Sluse, Esbjerg kommune, 1981.

ESM jour.nr.2350.

Historiske kort Lokalplan for bebyggelse ved Sneum Sluse, Esbjerg Kommune, 1981.
4 cm kort.

Kulturmiljø	**Fanø bad og kurtiden, golfbanen på Fanø**
Nr.	55
Sted/Topografi	Fanø
Landskabstype	Øerne
Tema	Rekreation og fritid
Emne	Søbad, Hoteller, Pensionater, Sommerhuse, Andre ferie- og fritidsanlæg
Tid	1863- i dag
Karakteristik	Fra midten af 1850'erne og op til i dag har Fanø bla. i kraft af sine geologiske forhold, naturen og strandene dannet ramme om en tidlig udvikling indenfor turismen. Centrale områder ud over skipperbyerne Nordby og Sønderhos kroer, hoteller og pensioner er Fanø Vesterhavsbad samt sommerhusbebyggelserne udenfor Sønderho, i og omkring Rindby, samt ved Rindby strand og ved Fanø Bad. Fanø Bad og golfbanen kan beskrives som et kulturmiljø, hvor sporene fra mere en 100 års turisme og rekreation kan ses. Der er dog kun rester tilbage af det oprindelige miljø – blandt andet 3-4 villaer samt pensioner, samt en golfbane, som er Danmarks ældste, men ingen af de oprindelige hoteller er tilbage. Den oprindelige byplan ses dog stadig samt flere perioders sommerhusbebyggrier fra perioden 1926-1950. Der blev i sin tid skabt en byplan til det stort anlagte projekt, hvor stedet skulle fungere som internationalt badested med hoteller, pensioner og villaer samt golf og tennisbane. Området rummer både bygninger fra tiden, hvor Fanø Vesterhavsbad var et mondænt badested - nu dog kun et fåtal af disse tilbage, bl.a. 3-4 villaer samt pensioner. Golfbanen er Danmarks ældste. Der er ingen af de gamle hoteller tilbage. Derimod nyere hoteller bygget i 1960'erne og 1990. Den oprindelige byplan ses stadig - og bør søges bevaret. Området rummer også flere perioders sommerhusbebyggelser fra 1926-1950, bl.a. sommerhusbyen "Klitbyen", tegnet af arkitekt Harald Peters. Denne bebyggelse blev anlagt på et areal ved vejen ud til Fanø Vesterhavsbad og bestod af små træhytter, dels med tegltag, dels en række A-huse. Klitbyen fik øgenavnet negerlandsbyen. Andre Harald Peters sommerhuse ses i klitterne vest for golfbanen. Således fremtræder området i dag som en afspejling af turismens udvikling i dette århundrede. *Ved Fanø Bad* opstår fra 1892 A/S Fanø Nordsøbad via tysk investeringsforening som mondænt badested med hoteller, pensioner og villaer. Fra 1904 omdannet til dansk selskab: A/S Fanø Vesterhavsbad" Stort byggeri 1892-1905, efter 1920 byggeri af sommerhuse i "Fanøstil" og funktionalisme. Golfbane ved Fanø bad (1902- i dag), anlagt i forbindelse med udbygningen af Fanø Nordsøbad.

Omkring 1930 skete der en udbygning med små sommerhuse i kolonihavestil ved Rindby Strand, som lokalt kaldes "negerhytterne".

Nordby: Hotel Nordby (1863- i dag), ombygget flere gange.
Hotel Færgegården (1896): Gæsteri siden 1816, fra 1819 bevilling til færgefart. I 1896 nyopføres hotellet, bygningen overtages i 1919 af Post- og telegrafvæsenet og ombygges.
Sommerhuskolonier ved Rindby strand; siden 1933 udbygning af sommerhuse i flere etaper.

Sønderho: Badehotel (1910), oprindeligt opført som posthus, fra 1937 omdannet til badehotel.
Fanø klitplantage, tilplantet 1892 for at dæmme op for sandflugten.
Rekreativt område.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Området virker arkitektonisk meget sammenrodet og præges af store arkitektoniske forskelle. Det er områdets struktur – vejnettet – som er områdets bærende element. Endnu kan man finde gamle fine sommerhuse ind imellem nyere bebyggelse. En del nye sommerhuse bliver opført som samlede bebyggelser og udgør derved et positivt element i området.

Bevaringstilstand

Fanø Bad: De tidligere 3 store hoteller blev nedrevet 1968-1990. I stedet blev der opført nye hoteller. "A/S Fanø Vesterhavsbad" findes stadig og driver golf – og tennisbaner, cykeludlejning m.v. Enkelte gamle villaer (3-4) samt gode sommerhuse fra perioden 1926-1950 stadig bevaret. Golfbane benyttes og vedligeholdes stadig. Siden er der sket en voldsom udbygning med sommerhuse, og hele området mellem det gamle Fanø Bad og Rindby Strand til Sønderho er i dag præget af sommerhuse. "Negerhytterne" ved Rindby Strand er i dag helt omsluttet af nyere sommerhuse, men findes stadig som navn på et helt specielt miljø.
Nordby: Hotel Nordby præget af uindpassede til- og ombygninger, stadig i brug. Det tidligere Hotel Færgegården fungerer i dag som posthus.
Sønderho: Badehotellet fungerer i dag som restaurant, konditori og hotel.

Sårbarhed

Fanø Bad: De få gamle villaer og ældre sommerhuse ved Fanø Bad er ikke omfattet af bevarende lokalplan. En af villaerne har hotel og restaurantfunktion, men ser meget forfalden ud. "Negerhytterne" er heller ikke omfattet af en bevarende lokalplan.

Kontekst

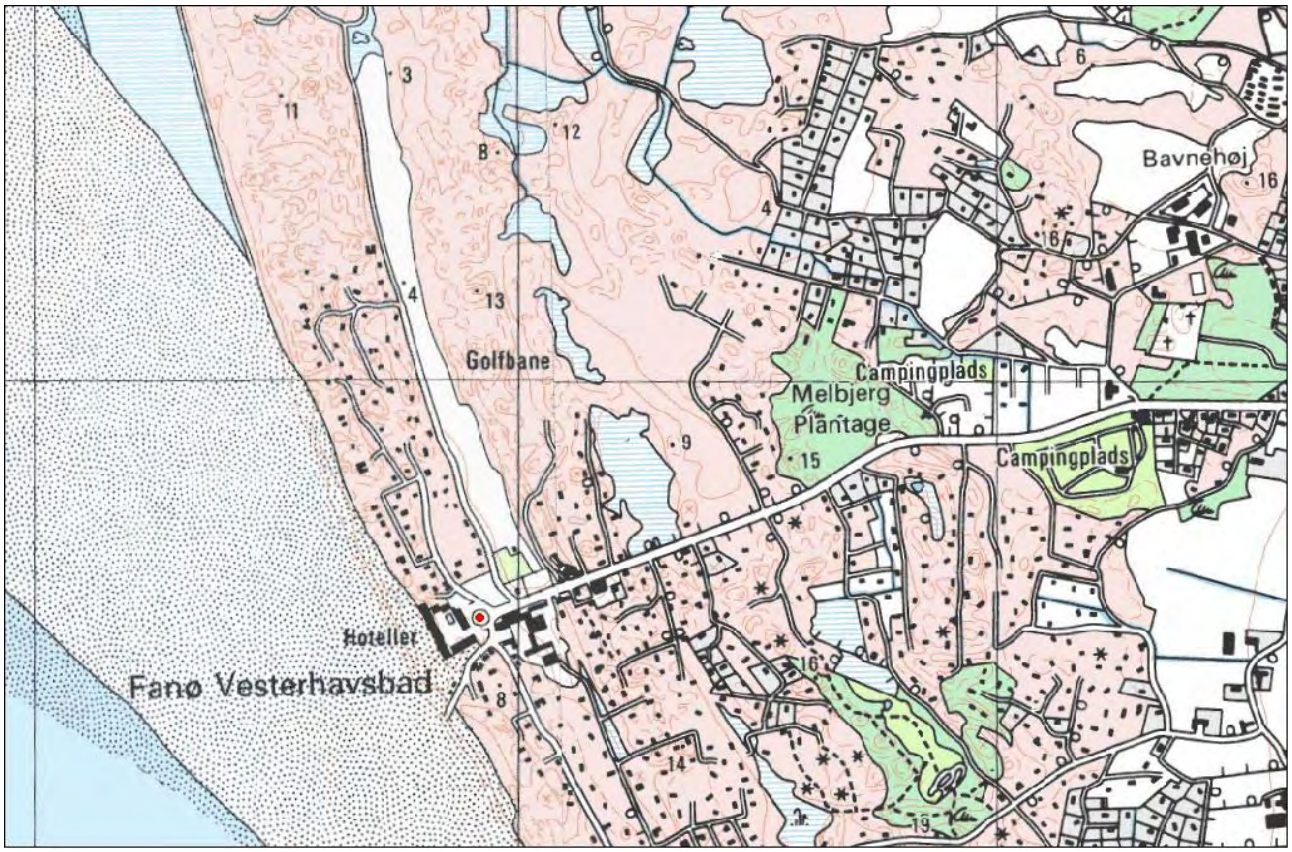
Esbjerg som trafikknudepunkt. Nordby og Sønderho som skipperbyer. Øens herlighedsværdier i form af kultur- og naturværdier. En fortsat og effektiv færgefart.
Industri, andelsbygninger, forsamlingshuse i Rindby, Nordby og Sønderho. Campingpladser, nye hoteller v. Fanø Bad. Supermarkeder og turistindustri/handel. Nordbys badehus/kiosk. Foreningshuset FH & I.

Kilder

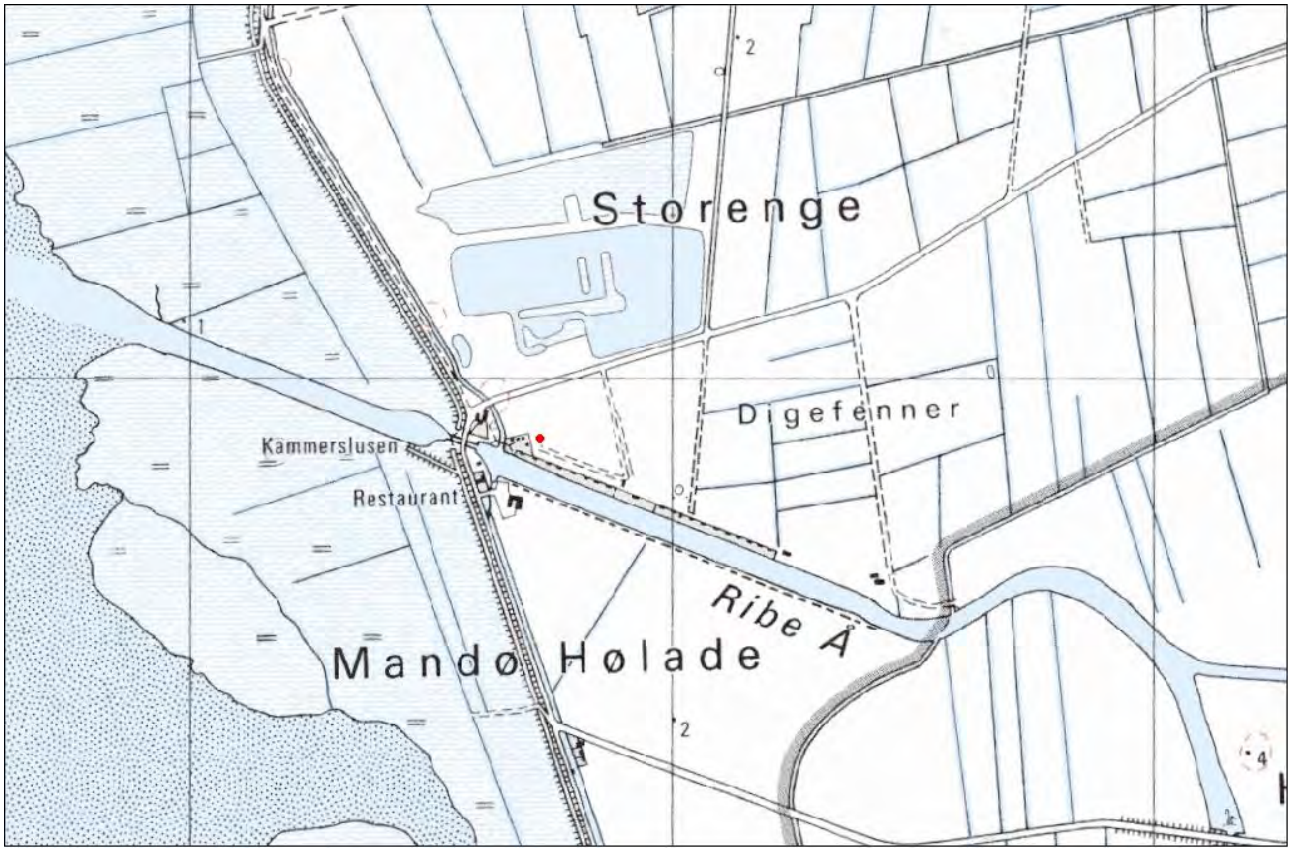
Landskaberne, fredningsplanlægning, Ribe Amtskommune, 1985.
Jørgen Lind, formand for lokalhistorisk forening på Fanø.
Peter Dragsbo, Mark og Montre, 1989, "Ved Fanø Nordsøstrand - pst strand, pst strand, pst strand...."
Peter Dragsbo og Kirsten Frederiksen: Harald Peters 1891-1951, 1991.
Fanø Kommune, Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen: Huse i Nordby på Fanø.
Børge Hansen: Fanø.
Trap Danmark, 1965

Historiske kort

Kulturhistorien i planlægningen, Pilotprojekt Vest, kortlægningsemner/ udpegning af kulturmiljøer.
Peter Dragsbo og Kirsten Frederiksen: "Harald Peters 1891-1951", 1991.
Fanø Kommune, Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen: Huse i Nordby på Fanø.
4 cm-kort.

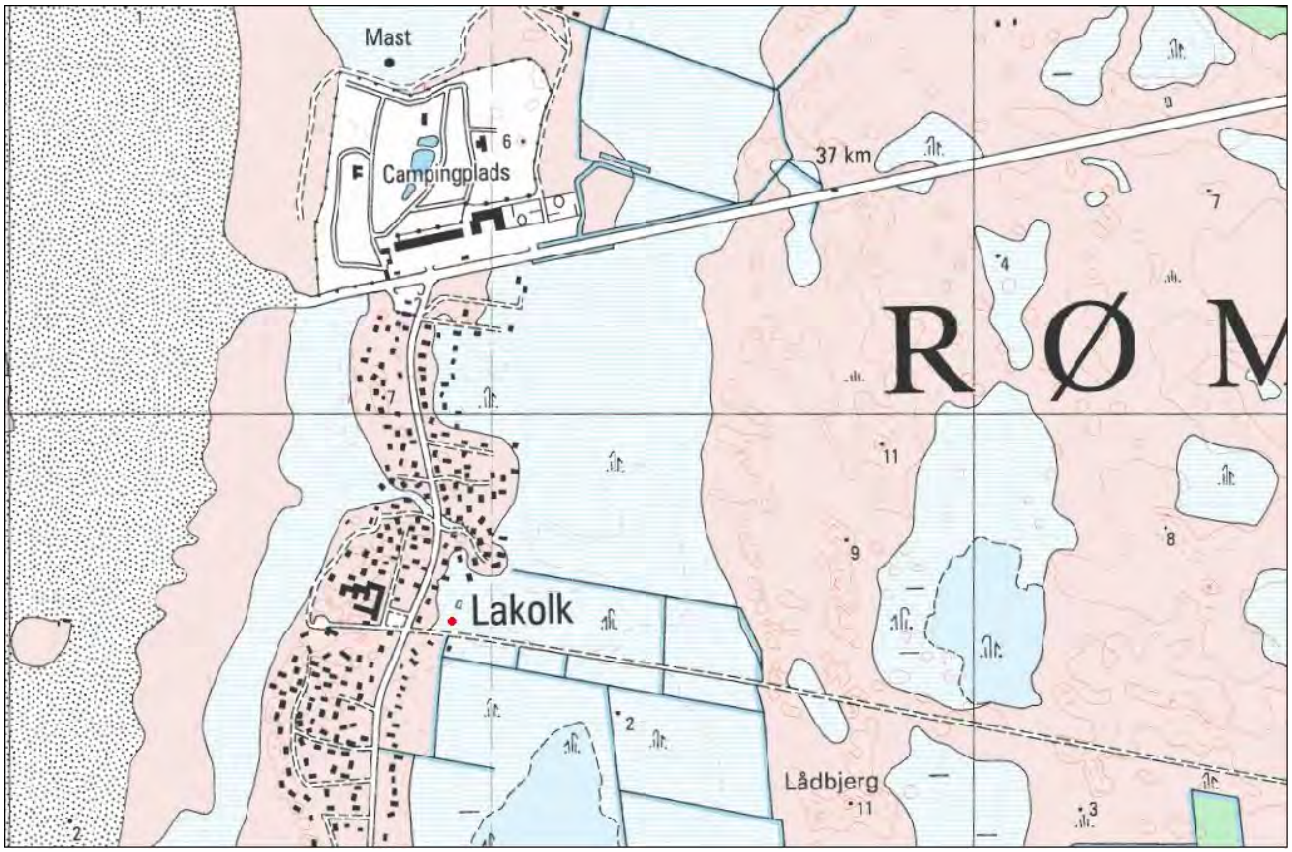
Kulturmiljø	**Ribe Kammersluse og det rekreative miljø ved samme**
Nr.	80
Sted/Topografi	Ribe Kammersluse, Farup sogn
Landskabstype	Kyst
Tema	Rekreation og fritid
Emne	Hyttekolonier
Tid	Nyere tid
Karakteristik	For at lette besejlingen af Ribe Å blev de yderste knap 2 km i 1855-56 lagt i en gravet kanal placeret lidt nord for det tidligere løb. I forbindelse med havdigets anlæggelse 1911-13 blev der ved ågennemløbet placeret en sluse, Kammerslusen, der stadig regulerer åens passage. Her opstod kort efter et rekreativt miljø med en stadig fungerende restaurant og en række små fritidshuse placeret på bredden af kanalen med små anløbsbroer for sejlskibe/motorbåde. Lidt længere mod øst er den gamle karantænestation bevaret. Den har efterfølgende haft en funktion som restauration.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Mange af husene bevaret, men meget truede af nedrivning/ombygning, da de er for små til tidens krav. Der er dog udarbejdet ret stramme regler for, hvad, hvordan og hvor meget, der må bygges på de enkelte grunde, således at områdets meget specielle hovedkarakter opretholdes. Karantænestationen er stærkt fældefærdig.
Sårbarhed	Meget sårbare.
Kontekst	Fritidssamfundet.
Kilder	Ove Kann: Ribe Å – den historie og betydning for Ribe by og omegn. BMG 13, 2001, s. 62-94.
Historiske kort	Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

Storenge
Digefennner
Kammerslusen
Restaurant
Ribe Å
Mandø Hølade

Kulturmiljø **Lakolk feriebebyggelse**

Nr. 95

Se beskrivelse under nr. 94-96 side 55.

Kulturmiljø	**Emmerlev Klev**
Nr.	148
Sted/topografi	Emmerlev Klev, Emmerlev Sogn
Landskabstype	Kyst
Tema	Rekreation
Emne	Hoteller, Andre ferie- og fritidsanlæg
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Den korte klintkyst langs Vadehavet når sit højeste punkt ved Emmerlev Klev, 13 m. Her slutter Højer Dige (fra 1926) og Det fremskudte Dige (opført 1979-81). Ved Emmerlev Klev ligger Emmerlev Klev Strandhotel. Hotellets historie starter i året 1907, hvor Emmerlev Bykommune solgte et stykke jord ved stranden (ca. 700 m sydøst for hvor Strandhotellet nu er beliggende) til Theodor Carl Riis. I 1908 opførtes her en træbygning kaldet "Sommerlyst". Bygningen lå med terrassen ud mod det daværende sommerdige mellem Emmerlev Klev og Højer. Herfra blev der helt frem til 1926 drevet sommerrestaurant. Det kan i dag synes at være en underlig placering, men på den tid var Højer en stationsby med stor trafik, idet den eneste adgang til den tyske badeø Sild var via Tønder og Højer sluse., hvor de fleste gæster er kommet. Ægteparret Riis boede lidt længere oppe på Søndervej i Emmerlev, hvor de drev købmandsforretning og kro frem til 1911, hvor disse forretninger blev solgt. Under stormfloden i 1923, hvor sommerdiget blev gennembrudt, måtte beboerne forlade huset. "Sommerlyst" blev dog stående uden at tage nævneværdig skade, men da det nye havdige skulle bygges i 1926, blev træbygningen flyttet til Strandhotellets nuværende plads. Samme år døde Theodor Carl, men hans hsutru Bodil førte strandhotellet videre til 1930, hvor hun solgte til Mathias Hansen. Mathias Hansen drev Strandhotellet frem til 1961. I fyrrerne byggede han et udendørs svømmebassin. Vandet i bassinet var havvand, som ved højvande blev ført ind via nogle rør, der lå ud i vadehavet. Ved kraftigt højvande kom der så meget vand ind, at bassinet løb over, og vandet blev på den måde fornyet. Samtidig skete der lidt sandfiltrering, men set med nutidens øjne var bassinet naturligvis ikke rent. Lokalbefolkningen tog det dog forholdsvis roligt, idet overlægen fra Tønder badede i bassinet, så "det kunne ikke være helt galt". Bassinet fungerede frem til 1956 eller 1957, hvor det blev nedlagt. I 1961 solgte Mathias Hansen til Ethel og Jens Lyhne Kristensen. I Ethel og Jens' tid blev der holdt nogle store baller på Emmerlev Klev Strandhotel. Lørdagsballerne samlede unge mennesker fra et stort opland, ofte op til 7-800 personer. Også om søndagen blev der holdt bal, men da kun til klokken 24.00. Ethel og Jens byggede i 1976 den forreste del af hotellet, hvor der er 7 værelser med balkon, ligesom de på det tidspunkt byggede svimmingpoolen.

I 1978 byggede de en annex-bygning med yderligere 9 værelser. Jens Lyhne Kristensen drev Strandhotellet frem til 1986, hvor han solgte til Dansk Hotel Invest, et datterselskab af 6. juli banken. Dansk Hotel Invest lavede en franchise-forpagtningskontrakt med Grethe og Ralf Uerkvitz, som herefter drev hotellet frem til 1987, hvor 6. juli banken gik konkurs, og blev overtaget af Sydbank. Sydbank solgte hotellet til Gurli og Andreas Svensen i 1987, og de byggede om og lavede ny indgang til salen, ligesom de byggede ny restauration mellem salen og nybygningen fra 1976. Andreas Svensen drev hotellet frem til 20. oktober 1989, hvor de nuværende ejere Pia og Albert Pedersen overtog hotellet. Også i dag er der traditioner forbundet med "Æ Klev". Til "Pers Awten" d. 21. februar brændes der bål til minde om dengang, hvor man Pers aften tog afsked med søfolkene, der skulle af sted på hvalfangst. Man ser også pinsesolen danse på "Æ Klev", og i 2005 blev en stor del af en ny dansk film efter Erling Jepsens roman "Kunsten at græde i kor" optaget her.
Nord for Strandhotellet ligger en lille koloni af sommerhuse, opført omkring 1960(?).
Kyststrækningen ved Emmerlev Klev, landskabet og badehotellet udgør et sammenhængende kulturmiljø, som fortæller om turismen langs Vadehavet og om stedets rolle som udflugtsmål også for den lokale befolkning.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Bevaringstilstand Hotellet er som omtalt ombygget ad mange omgange. I sin nuværende udformning er det velholdt. Sommerhuskoloniens bevaringstilstand er ret blandet, alle huse er stærkt ombyggede.

Sårbarhed Vadehavets erosion udgør en konstant trussel mod Klevet.

Kontekst Landsbyen Emmerlev, kystvejen Emmerlev – Hjerpsted, Ålbæk, Det fremskudte dige

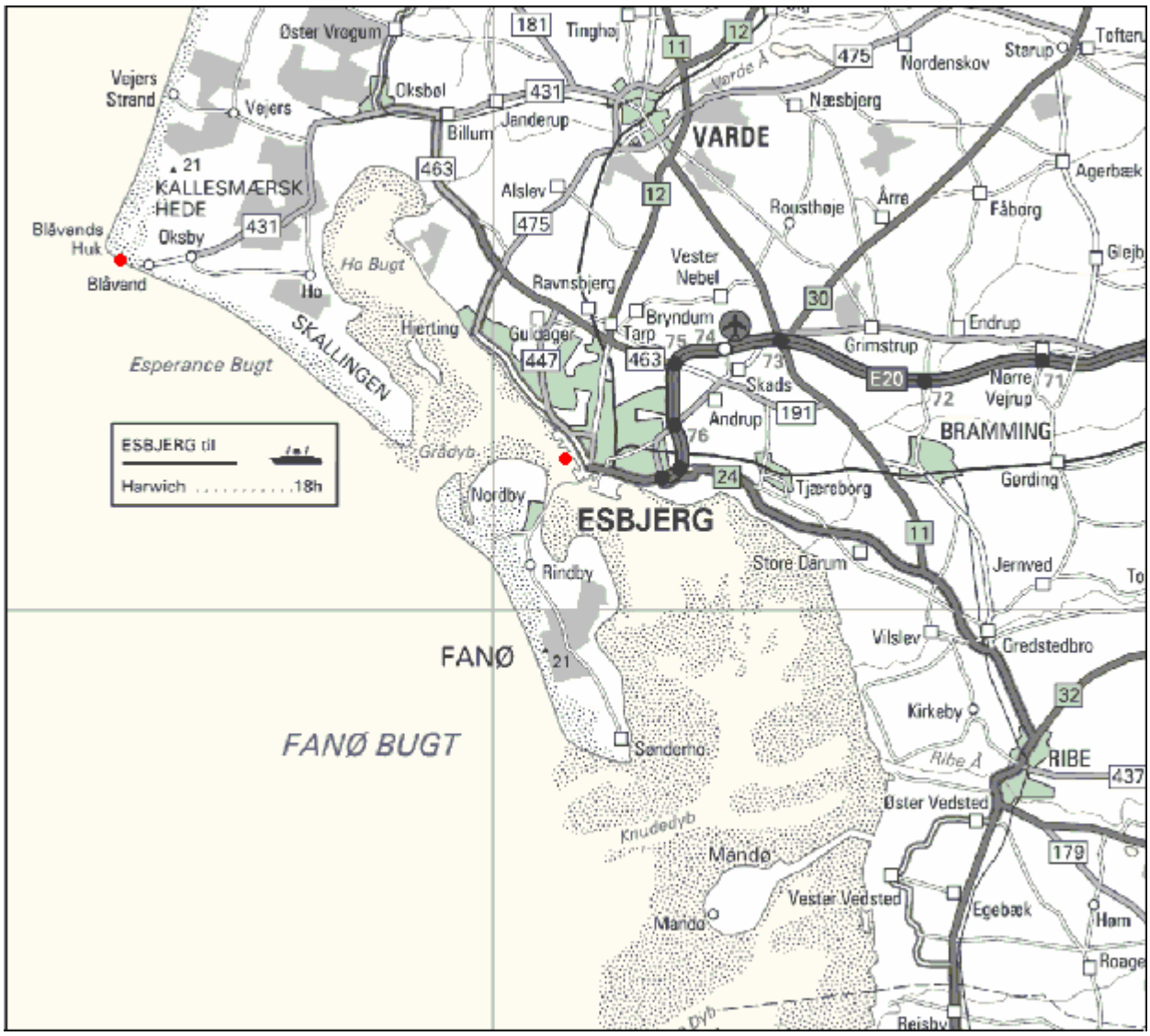
Kilder Trap Danmark.
Sønderjyllands Amt 85.
Emmerlev Klev Strandhotels hjemmeside

Historiske kort Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Klev
Båker
Emmerlev Klev
Hotel
Campingplads
Byvang
Lindser
Emmerlev

3.1.6 Navigation

1. Blåvand Fyr og bygningskomplekset omkring med Blåvand Radio og redningsstationer
28. Fyrsystemet omkring Esbjerg

Kulturmiljø	**Blåvand Fyr og bygningskomplekset, Blåvand Radio, Blåvand Redningsstation og sommerhuse**
Nr.	1
Sted/Topografi	Blåvandshuk, Oksby sogn, Blåvandshuk kommune
Landskabstype	Kyst
Tema	Navigation
Emne	Fyr
Tid	Ca. 1850 til i dag

Karakteristik

Natur

Blåvand Fyr med fyrmesterbolig er opført på den højeste klit ved Blåvandshuk, Danmarks vestligste punkt, der fortsætter som Horns Rev 40 km ud i Vesterhavet. Klitlandskabet fortsætter østpå, hvor det gradvist går over i landbrugsland. Syd for Blåvandshuk bliver de beskyttende klitter lave, så området kan oversvømmes i forbindelse med stormflod, som også i særlige tilfælde kan nå de yderste sommerhuse.

Kultur

Lysblinkene fra Blåvand Fyr skulle advare de søfarende, så de undgik at gå på grund ved Horns Rev, og fyret blev opført i 1900 som afløser for et ældre fyr fra 1888. Fyret er 39 m højt, ligger 55 m over havet og lyset kan ses på en afstand af 20 sømil. Ved foden af fyret ligger fyrmesterboligen med udhus. Neden for klitten nord for vejen ligger en fyrpasserbolig og syd for vejen et dobbelthus med to fyrpasserboliger. Som det næste hus på sydsiden ligger den tidligere feriebolig for Post- og Telegrafforeningen. Den blev opført som boliger for personalet ved Blåvand Radio, da denne lå ude ved fyret. Radioen blev oprettet i 1901 for at sikre den trådløse forbindelse til fyrskibene. Blåvand Radio flyttede to km længere østpå i 1938, hvor man stadig kan se de karakteristiske antenneanlæg, og samtidig opførtes en rækkehusbebyggelse til personaleboliger, der blev solgt efter overgangen til den fjerbetjente sattelitstation i 1996.
Blåvandshuk kommune har lejet Blåvand Fyr, der anvendes som udsigtstårn, hvorfra der er en enestående udsigt over havet til de store havvindmøller på Horns Rev, over Ho Bugt mod Esbjerg og nord- eller østpå ud over de militære øvelsesarealer, der henligger stort set ubebyggede. Lejemålet omfatter også fyrmesterboligen, der bruges til Turistinformation.
Et par km øst for Blåvandshuk i forbindelse med den oprindelige bebyggelse ligger Blåvand Redningsstation, der blev opført i 1851 som en af landets ældste. Da den sammen med andre stationer langs kysten blev nedlagt i 1975, havde man allerede bestemt sig for at lade den indrette som museum. Det stod færdigt i 1978.
Sommerhusbyggeriet, der begyndte i 1907, foregik fra begyndelsen efter gensidig forståelse mellem ejerne i lavningerne mellem klitterne. Husene

eller badevillaerne, som de blev kaldt lå vest for den oprindelige bebyggelse, men har siden bredt sig i vifteform til langt på den anden side af det oprindelige Oksby. Der er kun få sommerhuse fra før krigen, og langt hovedparten er opført eller moderniseret efter 1970. Husene er gennemgående store, og mange anvendes til udlejning.

Landskab

De høje klitter fortsætter nordpå fra Blåvandshuk, men de aftager i højden mod syd. Ved daglig vande ligger den brede sandstrand foran klitterne, men stranden overskylles i stormvejr. Østpå fortsætter klitlandskabet med sommerhuse i lavningerne, og dette går gradvist over i åbent land, som er dækket med sommerhusbebyggelse og beplantning hovedsagligt med nåletræer for at få læ. Mod nord strækker strandsletten Kallesmærsk Hede sig ind over de militære arealer.

Arkitektur

Blåvand Fyr har kvadratisk grundplan og granitsokkel. Tårnet er opført på høj granitsokkel og står hvidkalket med bånd af røde mursten. Der er vinduer til alle sider i den øverste etage og trappespindlen har fire vinduer mod syd og tre mod nord. Vinduerne er rundbuede som indgangsdøren. Der er omgang med brystværn rundt om lygtehuset øverst, og glashuset er dækket af en tragtformet, rødmalet kalot.
Fyrmesterbolig med udhus fremtræder som et almindeligt murmesterhus, måske efter en standardtegning fra Fyrvæsnet med karnap ved indgangspartiet. Murene står hvide med murstensdetaljer langs det skifferhængte saddeltag på boligen og eternittag på udhuset.
Blåvand Radio er opført 1938 i modereret funktionalistisk stil af røde sten med kobbertag. Senere tilbygninger i samme stil mod nord og vest har dog tegltag i stedet for. Bygningerne ved antennerne er af nyere dato, men de er også af røde sten og med tegltag – et stærkt afhvalmet saddeltag med stort udhæng. Boligerne er opført i to etager som rækkehuse i modereret funktionalistisk stil af røde sten med tegltag næsten uden udhæng. Et tværstillet baghus og en garage, der indrammer en lille gård til hvert hus, giver afveksling i husrækken.
Blåvand Redningsstation er bygget af røde sten med hvidkalkede støttepiller symetrisk på hver langside. Døren er en grønmalet træport med påmalede, korslagte splitflag. Taget er et skiferbelagt saddeltag.
Sommerhuse udelades, da de kun kan beskrives i generelle vendinger.

Bevaringstilstand

Sommerhusene vurderes ikke, men er gennemgående velholdte.
Såvel Blåvand Fyr som Blåvand Radio og Blåvand Redningsstation vedligeholdes af det offentlige.

Sårbarhed

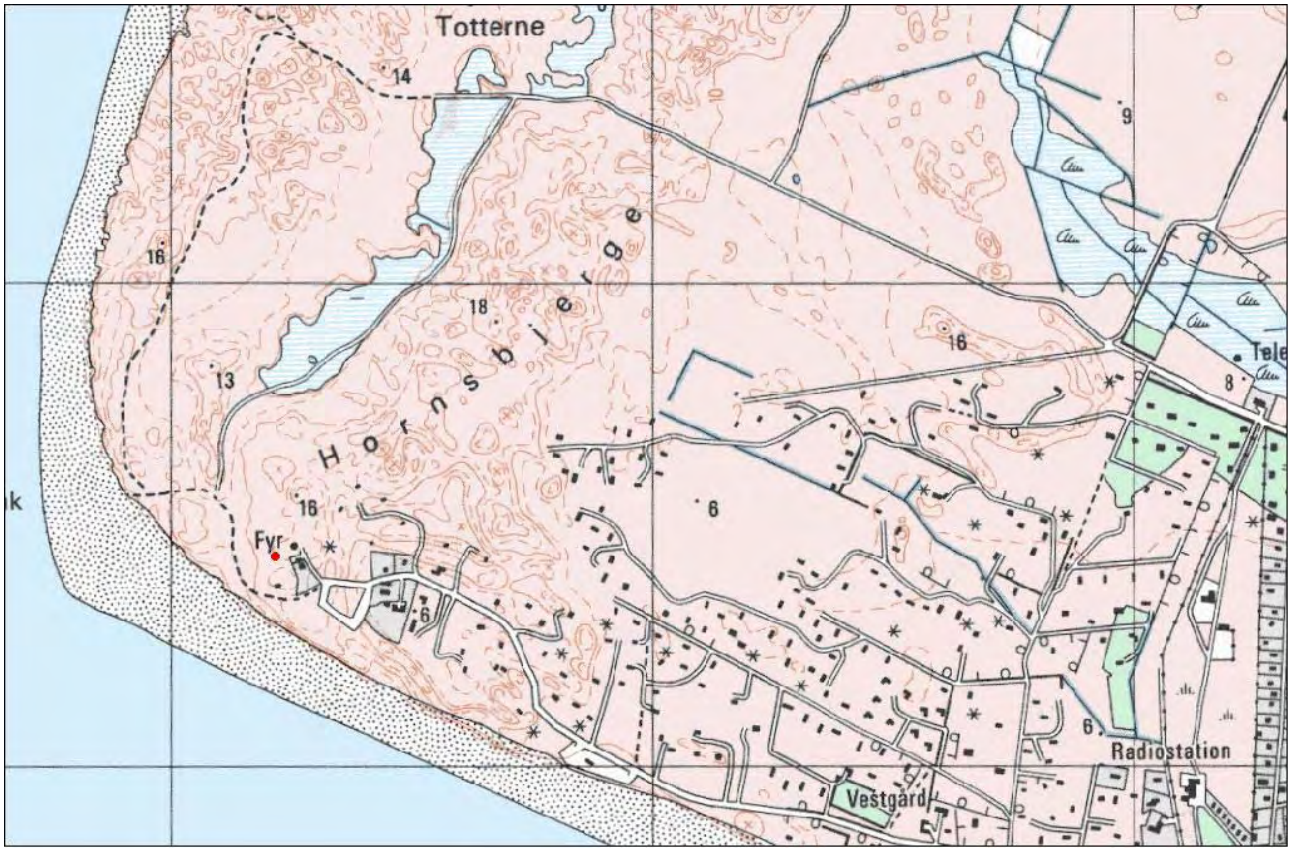
Kontekst

Kilder

Søren Byskov: Blåvands kyst under forvandling – fiskerleje, landbrugsland og ferieområde. Sjæk'len 1999, s. 73f.
Jens Christensen: Længst mod vest 1870-1940. Oksbøl 1998.

Søren Manøe Hansen: Strandinger og redningsaktioner fra Skallingen til Nymindegab 1852-1975. Historisk Samfund for Ribe Amt 1977.

Historiske kort Er markeret på stort set alle kendte kort, som viser egnen.

Kulturmiljø	**Fyrsystemet Esbjerg**
Nr.	29
Landskabstype	Kyst
Tema	Navigation
Emne	Fyr
Tid	1868 til i dag
Karakteristik	
Natur	Fyrsystemet i Esbjerg er anlagt i bymæssig bebyggelse.
Kultur	Esbjerg Havn skulle sikres som ”Danmarks port mod vest” og derfor var det nødvendigt at afmærke adgangsvejen fra Nordsøen. For at sikre indsejlingen til havnen blev der derfor skabt et omfattende fyrsystem omkring Esbjerg med fyrtårne og fyrskibe, lystønder, bøjer og koste. I 1873 oprettede man fyrlinjen Sædding Strand bestående af forfyr og bagfyr. Siden er bagfyret blevet til mellemfyr, da et andet blev opført som bagfyr. Det nuværende mellemfyr blev fredet i 2002. Desuden findes fyrlinjerne Sædding Strand Syd og Sædding Strand Nord, begge med forfyr og bagfyr. Endelig findes på Esbjerg Havn to små enkeltstående vinkelfyr. Fyrskibe anvende ikke mere, men et enkelt ligger som museumsskib i Fiskerihavnen i Esbjerg.
Landskab	Fyrsystemet indgår i Esbjergs bebyggelse i byen og på havnen.
Arkitektur	Sædding Strand mellemfyr er arkitektonisk en markant og særpræget bygning, som præger sine omgivelser på en positiv måde med visheden om, at det bruges af skibsfarten.
Bevaringstilstand	Sædding Strand fyr er stadig i brug. Mellemfyret er fredet.
Sårbarhed	Da satellitter i dag kan bestemme skibenes position, overflødiggør satellitterne delvist andre navigationssystemer. I løbet af 1990’erne er fyrskibe og sømærker derfor blevet inddraget, og fyrtårne er blevet slukket. Derved er fyrtårnene sårbare i forhold til fremtidig vedligehold. Sædding Strand Mellemfyr er dog fredet og således uden for fare.
Kontekst	Fyrsystemer omkring vestkysten, havneby, fyrskibe og fyrtårne.
Kilder	Verner Bruhn og Poul Holm: Esbjergs Historie, 1910-1998, Havneby og storkommune, bd. 3. Morten Hahn-Pedersen: Fyrskibe ved Danmarks port mod vest, 1991. Morten Hahn-Pedersen: Fra viking til borebisse, 50 generationer ved Vadehavet, 2001.

Det Kongelige Søkort-Arkiv: Den Danske Lods, 6. udgave, 1905.

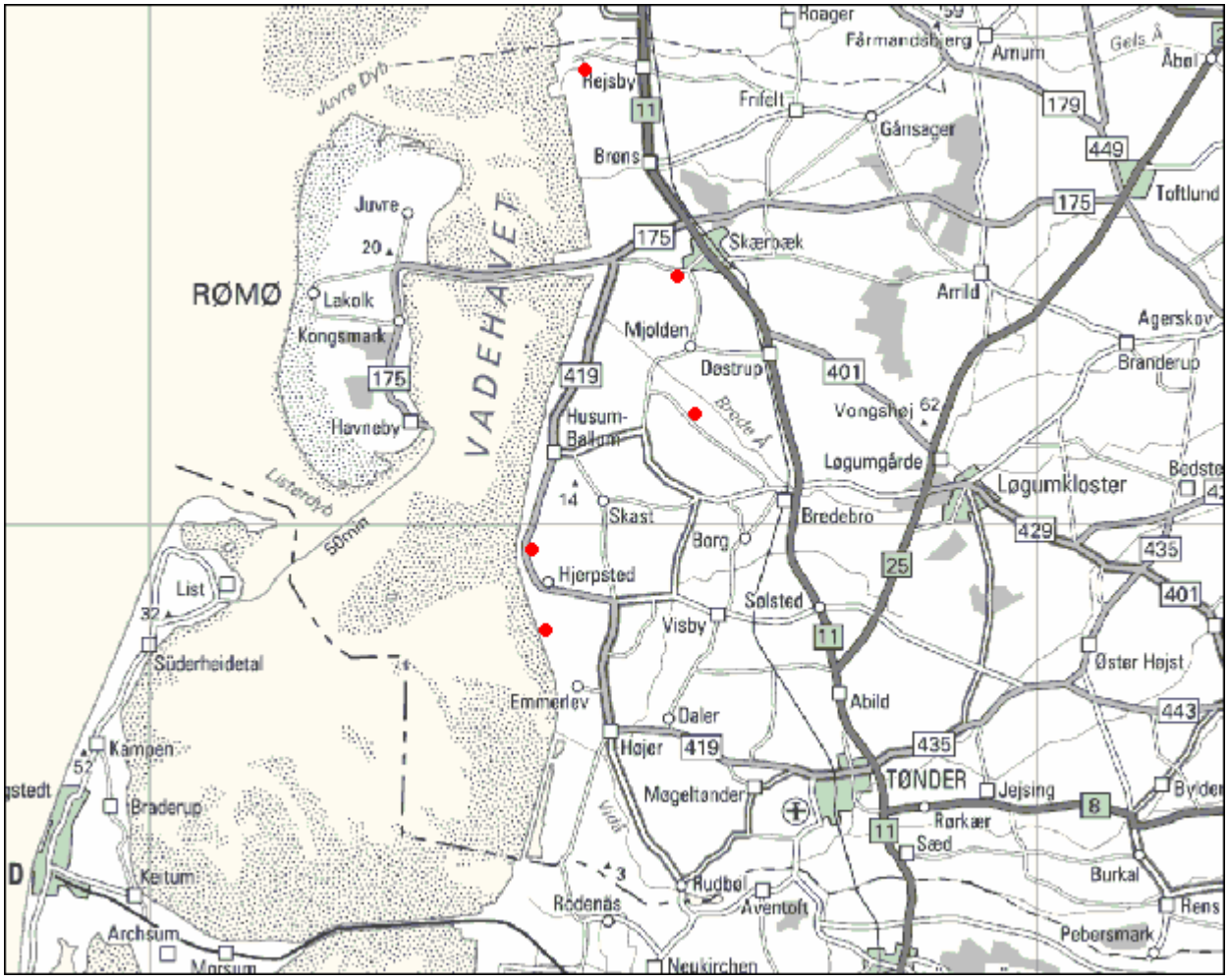
Historiske kort Fyrskibe ved Danmarks port mod vest, p. 15.
4 cm kort

3.2 Marsk og geest
3.2.1 Landbrug, bebyggelsesstrukturer

9. Kjelst, Tarp, Burgård, Billum Gårde, Vester Janderup
24b. Marbæk Plantage
26. Højklynge i Hoffmanns Plantage
89. Rejsby-V. Åbølling-Havervad
90. Hjemsted
93. Langdysserne ved Abterp
101. Ålbæk Mølledal
105. Højklynge mellem Hjerpsted og Koldby

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
Süderheidetal
Kampen
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Hejsby
Frifelt
Brøns
Skærbæk
Mjolden
Døstrup
Husum-Ballum
Skast
Hjerpsted
Emmerlev
Højer
Visby
Sølsted
Borg
Bredebro
Løgumgårde
Løgumkloster
Vongshøj
Arrild
Agerskov
Branderup
Toftlund
Gåsager
Rødenæs
Rudbøl
Aventoft
Neukirchen
Møgeltønder
TØNDER
Jejsing
Rørkær
Sæd
Burkal
Pebersmark
Abild
Daler
Øster Højst
Roager
Fårmandsberg
Arnum
Åbøl
Gels Å
Brede Å
Vidå
11
175
179
449
419
401
25
435
429
443
8
62
14
32
52
3

Kulturmiljø	**Fritliggende gårde på randen af nedre ådal fra Varde til Ho Bugt (Janderup, Billum og Kjelst), Janderup ladeplads og Kjelst ladeplads samt teglværkerne i Kjelst**
Nr.	9
Sted/Topografi	Varde, Janderup og Billum sogne, Varde kommune
Landskabstype	Ådal / Kyst / Det bebyggede land
Tema	Bebyggelsesstruktur
Emne	Bosætning langs 5 meter koten (på geestranden) / Ladepladser / Teglværker / Klægflækning
Tid	Før 1100, 1100-1750, 1750-1850, 1850-nu

Karakteristik

Natur

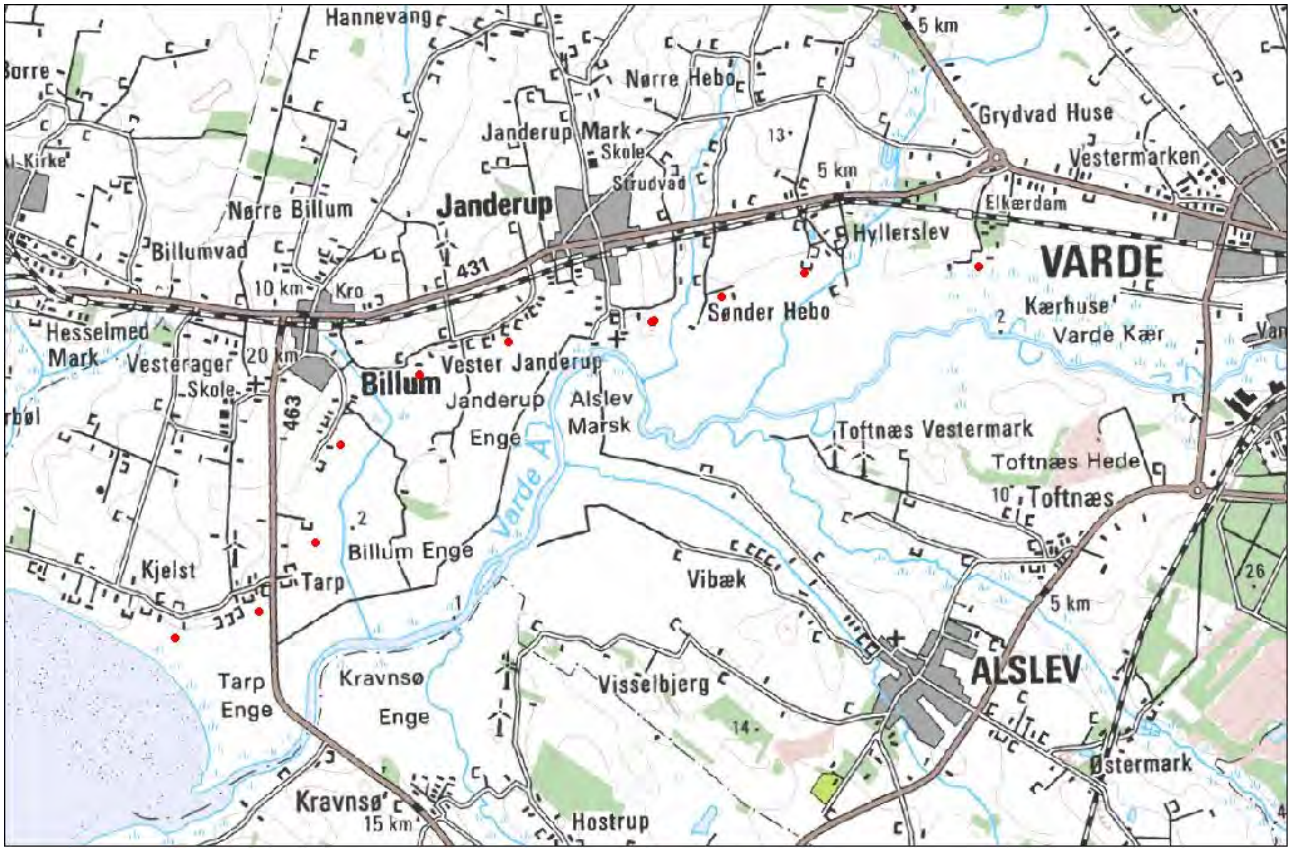
Den brede ådal med åens snoede løb er stedets karakteristiske træk. Engarealerne har i årtier været intensivt udnyttede med tilsætning af kunstgødning som forudsætning for græshøst, der bliver anvendt til grøntpiller. Et nyligt afsluttet naturprojekt, operation engsnare, der blev gennemført på frivillig basis, har bragt åen og engarealerne tættere på den naturlige tilstand.

Kultur

Siden jernalderen har engene været brugt som græsningsarealer for kvæg, men mindst lige så væsentligt har bjergning af hø til vinterfoder været. Kvægholdet gav gødning, som var forudsætningen for at få et godt udbytte af markerne i baglandet og kunne måske danne grundlag for at tage ny jord under plov inde på lyngheden. Som engene er forudsætningen for livet på egnen er stormfloderne en stadig stående trussel, som ingen, der lever langs åen, kan se bort fra. Når floden kommer sker der altid store skader, og alt efter voldsomheden kan de omfatte ødelagte huse, druknede dyr eller tab af menneskeliv; hvorimod de mindre oversvømmelser, som man regner med om vinteren, kommer til gavn, da de efterlader slik, der virker som gødning på marskengene, og tilfører nyt land, hvor de rette betingelser er til stede. Holdt man sig i passende afstand fra åen, gav ådalen gode livsbetingelser, hvilket de mange landsbyer med gårdene liggende side om side på det skrånende terræn vidner om.
Ladepladsen ved Janderup nævnes blandt Vardes ladepladser første gang i 1554. Varer, der blev fragtet på større havgående skibe, blev omladet til pramme og mindre både ude i Ho Bugt. Derved undgik man forsøget på at komme over Svineryggen ved indsejlingen til Varde Å, og de fleste af disse små fartøjer lossede varerne ved Janderup Kirke. Når vinden var god, kunne man sejle fra Hjerting til Janderup eller den anden vej "med én tid", altså inden tidevandet vendte. Janderup fremhævedes i 1640 for den store sejlads og bekvemme indladning, i forbindelse med at kongen giver Varde by forkøbsret til gården - den senere kro, der ligger ved vadestedet. Dette skulle

forhindre, at byens købmænd mistede den handel, der var forbundet med de mange aktiviteter ved ladepladsen. Et kort stykke tid i begyndelsen af 1680'erne var det muligt at få fortoldet varer i Janderup, og man regner med, at udskibningen af sorte potter sammen med den vanskelige sejlads op til Varde var væsentligt medvirkende årsager dertil. Nogle går endog ud fra, at ladepladsen var landets største udførselshavn for potterne næst efter Hjerting. I hvert fald ved man, at tolderen konfiskerede et parti sorte potter ved Janderup i 1652. Da Hjerting overtog toldfunktionen fra Varde, betød det indirekte at Janderup toldsted blev nedlagt, og at der ikke længere herfra måtte udskibes sorte potter. Trods dette forblev Janderup Ladeplads i brug til langt op i 1800-tallet. Det har været fremme, at flytning af toldstedet skyldtes, at åen var blevet mindre sejlbar, men det kan ikke passe, da et skib på 6 læster, en normal størrelse til sejlads på åen, blev anholdt for smugleri ved Janderup i 1696. Kun på det sidste stykke fra Janderup til Varde måtte skibene i 1700- og 1800-tallet roes eller trækkes af folk, der gik inde på åbredden med reb over skuldrene. En trækbane eller gangsti fulgte bredden, og der var lagt planker over de vandløb og grøfter, som mundede ud i åen.
Fra gammel tid udskibede bønderne rug, der stort set var den eneste afgrøde, det var muligt for dem at producere til salg; og gentagne indskærpelser af forbud mod at udskibe okser vidner om, at en sådan trafik også har foregået i et vist omfang. Bådene fra Fanø hentede man navnlig hedetørv, lyng og klyne ved Janderup, men også hø til øens stigende forbrug kunne sejles ud herfra. Endnu i 1911 kunne småbåde fra Fanø en sjælden gang komme efter lyng og tørv.
Ved Kjelst havde man hele to ladepladser, én næsten ved udløbet af åen nær resterne af det gamle åløb mellem Tarphage og Knoldene og én direkte fra kysten ud til Ho Bugt. Allerede i 1672 kunne byggematerialer som trælast, kalk, ved og sten, der brugtes meget af bønderne, frit losses på hver plads, og når skibene kom med disse materialer ved Kjelst Ladeplads, var det særligt i 1800-tallet mursten fra områdets mange teglværker samt korn og andre landbrugsprodukter, de tog med derfra.
Til brænding af teglsten kunne anvendes to slags grundmateriale, ler og klæg, som enten blev brugt rent eller i forskellige blandingsforhold. Klægstenene blev anset for de bedste, og det siges, at teglsten af klæg kunne benyttes flere gange. Klægen blev gravet i marskengene og leret på de højere liggende jorder inde i landet. Den ældste beretning om teglsten af klæg stammer fra 1758, hvor præsten i Janderup-Billum fabrikerede sten af klæg, der stammede fra grøftegravning om præstegårdsjorden i Janderup. Den samme præst ejede fra 1761 en gård i Kjelst, hvor han indrettede teglværk, og senere kom der også et på den tilliggende anneksgård. Efterhånden kom fire-fem andre teglværker til i området. De fleste sten blev solgt og fragtet bort ad søvejen, bl.a. til Fanø, som i 1800-tallets opgangstider var en god aftager, men der blev også afsat sten ind i landet til de nærmeste landsogne. I 1870'erne blev et nyt teglværk og et bolværk anlagt tæt ved resterne af det gamle åløb mellem Tarphage og Knoldene, men levetiden blev kort, da anlægget blev revet væk af en stormflod. Fra slutningen af 1800-tallet samledes teglværkerne i Kjelst til én industri, der som en betydelig forretning blev drevet frem til 1936, da produktionen ophørte.

	Engene i ådalen bruges stadig til græs, og det vide udsyn op mod gårdene, der ligger langs kanten som perler på en snor, fremstår tydeligt set fra vest. Det samme gælder de fleste af sognekirkerne på begge sider af åen. Janderup Ladeplads ligger der også i dag med kroen og kirken som nærmeste naboer. Bygningsstrukturen har ikke ændret sig i mange år, trods Tarphagebroens opførelse, men udsynet til blandt andet kirkerne er truet af beplantning.
Landskab	Varde Å har sit nedre løb i en smeltevandsdal fra sidste istid, hvor den delte det gamle moræneområde i Varde bakkeø mod nord og Esbjerg bakkeø mod syd. De brede, lave enge strækker sig fra byen og ud til Ho Bugt. På begge sider af ådalen ligger landsbyerne tæt med de yderstliggende og formentlig ældste gårde placeret langs fem meter koten, hvor de er så tæt på åen som muligt, men i sikkerhed for oversvømmelse. Mest markant er dette på nordsiden ved Janderup og Billum samt ved Kjelst, hvor den karakteristiske bebyggelse fortsættes ud mod Ho Bugt.
Arkitektur	Det er ikke arkitekturen, men beliggenheden, der er væsentlig i denne sammenhæng.
Bevaringstilstand	De tilbagevendende stormfloder sørger formentlig for, at bygherrer fortsat lægger deres huse i den sikre afstand fra åen.
Sårbarhed	
Kontekst	
Kilder	Janderup-Billum sogne, bd. 1 v/ H.K. Kristensen. Tarm 1979. Kommuneatlas Varde. 1992. Kulturhistorisk beskrivelse af Varde Ådal og Ho Bugt Enge. Museet for Varde By og Omegn 1996.
Historiske kort	Er markeret på stort set alle kort, som viser egnen.

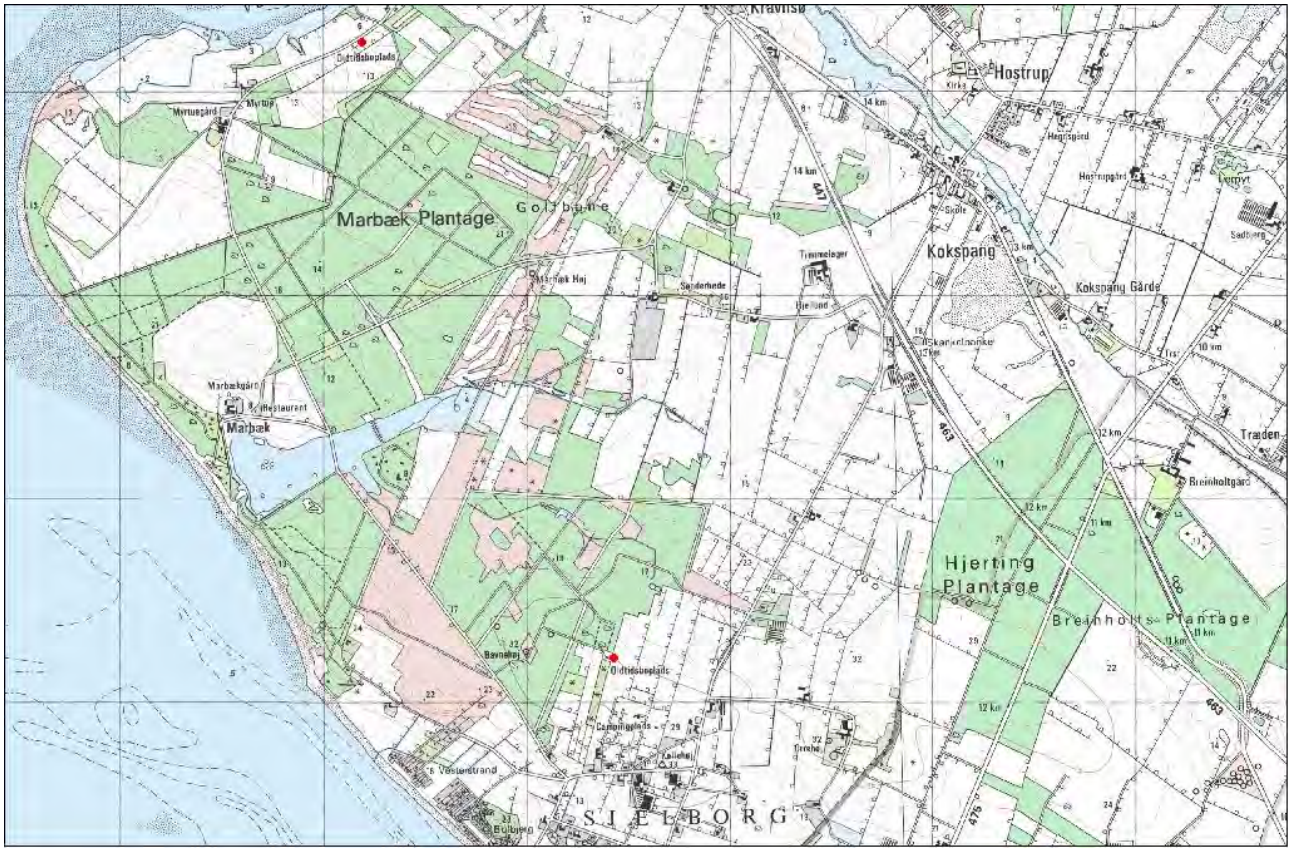

Hannevang
Nørre Hebo
5 km
Grydvad Huse
Janderup Mark
Skole
Strudvad
Vestermarken
Nørre Billum
Janderup
5 km
Elkærdam
Billumvad
431
Hyllerslev
VARDE
10 km
Kro
Sønder Hebo
Kærhuse
Hesselmed
Mark
Vesterager
20 km
Skole
Vester Janderup
Varde Kær
Billum
Janderup
Enge
Alslev
Marsk
463
Toftnæs Vestermark
Toftnæs Hede
Toftnæs
Varde Å
Billum Enge
Kjelst
Tarp
Vibæk
5 km
ALSLEV
Tarp
Enge
Kravnsø
Enge
Visselbjerg
Østermark
Kravnsø
15 km
Hostrup

Kulturmiljø	**Marbækområdet**
Nr.	24b
Sted/Topografi	Marbækområdet.
Landskabstype	Kyst
Tema	Bebyggelsesstruktur
Emne	Bosætning på geestranden
Tid	Ca. 3000 f.Kr. – 200 e.Kr.
Karakteristik	Mange sten- og bronzealderhøje, hvoraf flere er fredede. Især mange spor af bopladser fra ældre jernalder, hvoraf dele af 2 er fredet (Sjelborg og Myrthue), men flere findes især rundt om pynten fra Myrthuegård til Marbækgård. Spor af gravplads til Myrthuebopladsen fundet umiddelbart nord for denne. Større fredet jernalder agersystem (digevoldinger) i den nordvestlige del af plantagen, udstrækning kendes ikke (aldrig opmålt). Et lille område friholdes for træer. Har også været større agersystem ved Sønderhede, registreret ved optegnelser og på luftfoto. Vikingetidsfund kendes ikke, området blev måske forladt i dette tidsrum. Fra middelalder og fremefter kendes kun to enestegårde i området, Myrthuegård og Marbækgård.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	De fredede bopladser trænger til pleje. Myrthuebopladsen blev senest restaureret i 1985, Sjelborgbopladsen nogle år tidligere. Begge steder er stenene ved at gro til, hvilket er problematisk, da brolægningen er det mest autentiske i anlægget. Ved det fredede agersystem friholdes området for træer. I dette område findes tre digevoldinger, men man kan kun ane den midterste. Træerne er ved at brede sig ind over de yderste voldes område. Agersystemet er aldrig blevet opmålt. Et større område er fredet, men det vides ikke, om det fredede areal stemmer overens med agersystemets udbrededelse. Anlæggets tilstand kendes ikke.
Sårbarhed	Hele området indgår i Marbækplanen, hvor de fredede anlæg specielt er nævnt. De ikke-fredede anlæg er sårbare i forbindelse med skovdriften, som dog er ekstensiv, da dens formål er rekreativ.
Kontekst	Marbækområdet, rekreation, Marbækgård og Myrthuegård.
Kilder	Esbjergs Historie 1, 1996 Landskabsplan for Marbæk-området, 1985

Folder: På tur i Marbækområdet, udg. af Esbjerg Kommune, 3. oplag, 1991.
projektbeskrivelse: Myrthuegård - et Natur- & Kulturcenter, Pædagogisk Center ved Esbjerg Kommune, 1993.
Charlotte Lindhardt: Markbækområdet – 100 års plantagedrift og andre voksende glæder, Esbjerg Kommune 2004.
Fund og Fortidsminder samt FFM-dig.
Flere sager på Esbjerg Museum

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.

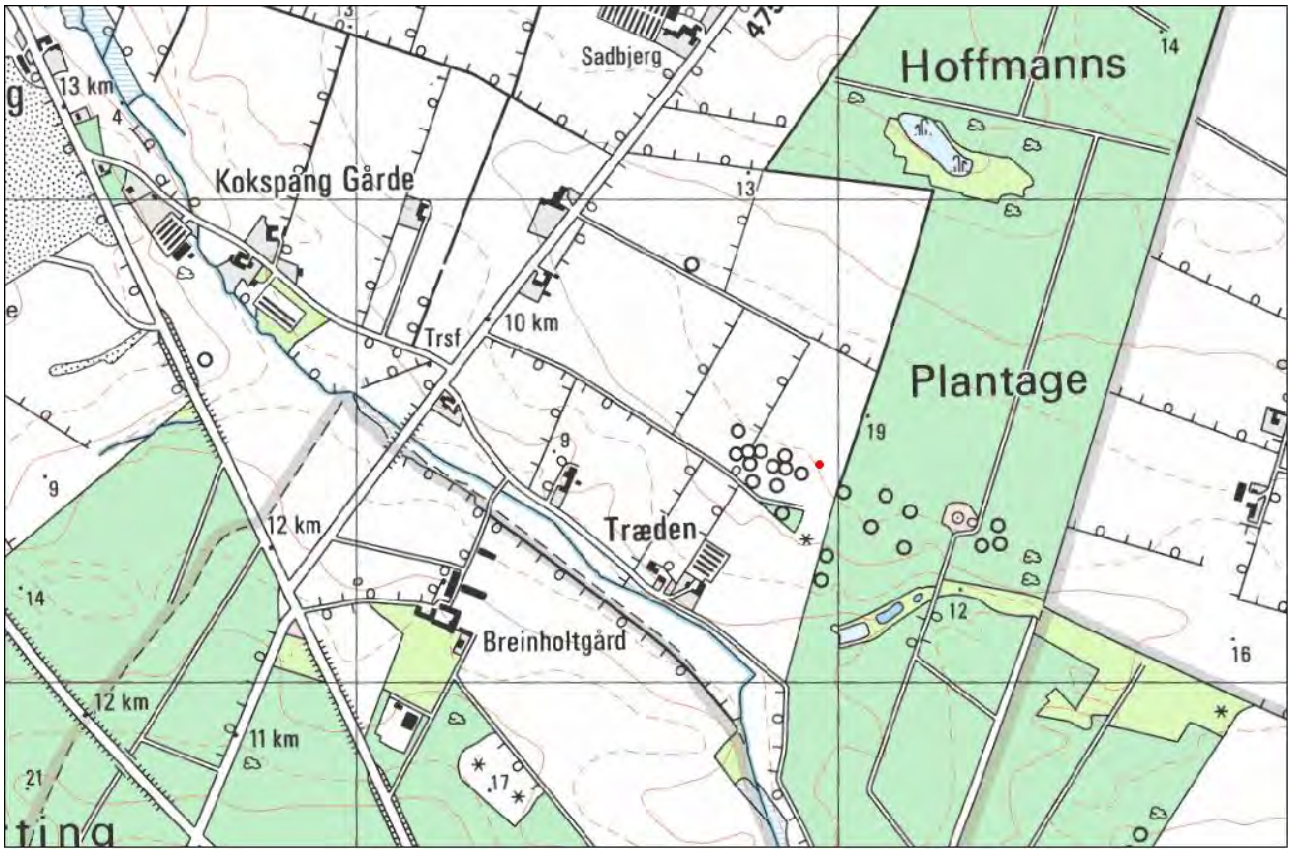
Kulturmiljø	**Højklynge i Hoffmanns plantage og samt Hjerting**
Nr.	26
Sted/Topografi	Træden-Tobøl (Hoffmanns, Breinholts, Hjerting Plantager m.m.)
Landskabstype	Marsk og geest
Tema	Bebyggelsesstruktur
Emne	Bosætning på geestranden
Tid	Oldtid – stenalder (enkeltgravskultur, enkelte tragtbægerkultur) samt bronzealder
Karakteristik	På Esbjerg Bakkeø har der ligget tusindvis af små gravhøje fra yngre stenalder, som vidner om den tidligste landbrugsmæssige udnyttelses af området. De fleste af disse er i dag overpløjede og kun synlige for det trænede øje. I området mellem Kokspang, Tobøl, Frøkjær og Træden er større grupper af disse høje dog blevet fredet, inden opdyrkningen rigtig satte ind, og de mange gravhøje kan derfor her opleves af alle som repræsentanter for den tidligste bosættelse i området. Inden for området kan der udskilles 3 højklynger: 1) En tæt gruppe på ca. 40 høje nord for Hostrup Bæk i Hoffmanns Plantage og markerne vest herfor, af disse er 35 fredet. 2) En stor og tæt gruppe på 65-70 høje syd for Hostrup Bæk ved Frøkjær og vest herfor, af disse er 25 fredet, blandt andet i to arealfredninger med henholdsvis 12 og 6 meget velbevarede høje henholdsvis nordøst og sydvest for Vestkystvejen. 3) En gruppe på 40-45 mere spredtliggende høje syd for Hostrup Bæk i Hjerting og Breinholts Plantager samt på markerne vest og øst herfor, af disse er 20 fredet.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	De fredede høje er generelt særdeles velbevarede i plantagerne samt i de arealfredede områder, hvorimod der oftest pløjes for tæt på dem i dyrket mark. Specielt den tætliggende gruppe på 12 fredede høje vest for Hoffmanns Plantage har flere pløjeskader, og der burde foretages en arealfredning omkring denne gruppe. Flere af højene trænger til pleje, og specielt i plantagerne har flere af højene stormfaldsskader,som ikke er reparerede siden orkanen i 1999. De overpløjede høje i de tre højklynger er generelt meget nedpløjede og kun få af dem er synlige som pukler på markerne.

Sårbarhed For tæt dyrkning i åben mark, samt stormfald og maskinel skovdrift i plantagerne.

Kontekst

Kilder Fund og fortidsminder & FFM-dig

Historiske kort Udskiftningskort, generalstabens topografiske kort, høje og lave målebordsblade.
Kulturarvsstyrelsens fredningsregister, DKC-online.

Kulturmiljø	**Rejsby-Vester Åbølling-Havervad**
Nr.	89
Sted/topografi	Resjsby-Vester Åbølling-Havervad
Landskabstype	Marsk og geest
Tema	Landbrug, Bebyggelsesstruktur
Emne	Bosætning på geestranden, Driftsformer, Markstrukturer
Tid	Ca. 1100-1750
Karakteristik	Geestranden omkring landsbyerne Rejsby, Vester Åbølling og Havervad markerer overgangen fra agerland til marsk. I jernalderen havde man her anlagt et tæt net af bebyggelser på højere steder i terrænet, hovedsagelig mellem kote 5 og 10 DNN. Herfra udnyttede og dyrkede man marsken. Flere udgravninger har vist kontinuerlig bosættelse gennem hele tiden fra tiden omkring 0-900. Karakteristisk for disse jernalderpladser er, at man ikke har flyttet gårdene, som det er kendt fra andre dele af landet, men man fornyede "på stedet". Undersøgelser har vist, at der ikke skete nævneværdige stigninger i vandstanden i den pågældende periode. En forklaring kan være, at befolkningstætheden simpelt voksede i denne periode, og at man ikke kunne flytte bebyggelsen videre ud til siden, men simpelthen blev hvor man var af pladsgrunde. Man finder mange gravpladser i området. Mod nord er området afgrænset af Rejsby Ådals uregulerede forløb fra Rejsby i vest, og ved Rejsbydiget ses endnu tydelige tegn på landindvinding. Rejsby kirke er fra 1250, men senere ombygninger og udvidelser har gjort, at kun få dele af den romanske forgænger er bevaret. Kirken er bygget af tuf fra Rhinen og granitkvadre. Hele kirken er hvidkalket og tækket med bly bortset fra koret, der har skifertag. Tårnet med den ottekantede kalot passer fint til resten af kirken. Landsbyerne ligger i et geestrandsområde, hvor der helt tilbage fra jernalderen har været et befolkningsrigt område. Også i dag er placeringen på geestranden karakteristisk for disse små landsbysamfund.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Området anvendes frem for alt landbrugsmæssigt. Der findes muligvis flere bo- og gravpladser i området, der i dag ikke er synlige, og som kan være truet af dyrkning eller afvanding. Kirkens bevaringstilstand er god.
Sårbarhed	Muligvis findes flere bopladser i området, dog beskyttet af museumsloven. Vedr. kirken: ingen umiddelbart.

Kontekst Bosætning på geestranden, Karakteristiske landsbyer.

Kilder DKC-online.
H.C.H. Andersen: Sønderjysk kulturarv 2003/04.
Trap Danmark X, 2.
Danmarks kirker XXI.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Hjemsted Banke – Hjemsted Landsby**
Nr.	90
Sted/topografi	Hjemsted Banke-jernalderboplads og landsby
Landskabstype	Marsk og geest
Tema	Landbrug, Bebyggelsesstruktur
Emne	Bosætning på geestranden, Driftsformer, Kulturarvsarealer
Tid	Oldtid (Hjemsted banke) til i dag (landsby)
Karakteristik	Hjemsted Banke ligger på den vestlige del af Toftlund Bakkeø, og hæver sig visse steder op til 11 m over Ballummarsken mod sydvest. Jernalderbebyggelsen holder sig inden for et område mellem to slags naturlandskab, et typisk træk for oldtidens samfund. På den måde kunne man udnytte flere forskellige slags biotoper, engområderne ud mod marsken til husdyrhold, og de højere liggende områder til afgrøder. På banken fandtes spor af bebyggelse fra førromersk jernalder og op til ældre germansk jernalder (altså helt op i 5. århundrede e.Kr.) Det drejer sig om gårdanlæg, typisk bestående af en hovedbygning med stalddel, lade og beboelse, som blev beboet i en eller to faser og derefter flyttet. De enkelte gårde var som regel omgivet af faskine- eller fletværkshegn. Den kontinuerlige bebyggelse og de gode bevaringsforhold har givet et eminent indblik i jernaldersamfundet på geestranden. Desuden fandtes de tilhørende gravpladser, og hele banken udgør således et enestående område, hvor beboelse og gravskik kan følges over flere århundreder. Rekonstruktionerne af huse og eksponering af gravfund kan ses i Hjemsted Oldtidspark, som giver et glimrende billede af livet på banken. Landsbyen Hjemsted er en nogenlunde velbevaret, tætliggende gårdrække, placeret på kanten af geesten ud mod marsken. Nævnt første gang 1476, udskiftet 1777-78, engene først 1784. Udgjorde sammen med Gesing en meget lang gårdrække langs geestranden. Der er tale om 4 gårde beliggende på række i vest-østlig retning på randen mellem geesten og Husum enge. Den anden gård fra øst, Hjemstedgård, er fredet. Randbebyggelsen fik sandsynligvis sin nuværende form i forbindelse med, at Misthusum blev forladt ved de store stormfloder. Det væsentligste element i området er dog gårdene i Hjemsted. Som perler på en snor udgør denne randbebyggelse med sine velbevarede hovedbygninger et væsentligt element i geestrandsfortællingen.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	

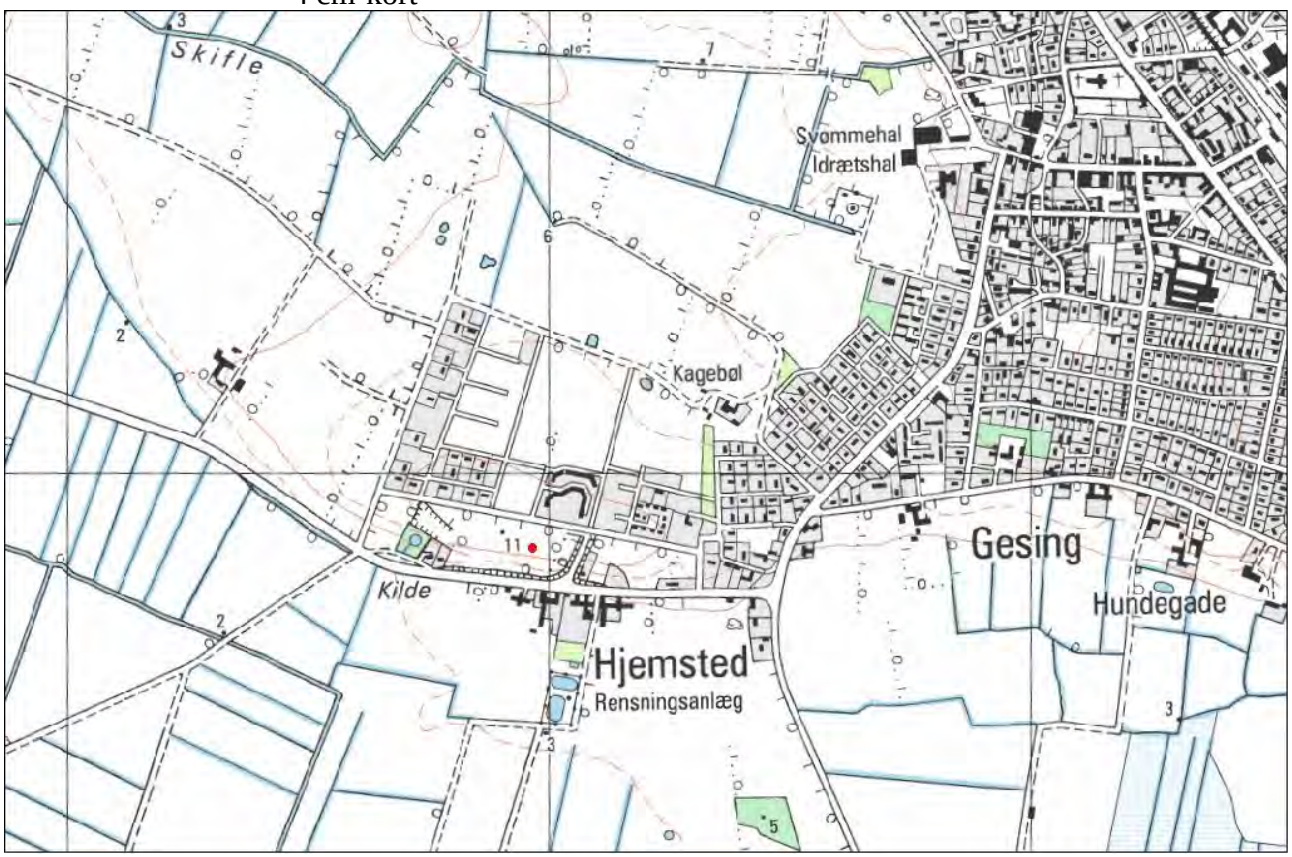
Bevaringsstilstand Efter udgravningen i tiden 1977-1983 og etableringen af Hjemsted Oldtidspark kunne de dele af pladsen, der endnu ikke er udgravet, til dels bevares. Det drejer sig om videre bebyggelse fra ældre romertid, der ligger på Oldtidsparkens område.
Landsbyen Hjemsteds bevaringstilstand er meget blandet. Hjemstedgaard er en velbevaret, fredet gård, men flere af de andre gårde er blevet voldsomt udbygget i de senere år, bl.a. med moderne løsdriftstalde.

Sårbarhed Vest for det undersøgte område af Hjemsted Banke findes endnu et område, hvor der må formodes flere anlægsspor. Området er under dyrkning, og de arkæologiske spor kan muligvis være truede af landbrugsintensivering.
I landsbyen er sårbarheden ligeledes stor på grund af moderne landbrugsdrift med markante moderne bygninger og anlæg.

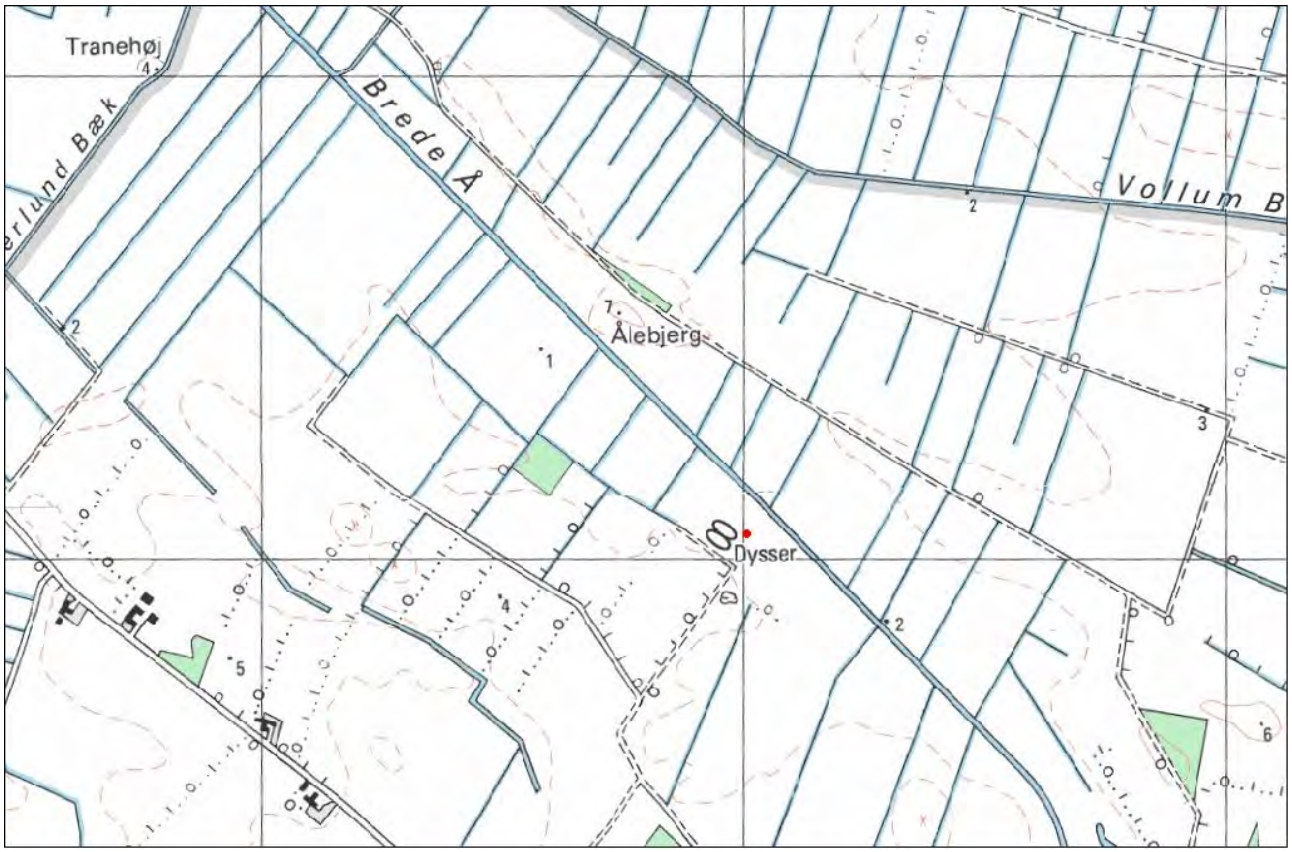
Kontekst Bosætning på geestranden, Misthusum, Ballum Enge

Kilder Det sønderjyske landbrugs historie, Haderslev Museum 2003.
HAM journnr. 1004.
Lancewaddatabasen.
Trap Danmark.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Abterp**
Nr.	93
Sted/topografi	Langdysserne ved Abterp
Landskabstype	Marsk og geest
Tema	Landbrug, Bebyggelsesstruktur
Emne	Bosætning på geestranden, Kulturarvsarealer
Tid	Oldtiden - indtil ca. 1100
Karakteristik	Dysserne ligger ca. 100 m syd for Brede Å, men har oprindeligt ligget på et lille næs ved åen. De to store dysser var helt dækkede af marsk- og tørvelag. Idet vandstanden er faldet i et engareal, er det blevet muligt at opdyrke området. Herved stødte man på store sten, der ved en nærmere undersøgelse viste sig at stamme fra 2 langdysser. Langdysserne var helt dækkede af tørve- og klægdannelser, der havde bevaret dem fra desktruktion Langdysserne var noget beskadigede, men der var stadig urørte kamre i dem. Der blev fundet forskellige gravgenstande, bla. økser og en kølle, ravperler og lerkarskår. Langdysserne er i dag indhegnede, således at den omgivende landbrugsdrift ikke forstyrrer anlægget
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	I forbindelse med udgravningen blev langdysserne samtidig restaurerede, således at de aktuelt fremstår i vældig god tilstand.
Sårbarhed	Anlæggene er beskyttede af lovgivningen.
Kontekst	Bebyggelse.
Kilder	DKC-online. H.C.H. Andersen: Sønderjysk Kulturarv 2003-2004.
Historiske kort	Ingen pt.

Tranehøj
Brede Å
Vollum B
Ålebjerg
Dysser

Kulturmiljø	**Kystvejen Emmerlev - Hjerpsted**
Nr.	101
Sted/topografi	Den oprindelige kystvej fra Emmerlev landsby til Hjerpsted landsby, Ålbæk Mølledal, Tingdal plantage
Landskabstype	Marsk og geest
Tema	Bebyggelsesstruktur
Emne	Bosætning på geestranden, Kulturarvsarealer
Tid	Oldtiden – i dag
Karakteristik	Vejen går gennem et fredet område syd for Hjerpsted med spor af stenalderbopladser, gravhøje og Ålbæk Stampemølle. Langs Ålbækken, som oprindeligt var et større flodleje, er dokumenteret rige palæolitiske og mesolitiske indlandsbopladser. Pladserne er eksponerede langs åen og viser tydeligt, at et større antal pladser må ligge ud mod vest langs det gamle åforløb og nu altså under den nuværende marskoverflade. Desuden findes en del registrerede gravhøje i området, alle relativt godt bevarede og fredede. Landskabet er præget af vekslende hedestrækninger og småplantager, der følger bækken. Udsynet er næsten frit ud mod havet, da terrænet skråner let ned mod havet. Sydøst for Ålbækdalen, på Galgehøj, stod endnu i 1770 galgen , der tilhørte Højer Herreds rettersted. Ved Galgehøj ses mange små vandhuller, opstået ved mergelgravning i området og brugt som vandingssteder for kreaturer. Ved Ålbæk ligger Ålbæk Stampemølle, opført omkring 1890. Bygningen er opført i tysk byggestil med røde sten, endnu velbevaret. På stedet har der været restauration med udendørs servering i haven. Nord for Ålbækdalen ligger mod vest Tingdal Hede og øst for kystvejen Tingdal Plantage, hvori der i 1992 oprettedes en natursti for synshandicappede. Tingdal Plantage er et lille skovområde, et kulturmiljø-landskab, der hører sammen med Ålbæk Mølledal og området med jernalderbebyggelserne langs geestranden. Vest for plantageområdet ligger en del gravhøje, der dog alle er fredede. Kystvejen knytter det fredede hedeområde og landskaberne med Ålbækdalen og Tingdal Plantage sammen.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Området er til dels fredet, delvist under dyrkning og med nytteskov i Tingdal Plantage; men der er mange spor fra forskellige tidsperioder.

Sårbarhed

Området er truet i al almindelighed af landbrug, desuden er der indenfor rammerne af Vandmiljøplan II planlagt at lave nyslyngning af Ålbæk indenfor et areal af 16 hektar. Dette kan medføre ødelæggelse af nogen af de bopladser, der ligger ved åen. Området er under naturbeskyttelses-loven pga. forskellige sjældne dyr og planter.
Da der sandsynligvis findes flere i dag uregistrerede bo- og gravpladser i området, er det som sådan truet af intensiv dyrkning.

Områdets sårbarhed afhænger først og fremmest af, hvad der sker i forb.m. planerne om et såkaldt Wellness-center i Højer Kommunes nordlige del. Af en foreløbig situationsplan over projektområdet fremgår det, at det dækker området fra Emmerlev Klev i vest til Emmerlev landsby i øst og mod nord strækker det sig næsten op til Ålbækdalen. Bl.a. dækker det hele den sydlige del af kystvejen og omfatter tilsyneladende også et område med flere gravhøje.

Kontekst

Hjerpsted, Emmerlev, Emmerlev Klev, bosætning på geestranden.

Kilder

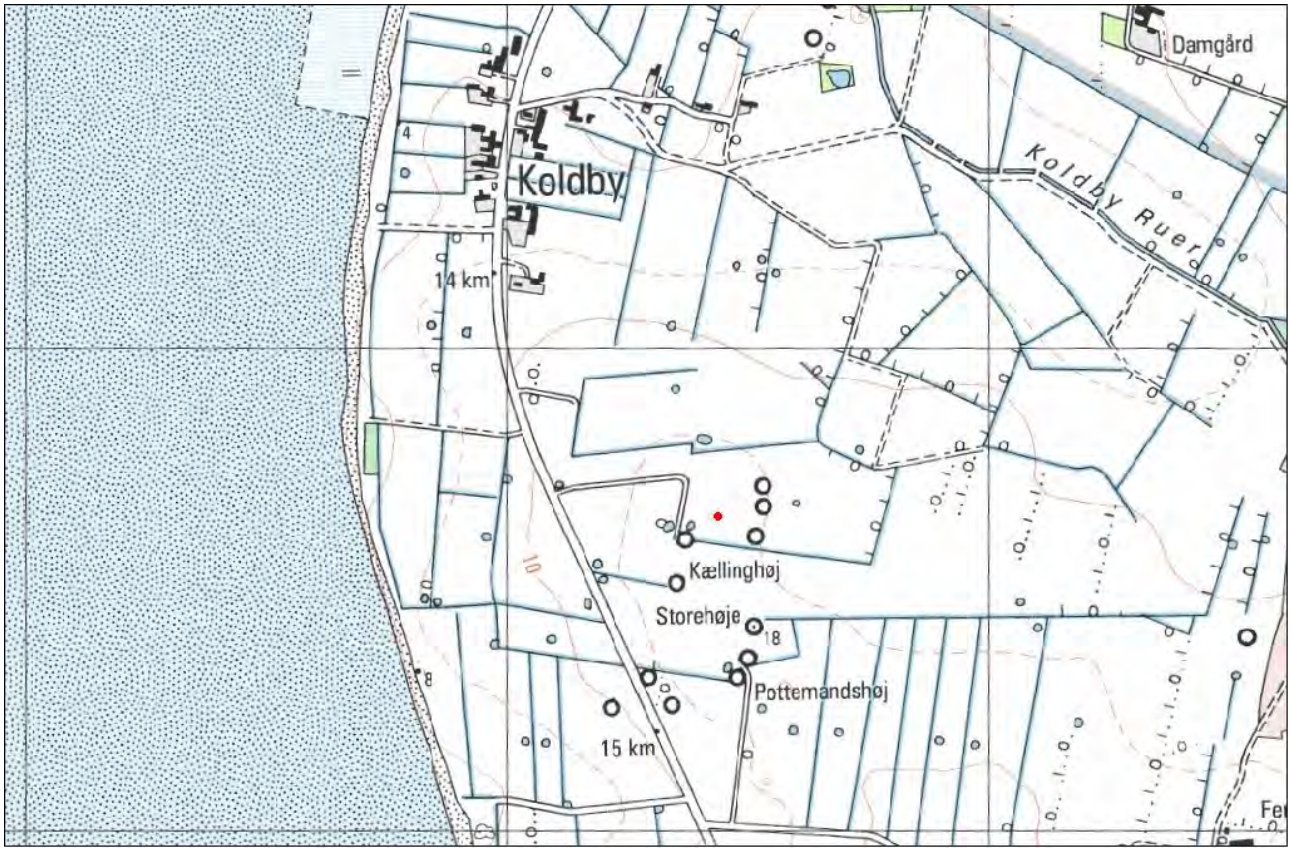
Trap Danmark.
Sønderjyllands Amts kulturhistorie.
H.C.H. Andersen: Sønderjysk Kulturarv 2003/04.
Sønderjyllands Amt Teknikudvalget, journalnr. 05/6780 / HN.

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Hjerpsted
419
Tingdal Plantage
Albæk Stampemølle
Galgehøj
Vestermark
Emmerlev Klev
Emmerlev
Nygård
Nylandt
SØNDER SEJERSLEV
Nymølle
Hemmet
Hemmegård
Emmerlev Kirke
Kro
Nyvang
Kærgård
Kærgård
Petersminde
Nørre Sejerslev
Vester Gammelby
Sønder Gårde
Vrågård
Begevang
SEJERSBÆK
KOG
97
96
95
94
Vestergård
Engemølleeng
Vesterre Rørkanal

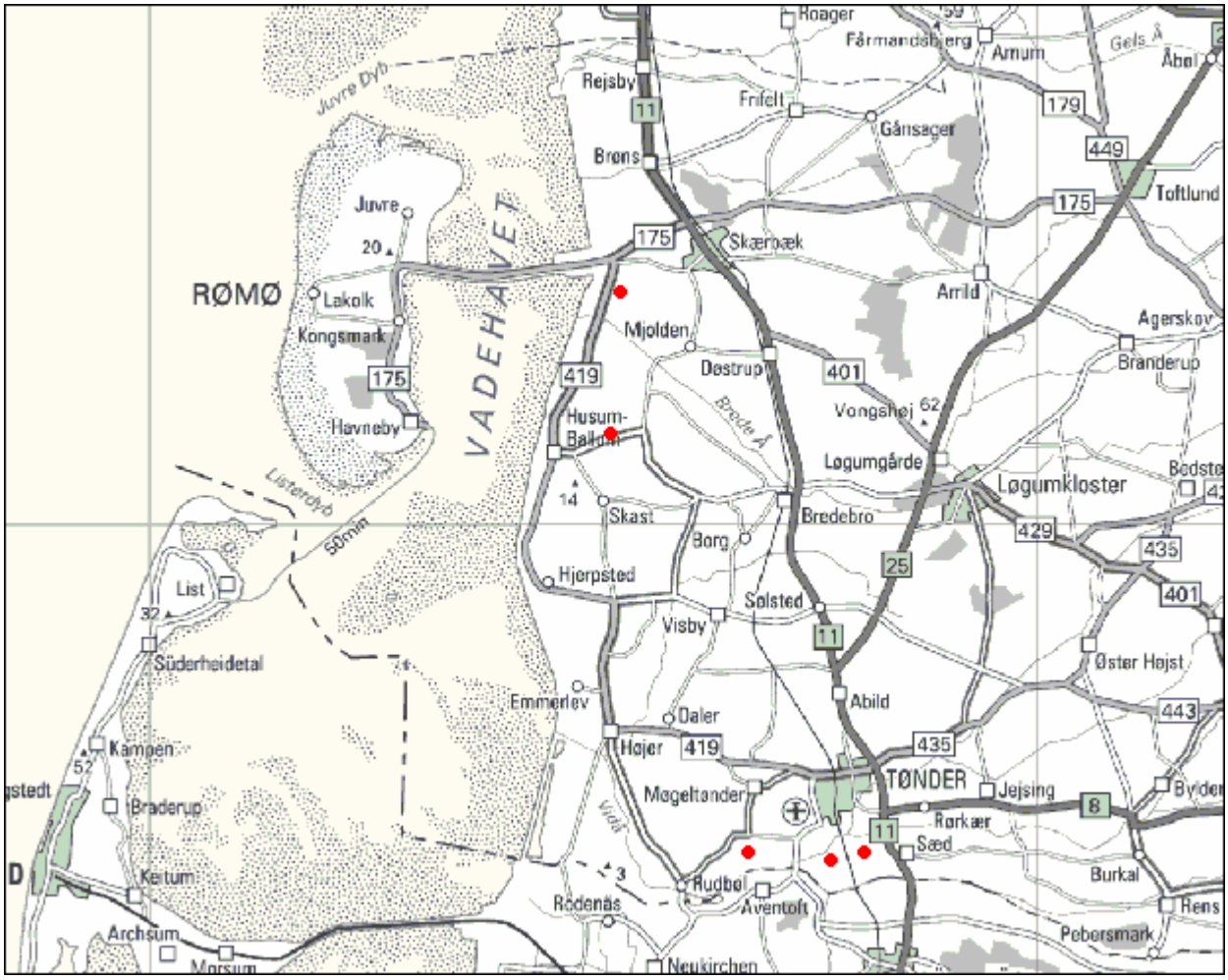
Kulturmiljø	**Højklynge mellem Hjerpsted og Koldby**
Nr.	105
Sted/topografi	Højklynge mellem Hjerpsted og Koldby, Hjerpsted sogn
Landskabstype	Marsk og geest
Tema	Bebyggelsesstruktur
Emne	Bosætning på geestranden, Kulturarvsarealer
Tid	Oldtiden - tiden indtil 1100
Karakteristik	De i alt 32 høje, der hører til højgruppen ligger i et enestående område lige ud til havet. Oprindeligt har der været flere høje, men mange af dem er i dag nedpløjede. Det store antal høje, der sandsynligvis er fra bronzealderen, viser, at man i dette tidsafsnit flyttede bebyggelsen og dermed også gravpladserne ind mod geestranden, hvor det i stenalderen var mere kystnære beboelser, der var sæson- eller jagtbytteafhængige. Flere af højene er bevaret i ca. 3-5 m højde. Højgruppen på ti ligger på det højeste sted i sognet mellem Hjerpsted og Koldby.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Flere af højene er afgravet eller der er ført skelgrøfter igennem dem, men i nyere tid er der ingen større skader sket, idet højene er fredede.
Sårbarhed	Muligvis er flere af højene dyrkningstruede pga.det intensiverede landbrug.
Kontekst	Bosætning på geestranden
Kilder	DKC-online. H.C.H. Andersen: Udpegning af kulturarvsarealer (Sønderjyllands Amt).
Historiske kort	4 cm-kort.

Damgård
Koldby Ruer
Koldby
14 km
Kællinghøj
Storehøje
18
Pottemandshøj
15 km
10
8
4

3.3 Marsk
3.3.1 Landbrug, bosættelse, inddigning

81. Ribemarsken
97. Forballum
100. Misthusum
122. Ubjerg
123. Ved Åen
124. Tøndermarsken

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
Süderheidetal
Kampen
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Rejsby
Brøns
Roager
Fårmandsberg
Arnum
Gels Å
Åbøl
Frifelt
Gånsager
Toftlund
Skærbæk
Arrild
Agerskov
Branderup
Mjolden
Døstrup
Vongshøj
Husum-Ballum
Brede Å
Løgumgårde
Løgumkloster
Skast
Borg
Bredebro
Hjerpsted
Sølsted
Visby
Emmerlev
Daler
Højer
Abild
Øster Højst
TØNDER
Jejsing
Møgeltønder
Rørkær
Sæd
Burkal
Rudbøl
Aventoft
Rødenæs
Pebersmark
Neukirchen
Vidå
179
449
175
401
62
14
25
429
435
443
11
419
8

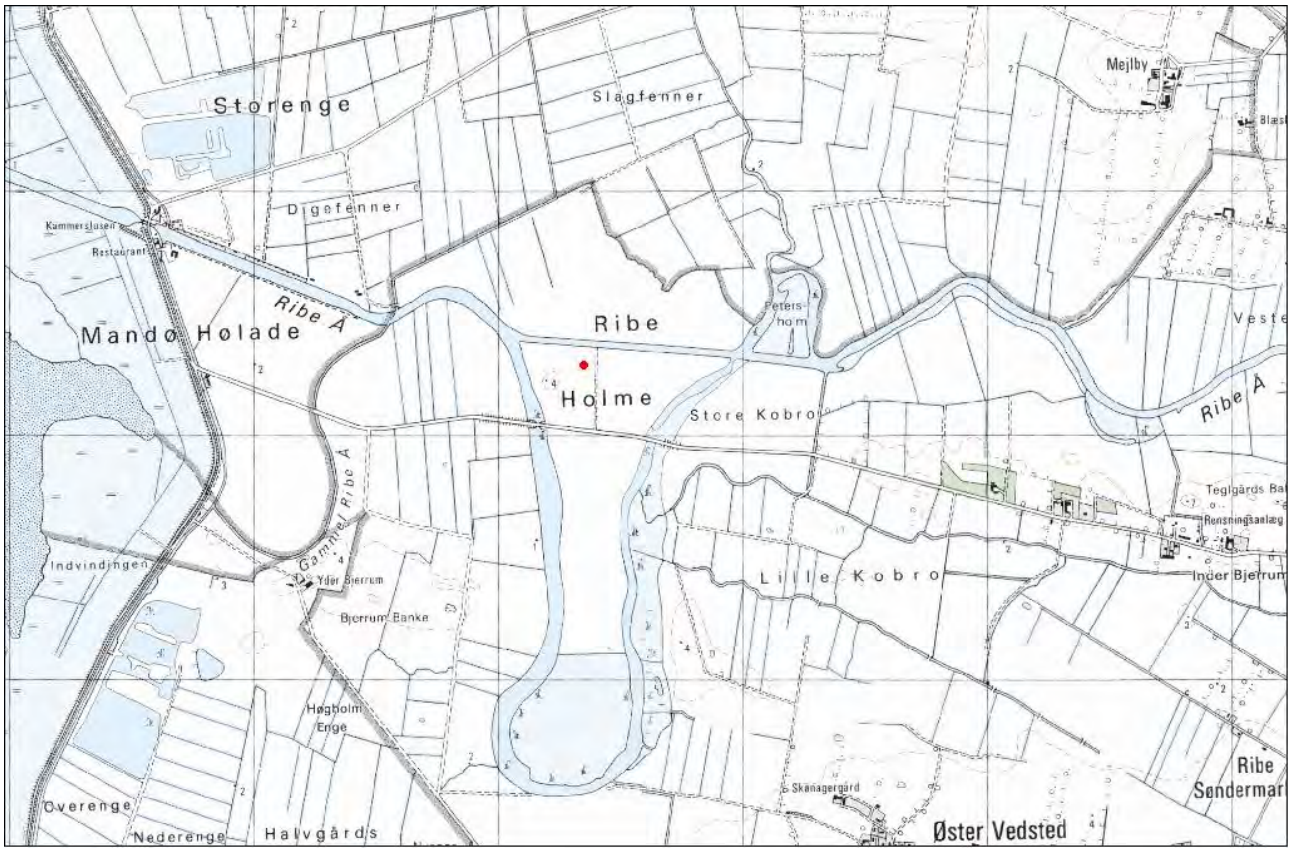
Kulturmiljø	**Ribemarsken, Inder og Yder Bjerrum, Ribe Holme, Mandø Hølade**
Nr.	81
Sted/Topografi	Ribe marsken, Farup sogn, Ribe Domsogn, Ribe Domkirke Landsogn. Vester Vedsted sogn
Landskabstype	Marsk
Tema	Bebyggede strukturer
Emne	Bosættelse på forhøjninger og værfter, Markstruktur, Afvanding / Græsning
Tid	Alle tider
Karakteristik	Ribemarsken er en ung geologisk dannelse, der på baggrund af den nuværende viden synes indledt i bronzealderen, hvor havstigninger/landsænkninger har betydet, at havet er begyndt at oversvømme de kystnære områder med en langsom aflejring af frugtbart klægler til følge. Langsomt er de overskyllede områder vokset i højden og blevet til fede marskenge, der har gjort området attraktivt for bosættelse. Marskkanten var fra ældre jernalder og frem blandt de tættest bebyggede områder i landet. Omkring Ribe ås løb strækker de våde marskenge sig helt ind til Ribe by mere end 5 km fra åens udløb i Vadehavet. Tidligere forløb åen i Nordeuropas største åslynge, der afgrænsede engarealet Ribe Holme (fra gammel tid hørende under byen), men slynget blev gennemgravet i 1919 for at lette sejladsen på åen. Det yderste løb var i 1855-56 blevet lagt i en gravet kanal. Arealet mellem det gamle løb og kanalen kaldes for Mandø Hølade. Her havde mandøboerne engarealer. Også fannikerne fra Sønder Ho havde sikret sig engarealer i Ribe Marsken. Syd for åen ligger to lave bakkeøer, Inder og Yder Bjerrum, der udgør marskbebyggelsens yderste forpost. Begge har været beboet siden forhistorisk tid, og ligger som fascinerende øer i det flade marskland. Eng- og markstrukturerne i marsken er stadig synlige, og marskens karakter er stort set uforandret gennem århundreder. Åslyngen eksisterer stadig, engstrukturerne er meget tydelige, ligesom den sparsomme bosættelse som meget synlige enkeltelementer er en vigtig del af fortællingen om marsken.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Reguleringen af åen og opførelsen af havdiget har ændret landskabets karakter endegyldigt. Marsken, der tidligere henlå som vidtstrakte græsnings- og høslætområder, anvendes nu primært til korndyrkning. Der arbejdes dog med planer om delvis genskabning af åens løb, hvilket ville være en stor naturmæssig og rekreativ gevinst.

Sårbarhed Strukturændringer i landbruget kan ændre marskens nuværende karakter med det vide udsyn.

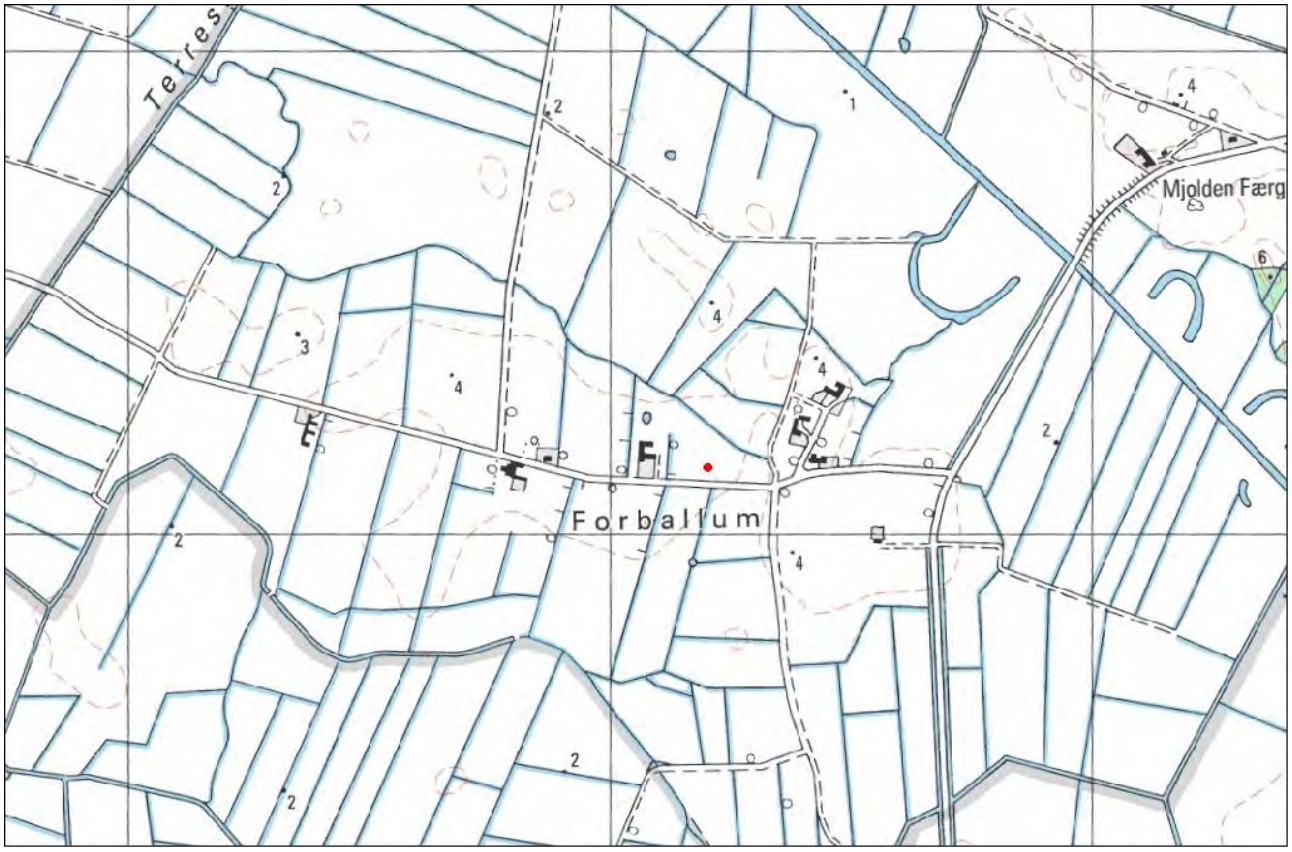
Kontekst Marsk og Vadehav

Kilder Stig Jensen red.: Marsk, land og bebyggelse.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Forballum**
Nr.	97
Sted/topografi	Forballum landsby
Landskabstype	Marsk
Tema	Landbrug, Bosættelse, Inddigning
Emne	Bosættelse på forhøjninger og værfter; Markstruktur
Tid	Oldtid – i dag
Karakteristik	*Forballum* er en velbevaret værftsbebyggelse på en kunstigt udvidet naturlig geestknold i det flade marsklandskab. Bebyggelsen holder sig til det centrale, højstbeliggende område. Mod nord er den udvidet med et eller muligvis to værfter, der er opbygget i tæt forbindelse med de naturlige aflejringer på stedet. De to fredninger på stedet vedrører disse. Geestøen er smukt afgrænset i forhold til den omgivende marsk. Stedet har stor fortælle- og oplevelsesværdi. Tre værfter danner landsbyen, helt omgivet af marsk. Den ene gård tilhørte først i 1800-tallet til Hans Ochsen, svigerfar til Knud Laustsen Knudsen, der siden erhvervede Trøjborg. Han havde Kresten Kold som huslærer. Forballum nævnes første gang 1291, udskiftedes 1765 og 1768. Her blev oprettet andelsmejeri 1886.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Gårdene er stort set velbevarede.
Sårbarhed	Pga. geestknoldens lille udstrækning er der ikke mulighed for megen udbygning i forb.m. landbrugsbygninger. Dette giver en vis beskyttelse af dette unikke kulturmiljø.
Kontekst	
Kilder	Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning. Lancewaddatabasen.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort Tyske kort Lave Målebordsblade 4 cm-kort

Terres
Mjolden Færg
Forballum

Kulturmiljø	**Ballummarsken**
Nr.	100
Sted/topografi	Ballummarsken, Misthusum, Den svorne vej, Ballum Sluse og Ballum
Landskabstype	Marsk
Tema	Landbrug, Bosættelse, Inddigning
Emne	Bosættelse på forhøjninger og værfter; Markstruktur
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik	Hele marskområdet Ballum Enge og Husum Enge fra Astrup og Hjemsted i nord, til Ottersbøl og Mjolden i øst og Ballum i syd er et vigtig kulturmiljø. Ballummarsken er karakteriseret ved den fortælleværdi og den sammenhæng, der kommer til udtryk i de gamle sommerdiger, de forladte værfter fra landsbyen Misthusum, Markmandshuset og "Den svorne sti" samt bevandingsmøllerne, alle dele er spor af menneskets årtusindlange kamp mod havet og sameksistens med naturen i området. Den lille landsby Misthusum lå vest for Skærbæk, tæt ved Brede Ås udmunding i Ballummarsken. Bebyggelsen kan føres tilbage til starten af 1200-tallet. På et tidspunkt boede 13 familier på de otte værfter, der var beskyttet mod havet af et sommerdige. Da man i 2001 undersøgte sommerdiget, kunne man konstatere, at diget var opført i en arbejdsgang og ikke forhøjet siden hen. Udgravninger af det sydligste værft, Gammel Værre, viste, at man i perioden mellem 1200 og 1400 havde været nødt til at hæve værftet adskillige gange, således at topfladen nåede op på i alt 4 m. Det kan kun forklares ved, at middelvandstanden generelt må være steget op til 1,5 m i denne periode. Efter stormfloden i 1362 lå landsbyen øde hen. I 1394 blev denne øde jord givet til Ribekannikerne, og i 1417 lod bispen genopbygge fire af marskgårdene lidt sydligere. Ved denne lejlighed blev jorderne formodentlig igen opdyrkede. Stormfloderne i 1634 og 1720 gjorde det endeligt af med landsbyen, og beboerne begyndte at flytte ud på den højereliggende geest. Den sidste familie forlod stedet i 1814. Fra vejen mellem Rømødæmningen og Hjemsted løber en vej, der kaldes "Den svorne vej". Sagnet siger, at navnet opstod, fordi Misthusum og Skærbæk lå i strid om retten til vejen. Sagen kom for retten, hvor dommeren af beboerne fra Misthusum krævede, at de skulle stå på vejen og sværge, at de stod på egen jord. Disse havde fyldt jord i træskoene og svor derfor med sindsro, selvom de vidste, at det ikke var sandt, bortset fra én, der ikke ville sværge falsk. Bortset fra ham kom alle bønderne ulykkeligt af dage. Vejen ses i dag som en markvej, der går igennem Husum Enge fra Markmandshuset til Skærbæk.

Markmandshuset fra 1810 er var opført af byggemateriale fra de øvrige værfter og nedbrændte 1990, men blev 1991 fredet.

I Ballum Enge ligger to bevandingsmøller fra 1842 til bevanding af marsken. Ballumdiget fra Ballum Vesterende mod nord til Astrup og Ballum Sluse er opført af polske og franske krigsfanger omkring 1916.
Slusen afvander Bredeå, der i forbindelse med dige- og slusebyggeriet blev ført ud til slusen gennem en 1 km lang kanal, hvorved det gamle, nordgående åleje blev dødt. Ballum Slusekro blev opført samtidig med opførelsen af Ballum Dige og Sluse. Kroen er stadig i drift og dens interiør bevaret.
Nord for *Ballum Vesterende* på vestsiden af den nuværende kystvej ligger et fredet vejforløb. Vejen blev brugt som redningsvej for kreaturer, før Ballumdiget blev bygget.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Bevaringstilstand

Med hensyn til Misthusum findes der i dag kun rester af de otte værfter som små forhøjninger i landskabet og den såkaldte fedding, som bruges til opsamling af regnvand. Desuden ligger rester af sommerdiget umiddelbart vest for værfterne. Hele området er et enestående anlæg i sin helhed. Sammen med Markmandshuset, Den svorne vej, Ballum Sluse og diget er området et eksempel på, hvordan fortid og nutid i et område kan hænge sammen.
Områdets anlæg (dige, sluse, kro, møller) er velbevarede

Sårbarhed

Muligvis kunne den ændrede brug af marsken på et senere tidspunkt få betydning for områdets uberørthed og måden det i dag står frem i sin helhed på. Allerede i dag er almindelig pløjning i området ved at ødelægge det klæglag, der beskytter den middelalderlige bebyggelse.
Effektiviseringen af landbruget betyder ændringer af engarealerne, hvor nygravning af kanaler og opfyldning af gamle vandhuller forstyrrer den oprindelige struktur, og hvor større stald- og ladebygninger slører udsigten til og karakteren af de oprindelige bebyggelser på geestranden syd for engene.
Den nuværende lovgivning beskytter arealerne, hvilket fremtidig planlægning også bør gøre.

Kontekst

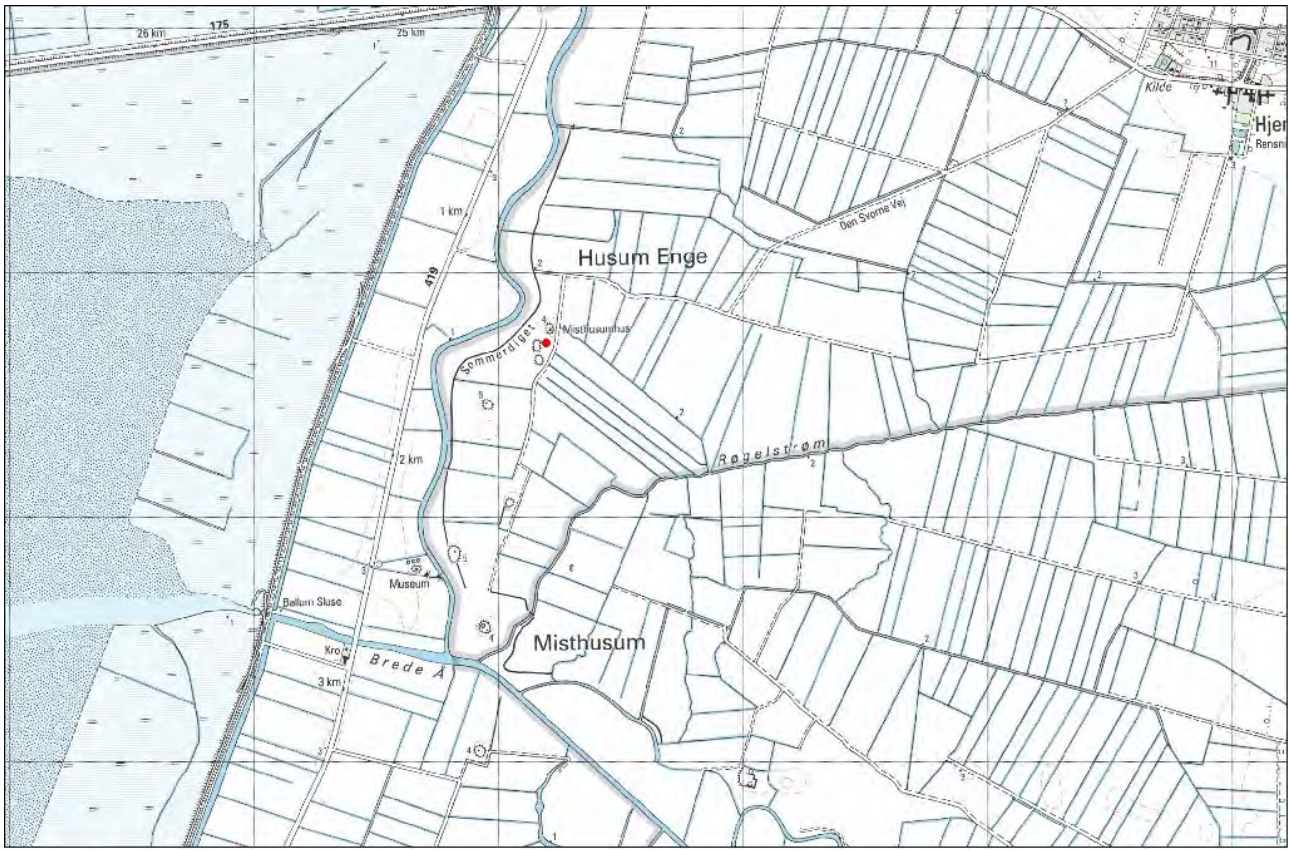
Ballum Vesterende, Ballum Østerende, Hjemsted.

Kilder

Trap Danmark.
Det sønderjyske Landbrugs Historie II, 2003.
Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.
T.R. Kristensen, T.R.: Arkæologiske udgravninger langs den sønderjyske vestkyst, Haderslev 2003.
Lennart Madsen: Undersøgelse af værfter i den danske marsk, Sønderjysk Månedsskrift 1997.

Historiske kort

Johannes Mejer
Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

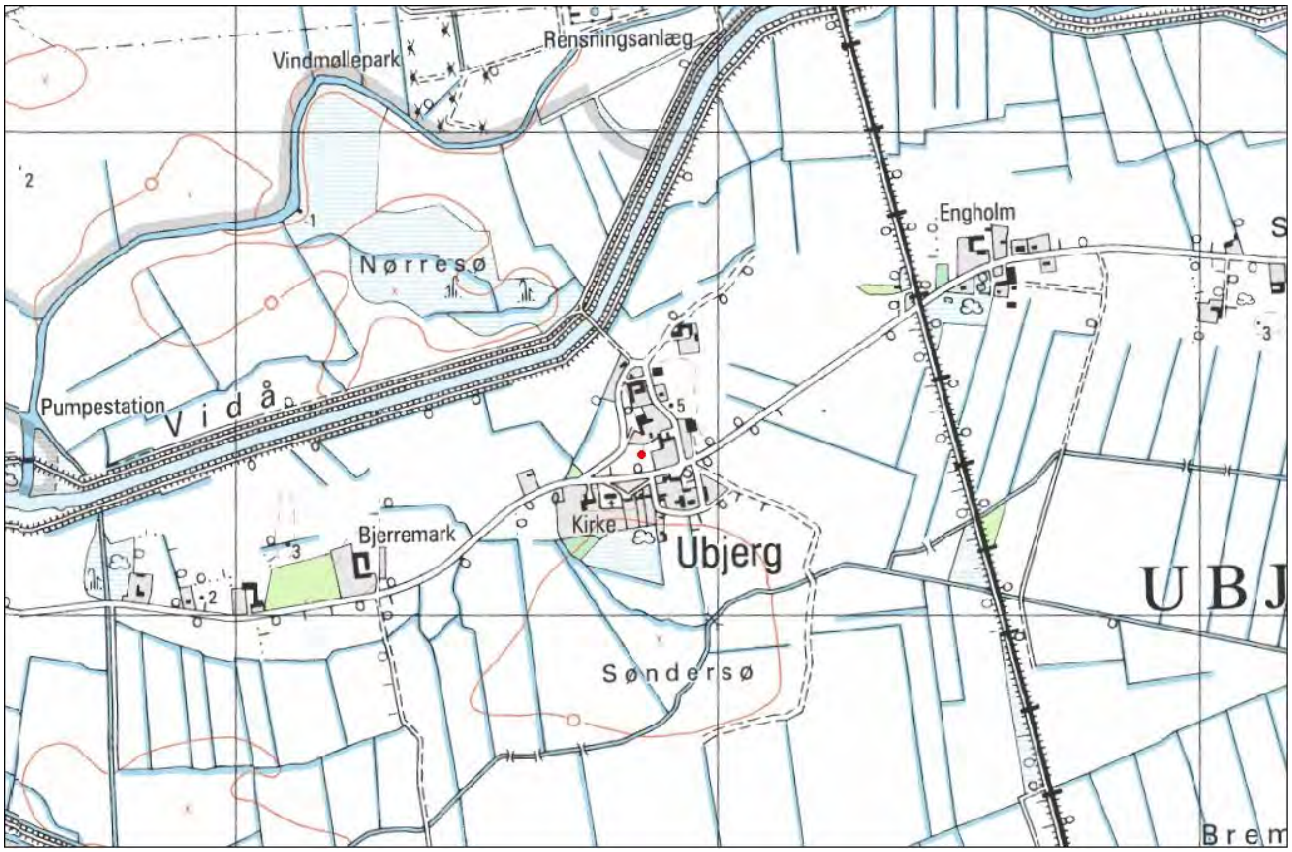
Kulturmiljø	**Ubjerg**
Nr.	122
Sted/topografi	Landsbyen Ubjerg med gården Bjerremark
Landskabstype	Marsk
Tema	Landbrug, Bosættelse, Inddigning
Emne	Bosættelse på forhøjninger og værfter, Markstrukturer
Tid	Middelalderen – i dag
Karakteristik	Danmarks bedst bevarede landsbyværft. Byen er beliggende på en naturlig sandbanke, en åbanke langs et nu forladt åløb. Banken er kunstigt udvidet. I landsbyen ligger Ubjerg Kirke og præstegård. Ubjerg kirke er opført i munkesten mellem 1100 og 1300 og består af romansk kor og apsis. Det oprindelige murværk er dog ikke synligt, da kirken blev skalmuret i renæssancen og senere cementpudset.. I 1597-1597 fandt større ombygninger sted, så der er ikke ret mange oprindelige detaljer bevaret. Kirken ligger på en lille banke i landskabet og står i modsætning til resten af de umiddelbare omgivelser, der ligger ca. 0,3 m under dagligt højvande. Kirken ligger sammen med præstegården fra 1674-75 og udgør en helhed, der sjældent påtræffes. Præstegården, som ligger på samme værft som kirken, er fredet. Opført 1674-75 som et trefløjet anlæg med fælles stort, halvt afvalmet tag. Restaureret 1949. Solgt til privat 2005 i forbindelse med at Ubjerg Sogn blev lagt under Tønder Sogn. Landsbyen Ubjerg nævnes første gang omkr. 1330, udskiftet 1777. Ubjerg omfatter fire store bevaringsværdige gårdsanlæg, som ligger tæt sammenbygget. Gården Bjerremark ligger vest for landsbyen på et velbevaret værft. Flot beliggende på et selvstændigt værft adskilt fra selve Ubjerg. Nævnes i kilderne 1685. Har været i den på egnen kendte og meget velhavende familie Angels eje. Den firlængede rødstensgård er fredet, en meget smuk, karakteristisk og velrestaureret vestslesvigsk gård med smukke detaljer. Anvendes i dag som Ecco-koncernens kursuscenter.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Helhedsindtrykket af Ubjerg er meget smukt og homogent. Kirkens bevaringstilstand er god

Sårbarhed Kirkens sårbarhed er ringe. Mht. landbyen kan moderne landbrugsdrift være et problem for bevaringen af helhedspræget.

Kontekst Tønder, Tøndermarsken, karakteristiske landsbyer

Kilder Lancewaddatabasen.
Trap Danmark.

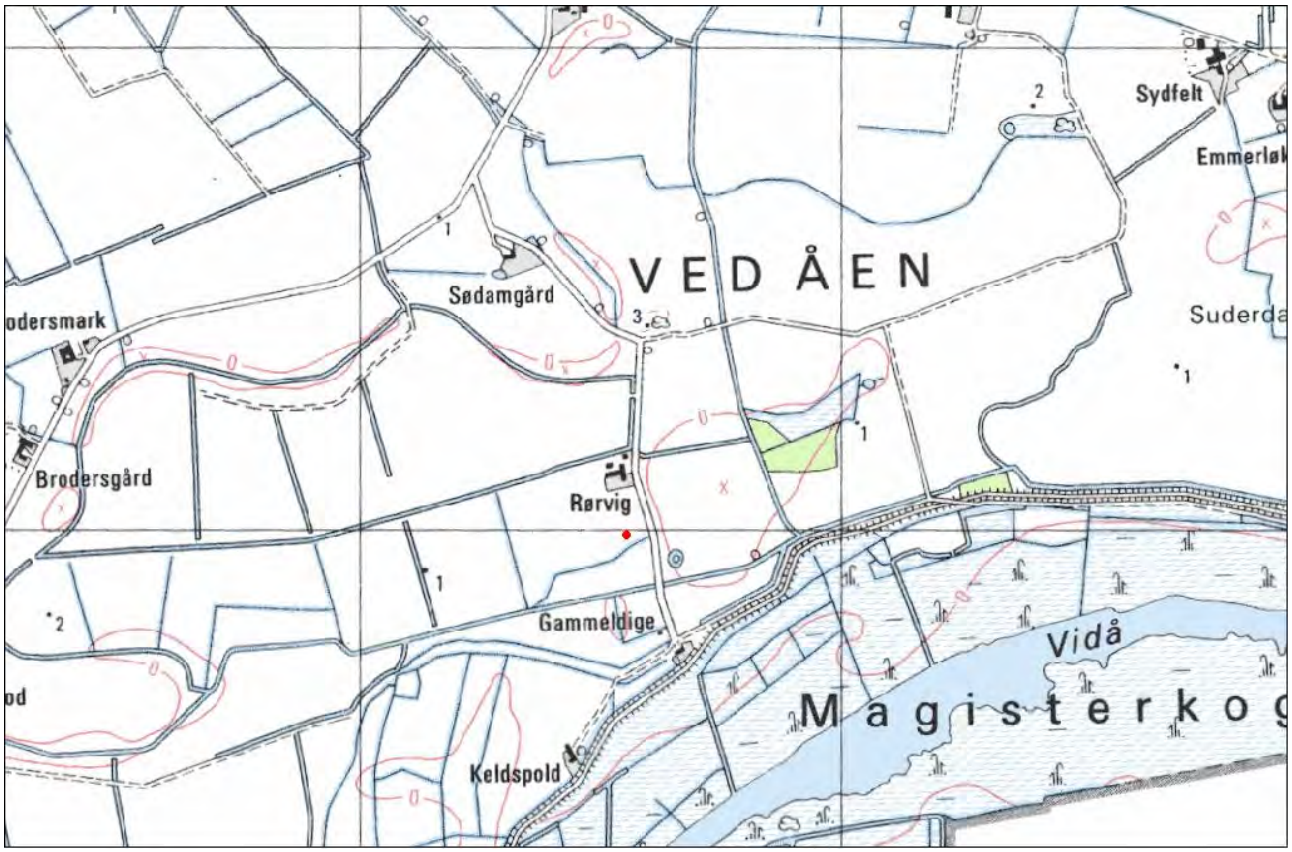
Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Ved Åen**
Nr.	123
Sted/topografi	Bebyggelsen Ved Åen syd for Møgeltønder
Landskabstype	Marsk
Tema	Landbrug, Bosættelse, Inddigning
Emne	Bosættelse på forhøjninger og værfter, Etablering af koge, Afvanding, Markstrukturer
Tid	Middelalder til udskiftningstiden ca. 1100-1750
Karakteristik	Omkring midten af 1600-tallet var der Ved Åen en ansamling af 13 gårde, alle beliggende på værfter, som i dag til dels kan ses som forhøjninger i landskabet. Nogle af bygningerne, der i dag er tilbage, kan føres tilbage til 16-1700tallet. Hans Schack inddrog nogle af gårdene under hovedgårdstakst, hvorefter de blev nedlagt eller bortfæstet. Værftet Feldsværre, som ligger i området, er en nærmest kvadratisk højning, men med stærkt rundede hjørner og konvekse sider. Dateringer har vist, at værftet blev anlagt omkring 1200. Udstrækningen er 85 m østvest og 80 m nord-syd. En øst-vest gående markvej forløber hen over højningen langs sydlige kant, og syd for markvejen ligger en del af højningen i dyrket mark. Den nuværende fredningsgrænse går langs markvejens sydlige kant. Højningens topflade er ujævn og største højde er 3,5 m over omgivende terræn. På topfladens vestlige del findes en 15 x 10 m stor vandfyldt sænkning (fedding), som brugtes til indsamling af regnvand. Højningens sydvestlige hjørne er noget lavereliggende i forhold til topfladen, og højningens sydøsthjørne er meget uregelmæssig. Højningen ligger i græs. I nyere tid lå der tre gårde på værftet, men i dag er det ubeboet. Emil Noldes ejendom Utenwarf ligger på diget nord for Magisterkogen
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Stedet er fredet og bortset fra Feldsværre, som er noget medtaget, synes tilstanden god.
Sårbarhed	De fredede bygninger og selve værfterne er lovbeskyttede, mens resten af værfterne i landskabet i det område, der ikke er fredet, muligvis er truet af landbrugets effektivisering.
Kontekst	Bosættelser på forhøjninger og værfter.

Kilder Trap Danmark X, 2.
HAM journnr. 1911.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Tøndermarsken**
Nr.	124
Sted/topografi	Tøndermarsken
Landskabstype	Marsk, det bebyggede land
Tema	Landbrug, Bosættelse, Inddigning
Emne	Bosættelse på forhøjninger og værfter / Etablering af koge / Markstrukturer / Afvanding, Naturbevaring, Græsning, Landindvinding / Udskiftningstiden i geest og marsk, Udskiftning, Overdrev.
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik	Tøndermarsken rummer en lang række kulturspor af stor værdi, først og fremmest værfter og digeforløb, der fortæller om marskens kulturhistorie fra middelalderen til i dag. Det kan være vanskeligt at lave en logisk afgrænsning af et kulturmiljø, hvor de oprindelige natur- eller menneskeskabte synlige afgrænsninger med tiden har fortonet sig i landskabet. Dette gælder især, når man skal afgrænse Tøndermarskens østlige del. Mod nord følges geestranden mellem det oprindelige fastland og det inddæmmede område syd for Tønder, mod nordvest følges det gamle Højerdige til Emmerlev Klev. Mod vest udgør det fremskudte dige vor tids afgrænsning. Mod syd udgør 1920-grænsen en nationalt betinget, administrativ grænse. Mod øst bliver afgrænsningen et valg baseret på fornemmelse for landskabets oprindelige karakteristika og gammel navnebrug. Vejen fra Rørkær mod syd og øst om Elhjem pold er i forb.m. Sønderjyllands Amts regionplanlægning valgt som afgrænsning. Områdets stednavne (Tønder Kog, Ubjerg Kog, Slogs Herreds Kog og Tønder Gest Kog) angiver, at der er tale om indvundet land; men da indvindingen går helt tilbage til 1500-tallet, kan det være svært at se de karakteristiske indvindingsspor i landskabet som f.eks. grøblerender. Tøndermarsken må som unik kulturhistorisk landskabstype af national betydning betragtes som et kulturmiljø af enestående værdi. Fra neolitikum er på det seneste fremkommet en langhøj med to dysseanlæg, som lå under et tyndt lag marsk på en mark ved Bremsbøl. Fundet af dette dyrkningstruede anlæg viser, at marsklandskabet kan gemme værdifulde fortidsminder. Området blev først beboet efter inddigningen i 1556 og har derfor i en lang periode stået urørt hen. De karakteristiske træk i Tøndermarsken er først og fremmest værfterne, Sandsynligvis fra middelalderen er det bebyggede værft fra Bremsbøl, der er det sidste i en lang række værfter langs Sønderåen. De er endnu ikke undersøgt, men lader til at stå for enden af en lang tradition.

I resten af Tøndermarsken er der både de endnu beboede værfter (f.eks. Poppenbøl og Sødam)og de forladte værfter (f.eks. Fællesværre), derudover er der digerne, både ådiger og havdiger. Det første havdige, fra Højer til Rudbøl, blev opført under Hertug Hans d. ældre 1556 til beskyttelse af landet bagved, bl.a. Højer Kog, Møgeltønder Kog og Ubjerg Kog, som alle er inddiget samme år. Siden fulgte andre koge, i forb.m. opførelsen af diget fra Højer til Siltoft inddigedes Ny Frederikskog 1861. Ejendomsforholdene mht. marskjorden er meget komplicerede, jorden er opdelt i små fenner/parceller, der ejes dels af private fra hele Sønderjylland/Danmark, en del ejes af staten, kommunerne, digelag og legater. F.eks. ejes en del af jorden mellem Højer og Rudbøl af gamle tønderske legater (Popsens og Richtsens Legat), der blev stiftet af rige købmænd i Tønder i begyndelsen af 1700-tallet. Indtægterne fra udlejningen af disse legatjorder administreres i dag af Tønder Kommune. Afvandingen af Tøndermarsken i perioden fra o. 1926 har også sat mange synlige spor, bl.a. i form af ca. 80 km ådiger langs bl.a. Vidåen og Grønå , gravning af 260 km kanaler og 1000 km grøfter samt anlæg af fire pumpestationer.
Tøndermarskens diger, kog og værfter samt fennerne, opdelt af afvandingsgrøfter, er de væsentligste elementer i dette kulturmiljø, og der udpeges et eller flere velafgrænsede områder, der illustrerer dette.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

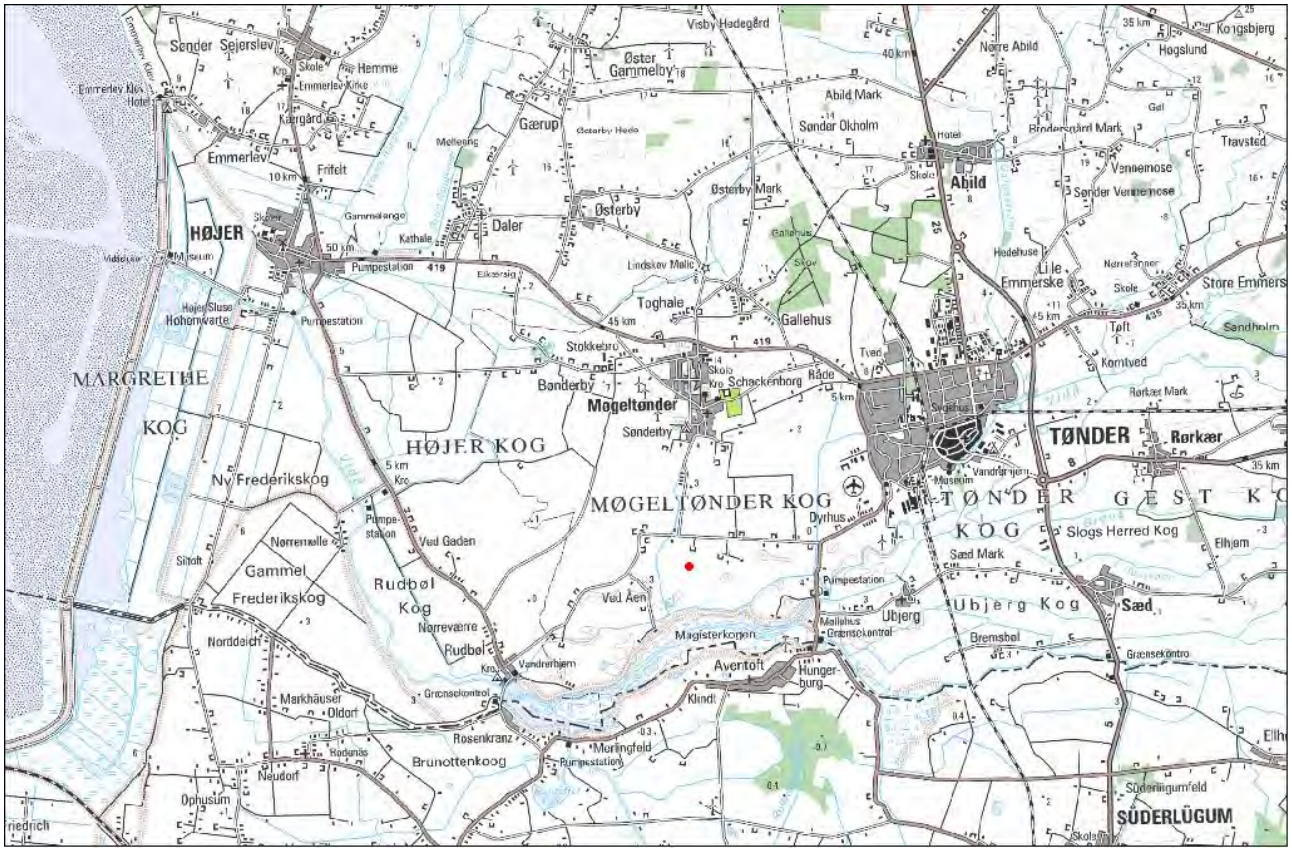
Bevaringstilstand -

Sårbarhed Kulturhistorisk set kan området være truet af landbrugets strukturudvikling med effektiviseringen af landbruget og nedlæggelse/ombygning af værftgårdene samt ændringer af det oprindelige kulturlandskab ved dybdepløjning, plantning af træer eller øvrig bevoksning samt sløjfning af vandhuller osv. Endvidere er faren for, at der ødelægges hidtil ukendte fortidsminder i marsken, relativ stor.

Kontekst

Kilder
HAM journ. 4236.
Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.
Trap Danmark.
Folmer Christiansen: Om Højer by 1923 – 1993, Tønder 2003.

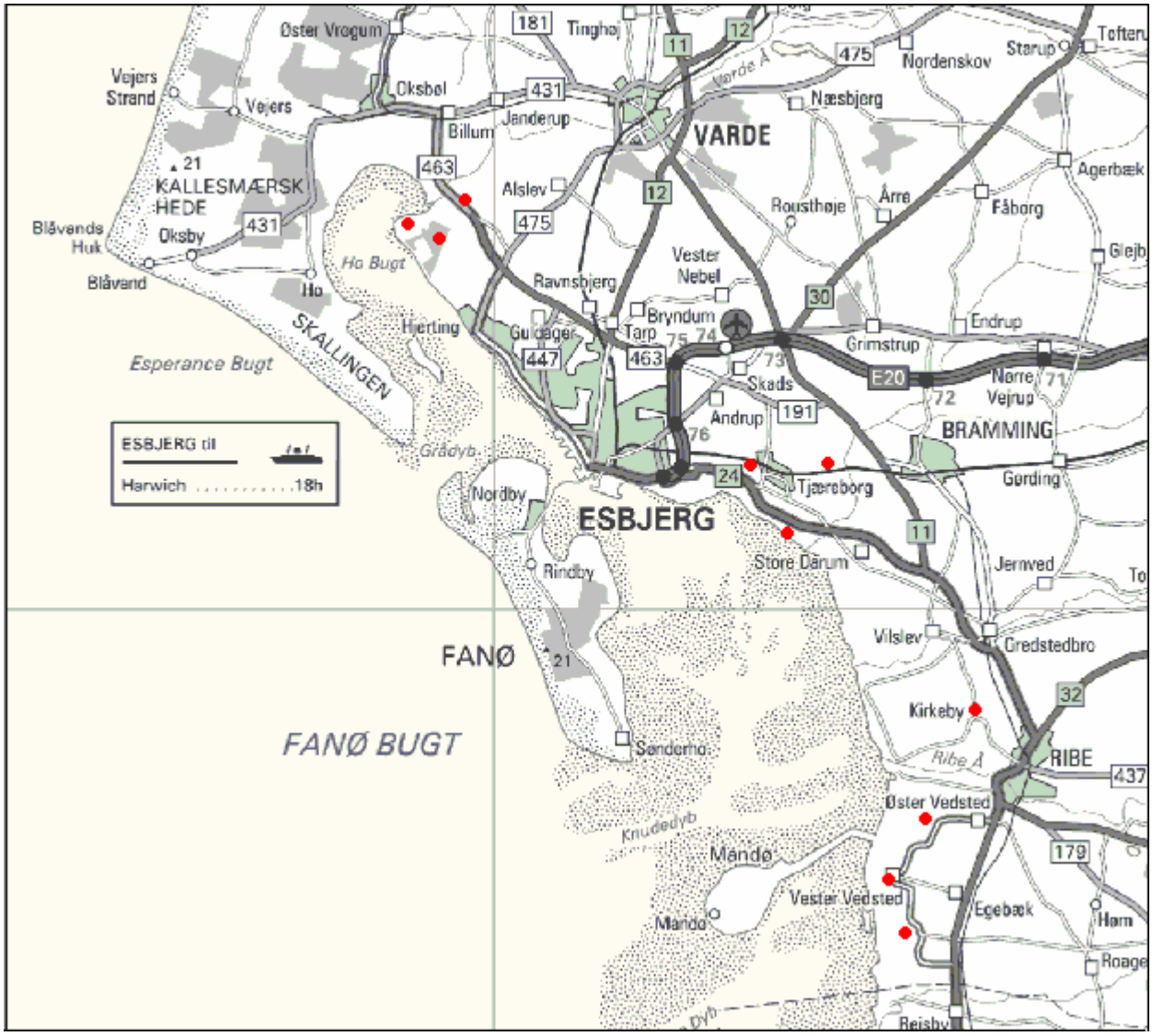
Historiske kort
Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

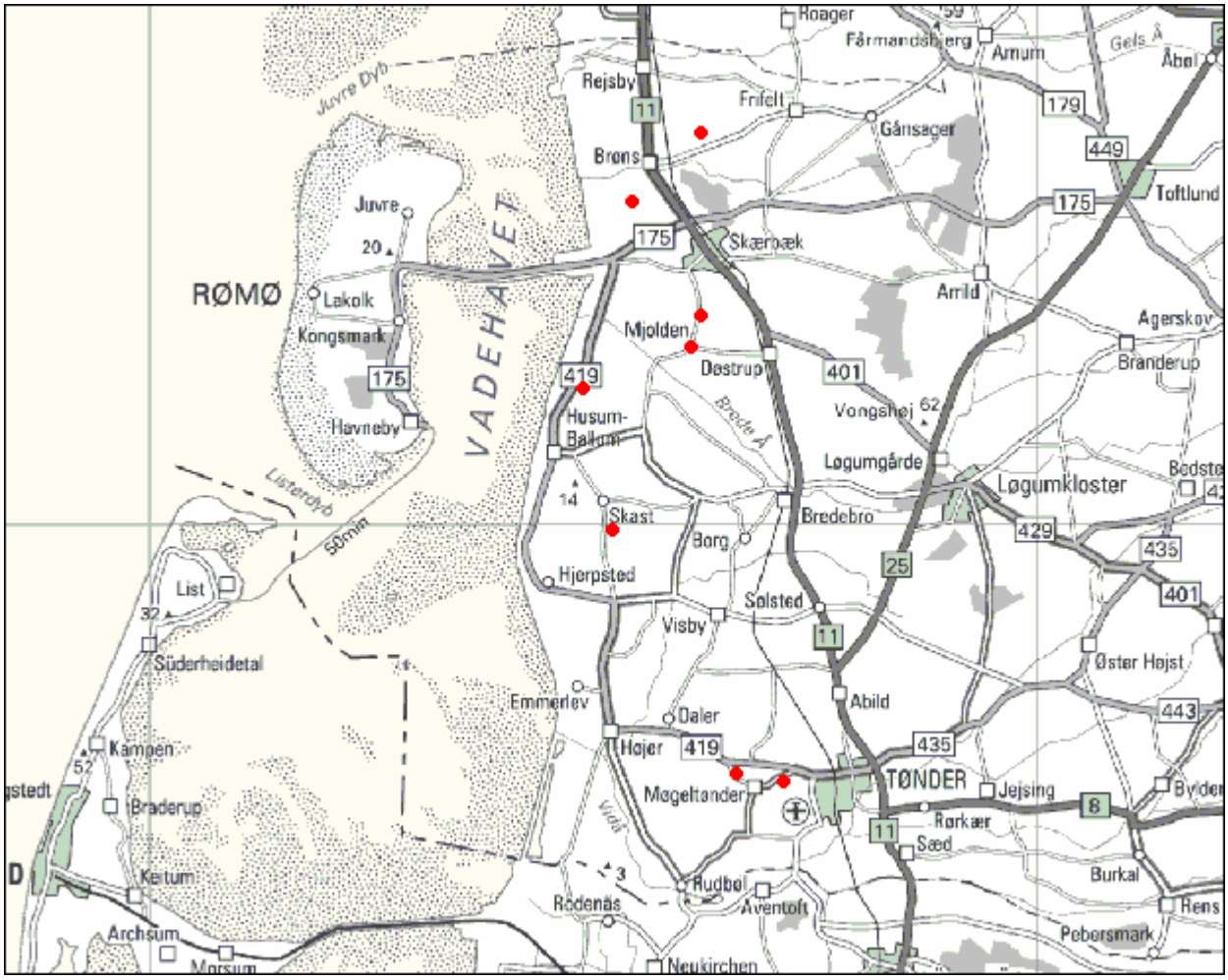

Sønder Sejerslev
Emmerlev
Frifelt
HØJER
Pumpestation
Gammelkrogo
Kathale
Daler
Gærup
Østerby
Visby Hadegård
Øster Gammelby
Abild Mark
Sønder Okholm
Abild
Nørre Abild
Vennemose
Sønder Vennemose
Lile Emmerske
Store Emmers
Toghale
Gallehus
Stokkebro
Banderby
Møgeltønder
Sønderby
Skole
Kro Schackenborg
Råde
Tved
Komtved
TØNDER
Rørkær
Rørkær Mark
MARGRETHE KOG
HØJER KOG
Nv. Frederikskog
MØGELTØNDER KOG
TØNDER GEST KOG
Slogs Herred Kog
Elhøm
Sæd Mark
Sæd
Ubjerg Kog
Ubjerg
Dyrhus
Pumpestation
Mellehus
Grænsekontrol
Bremsbøl
Grænsekontro
Gammel Frederikskog
Rudbøl Kog
Rudbøl
Norrevænge
Norddaich
Ved Gaden
Ved Åen
Magisterkorten
Aventoft
Hunger-burg
Vandrerhjem
Markhäuser
Oldorf
Klindt
Rosenkranz
Brunottenkoog
Mørlingfeld
Pumpestation
Neudorf
Ophusum
SØDERLÜGUM

3.4 Geest

3.4.1 Landbrug på geestranden, bebyggelsesstruktur, hedeopdyrkning

21. Kravnsø, Kokspang og Hostrup
23. Ribe Plantage
24a. Marbæk Plantage
24c. Marbækgård, Myrthuegård
36. Allerup Enge
45b. Krogsgård mark
49. Tradsborg
61. Farup Kirkeby/Kærbøl og Nørre Farup
82. Vester Vedsted
84. Sønder Farup
85. Gammel Hviding, Høgsbro, Råhede og Enderup
92. Astrup
99. Ballum Østerende
102. Mjolden og Ottersbøl
128. Bønderby og Kannikhus
136. Husmandskolonien Kærmark
139. Kogsbøl og Skast Mose
141. Ottersbøl Domænegård
143. Røj Domænegård

Øster Vrogum
181
Tinghøj
11
12
475
Nordenskov
Starup
Vejers Strand
Vejers
Oksbøl
431
Janderup
Billum
VARDE
Næsbjerg
Agerbæk
21
KALLESMÆRSK HEDE
463
Alslev
12
Rousthøje
Årre
Fåborg
Blåvands Huk
Oksby
431
475
Glejb
Blåvand
Ho Bugt
Vester Nebel
Ho
Ravnsbjerg
30
Bryndum
Endrup
Hjerting
Tarp
Grimstrup
Esperance Bugt
Guldager
447
463
75
74
73
E20
Nørre Vejrup
71
72
Skads
SKALLINGEN
Andrup
191
BRAMMING
76
ESBJERG til
Harwich 18h
Gørding
24
Tjæreborg
Grådyb
Nordby
ESBJERG
11
Store Darum
Jernved
Rindby
Vilslev
Credstedbro
FANØ
21
32
Kirkeby
FANØ BUGT
Sønderho
Ribe Å
RIBE
437
Øster Vedsted
Knudedyb
179
Mandø
Vester Vedsted
Egebæk
Hørn
Mandø
Roage
Dyb
Reisby

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
Süderheidetal
Kampen
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Rømø
Rejsby
Frifelt
Brøns
Skærbæk
Mjolden
Døstrup
Husum-Ballum
Skast
Hjerpsted
Emmerlev
Højer
Møgeltønder
Rødenæs
Rudbøl
Aventoft
Neukirchen
Visby
Sølsted
Borg
Bredebro
Vidå
Roager
Fårmandsberg
Arnum
Gels Å
Åbøl
Gånsager
Toftlund
Arrild
Agerskov
Branderup
Vongshøj
Løgumgårde
Løgumkloster
Bedsted
Abild
Daler
TØNDER
Jejsing
Rørkær
Sæd
Burkal
Rens
Pebersmark
Øster Højst
Byder
Bredå Å

Kulturmiljø	**Kravnsø, Kokspang, Hostrup**
Nr.	21
Sted/Topografi	Marsken ved Varde Å: Landsbyerne Hostrup, Kokspang og Kravnsø med enge
Landskabstype	Geest
Tema	Bebyggelsesstruktur
Emne	Geestrandsbebyggelse
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Bebyggelsen er placeret som række landsbyer på højderygge på hver side af Hostrup Bæk, der løber ud i Varde Å. Hver især udgør de tre landsbyer, Hostrup, Kravnsø og Hostrup fine helheder, men det er samspillet på højderyggene langs Hostrup Bæk, som udgør potentialet. Fælles adgangsveje til marskengene. Typisk for landsbybebyggelserne på sydsiden af Varde Å er beliggenheden langs små nord-syd-gående ådale. Herpå er Hostrup, Kokspang og Kravnsø gode eksempler. Hostrup er en ren landbrugslandsby, som er blevet udtyndet ved gårdenes udflytning, især til hederne mod øst. De 3 tilbageværende gårde er alle interessante og danner sammen med kirken og forsamlingshuset en fin helhed, hvis værdi yderligere styrkes af de fundne jernalder- og vikingetidslandsbyer mellem kirken og åen. Kokspang har i modsætning til Hostrup bevaret sin karakter af rækkelandsby langs dalstrøget. Selvom der er få bevaringsværdige bygninger ud over den fine skole i Bedre Byggeskik, er helheden værdifuld og sårbar også med den nedlagte butik, Brugsen, i det centrale vejkryds. Også Kravnsø var engang en rækkelandsby på marskkanten, den er i dag en spredt klynge, men med en meget smuk placering helt ud til marsken. Marskarealerne var delt mellem de 3 landsbyer, således at Hostrups enge på nord for Hostrup bæk, Kravnsøs i midten mellem Hostrup og Kravnsø bække og Kokspangs mod syd. Kravnsø havde den største andel af engene. Hostrup kirke består af romansk kor og skib med sengotisk tårn og våbenhus. Den romanske bygning er opført sent i begyndelsen af 1200-tallet af rå og kvaderhuggen granit samt en hel del tufsten. Kapel opført i 1957, udvidet i 1989. Kirken med kirkegård ligger på en lille højning et par hundrede meter fra Hostrup bæk, omkranset af et meget smukt stengærde med træer.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Uinddigede marskenge, opdelt i smalle indgrøftede parceller.
Bevaringstilstand	Landsbyerne er i dag noget omformede. Hostrup med kirken nok mindst med en del stadig aktive gårde liggende langs bygaden. Kravnsø er i dag en spredt klyngelandsby, men med en meget smuk placering helt ud til marsken.

Kokspang har bevaret sin karakter af rækkelandsby, men der er kommet mange nye huse, og landsbyen har på den måde fået et mere bymæssigt præg. De fleste af gårdene er meget ombyggede. Marskengene er fortsat uinddigede og har derfor i stor udstrækning bevaret den stærke opdeling i smalle indgrøftede parceller. De gamle adgangsveje er delvist bevarede. Engene bruges stadig til græsning, ellers til høslæt og grøntpilleproduktion.

Sårbarhed

Den største trussel er omstrukturering i landbruget, hvor marsken ikke længere har samme værdi som tidligere. Det kan betyde, at græsningen ophører, der kan ske jordsammenlægninger, afvanding, beplantning og bebyggelse.
Den klare grænse mellem bebyggelse på højderyggene og de ubebyggede og ikke tilplantede enge – inddelt i smalle indgrøftede parceller – bør bevares.
Landsbyernes historiske bebyggelsesstruktur og bevaringsværdige bygninger bør sikres. Arealet nærmest åen er i regionplanen udlagt som *værdifuldt kystlandskab*, der skal søges friholdt for bebyggelse og anlæg (undtagen til landbrugsformål) og hele området (undtagen Kokspang) som *kulturhistorisk beskyttelsesområde*, hvor de kulturhistoriske interesser ikke må tilsidesættes i væsentlig grad samt *værdifuldt landskabsområde (geologiske og landskabsinteresser).*

Kontekst

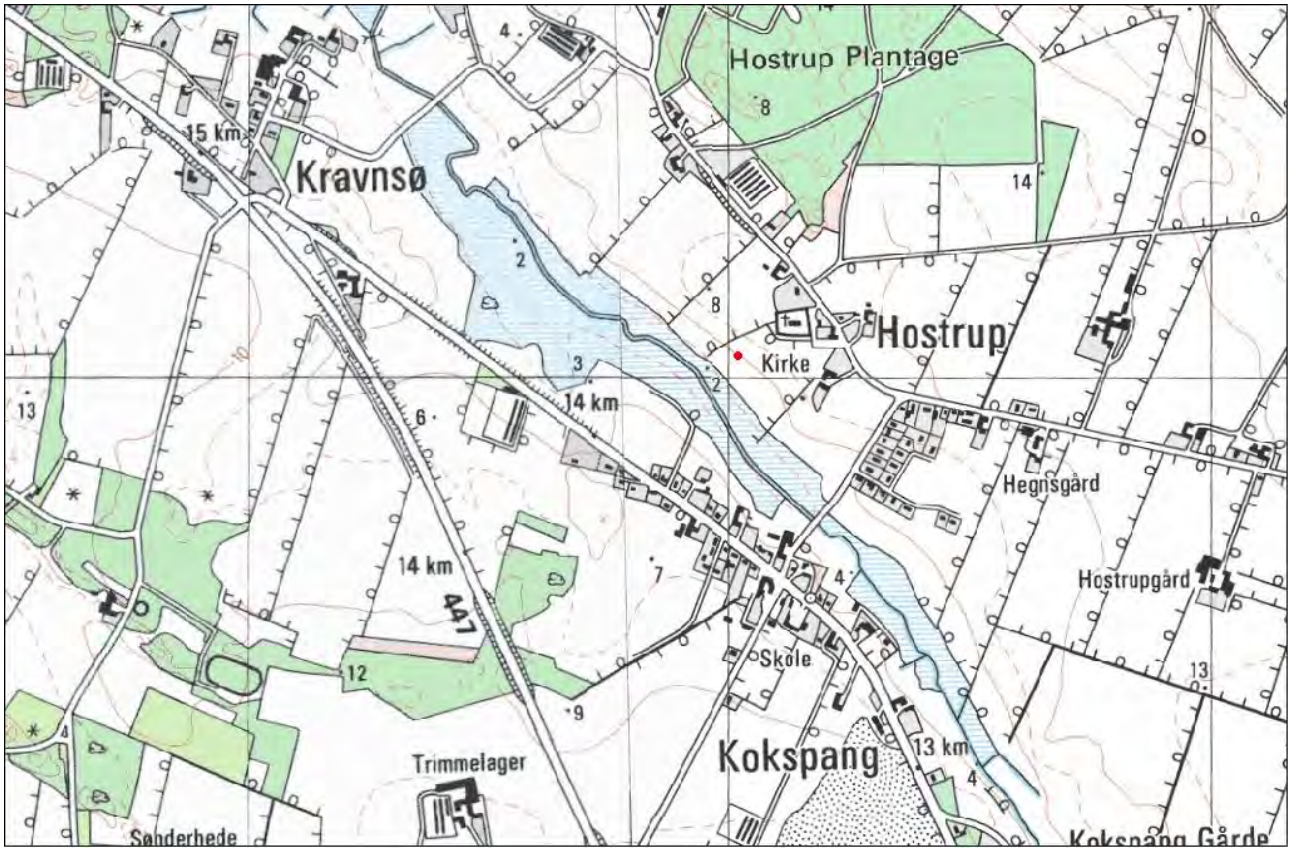
Marsklandbrug syd for Esbjerg. Infrastruktur. Vejene mod Esbjerg, Tarphage færgeri.

Kilder

Esbjerg Kommuneatlas, 1992.
Landbygninger i Esbjerg Kommune.
Landsby i Sydvestjylland, Esbjerg Museum 1981 (+ arkivmateriale)
Oplæg til fredningsplan, 1985.

Historiske kort

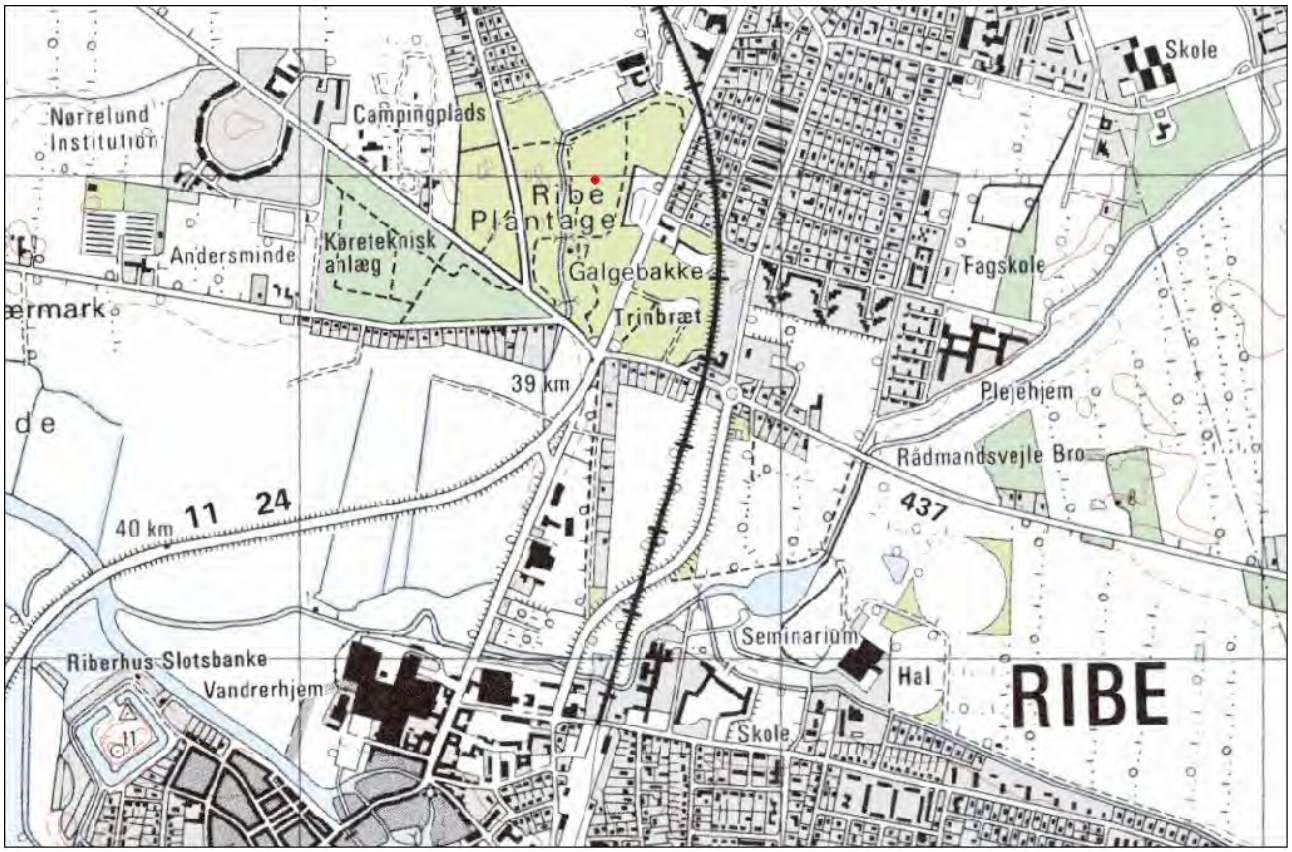
Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-63.

Hostrup Plantage
15 km
Kravnsø
Hostrup
Kirke
14 km
Hegnsgård
Hostrupgård
14 km
447
Skole
Trimmelager
Kokspang
13 km
Sønderhede
Kokspang Gårde

Kulturmiljø	**Ribe Plantage og Galgebakken**
Nr.	23
Sted/Topografi	Ribe Plantage, Ribe Domsogn
Landskabstype	Geest
Tema	Opdyrkning
Emne	Plantager
Tid	1100-nyere tid
Karakteristik	På området omkring galgebakken blev Ribe Plantage anlagt i 1802 af Werner Jasper Andreas Moltke (1755-1835), som da var stiftamtmand i Ribe. Han anlagde også en ny vej ind mod Nørreport, der begyndte ved sydenden af plantagen, hvor Moltkes mindesten står i dag. Plantagen var ved sin oprettelse den eneste skov i miles omkreds, og med tiden blev skovområdet et yndet lokalt udflugtsmål, hvor der i sommerperioden var koncerter, dans og beværtninger. Selskabslivet fortsatte indtil privatbilismen i anden halvdel af det 20. årh. gjorde det muligt at foretage større udflugter. Fra engang i 1500-tallet stod Ribe bys galge på galgebakkerne, hvor nu plantagen ligger nord for byen. Galgen bestod af tre store murede piller, hvorfra de dømte blev hængt i jernkæder til skræk og advarsel for enhver. I ældre tid straffede man efter den gamle byret, Riber Ret, hvor f.eks. større tyverier straffedes med døden. Det var ikke uden grund, man fortalte historien om konen, der råbte til sin søn:"Tak du Gud min søn for, at du ikke kom for Riber ret" – Han hang i Varde Galge. Ikke alle kunne dog nøjes med at blive hængt. Kvinder blev i flere tilfælde levende begravet, da det ansås for en knap så slem straf, mens troldkællinger blev brændt på bålet. Den mest kendte er uden tvivl skrædderkonen Maren Splids, der i 1641 blev brændt som følge af en række beskyldninger om trolddom fra en konkurrerende skrædder. Den sidste henrettelse i Ribe Galge fandt sted d. 26. januar 1744. Galgebakken findes stadig inde i plantagen, der tidligere havde stor betydning som byens grønne område og forlystelsessted.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Skoven er i fin stand.
Sårbarhed	Ingen planer om anden anvendelse.
Kontekst	Retssystem, rekreation, forlystelsesliv.

Kilder Ingrid Nielsen: Middelalderbyen Ribe, 1985. J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II, 1884, s. 672f.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Marbækområdet**
Nr.	24a
Sted/Topografi	Marbækområdet
Landskabstype	Geest (bakkeø)
Tema	Opdyrkning
Emne	Plantager
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Marbæk Plantage på det nordvestlige hjørne af Esbjerg Bakkeø ud til Varde ås udløb og Ho Bugt er det største fritidsområde for beboerne i Esbjerg og Vardes opland. Plantagen blev grundlagt omkring 1900 som privat plantage, der findes tydelige oldtidsspor i området, den tilbageværende hede er fredet, flora og fauna er af stor interesse, men det er som rekreativt område, Marbæk Plantage i dag har sin vigtigste funktion. Marbækområdet er enestående i både natur- og kulturhistorisk henseende. Størstedelen af området lå i hede ved århundredskiftet. Marbæk Plantage på 216 ha plantedes af sagfører E.M. Hansen fra 1904-10, og det blev senere rekreativt område for esbjergenserne (mindesten rejst 1942). Købt af Esbjerg Kommune i 1938, som i 1948 også erhvervede Marbækgård. Tidligere ejere havde i løbet af 1900-tallet drevet forskellige forskellige former for restaurationsvirksomhed, og i 1979 åbnede Restaurant Marbækgård, som drives af forpagtere. I 1928 havde Esbjerg Kommune købt en stor del af Sjelborg Hede (122 ha) og ladet den tilplante som beskæftigelsesforanstaltning. Her findes nu det eneste samlede hedeområde i kommunen, ca. 50 ha fredet hede. Skoven var og er stadig overvejende nåleskov. Engene udgjorde omkring 40 ha langs Varde Å og ved Marebækken. Sidstnævnte er nu omdannet til stort søområde. Området rummer tillige 2 ældre, selvgroede sommerhuskolonier ved kysten, ved Sjelborg og Marbækgård, der udgør helheder af selvbyggede småhuse. Ved Sjelborg er der tillige en restaurant, Rødhætte. Desuden findes to områder med fritids- og spejderhytter, Natur- og Kulturformidlingscenter på den gamle Myrthuegård (laderne er delvist genopbyggede efter brand 1993), golfbane og campingplads. Ældre bebyggelse i området: Marbækgård (dobbeltgård, solgt fra Visselbjerg ca. 1770, i dag restaurant), Myrthuegård (krongods, ryttergård, købt til selveje 1725, i dag Natur-kulturcenter), Tarphage Færgegård (færge over Varde Å indtil 1940, siden var der landbrug, men det er nu nedlagt), landsbyen Sjelborg (4 gårde og 2 bol). Alle bebyggelserne levede overvejende af landbrug suppleret med lidt fiskeri. Små jordlodder omkring bebyggelserne ellers hede. I sidste del af 1800-tallet kom yderligere lidt husmandsbebyggelse, dels ved Varde å, dels ved Sønderhede og dels ved Sjelborg. Der er mange oldtidsspor: Mange sten- og bronzealderhøje, som er fredede.

Især mange spor af jernalderbopladser, hvoraf dele af 2 er fritlagte og fredede (Sjelborg og Myrthue), men flere findes især rundt om pynten fra Myrthuegård til Marbækgård.
I Marbæk Plantage findes et større fredet agersystem, de såkaldte digevoldingsagre med voldindrammede marker i plantagens nordvestlige del mellem Myrthuebopladsen og søerne og øst for Myrthuevej. Agersystemets udstrækning og udseende kendes ikke, da det aldrig er blevet opmålt. Et lille område med 3 skelvolde friholdes for træer, men i et langt større område kan de lave skelvolde ses passere skovvejene. Digevoldingsagrene er formentlig fra ældre jernalder, og der har været i hundredvis, måske tusindvis, af disse marksystemer over hele landet, men kun få er bevaret i dag. På luftfotos kan man spore mange af de nu nedpløjede marksystemer, hvor voldene tegner sig som lyse net i landskabet. Der har også været et større agersystem ved Sønderhede, registreret ved optegnelser og på luftfoto. Vikingetidsfund kendes ikke, området blev måske forladt i dette tidsrum - tilbage blev kun to enestegårde: Myrthuegård og Marbækgård.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Bevaringstilstand

Området er i dag et stærkt benyttet rekreativt område med bilkørsel på hovedvejene, ride- og vandrestier, to restauranter ved Marbæk og Sjelborg, sommerhusområder ved Marbæk og Sjelborg, to kolonier med spejder- og fritidshytter, golfbane, campingplads ved Sjelborg, Natur- og Kulturformidlingscenter Myrthuegård.
Mange af de gamle marker er i omdrift, det gælder Myrthuejorden vest for Myrthuegård samt jorderne ved sommerhusene og Rødhætte i Sjelborgdalen.
Området ved Sjelborg er præget af mange læhegn. Adskillige af de gamle gårde i området er erklæret bevaringsværdige i både Kommuneatlas og Landbygninger i Esbjerg Kommune. Også sommerhuskolonierne tillægges en vis charme, selvom en del af dem er ulovligt opført i kystzonen.

Sårbarhed

Reguleret af landskabsplan for Marbæk-området, udarbejdet af Esbjerg Kommune 1971, revideret 1985. Der burde indføjes et særligt afsnit i denne plan om de kulturhistoriske interesser i området.

Kontekst

Infrastruktur, Esbjergveje. Kystkultur, landbrug, fiskeri, oldtidsbebyggelse, hedeopdyrkning

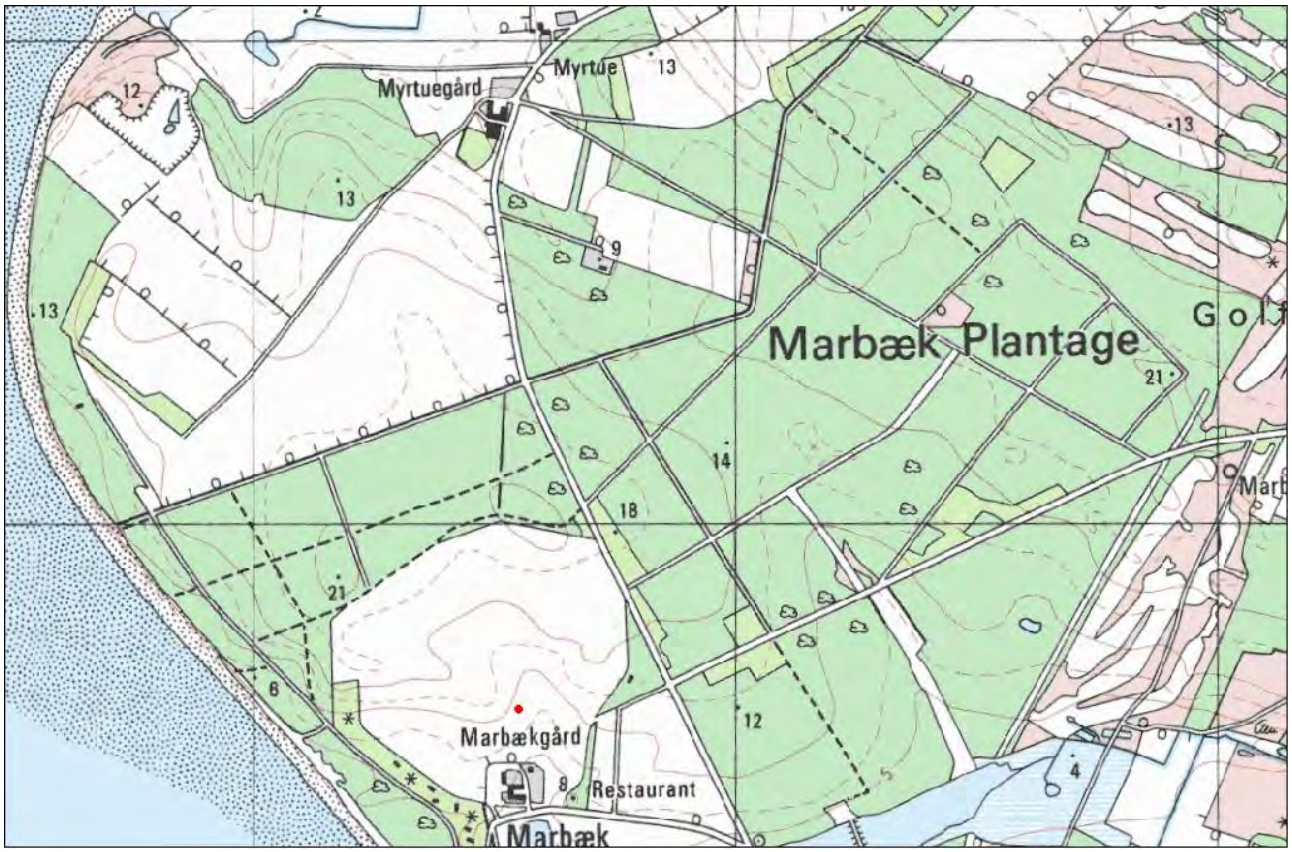
Kilder

Landskabsplan for Marbæk-området, 1985
Folder: På tur i Marbækområdet, udg. af Esbjerg Kommune, 3. oplag, 1991
Projektbeskrivelse: Myrthuegård - et Natur- & Kulturcenter, Pædagogisk Center ved Esbjerg Kommune, 1993.
Charlotte Lindhardt: Markbækområdet – 100 års plantagedrift og andre voksende glæder, Esbjerg Kommune 2004.

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort 1804.

Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.

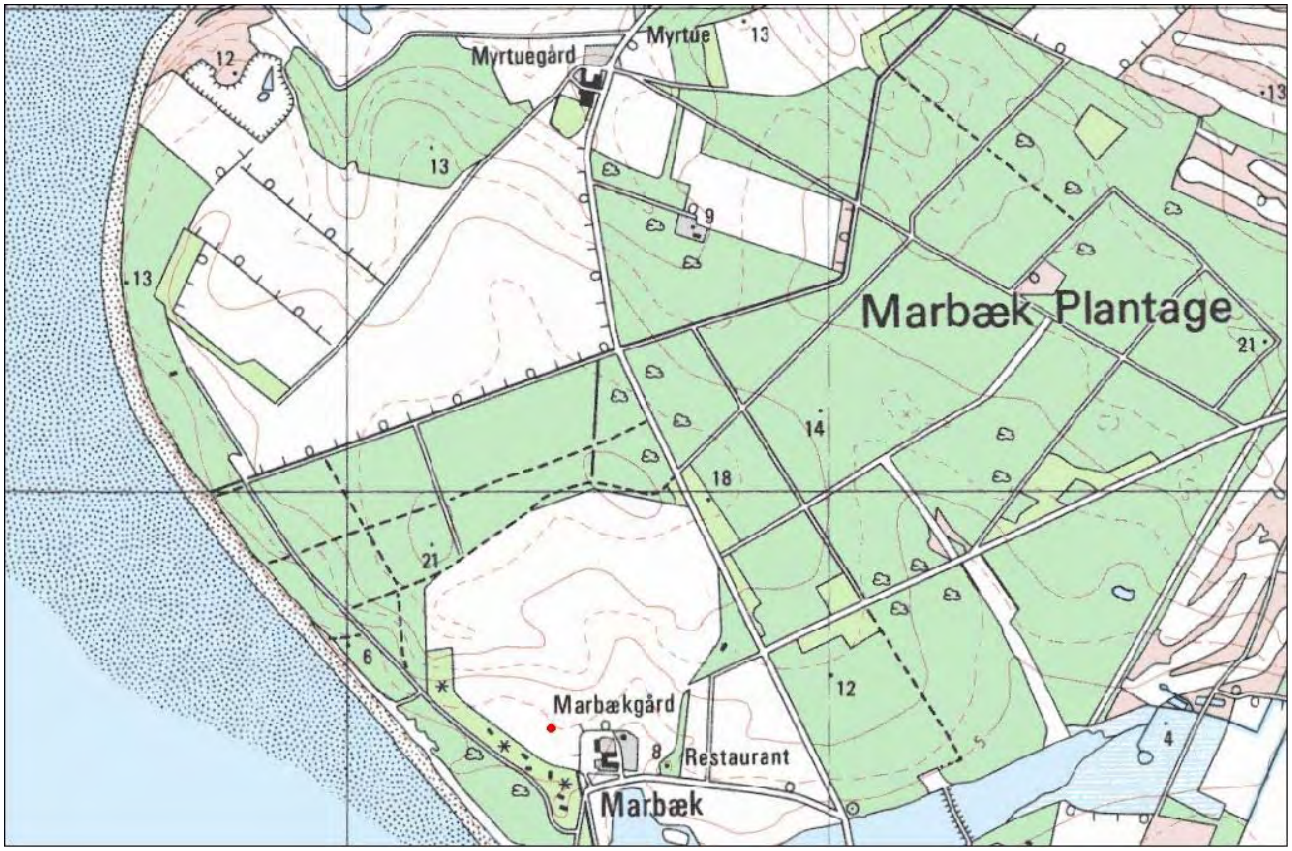

Kulturmiljø	**Marbækområdet**
Nr.	24c
Sted/Topografi	Marbækgård og Myrthuegård
Landskabstype	Kyst / Geest (bakkeø)
Tema	Bebyggelsesstruktur
Emne	Bosætning på geestranden
Tid	Middelalder – 1850
Karakteristik	*Myrthuegård*, nævnt i præsteindberetning 1638, under Riberhus, udlagt til ryttergods i 1686, købt af Ulrik Kaas til Ølufgård 1719, købt til selveje i 1725 og dermed en af de ældste selvejergårde på egnen. Kombineret landbrug/fiskeri, med enge, ruser og bundgarnspladser langs Varde Å. Rester af gammel inddigning på tværs af to enge ved Varde å mellem Myrthue og Tarphage. Rest af gammel grusgrav helt ud på pynten. Købtes af Esbjerg Kommune 1991 til opbygning af Natur- og Kulturformidlingscenter, udlængerne brændte kort tid før. De blev genopført, men i anden stil til brug for skovbørnehave og pædagogiske centerfaciliteter. I 2005 åbnede en udstilling med formidling af Marbækområdets kulturhistorie. Ca. halvdelen af gårdens jorder dyrkes fortsat, den anden halvdel er lagt ud i vedvarende græs. En forpagter har kreaturer på gården. *Marbækgård*, nævnt i præsteindberetning 1638, hørte under Visselbjerg indtil bøndergodset solgtes o. 1770. Enge omkring Marebækken lige syd for gårdene, de er nu et kunstigt skabt søområde. Sagfører E.M. Hansen, hvis søster boede på Myrthuegård, købte omkring 1900 først den ene gård og siden den anden, han iværksatte plantningerne 1904. Overtaget af Esbjerg Kommune i 1948. Nuværende bygninger, der tilhørte den østligste af Marbækgårdene, opført 1952 efter brand, bevaringsværdige, drives fortsat som restaurant, med en skovbørnehave og en naturformidlingsudstilling i en udlænge. Vestlige gård nedrevet. Jorderne er nu udlagt til overdrev, de afgræsses.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Velbevarede, men med noget ombygget bygningsmasse. Markerne stadig synlige som overdrev i skoven.
Sårbarhed	Indgår i Marbækplanen. Fuld opmærksomhed omkring deres værdier, men på grund af restaurations- og børnehave/centerdrift vil deres bygningsmasse være udsat for ændringer.

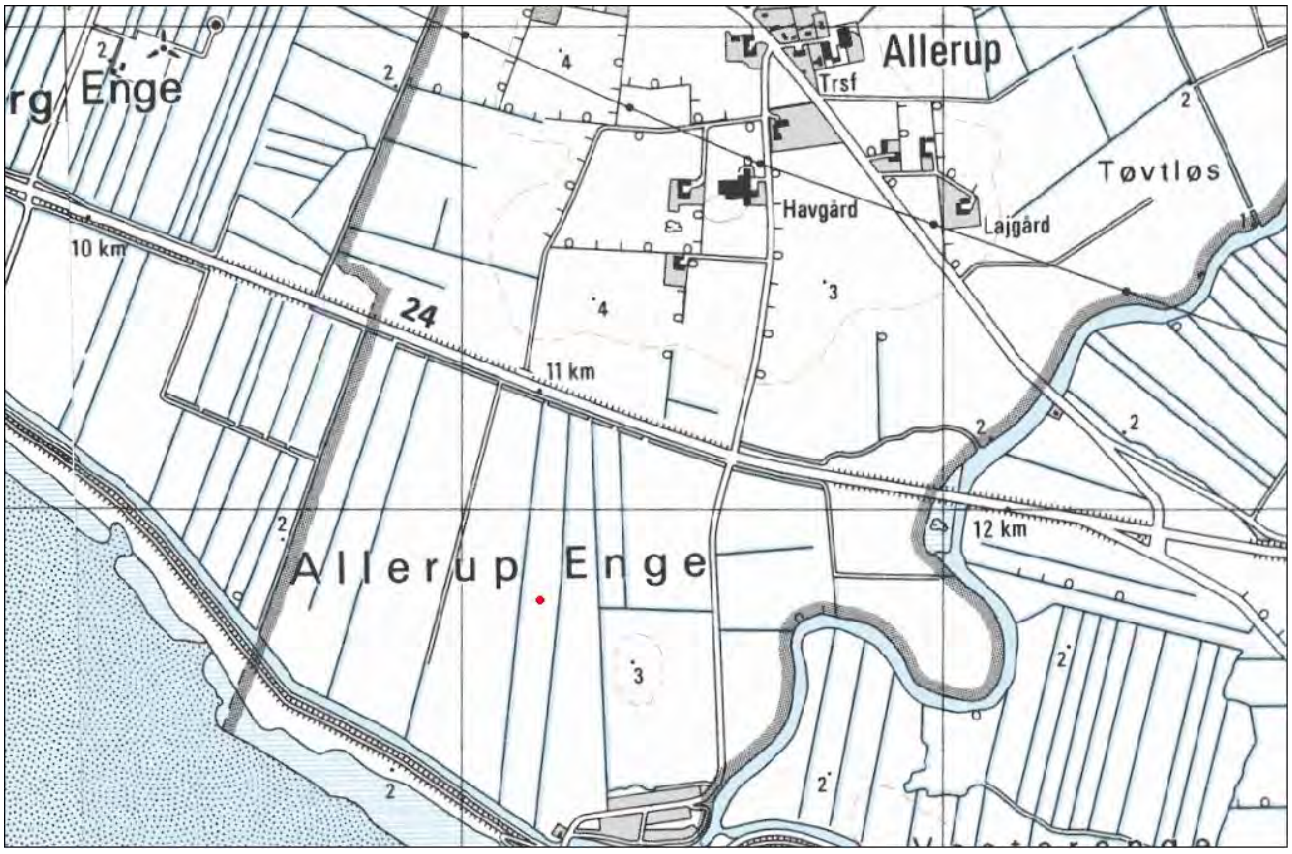
Kontekst Marbækområdet, rekreation, oldtidsfund.

Kilder
Esbjergs Historie 1, 1996.
Landskabsplan for Marbæk-området, 1985.
Folder: På tur i Marbækområdet, udg. af Esbjerg Kommune, 3. oplag, 1991.
projektbeskrivelse: Myrthuegård - et Natur- & Kulturcenter, Pædagogisk Center ved Esbjerg Kommune, 1993.
Charlotte Lindhardt: Markbækområdet – 100 års plantagedrift og andre voksende glæder, Esbjerg Kommune 2004.

Historiske kort
Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.

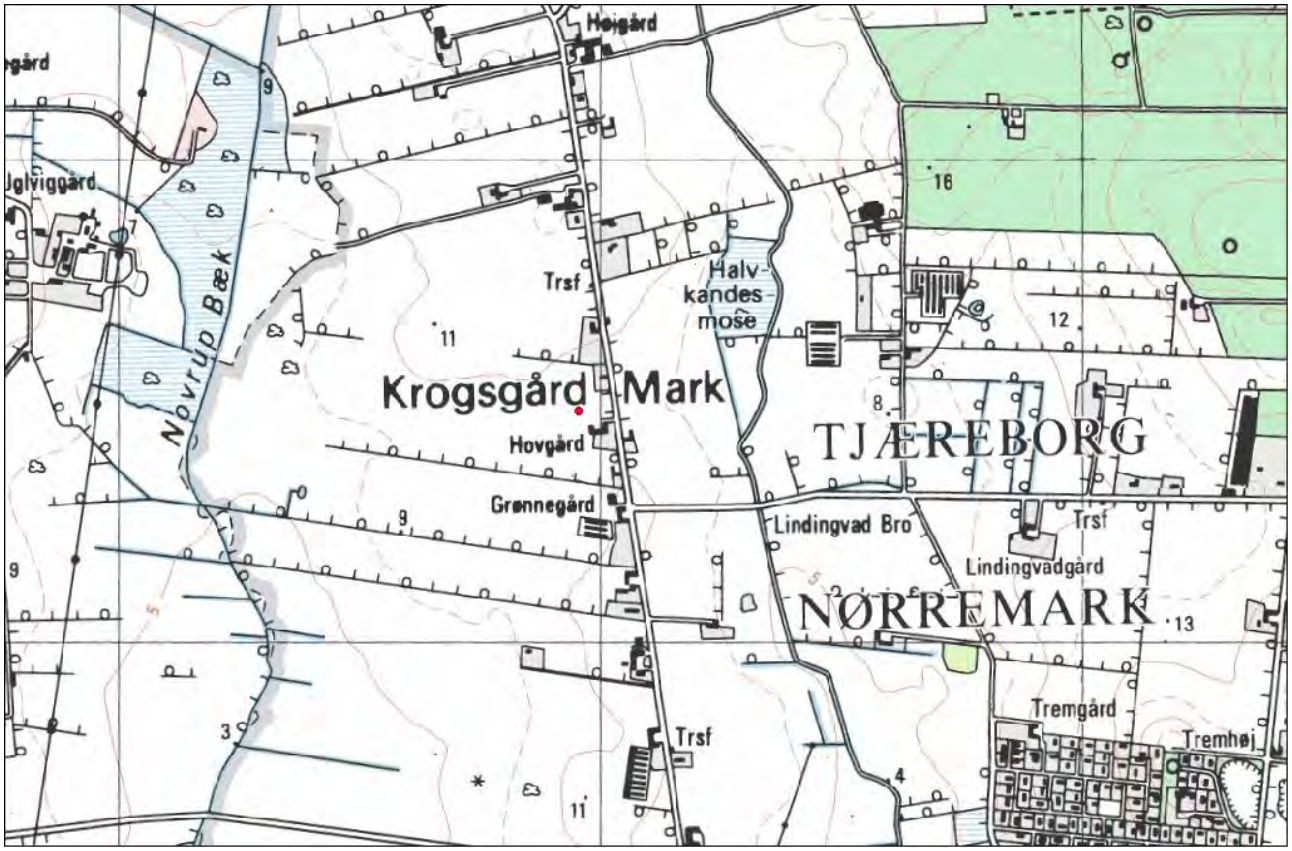
Kulturmiljø	**Allerup Enge**
Nr.	36
Sted/Topografi	Allerup Enge, Sneum sogn
Landskabstype	Geest
Tema	Landbrug
Emne	Geestrandslandbrug
Tid	1750-1850
Karakteristik	Allerup landsbys vej- og bebyggelsesstruktur er ændret ved nedlæggelse af gamle og oprettelse af nye veje samt ny bebyggelse, og landsbyen præges i øvrigt af flere store moderne gårde. Engene ud til Sneum Å er opdyrkede og der har været klæggravning i Allerup Enge, der nu ligger som en (kunstig) sø.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Allerup landsby med enge er så forandret, at der her ikke afgrænses et kulturmiljø (bortset fra Hyttebyen, der afgrænses ved slusen m.v.).
Sårbarhed	
Kontekst	
Kilder	Pilotprojekt Vest, Ribe Amt, 2. fase. Afgrænsning og prioritering af kulturmiljøer. Arbejdsrapport bind II.
Historiske kort	Mangler.

rg Enge
Allerup
Trsf
Havgård
Lajgård
Tøvtløs
10 km
24
11 km
12 km
Allerup Enge

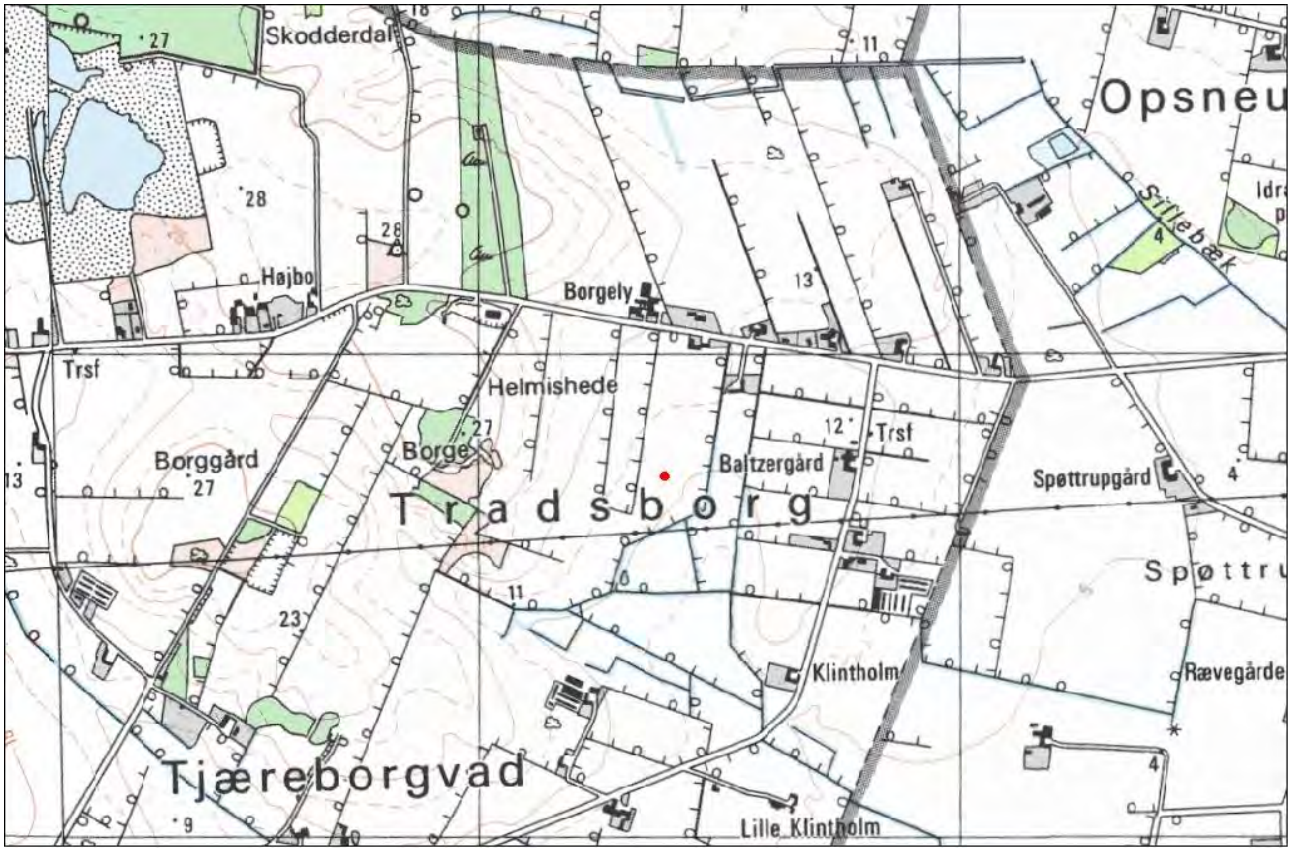
Kulturmiljø	**Krogsgård og Krogsgård Mark, Tjæreborg Kirke**
Nr.	45b
Sted/Topografi	Krogsgårds Mark eller ”Hovmarken”, Tjæreborg sogn
Landskabstype	Geest
Tema	Landbrug på geestranden
Emne	Udstykninger og frasalg
Tid	1750 – i dag
Karakteristik	Samlet og usædvanlig velstruktureret husmandsudstykning opstået ved salg af Krogsgårds hovedgårdsjord i 1792. Bebyggelsen ligger langs den snorlige Krogsgårdsvej på toppen af bakketungen mellem Novrup bæk og Møllebækken. Gårdene ligger i to rækker på begge sider af vejen og med markstykkerne ned mod engene. En del seljerønhegn i markskellene. Hele bebyggelsen og landskabet danner en anskuelig fortælling om de for egnen så karakteristiske "herregårdsslagtninger" o. 1800. Kun et par gårde er fra begyndelsen af 1800, resten er nyere (1850-1950). Større jernalderbebyggelse midt på bakkeknolden, endvidere tuegravfelt fra tidlig jernalder.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Gårdene ligger fortsat i to rækker på begge sider af vejen og vidner således om husmandsudstykningen af hovedgårdsmarken, selv om der er kommet flere gårde til. Husmandsudstykningen er i dag adskilt fra hovedgården af jernbanedæmningen, uden at dette dog har væsentlig betydning for helhedsindtrykket. Af større negativ betydning for den landskabelige sammenhæng mellem hovedgård og husmandsudstykning er en grusgravningstilladelse, der blev givet for få år siden på arealet mellem hovedgården og jernbanen på trods af mange kulturhistoriske argumenter fra museets side. Hele helheden af hovedgård, mølle og husmandsudstykning er anført som bevaringsværdig i Kommuneatlas og Landbygninger i Esbjerg Kommune.
Sårbarhed	Man kan frygte yderligere grusgravningstilladelser på grund af de særlige grusforekomster i området. Helhedsindtrykket afhænger af at gårdene ved om- og nybygninger fortsat bliver liggende ved vejen.
Kontekst	Krogsgård Hovedgård. Krogsgård Mølle. Krogsgård skole.

Kilder Esbjerg Kommuneatlas.
Landbygninger i Esbjerg Kommune.
Tvillingesogne af Geest og Marsk, 1-2, 1972-77

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-1863.

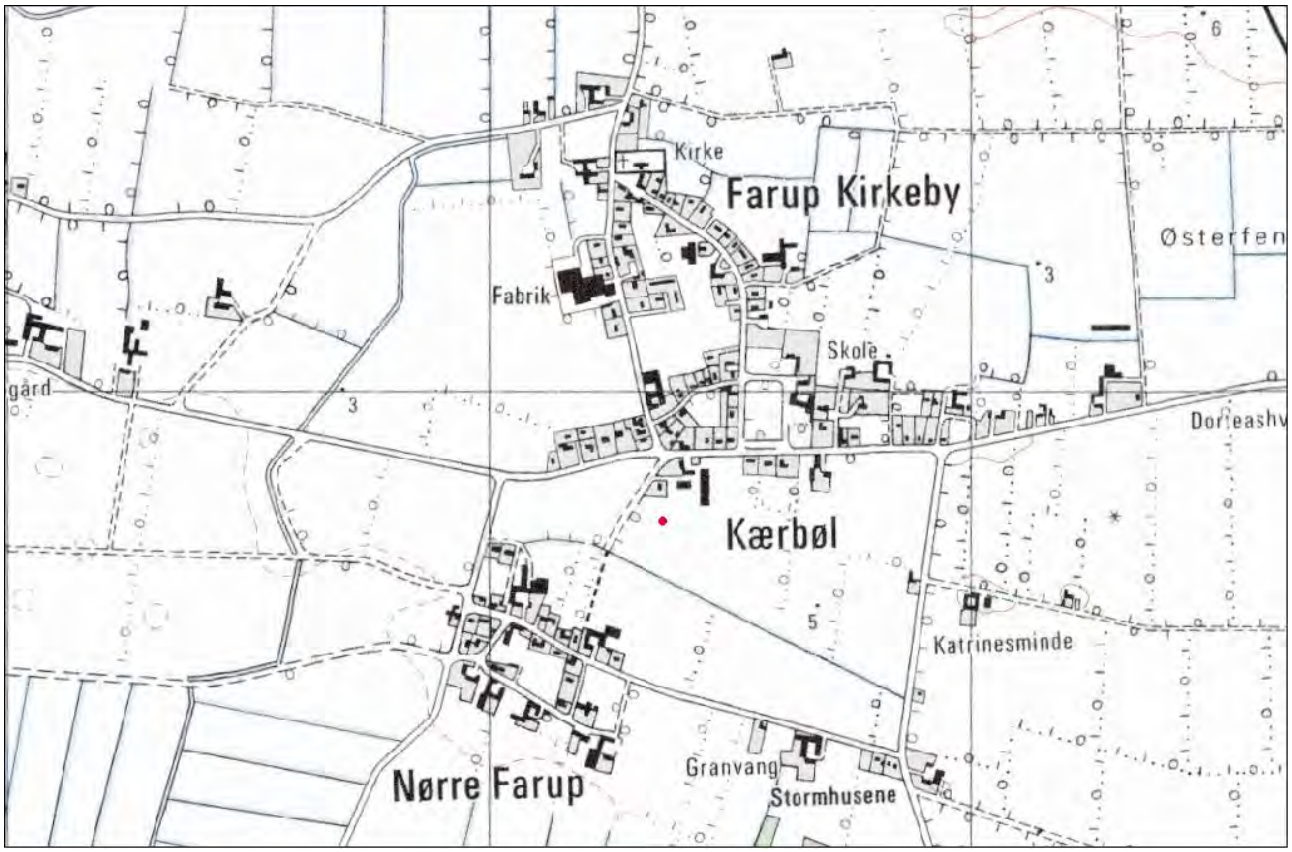

Kulturmiljø	**Tradsborg**
Nr.	49
Sted/Topografi	Tradsborg
Landskabstype	Geest
Tema	Opdyrkning
Emne	Husmandskolonier
Tid	Udskiftningstiden 1750-1850
Karakteristik	Bevidst anlagt husmandsudstykning på gammel hede 1782-1793, foranlediget af ejeren af Krogsgård til en række jordløse husmænd i forbindelse med Tjæreborgs udskiftning. Han lod 11 ens huse ("Øllehuse") bygge langs en snorlige vej, og alle husmandsstæder var lige store og ens indrettede. Tæt sydvest for Tradsborg findes et par gamle tilgroede hulveje, som førte fra Tjæreborg til Tradsborg.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	En af Sydvestjyllands få samlede husmandsudstykninger fra udskiftningstiden. Selvom der er sket sammenlægning af nogle af ejendommene, er de oprindeligt lange smalle jordlodder fortsat synlige i landskabet, og bebyggelsen ligger stadig langs den snorlige vej, i dag en blanding af gårde og huse. Ingen af de oprindelige huse er formentlig bevaret, Tradsborgvej 64 er fra 1804, de øvrige en del yngre. Helheden anført som bevaringsværdig i både Kommuneatlas og Landbygninger i Esbjerg Kommune.
Sårbarhed	Der graves grus i nærheden, men endnu ikke på selve husmandsudstykningen. Yderligere sammenlægning af jorderne vil sløre helhedsindtrykket, ligeså hvis bebyggelsen flyttes bort fra vejen.
Kontekst	Infrastruktur, hulveje ved Tradsborg. Tjæreborg, landsby. Krogsgård hovedgård.
Kilder	Kommuneatlas Esbjerg. Landbygninger i Esbjerg Kommune. Tvillingesogne af Geest og Marsk, 1-2, 1972-1977.
Historiske kort	Høje Målebordsblade 1861-1863.

Skodderdal
Opsneu
Stillebæk
Hajbo
Borgely
Trsf
Helmishede
Borggård
Borge
Baltzergård
Trsf
Spøttrupgård
T r a d s b o r g
Spøttru
Klintholm
Rævegårde
Tjæreborgvad
Lille Klintholm

Kulturmiljø	**Farup Kirkeby, Kærbøl, Nr. Farup**
Nr.	61
Sted/Topografi	Farup Kirkeby, Kærbøl, Nr. Farup, Farup sogn
Landskabstype	Geest
Tema	Landbrug på geestranden, Bebyggelsesstruktur
Emne	Geestrandsbebyggelse, Driftsformer
Tid	Middelalder - nyere tid
Karakteristik	Farup Kirkeby, Kærbøl og Nørre Farup er tre tætliggende og næsten sammenhængende landsbyer på geestranden, hvor Nørre Farup ligger syd for Farup Kirkeby. Vejforløbet og enkelte gårde bevaret i landsbyerne. Især Nørre Farup har bevaret tydelig karakter af forteby, klart afgrænset mod det omgivende landskab. I Farup Kirkeby og Kærbøl enkelte ubebyggede tofter med udsigt mod marsklandskabet trods meget nybyggeri. I Farup Kirkeby desuden fabrikken Logitrans (nu løftegrej, tidligere landbrugsmaskiner) Farup Kirke er en af Ribe-egnens bedst bevarede og fineste tufstenskirker med de for gruppen karakteristiske facadeblændinger. Kirken, der var viet til Sankt Nikolaj, havde indtil 1835 havde den et meget usædvanligt tårn på kirkens sydside, måske mindende om tårnet på Vilslev Kirke. Lige syd for kirkegården ligger den tidligere kro, der en overgang senere blev til missionshus. I byen desuden præstegård og skole. Rige arkæologiske levn af landsbyer fra jernalder og middelalder flere steder i området.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Meget forandret op igennem det 20. århundrede primært ved parcelhusudstykninger. Der er aktuelle planer (2006) om udstykning af et større område imellem Farup Kirkeby og Kærbøl.
Sårbarhed	Nybyggeri og nedlæggelse af gårde kan/vil på sigt fjerne de fleste spor af den tidligere udnyttelse.
Kontekst	Randbebyggelse på kanten af Ribemarsken.
Kilder	Trap, Danmark, 5. udg. Ribe Amt. Danmarks Kirker, Ribe Amt s. 3261-3310. Marsk, land og bebyggelse.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort. Høje Målebordsblade.

Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

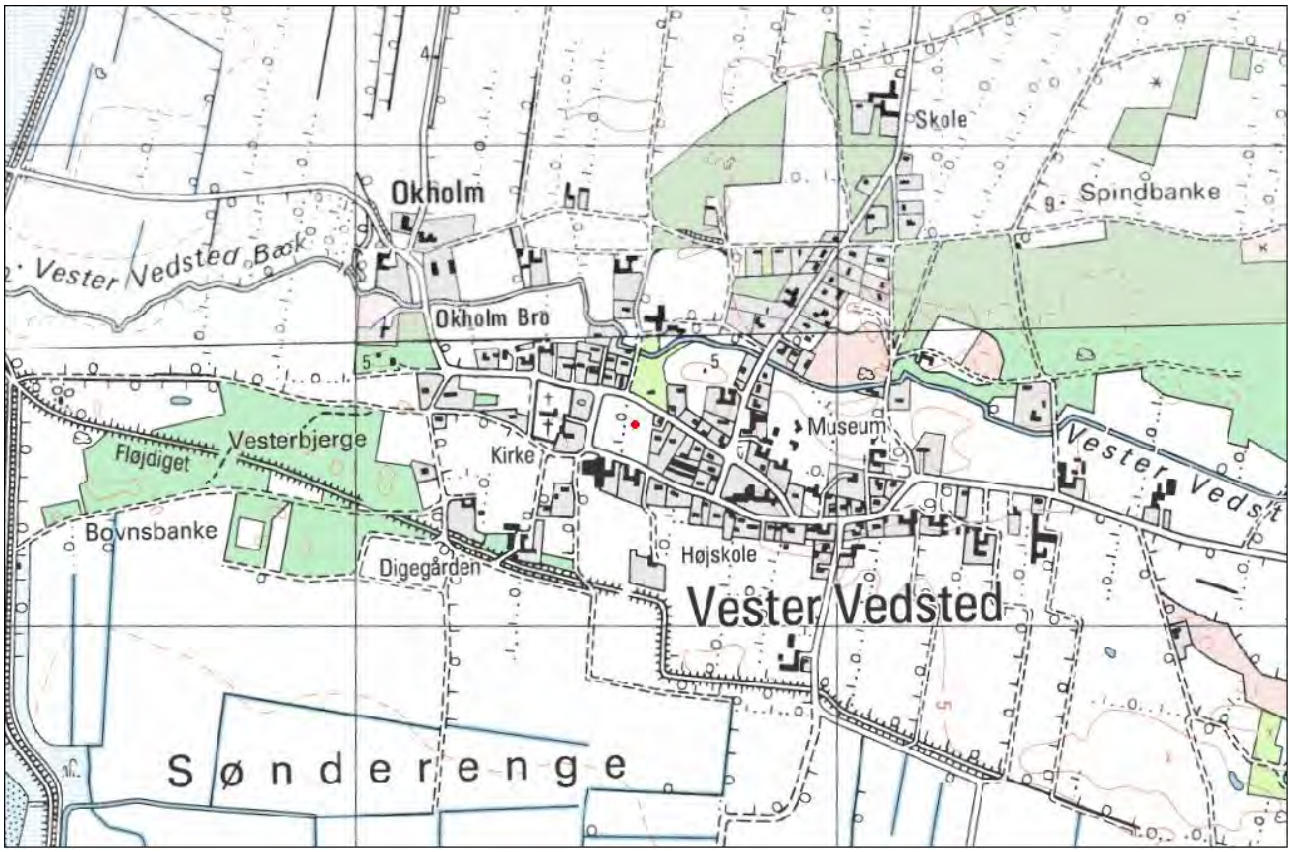
Kulturmiljø	**Vester Vedsted, Vester Vedsted Kirke og fløjdiget**
Nr.	82
Sted/Topografi	Vester Vedsted, Vester Vedsted sogn
Landskabstype	Geest / Det bebyggede land
Tema	Landbrug på geestranden, Bebyggelsesstrukturer
Emne	Geestrandsbebyggelse, Driftsformer
Tid	Oldtid, middelalder - nyere tid
Karakteristik	I Vester Vedsted sogn kendes en række rige arkæologiske forekomster, der viser, at der i området har boet magtfulde slægter gennem jernalder og vikingetid og sikkert også i middelalderen. Fundmaterialet fra stormandsgården i Dankirke fra o. år 500 e. Kr. og Vester Vedsted-skatten fra 900-årene viser, at der er tale om et højt socialt niveau, der meget vel kan have været medvirkende ved Ribes grundlæggelse. Under den nuværende ret store landsby, der er beliggende på sydsiden af et mindre vandløb og nabobebyggelsen Okholm på nordsiden, er ved flere lejligheder påvist bebyggelse fra bl.a. vikingetid og ældre middelalder. På områdets højeste punkt troner den store kirke, der blev rejst i tuf i slutningen af 1100-tallet. Kirken blev ombygget og udvidet allerede i 1200-tallet, hvor den også fik tilføjet et tårn mod vest. I Vester Vedsted ligger stadig en del gårde med høj bevaringsværdi bl.a. den stråtækte præstegård fra 1738 lige øst for kirkegården. Landsbyen er præget af store grønne arealer og mange træer, der giver den karakter af en grøn oase i den vindomsuste marsk. Det øst-vestgående Fløjdige løber syd om landsbyen. Tidligere dannede det også afslutningen på Ribe-diget fra 1912. Marskengenes struktur fra udskiftningstiden er bevaret syd for fløjdiget, selvom engene i dag er dyrket mark. I landsbyen oprettedes i 1895 en efterskole, der i dag huser Ungdomshøjskolen ved Ribe. Ved Vester Vedsted lå tidligere en ladeplads, Vedstedgård Havn, der omtales i kilder fra 1500-tallet.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Adskillige gårde er velbevarede i det ydre. De nye bebyggelser følger i det store og hele landsbyens struktur og respekterer de gamle forter mm. Det er imidlertid et problem, at de nyere huse historisk og arkitektonisk ikke passer til det oprindelige landsbymiljø. Desuden har mange af de gamle værdifulde huse været udsat for dårlige og uhensigtsmæssige restaureringer.

Sårbarhed Gårdene og landsbystrukturen truet af ombygninger og udstykninger.

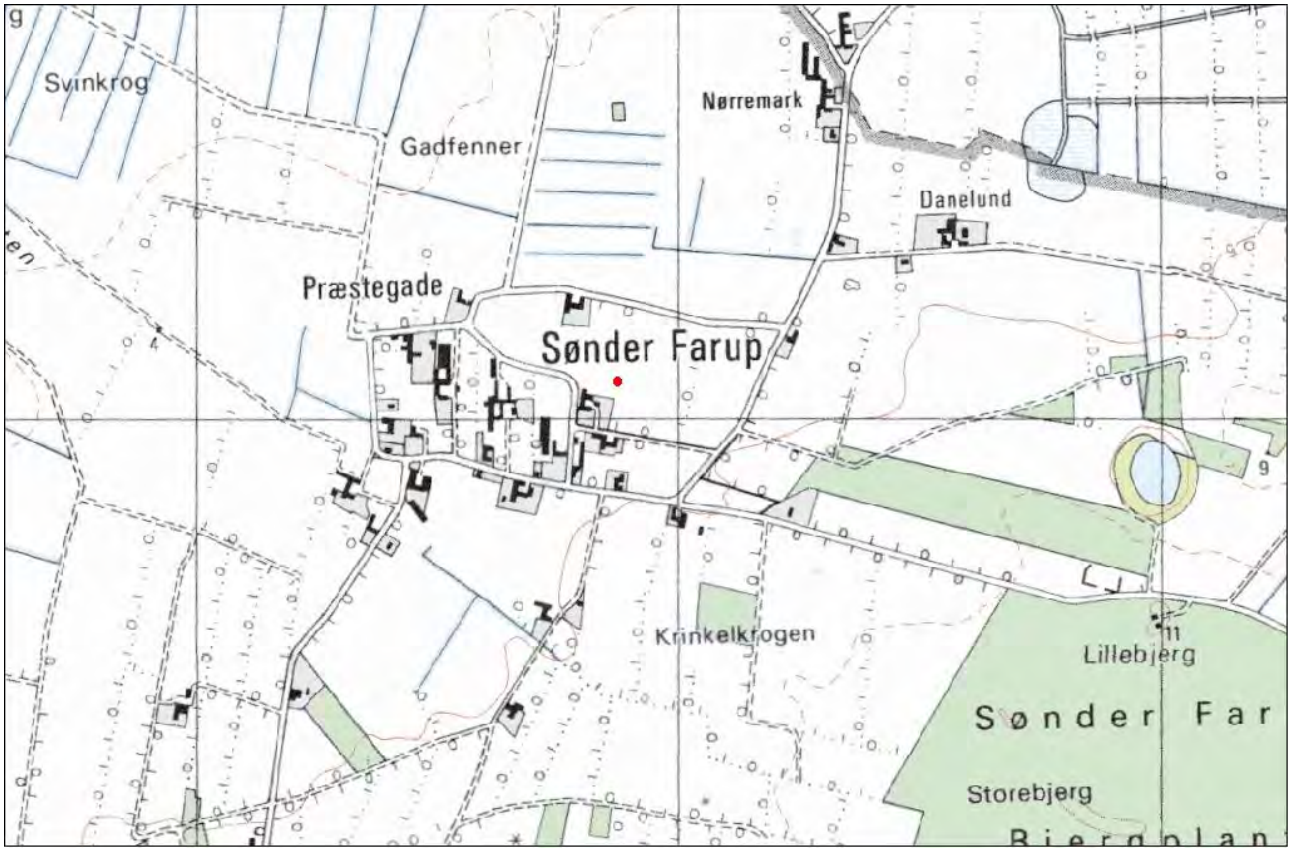
Kontekst Stormandsmiljø i oldtiden.

Kilder Trap Danmark, Ribe Amt.
Ribe Kommuneatlas.
Danmarks Kirker.
Marsk, land og bebyggelse.
Finn Krageskov: Her var engang en grænse, 1995.

Historiske kort Tyske kort.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Sønder Farup**
Nr.	84
Sted/Topografi	Sønder Farup, Vester Vedsted sogn
Landskabstype	Geest
Tema	Landbrug på geestranden
Emne	Geestrandsbebyggelse, Driftsformer, Markstrukturer
Tid	Middelalder – nyere tid
Karakteristik	Sønder Farup er en lille landsby på randen af marsken, hvor byggeaktiviteten i det 20. årh. har været beskeden. Derfor er stadig bevaret en række fine gårde omkring det gamle vejforløb. Ved flere af gårdene er dog opført nyere staldbygninger. Landsbyen har sin navnemæssige tvilling i Nørre Farup nord for Ribe Å, kan være opkaldt efter en ældre og nu glemt betegnelse for Ribe å, der siden 1500-tallet er blevet kaldt Nips å. Sønder Farup kan være opstået som en udflytning af et par gårde fra Vester Vedsted engang i ældre middelalder.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Ret god.
Sårbarhed	Gårdene truet af ombygninger m.m., men ingen aktuelle planer om villaudstykninger.
Kontekst	
Kilder	Trap, Danmark, Ribe Amt. Ribe Kommuneatlas. Marsk, land og bebyggelse.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort. Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

Svinkrog
Gadfenner
Nørremark
Danelund
Præstegade
Sønder Farup
Krinkelkrogen
Lillebjerg
Sønder Far
Storebjerg

Kulturmiljø	**Hviding kirke, Hviding Nakke og bebyggelsen på bakkeøen**
Nr.	85
Sted/Topografi	Gammel Hviding, Hviding Nakke, Høgsbro, Råhede og Enderup, Hviding sogn
Landskabstype	Geest
Tema	Landbrug på geestranden, Bebyggelsesstruktur
Emne	Geestrandsbebyggelse, Markstrukturer, Driftsformer
Tid	Oldtid - nyere tid
Karakteristik	Ved Gl. Hviding rækker en tunge af Toftlund bakkeø næsten ud til marsken. Det lave, men dog tydelige højdedrag var tæt bebygget i oldtid og middelalder, og på de lave marker vest for Hviding kirke er udgravet meget velbevarede gårdsanlæg, der har ligget på stedet fra 700-tallet og frem til tidlig middelalder. Ved Hviding Nakke var der en betydelig ladeplads, hvorfra bl.a. mange stude blev udskibet. Skibene gik ikke helt ind til kysten, men ankrede op ude i Juvre Dyb, hvorefter studene blev drevet ud til skibene ved ebbe. Gl. Hviding kirke ligger i dag ensomt i landskabet på bakkeøens top. Kirken er opført i tuf o. år 1250 og fik kort efter tilbygget to tårne mod vest. De styrtede dog ned i 1500-tallet. I 1200-tallet blev der også gjort forberedelser til at påbygge sideskibe. Totårns-facaden og sideskibene har skullet efterligne Ribe Domkirke, og de for en landsbykirke helt usædvanlige udvidelser kunne tyde på, at der har været bylignende aktiviteter på stedet. Den ensomtliggende kirke på marskranden er et tankevækkende monument, hvis tidligere storhed stadig kan aflæses i den stående bygning. Få steder er sammenstødet mellem Vadehavets kultur og natur så tydeligt som her ved kirken. De nuværende landsbyer på bakkeøen, Gammel Hviding, Høgsbro, Råhede og Enderup, er alle mindre landsbyer placeret på randen af marsken. Gammel Hviding og Høgsbro er langstrakte, næsten sammenvoksede randbebyggelser med velbevarede vejstrukturer med fritliggende gårde og jordtilliggender. Høgsbrogård er en mindre herregård placeret lidt fra landsbyen. Høgsbrogård kan skrive sin historie tilbage til 1400-tallet. Råhede er en større forteby, hvis struktur er delvist sløret af nyere byggeri, men stadig med en klar afgrænsning ud mod marsken. Enderup er sandsynligvis opstået som en udflytterby (torp) på kun et par gårde.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Flere af landsbyerne er ret velbevarede.

Sårbarhed Ikke truet af økonomisk vækst.

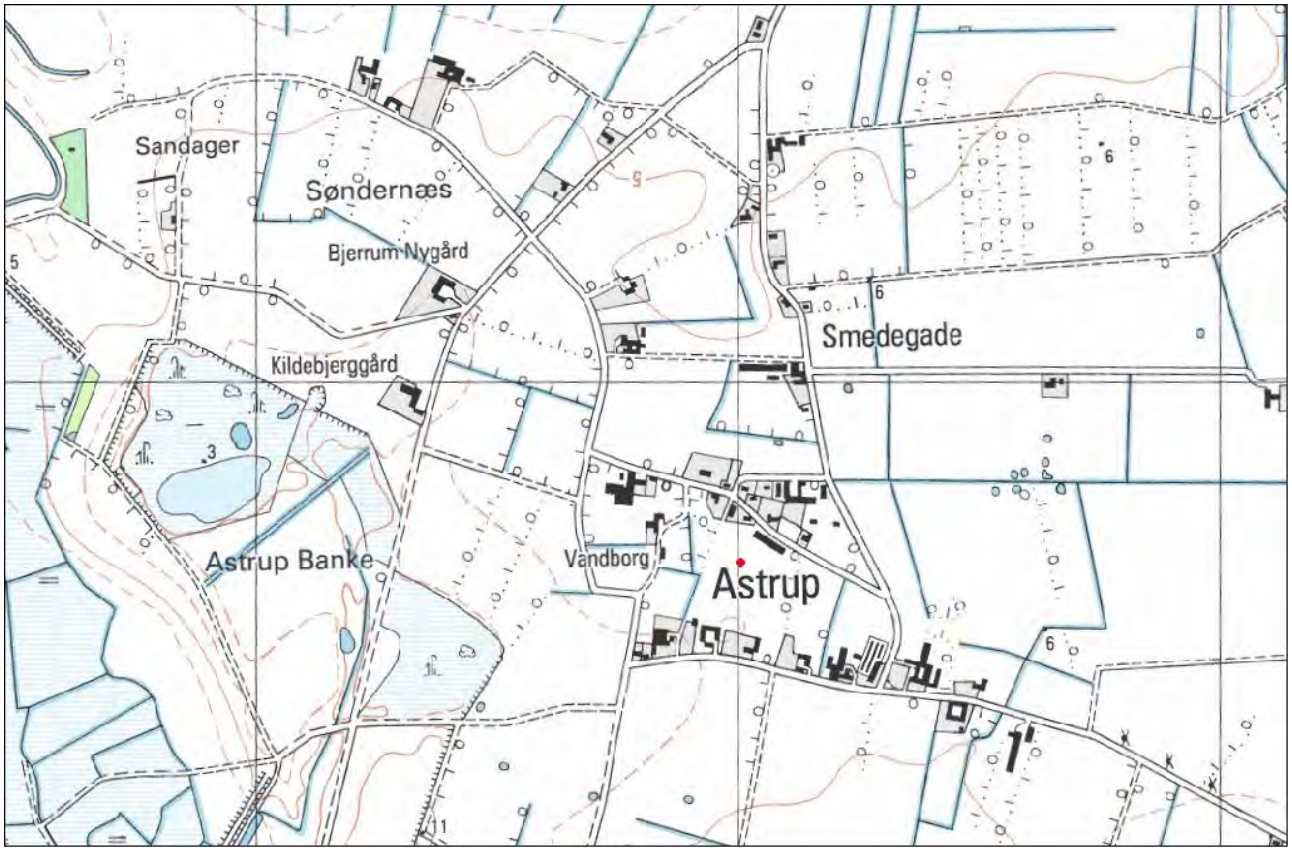
Kontekst Samspillet mellem menneske og natur.

Kilder Danmarks Kirker.
Marsk, land og bebyggelse.
P. Kr. Madsen: Dendrokronologiske undersøgelser af Hvidding kirkes tagværk. BMG 6, s. 42-65.

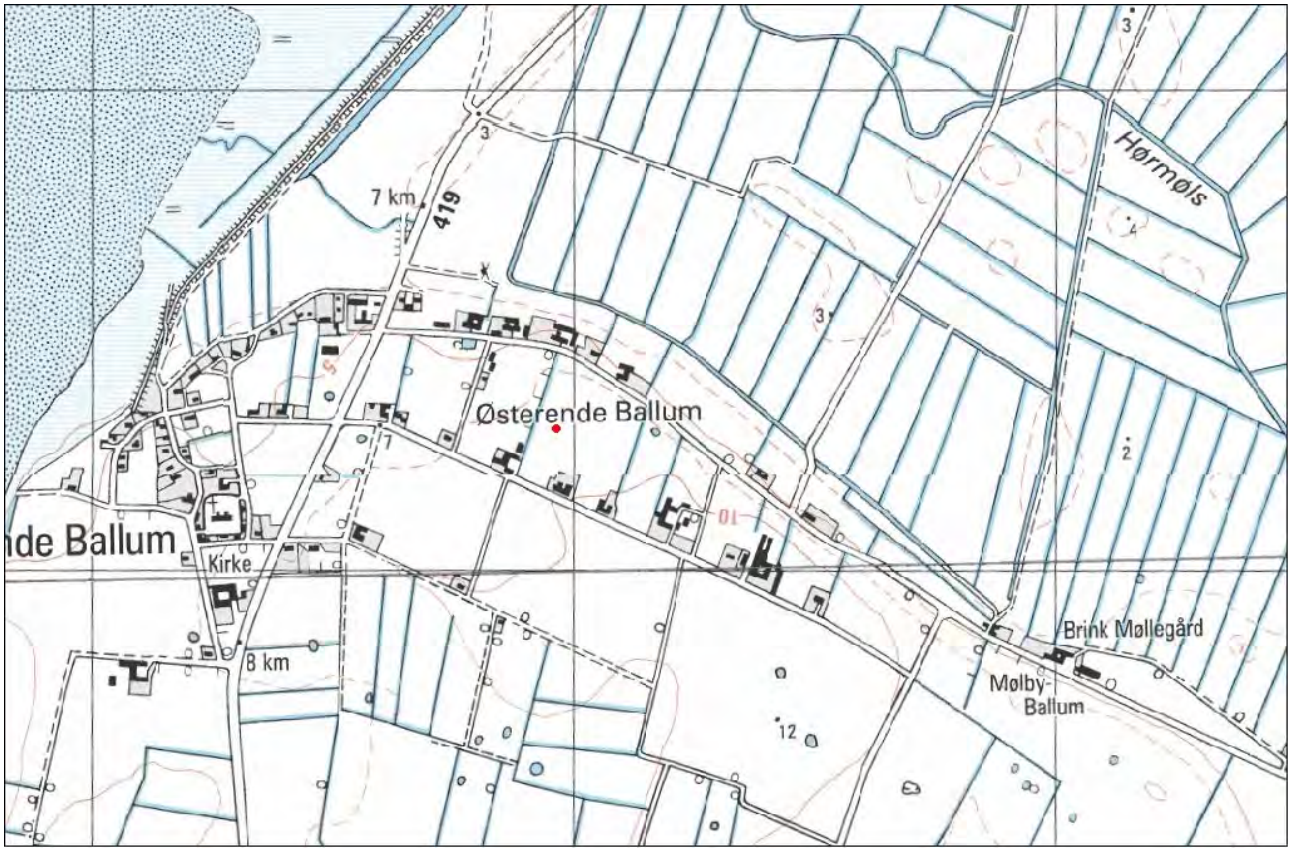
Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort.
Tyske kort.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Astrup**
Nr.	92
Sted/topografi	Astrup Banke
Landskabstype	Geest
Tema	Landbrug på geestranden
Emne	Geestrandsbebyggelse
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik	Astrup er nævnt første gang 1336, udskiftet 1776. Ligger stadigvæk som noget der kan have været en reguleret vejby midt på en geestknude, der strækker sig ud i marsken. Ligger i forlængelse af Astrupgård. Astrup udgør en karakteristisk gårdrække langs Ballummarskens nordlige afslutning. I en af gårdene er udgravet en brønd, dateret til 1200-tallet. Denne understreger gårdrækkens ælde. Rejsbydiget er ført ind mod bankens nordside, og Ballumdiget mod bankens sydside. I 1940'erne blev der afgravet materialer til brug ved bygningen af Rømødæmningen
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	For nogle af gårdenes vedkommende god.
Sårbarhed	Ret stor pga. moderne landbrugsdrift.
Kontekst	Geestrand. Diger, Rømødæmningen.
Kilder	SjA 85. Lancewaddatabasen. Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort Tyske kort Lave Målebordsblade 4 cm-kort

Sandager
Søndernæs
Bjerrum Nygård
Kildebjerggård
Smedegade
Astrup Banke
Vandborg
Astrup

Kulturmiljø	**Ballum Østerende**
Nr.	99
Sted/topografi	Landsby øst for Ballum Kirke
Landskabstype	Geest
Tema	Landbrug på geestranden
Emne	Geestrandsbebyggelse, Driftsformer
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik Natur Kultur Landskab Arkitektur	Ballum Østerende består af en smuk række af gårde og huse beliggende langs geestranden, højt hævet over Ballummarsken. Enkelte af gårdene er endnu velbevarede. Skal ses bl.a. som modsætning til bebyggelsesstrukturen i Ballum Vesterende.
Bevaringstilstand	Meget forskellig, men adskillige af husene er velbevarede. Ingen er fredede.
Sårbarhed	Sårbarheden er stor pga. moderne landbrugsdrift på flere af gårdene.
Kontekst	Ballum Enge, Vesterende Ballum.
Kilder	Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning. Lancewaddatabasen.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort Tyske kort Lave Målebordsblade 4 cm-kort

7 km
419
Østerende Ballum
nde Ballum
Kirke
8 km
Hørmøls
Brink Møllegård
Mølby-
Ballum
3
2
12

Kulturmiljø	**Mjolden – Ottersbøl og Ottersbøl domæne**
Nr.	102
Sted/topografi	Landsbyerne Mjolden og Ottersbøl med domænegården Ottersbøl
Landskabstype	Geest
Tema	Landbrug på geestranden, Bebyggelsesstruktur
Emne	Geestrandsbebyggelse, Driftsformer, Markstrukturer
Tid	Oldtid – i dag
Karakteristik	Mjolden er et velbevaret eksempel på en randbebyggelse langs marsken, hvor endog kirken indgår som en naturlig del af bebyggelseskæden. Mjolden kirke ligger ensomt på en forhøjet naturlig sandbanke ud mod marskengområdet i syd. Den er sandsynligvis opført ca. 1200 og bygget af granitkvadre og munkesten. Apsis, kor og skib er romansk, mens våbenhus og tårn er kommet til i sengotisk tid. I modsætning til andre kirker i området, har tårnet intet spir, men et sadeltag, der kom til i 1692. På sydsiden er indhugget en hulstav, der angiveligt viser hvor vandet nåede op i stormfloden 1634. Indvendig ses det flade træloft, der er bemalet og pyntet med udskårne stjerner. Af inventaret kan nævnes en fontehimmel fra 1626, og en meget dominerende altertavle fra 1616 med fire søjler. I kirken findes endvidere nogle gravsten fra 1700-tallet, der dog er så slidte, at indskrifterne ikke kan læses. Både kirken og præstegården er øjensynligt bygget på værfter. Bebyggelsen er placeret mellem Brede Ådal og det store åbne areal nord og vest for landsbyen. Dette åbne græsareal er af stor betydning for oplevelsen af Mjolden. Der er ikke tale om en fortelandsby. Landsbyen nævnes første gang 1279, udskiftet 1768 og 1790, enkelte græsnings-arealer dog allerede 1755 og 1760. Mjolden Færgegård er et tidligere gæstgiveri beliggende syd for Mjolden på nordsiden af Bredeå, en markant bygning, opført på et højt værft. Gården havde færgerettighed indtil der blev bygget bro over Bredeå 1878. I Mjolden ligger et anlæg med en mindesten over de elleve druknede ulykke i 1912, hvor en overfyldt udflugtsbåd på Bredeåen kæntrede. Stenen stod frem til 1966 ved broen over Brede Å, mellem Randerup og Mjolden. Anlægget ved den gamle skole fra 1863 rummer også en mindesten over Kresten Kold, der var huslærer i Forballum 1838-1841 hos gårdmand Knud Laustsen Knudsen. Teksten lyder: “Kresten Kold var Huslærer i Forballum 1838-41. I Mjolden holdt han folkelige Møder. Her fik Kold de Tanker, der har præget den danske Skole for Børn og Unge. Han vilde lære os at tro paa Guds Kærlighed og Danmarks Lykke.” Stenen er rejst den 29. juni 1935.

Ottersbøl ligger nord for Mjolden. Landsbyen er nævnt første gang 1373, udskiftet ca. 1774. Ligger på den nordlige del af den knold, som byen deler med Mjolden, omgivet af marsk og eng på tre sider. I Ottersbøl ligger domænegården Ottersbøl domæne, der i 1896 blev opkøbt af den tysksindede pastor Jacobsens Kreditbank Skærbæk. År 1900 købte den preussiske stat gården. Den brændte 1901 og blev genopført 1902. efter genforeningen kom gården under den danske domæneforvaltning. Efter en udstykning i 1930 (tillægsparceller til ejendomme i Mjolden, Ottersbøl og Forballum) købte den daværende bestyrer, Vedsted Terkildsen, gården, som stadig er i Terkildsen-familiens eje.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Bevaringstilstand

Et større område omkring kirken er allerede udpeget som kirkelandskab, kirken er i god stand.
Både Mjolden og Ottersbøl omfatter velbevarede gårde og huse.

Sårbarhed

I forbindelse med kirken er sårbarheden ringe, idet kirken og de nærmeste kirkeomgivelser er udpeget som kirkelandskab og derfor er inddraget i regionsplanen.
Kulturmiljøet ved det åbne areal i Mjolden er sårbart pga. større ejendomme med moderne landbrugsdrift og deraf følgende krav til store løsdriftstalde mm.

Kontekst

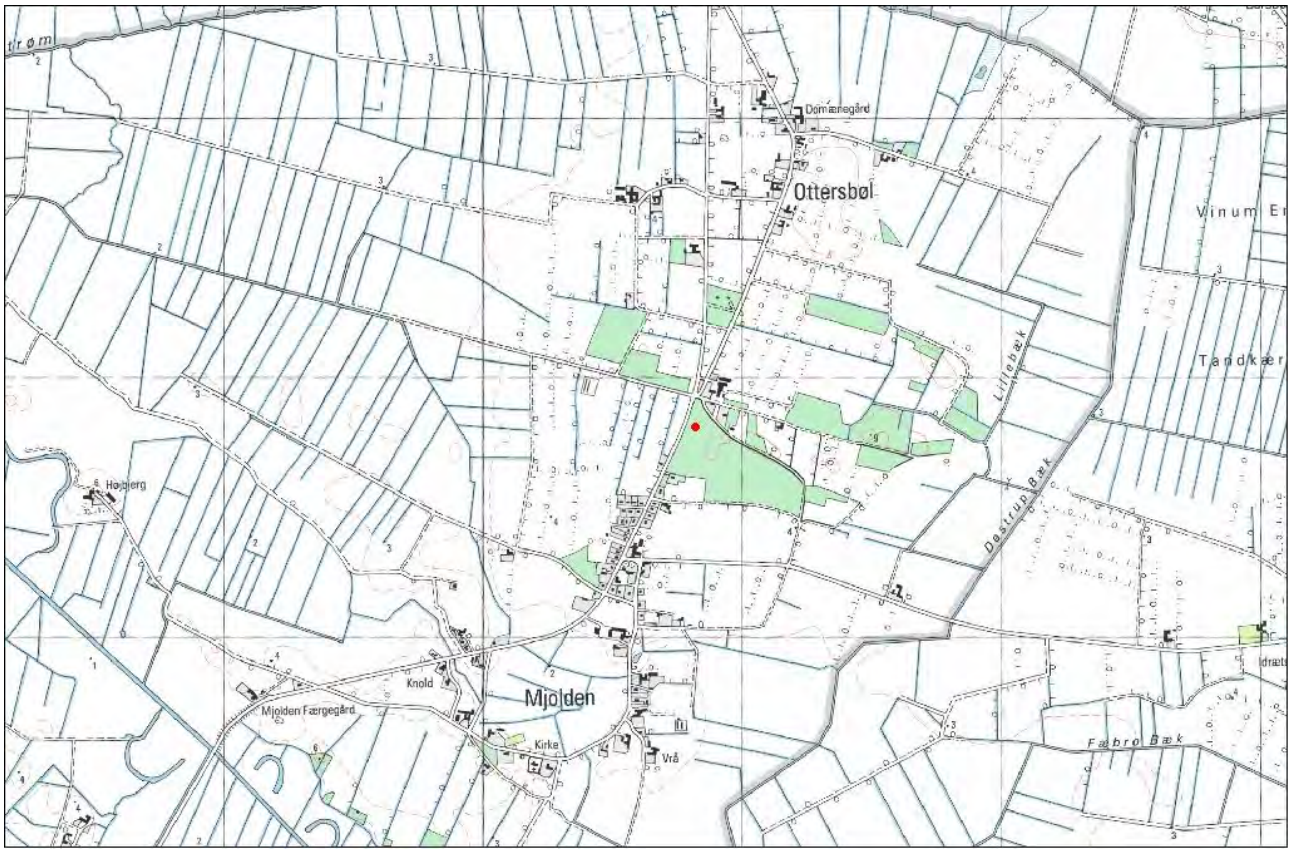
Skærbæk, karakteristiske landsbyer

Kilder

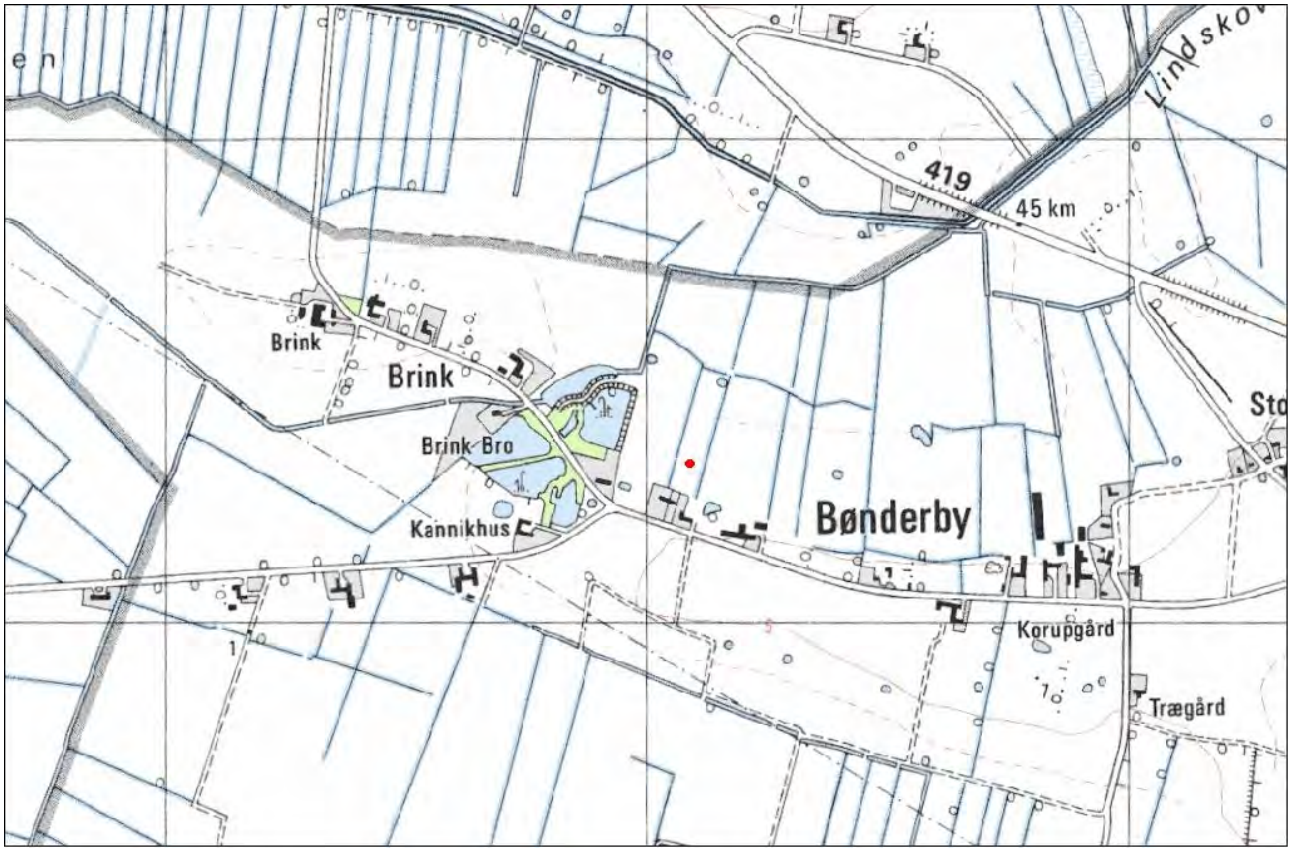
Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.
Lancewaddatabasen.
Sønderjyllands Amt 85.
Ingvert Møller Terkildsen: De sønderjyske domænegårde, Aabenraa 2001.
www.mjolden-kirke.dk.
Danmarks kirker XXI.

Historiske kort

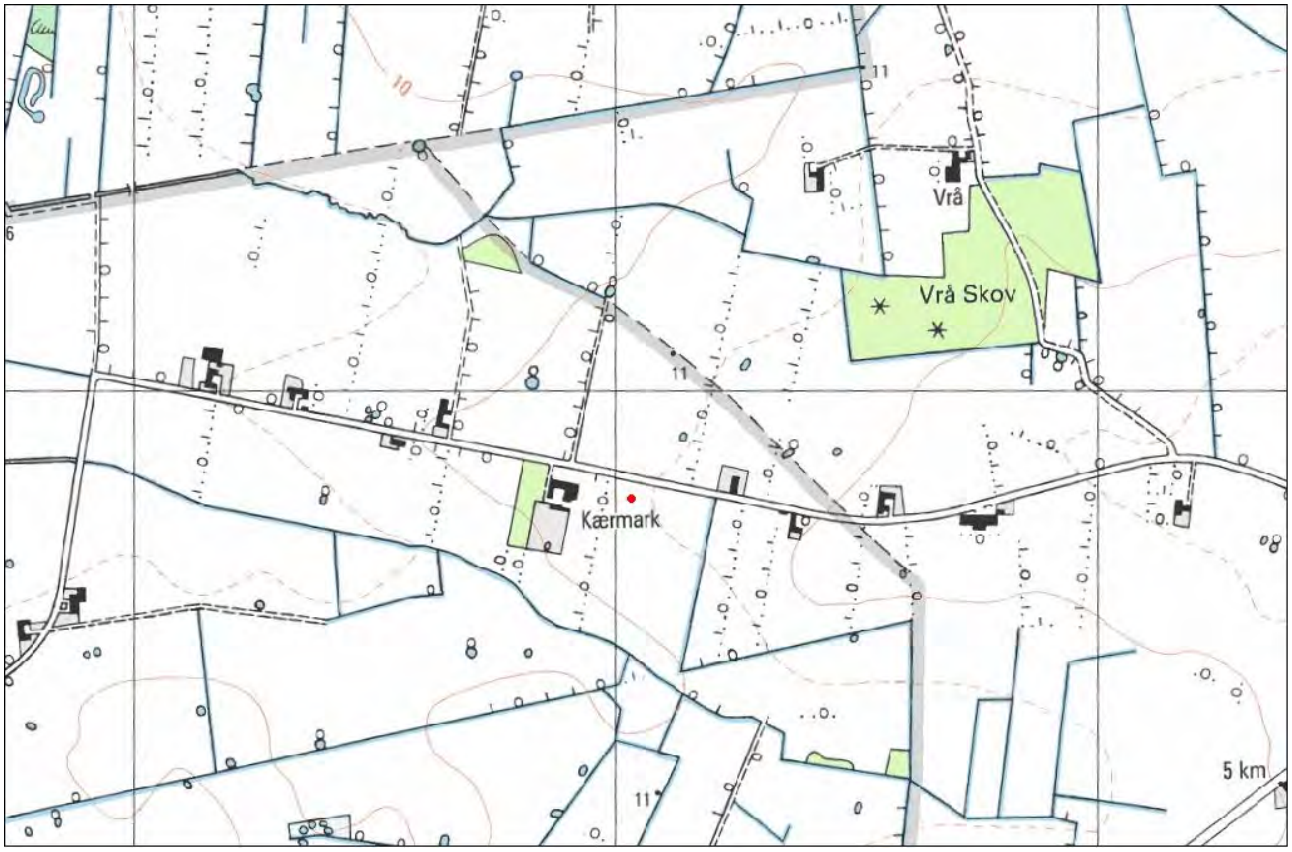
Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Domænegård
Ottersbøl
Vinum E
Tandkær
Lillebæk
Dastrup Bæk
Højberg
Knold
Mjolden Færgegård
Mjolden
Kirke
Vrå
Fabro Bæk

Kulturmiljø	**Bønderby**
Nr.	128
Sted/topografi	Bønderby vest for Møgeltønder
Landskabstype	Geest
Tema	Landbrug på geestranden, Bebyggelsesstruktur
Emne	Geestrandsbebyggelse, Driftsformer, Markstrukturer
Tid	Oldtid – i dag
Karakteristik	Bønderby nævnes første gang i 1444, udskiftet 1759. Langstrakt vejby langs geestkanten. De fleste af gårdene er bevaringsværdige. Området vest for Møgeltønder er et af de steder i marsken, hvor forbindelsen mellem marsk og geest bedst fornemmes og opleves. I området er der lokaliseret adskillige bopladser og gravpladser fra jernalder, og set i sammenhæng med de middelalderlige værfter i Tøndermarsken, lige nede foran geestranden, kan flere tusind års bebyggelsesudvikling her opleves. I Bønderby ligger gården Kannikhus. Den første gård på stedet, Chanichusze, blev opført i 1530, siden blev gården nybygget i 1777. Gården nedbrændte i 1990, men er siden genopført.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	God
Sårbarhed	
Kontekst	Møgeltønder, Tøndermarsken
Kilder	Lancewaddatabasen. Trap Danmark.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort Tyske kort Lave Målebordsblade 4 cm-kort

Brink
Brink
Brink Bro
Kannikhus
Bønderby
Korupgård
Trægård
419
45 km

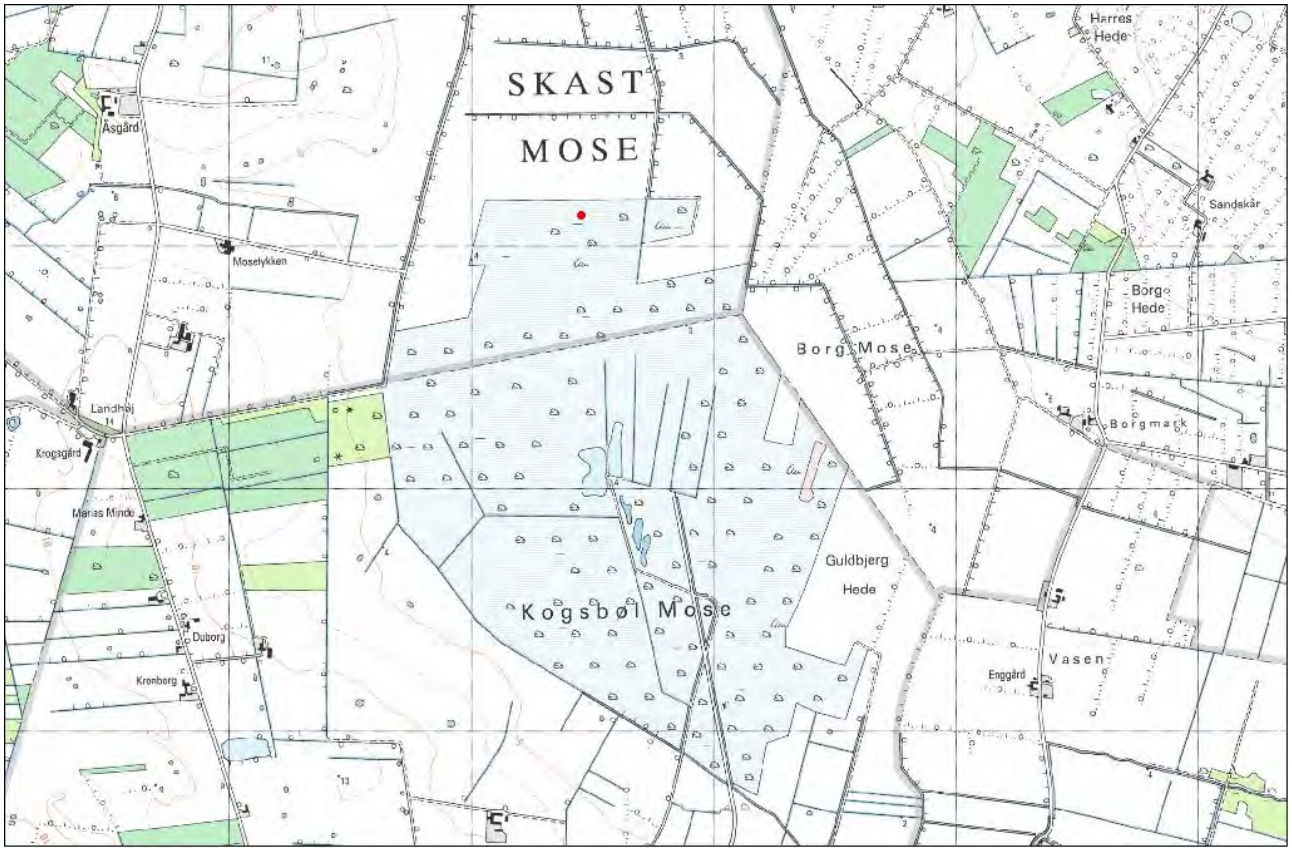
Kulturmiljø	**Husmandskolonien Kærmark**
Nr.	136
Sted/topografi	Kærmark, Brøns Sogn
Landskabstype	Geest
Tema	Bosættelse
Emne	Husmandskolonier
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Stamparcellen Kærmark blev i 1860'erne sammenstykket af jord fra Brøns, Birkelev og Rejsby af Hans Michael Jacobsen fra Brøns Mølle, han opdyrkede store hedearealer. Hans søn, Halfdan Jacobsen, overtog ejendommen i 1912 og solgte den i 1955 til Jordlovsudvalget, der i 1955 oprettede husmandskolonien Kærmark, bestående af ni husmandsbrug, der ligger på begge sider af hovedparcellen. Kolonien er et eksempel på en meget sen husmandsbrugsudstykning. Bygningerne er udformet i den traditionelle byggestil fra mellemkrigsårene. I 1955 var man ellers på vej til at bygge lavere og mere "moderne", typehuslignende husmandsbrug.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Forholdsvis god, fordi ejendommene stadig opleves som en samlet husmandskoloni, selv om mange af ejendommene er blevet ombygget.
Sårbarhed	Stor pga. det moderne landbrugs behov for større bygninger.
Kontekst	Brøns.
Kilder	Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning. Trap Danmark.
Historiske kort	Lave Målebordsblade 4 cm-kort

Vrå
Vrå Skov
Kærmark
5 km

Kulturmiljø	**Skast og Kogsbøl Moser**
Nr.	139
Sted/topografi	Skast og Kogsbøl Moser, beliggende i Sønder Skast og Emmerlev sogne
Landskabstype	Geest
Tema	Landbrug på geestranden
Emne	Tørvegravning
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik	Tørvemoser, hvor blandt andre Ballums (Skast Mose) og Højers (Kogsbøl Mose) indbyggere tidligere ejede eller lejede arealer, hvor de hentede forsyninger af tørv. Tørvegravningen var bl.a. meget vigtig under 2. verdenskrig. Skast Mose ligger øst og sydøst for Skast landsby og udgør den nordlige del af det store moseområde Skast – Kogsbøl – Borg Mose, der dækker den nordlige del af Sejersbæklavningen, som forbinder Ballummarsken med marsken ved Højer. Skast Mose er delvist afvandet i forbindelse med projektet "Landvindingssagen for Ballum enge og Skast Mose" o. 1957-1970. Sognegrænsen mod Emmerlev Sogn går mellem Skast og Kogsbøl Moser. I Kogsbøl Mose fandtes der iflg. Trap 1966 mange store og små tørvegrave, dels fra industriel udnyttelse af mosen, dels fra lokal tørvegravning. Allerede i 1700-tallet omtales Kogsbøl Mose som en del af forpagtningen til gården Kogsbøl.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Begge moser er i 1994 af Sønderjyllands Amt blevet udnævnt som EU-fuglebeskyttelsesområder. Bevaringstilstanden er set fra både en kulturhistorisk og en naturhistorisk synsvinkel problematisk, idet moserne er meget tilgroede af bla. pilekrat, hvilket slører den oprindelige mosekarakter og de synlige spor af tørvegravning.
Sårbarhed	Moserne trues af tilgroning.
Kontekst	Kogsbøl, Ballum, Højer, Skast
Kilder	Trap Danmark. Lancewaddatabasen. Folmer Christiansen: Om Højer by 1920 – 1993, Tønder 2003. Mundtlig information fra Naturafdelingen Sønderjyllands Amt.

Historiske kort

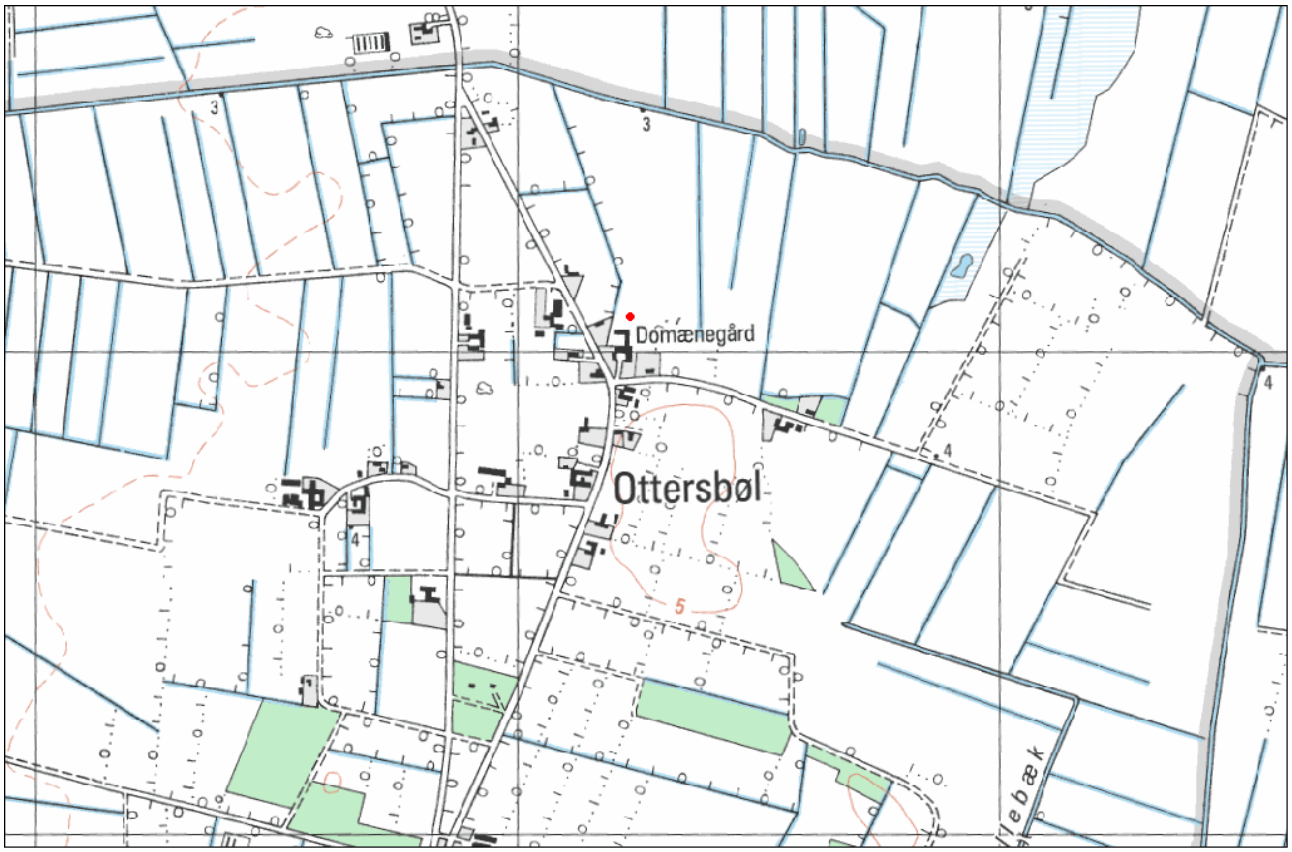
Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø **Ottersbøl domænegård**

Nr. **141**

Se beskrivelse under nr. 102, side 180.

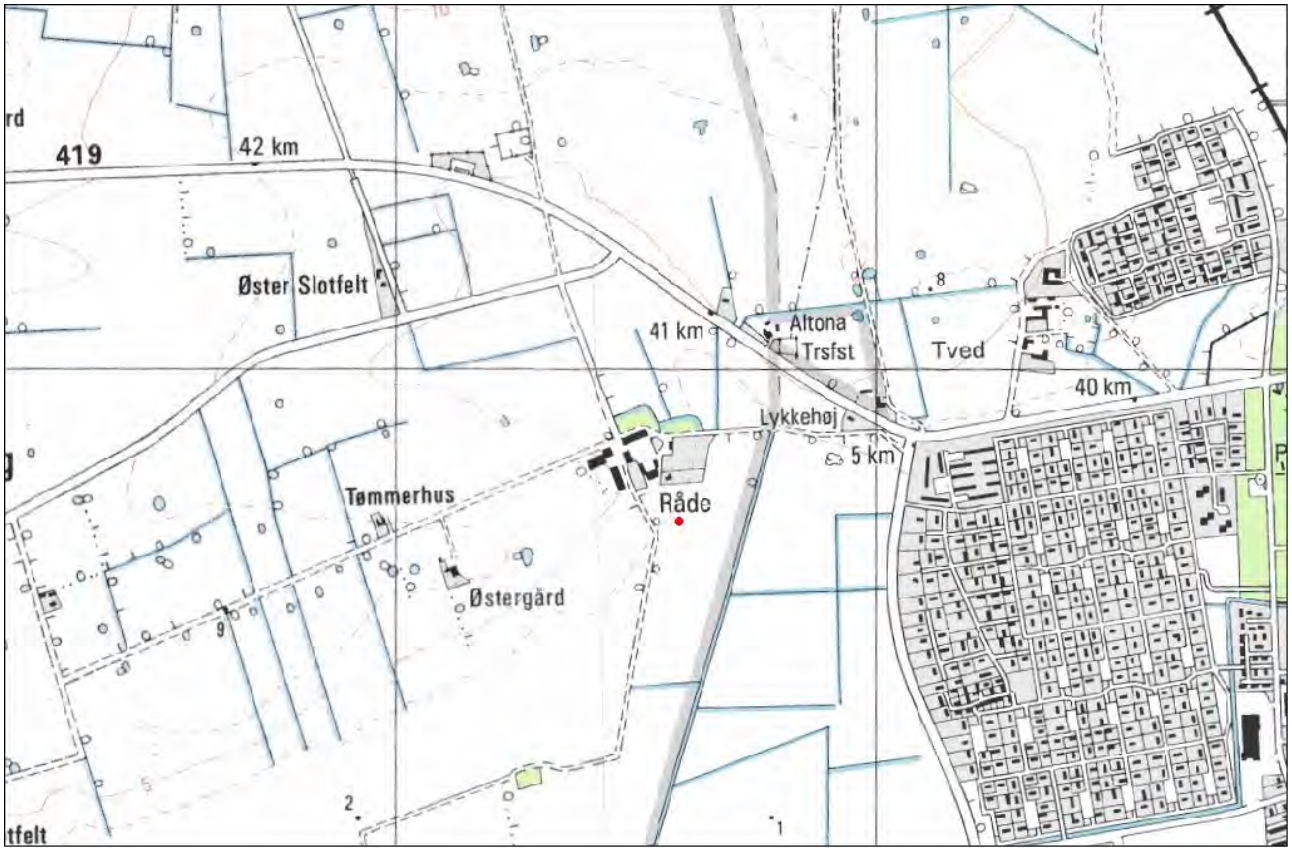

Kulturmiljø	**Domænegården Røj**
Nr.	143
Sted/topografi	Domænegården Røj, øst for Møgeltønder
Landskabstype	Geest
Tema	Bosættelse, Opdyrkning
Emne	Domænegårde
Tid	Middelalderen – i dag
Karakteristik	Gården Råde mellem Møgeltønder og Tønder. Kaldet Røj i 1500-tallet. Gennem mange år var Røj knyttet til grevskabet Schackenborg og før til det middelalderlige Møgeltønderhus. Gården solgt 1798. I 1903 solgt til den preussiske stat som domænegård. Efter genforeningen kom gården under dansk domæneforpagtning, én af forpagterne var den senere folketingsmand Peter Petersen-Røj. Han engagerede sig i spørgsmål omkring bl.a. marsken og bygningen af Rømø-dæmningen. Han var forpagter, indtil Røj ved et mageskifte på gården St. Tønde kom tilbage til Schackenborg i 1951. Fra 1956 indgik Røj i fællesdrift med Schackenborg, og blev derved én af Schackenborgs avlsgårde. Røj indtager en særstilling blandt landsdelens 36 domænegårde, idet den i modsætning til de andre ikke er blevet reduceret ved udstykning. Den er samtidig den bygningsmæssigt bedst bevarede domænegård. Gårdens bygninger er opført 1916 som de sidste bygninger under den preussiske domæneforvaltning. Avlsbygningerne er trempelbygninger, hovedbygningen er en stor rødstensvilla med mansardtag, et godt eksempel på den tyske udgave af Bedre Byggeskik-bevægelsen. Arkitekten er Lauritz Thaysen, Tønder. Domænegården med de omliggende jorder udgør et fint kulturmiljø, idet domænegårdens jorder ikke er blevet reducerede ved udstykning
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Hovedbygningen har høj bevaringsværdi, avlsbygningerne middel bevaringsværdi i Tønder Kommuneatlas. Bygningerne er meget velholdte.
Sårbarhed	Ringe, så længe der tages hensyn til stedets bygningsmæssige kvaliteter.
Kontekst	Møgeltønder, Schackenborg.
Kilder	Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning. Lancewaddatabasen.

Tønder Kommuneatlas.
Ingvert Møller Terkildsen: De sønderjyske domænegårde, Aabenraa 2001.

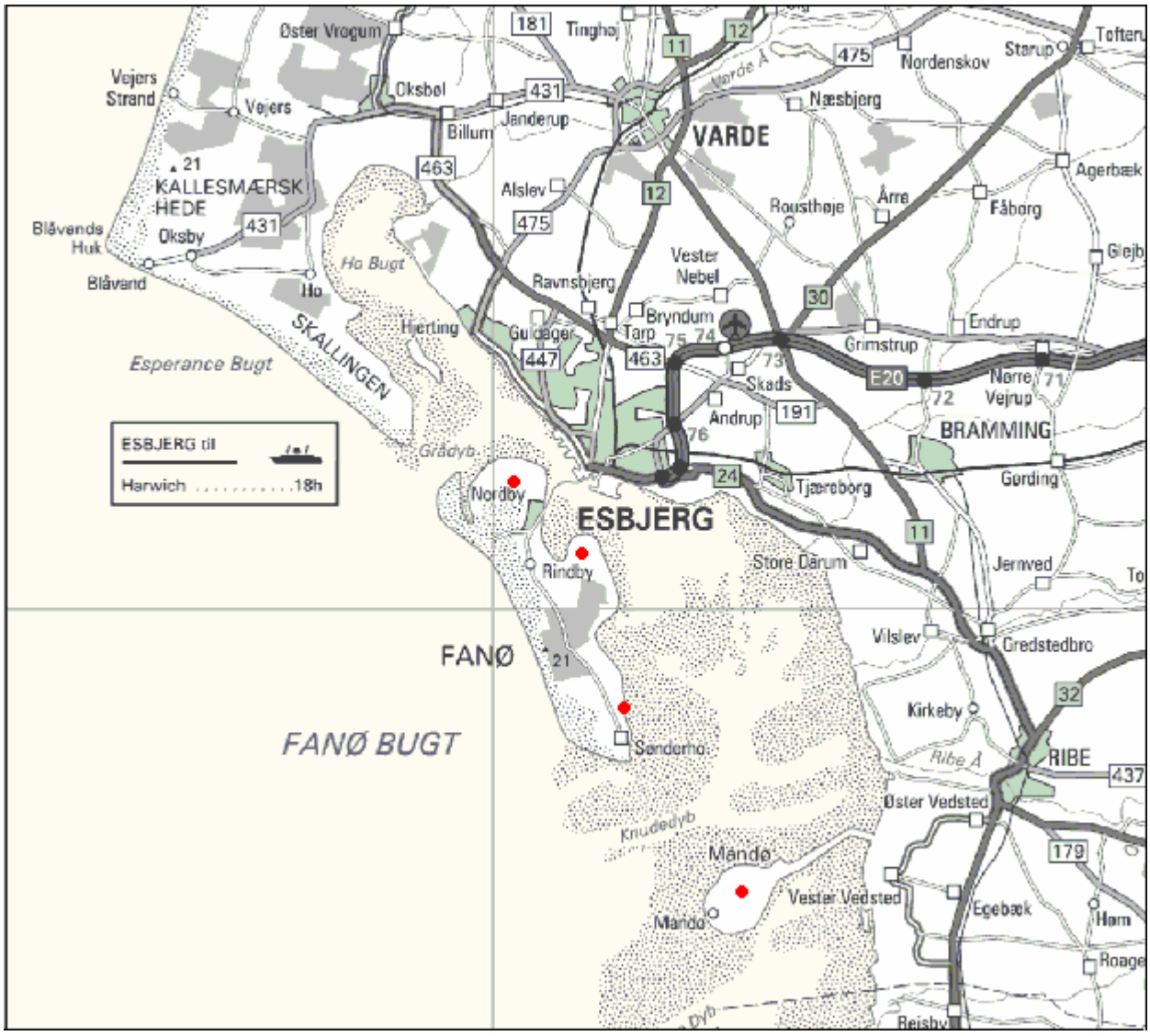
Historiske kort

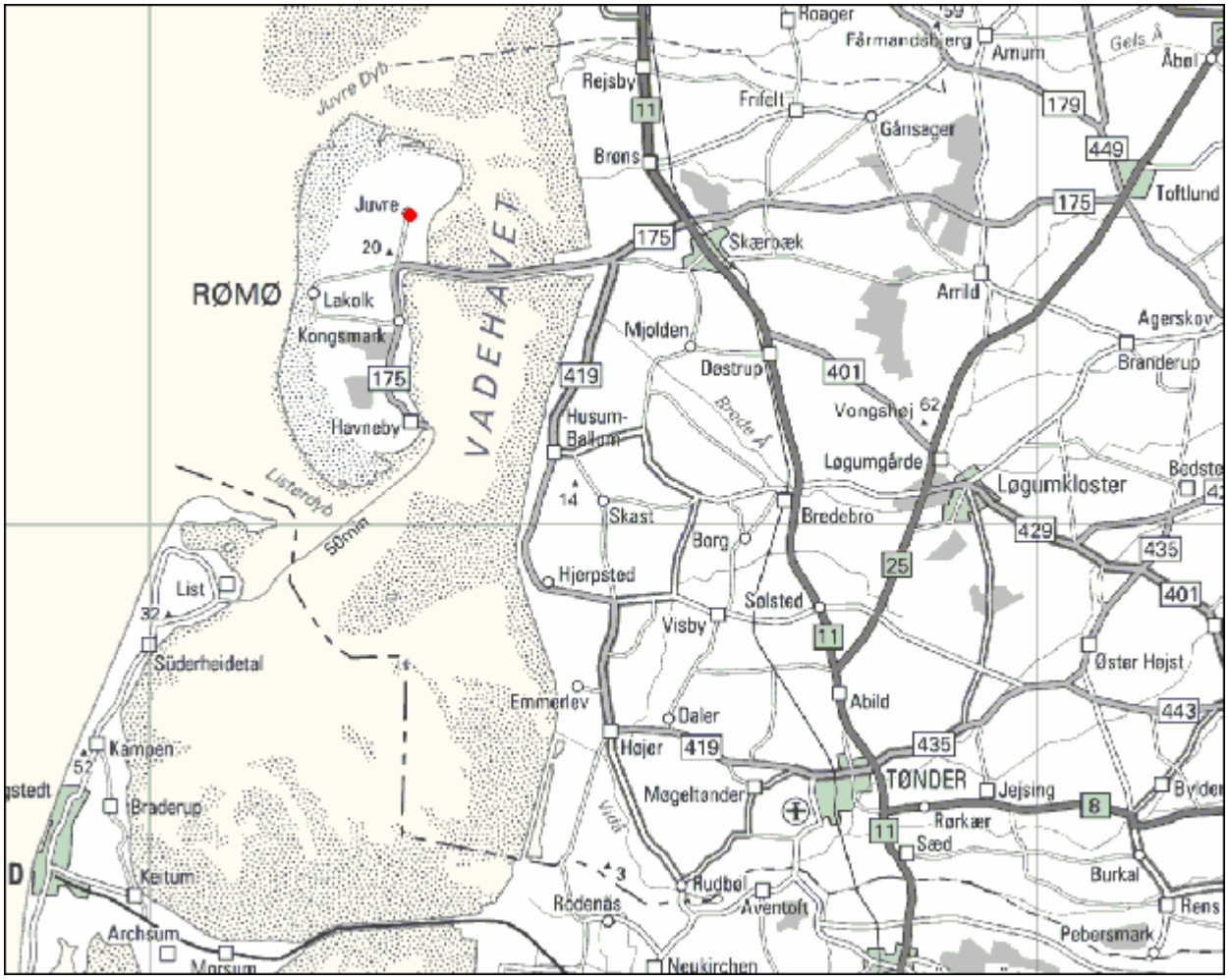
Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

3.5 Øerne
3.5.1 Landbrug og økonomi

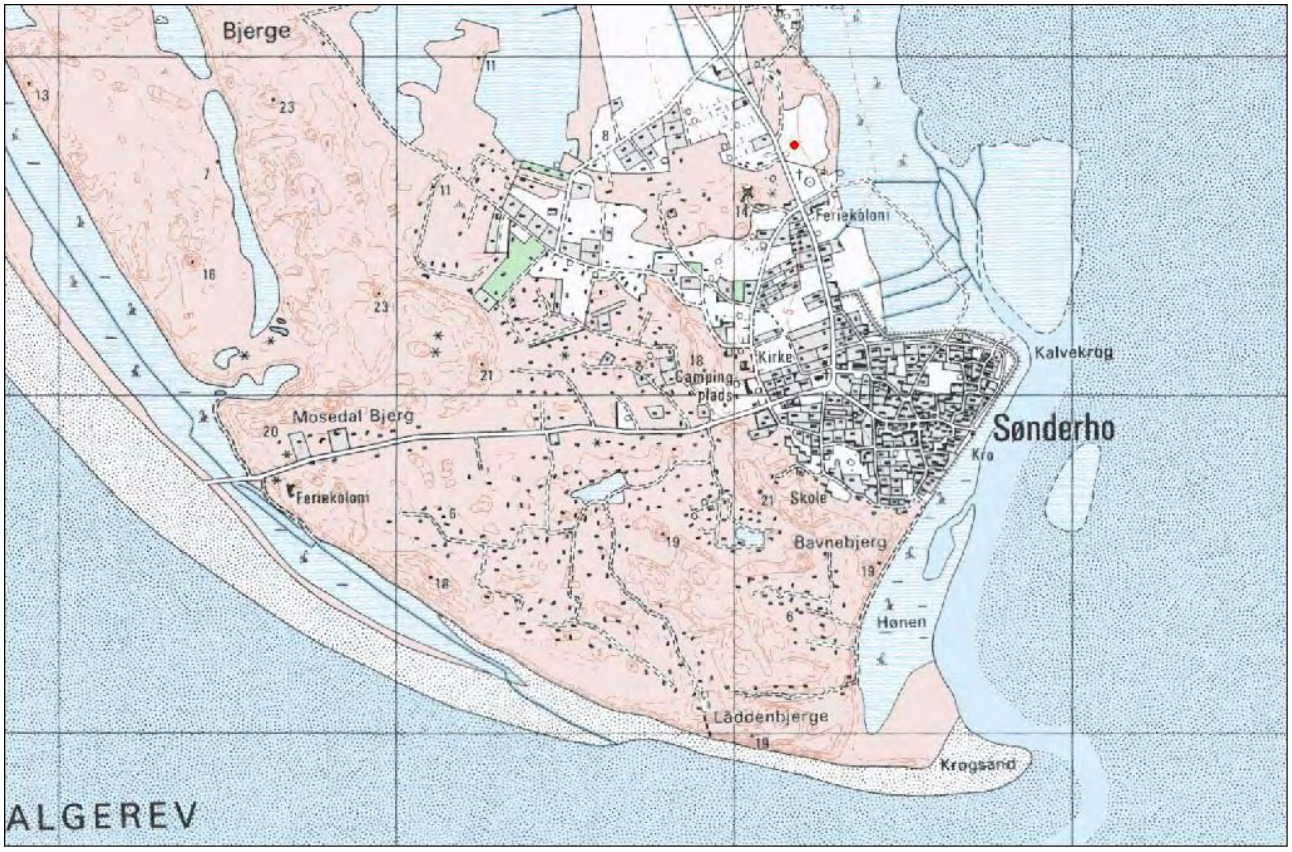
52. Rindbysletten
56. Sønderho
57. Nordby
87. Mandø
94. Juvre, Kommandørgården, Toftum

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
20
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
32
Süderheidetal
Kampen
52
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Rømø
Fårmandsberg
Arnum
Gels Å
Åbøl
Rejsby
11
Frifelt
Gånsager
Brøns
179
449
Toftlund
175
Skærbæk
Arrild
Agerskov
Mjolden
Branderup
Døstrup
401
419
Vongshøj
62
Husum-
Ballum
Brede Å
Løgumgårde
Løgumkloster
14
Skast
Bredebro
Borg
429
435
25
Hjerpsted
Sølsted
Visby
Øster Højst
Emmerlev
Daler
Abild
443
Højer
419
435
TØNDER
Jejsing
Møgeltønder
Vidå
Rørkær
Sæd
Burkal
Rudbøl
Rødenæs
Aventoft
Pebersmark
Neukirchen

Kulturmiljø	**Rindbyslettens klitlandbrug**
Nr.	52
Sted/Topografi	Rindbysletten, Halen
Landskabstype	Øerne
Tema	Landbrug
Emne	Klitlandbrug
Tid	1850 – til i dag
Karakteristik	Eneste regulære landbrugsområde på Fanø. Åben landbrugsbebyggelse m. oprindeligt små tolængede gårde, ca. 30 i mellemkrigsårene, marker omkring gårdene, fællesgræsning i engene mod øst og på strandengene mellem klitterne, får på klittens fælles jord.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	De gamle landbrug er længehuse, typisk med stald/lo i den ene ende og stuehus i den anden ende. Flere har også en vinkelbygning. Ejendommene har stråtage eller tegltage. Facaderne er malede eller fremstår i blankt murværk. I dag er landbrugene også supplerede med maskinhuse m.v.
Bevaringstilstand	I begyndelsen af 1900-tallet blev klitarealerne vest for Rindby udstykket til sommerhuse, og sommerhusområdet breder sig nu ind over tidligere landbrugsarealer, således at hele den vestlige del af det oprindelige landbrugsområde i dag er præget af turisme. Dog findes stadig en del aktive landbrug på Rindbysletten øst for landevejen. Engarealerne er fortsat under græsning, de mange små markparceller er adskilt af dæmningsrender og karakteriserer stadig landskabet. I klitarealerne på Halen findes en spredt hytte- og sommerhusbebyggelse, som dog ikke dominerer området.
Sårbarhed	Driftsændringer og nedlæggelser af de sidste landbrugsbedrifter samt en øget "turistificiering" udgør de største trusler.
Kontekst	Sønderhos og Nordbys klitlandbrug og husholdningslandbrug. Kapel og kirkegård v. Rindby, skole (1739) - i dag restaurant/røgeri, redningsstation (1862). Rindby forsamlingshus (1897), stadig i brug.
Kilder	Kulturhistoriske Bevaringsinteresser. Ribe Amt. 1985. Landskaberne, fredningsplanlægning, Ribe Amtskommune, 1985. Kulturgeograf Horst Meesenburg.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort 1804. Høje Målebordsblade 1861-1863. 4 cm kort.

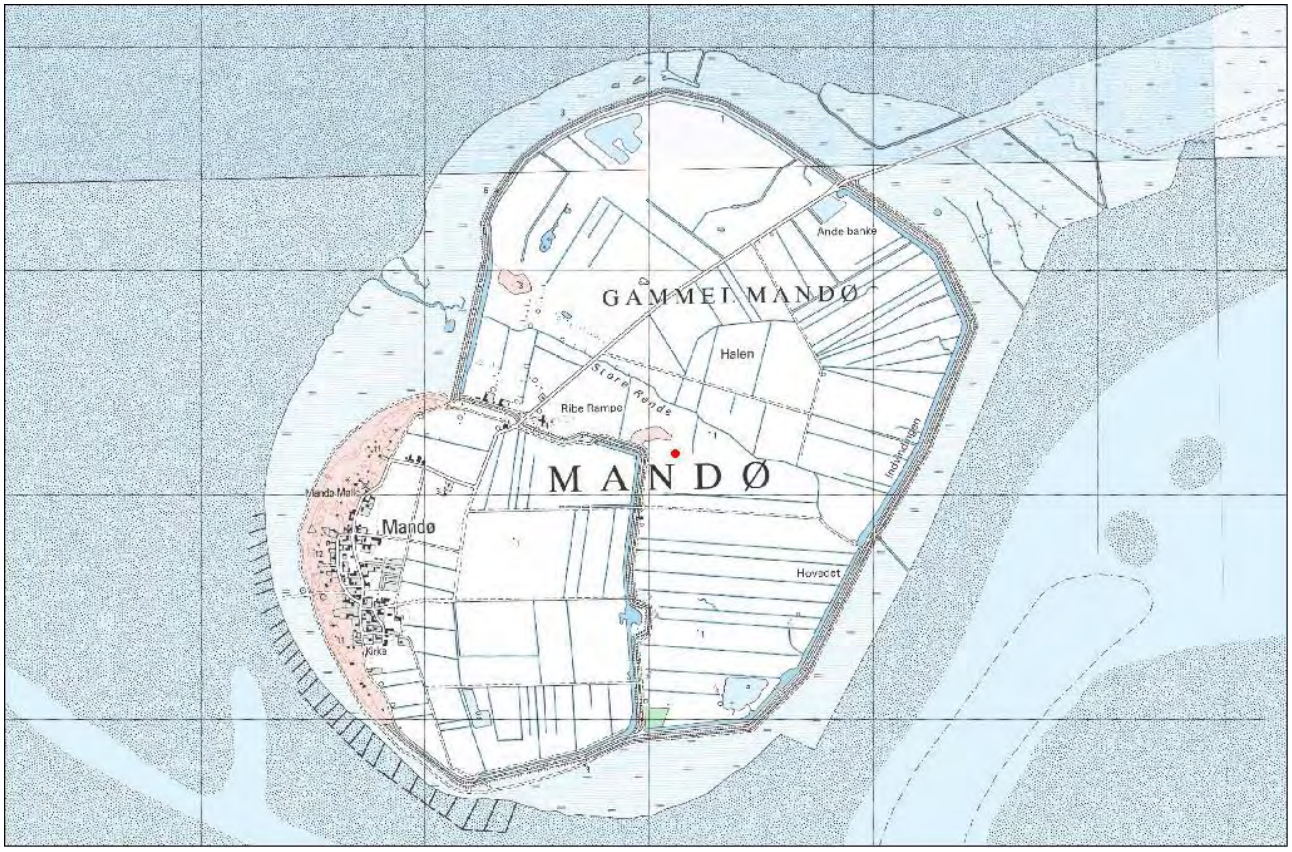
Kulturmiljø	**Sønderho klitlandbrug**
Nr.	56
Sted/Topografi	Sønderho, Fanø
Landskabstype	Øerne
Tema	Klitlandbrug
Emne	Klitlandbrug med fiskeri, jagt
Tid	1750-1950
Karakteristik	Uudskiftet landbrug. Omkring 1800 ca. 10 heltidslandbrug nord for Sønderho, hertil skipperbyens deltidslandbrug med blot en toft ved huset, et stykke i klitten, lidt hedejord og en engparcel til husstandens selvforsyning. Eksisterede til op i 1950'erne, i 1970 kun et heltidslandbrug tilbage, i dag ingen. Stadig synlig spor i klitterne af mindre parceller samt med tagrør, eneste afgrøde i dag. Hobbyfår er eneste husdyr. Eksport af rør fra Fanø, salg af uldprodukter.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Truet af tilgroning, samt udvidelser i forbindelse med turisterhvervet. Hønen under naturgenopretning ved græsning med højlandskvæg. En gård ved Landevejen nr. 55 intakt med marker, driften ophørt.
Sårbarhed	
Kontekst	Sønderho skipperby, Nordbys landbrug, Rindbyslettens landbrug. Mejeri i Sønderho, i dag Nanas stue med café og flisesamling. Vindmølle og møllegård nord for Sønderho.
Kilder	Jørgen Lind, formand for lokalhistorisk forening, Fanø Kulturgeograf Horst Meesenburg.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort 1804. Høje Målebordsblade 1861-1863.

Bjerge
Ferielkoloni
Kirke
Kalvekrog
Camping plads
Sønderho
Mosedal Bjerg
Kro
Ferielkoloni
Skole
Bavnebjerg
Hønen
Låddenbjerge
Krogsand
ALGEREV

Kulturmiljø	**Nordbys marker/Grønningen**
Nr.	57
Sted/Topografi	Nordbys marker, Grønningen på den nordlige del af Fanø
Landskabstype	Øerne
Tema	Landbrug
Emne	Klitlandbrug
Tid	1754-1950
Karakteristik	Nordbys jord var indtil 1950 meget særpræget kulturlandskab med et utal af småparceller og et uudskiftet landbrug m. fælles græsning. Små marker nedgravet i sandet og hegnet af sanddiger. Æ Hjøwervej, hvor kvæget blev drevet ud til de fælles græsningsarealer "Grønningen" på nordspidsen af øen.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Grønningen i nord og "Æ Hjøwervej" dertil er endnu bevaret. Småmarkerne hegnet af sanddiger nær byer er siden 1960 næsten alle dækket af parcelhusbyggeri. Enkelte ses dog stadig, landskabet v. Søfartsskolen. Dyrkning ophørt. Stadig en aktiv gård NV for Nordby. Grønningen græsses stadig.
Sårbarhed	Landskabet er truet af driftsændringer, landbrugsophør og byudvikling omkring nye søfartsskole. Grønningen er sammen med det meste af Fanø udpeget som Nordisk Verneområde og Ramsarområde.
Kontekst	Nordby skipperby, Sønderhos landbrug, Rindbyslettens landbrug.
Kilder	Kulturhistoriske bevaringsinteresser, Ribe Amt 1985. Landskaberne, Fredningsplanlægning, Ribe Amtskommune, 1985. Horst Meesenburg
Historiske kort	Se kilder + Kulturhistorien i planlægningen, Pilotprojekt Vest, kortlægningsemner/udpegning af kulturmiljøer. 4 cm kort.

Skælbanke
GRØNNINGEN
Fyr
Fanø Lo
Vindmøllepark
Fagskole
Båke
Pakhusbanke
Stordal
Kikkeberg
Færge

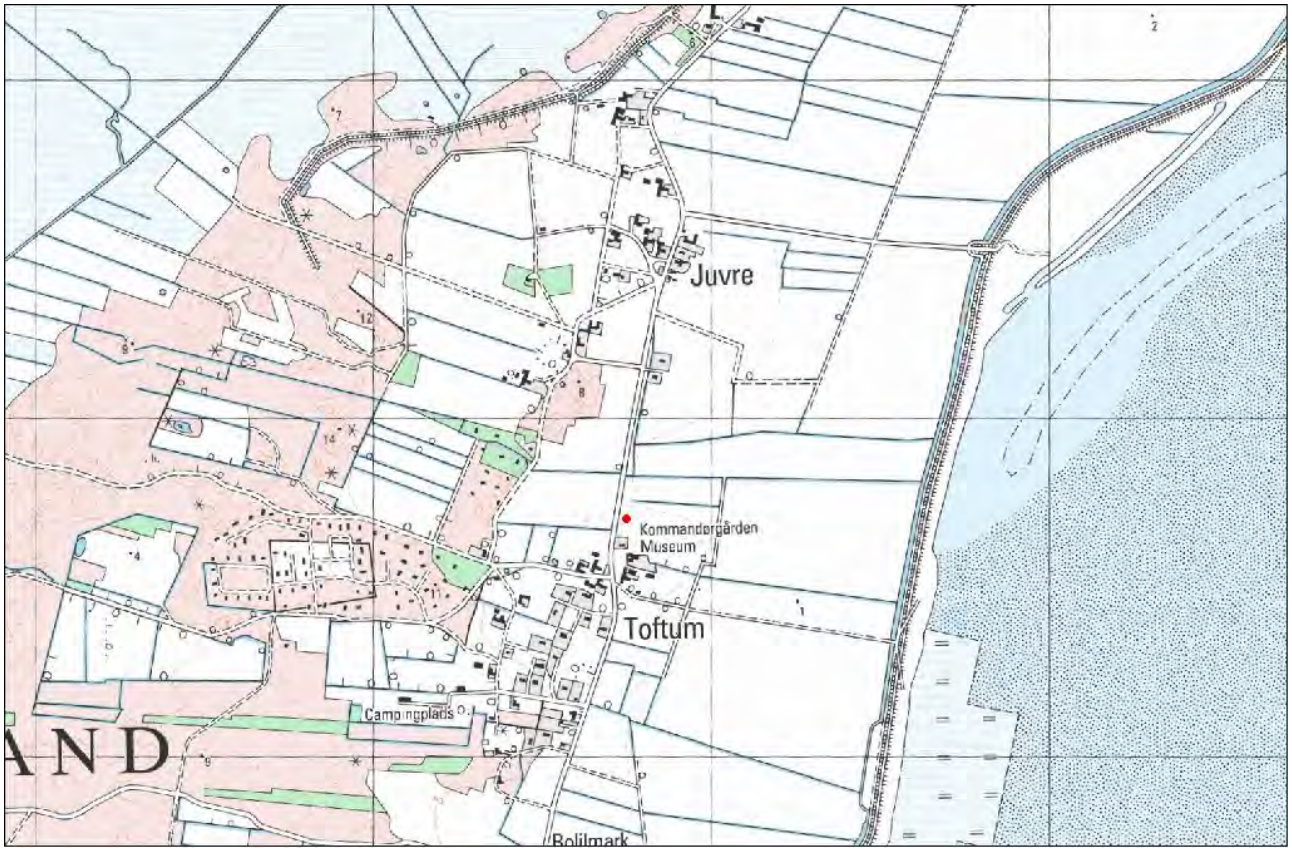
Kulturmiljø	**Mandø**
Nr.	87
Sted/Topografi	Mandø inkl. Låningsvejen og Ebbevejen, Mandø sogn
Landskabstype	Øerne
Tema	Landbrug og økonomi
Emne	Landbrug, Bytteøkonomi med fastlandet
Tid	1100 til i dag
Karakteristik	Mandø omtales i Kong Valdemars Jordebog, 1241. I 1299 omtales en ”portum Mandøø” – ”Mandø Havn”, i 1321 omtales den gejstlige jurisdiktion over Mandø og i 1537 betales til kongen for retten til fåregræsning og fiskeri. Landbrug, fiskeri og søfart har været hovederhvervene gennem tiderne. Bebyggelsesmæssigt kendes et Gl. Mandø fra 1500-tallet, mens den nuværende bebyggelses placering stammer fra tiden efter en stor stormflod sandsynligvis i 1558. Digebyggeri nævnes i 1720. I 1880erne byggedes et nyt dige, og i 1937 det nuværende. Betingelserne for landbrugsdrift fremgår umiddelbart. En del af markstrukturen er stadig bevaret, og bebyggelsen ligger hovedsageligt samlet på de høje klitter. Efterhånden som det traditionelle landbrug er forsvundet, er det gamle kulturlandskab under forandring.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Bygningsmæssig og landskabsmæssigt varieret, Som helhed dog stadig godt bevaret.
Sårbarhed	Øen affolkes langsomt. Der er p.t. ikke mulighed for at bygge sommerhuse i sommerhusudstykninger. Imidlertid bruges mange helårshuse i stadig højere grad til fritidsbrug. I Mandø By må der ikke bygges sommerhuse, men husene må bruges til fritidsformål. Der findes et mindre antal sommerhuse af ældre dato omkring Mandø By.
Kontekst	
Kilder	Marianne Zenius: Mandø i hundrede år, 1983. Marsk, Land og bebyggelse.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort. Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

GAMMEL MANDØ
Ande banke
Helen
Store Rende
Ribe Rampe
MANDØ
Indre Løp
Mandø
Kirka
Hovedet

Kulturmiljø **Juvre, Kommandørgården, Toftum**

Nr. **94**

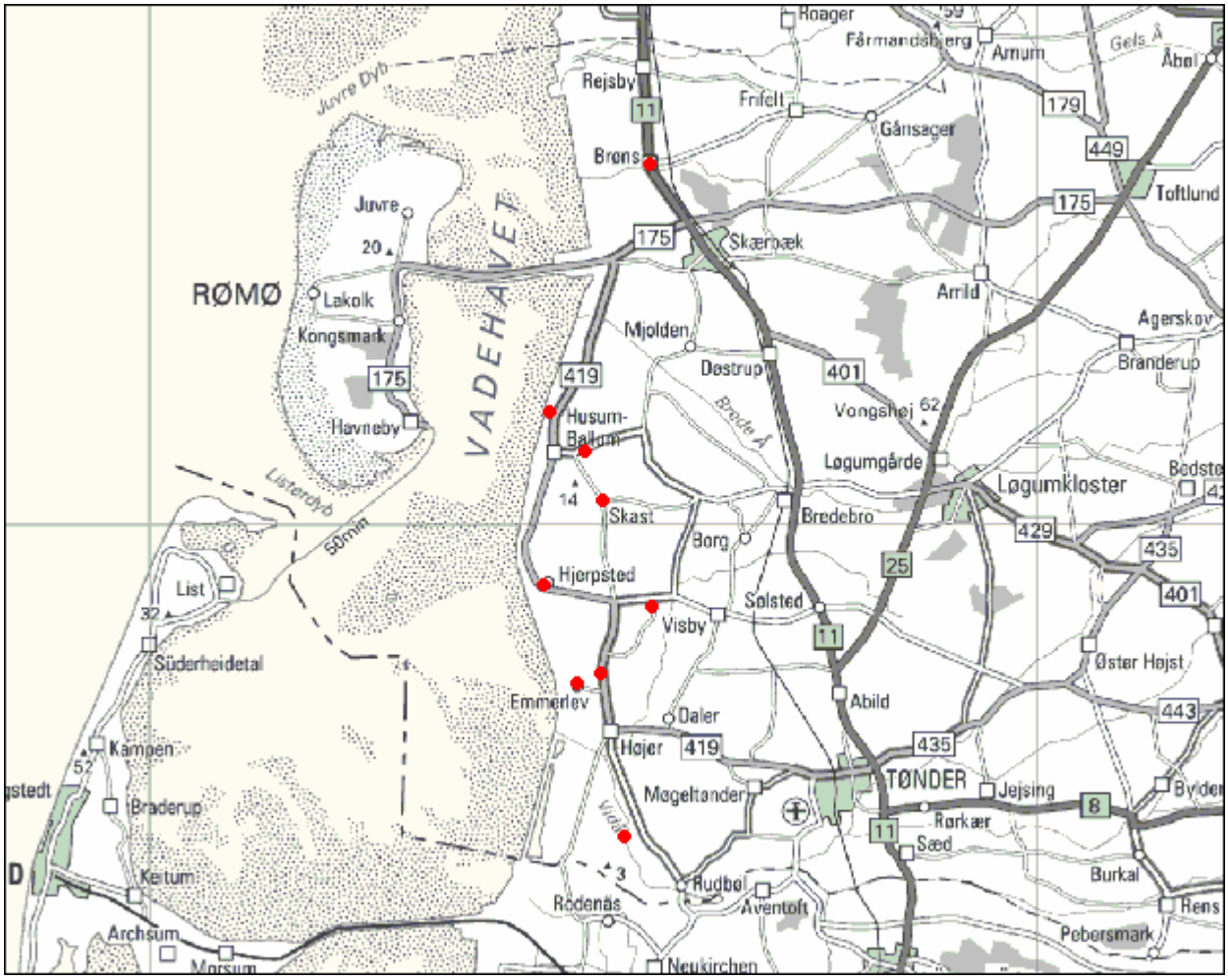
Se beskrivelse under nr. 94-96, side 55.

3.6 Det bebyggede land
3.6.1 Landsbyer

28. Guldager Kirkeby
44. Novrup
47b. Nybrogård ved Spøttrup
47c. Tømmerby
59. Darum
62. Vilslev Spang og Vilslev Kirke
64. Jedsted
98. Ballum Vesterende
103. Bådsbøl-Ballum
106. Hjerpsted og Hjerpsted Kirke
129. Emmerlev
130. Emmerlev Kirke og Højkro
131. Skast Kirke
135. Brøns
146. Nr. Sejerslev
154. Nørremølle landsby

Øster Vrogum
181
Tinghøj
11
12
475
Nordenskov
Starup
Vejers Strand
Vejers
Oksbøl
431
Janderup
Varde Å
Næsbjerg
VARDE
Billum
463
Alslev
12
Agerbæk
21
KALLESMÆRSK HEDE
475
Rousthøje
Årre
Fåborg
Blåvands Huk
431
Oksby
Ho Bugt
Vester Nebel
Glejb
Blåvand
Ho
Ravnsbjerg
30
Bryndum
Tarp
75
74
Endrup
Esperance Bugt
Hjerting
Guldager
447
463
Grimstrup
SKALLINGEN
73
Skads
E20
72
Nørre Vejrup
71
ESBJERG til
Harwich 18h
Andrup
191
BRAMMING
Grådyb
76
Gørding
24
Tjæreborg
Nordby
ESBJERG
11
Store Darum
Jernved
To
Rindby
Vilslev
Credstedbro
FANØ
21
32
Kirkeby
FANØ BUGT
Sønderho
Ribe Å
RIBE
437
Øster Vedsted
Knudedyb
179
Mandø
Vester Vedsted
Ecebæk
Hørn
Mandø
Roage
Dyb
Reisby

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
Süderheidetal
Kampen
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Rejsby
Brøns
Frifelt
Roager
Farmandsberg
Arnum
Gels Å
Åbøl
Gånsager
Toftlund
Skærbæk
Arrild
Agerskov
Branderup
Mjolden
Døstrup
Vongshøj
Husum-Ballum
Brede Å
Løgumgårde
Løgumkloster
Skast
Bredebro
Borg
Hjerpsted
Visby
Sølsted
Emmerlev
Daler
Højer
Abild
Øster Højst
TØNDER
Møgeltønder
Jejsing
Rørkær
Sæd
Burkal
Rudbøl
Aventoft
Rødenæs
Pebersmark
Neukirchen
Vidå
11
25
175
179
401
419
435
443
429
449
8

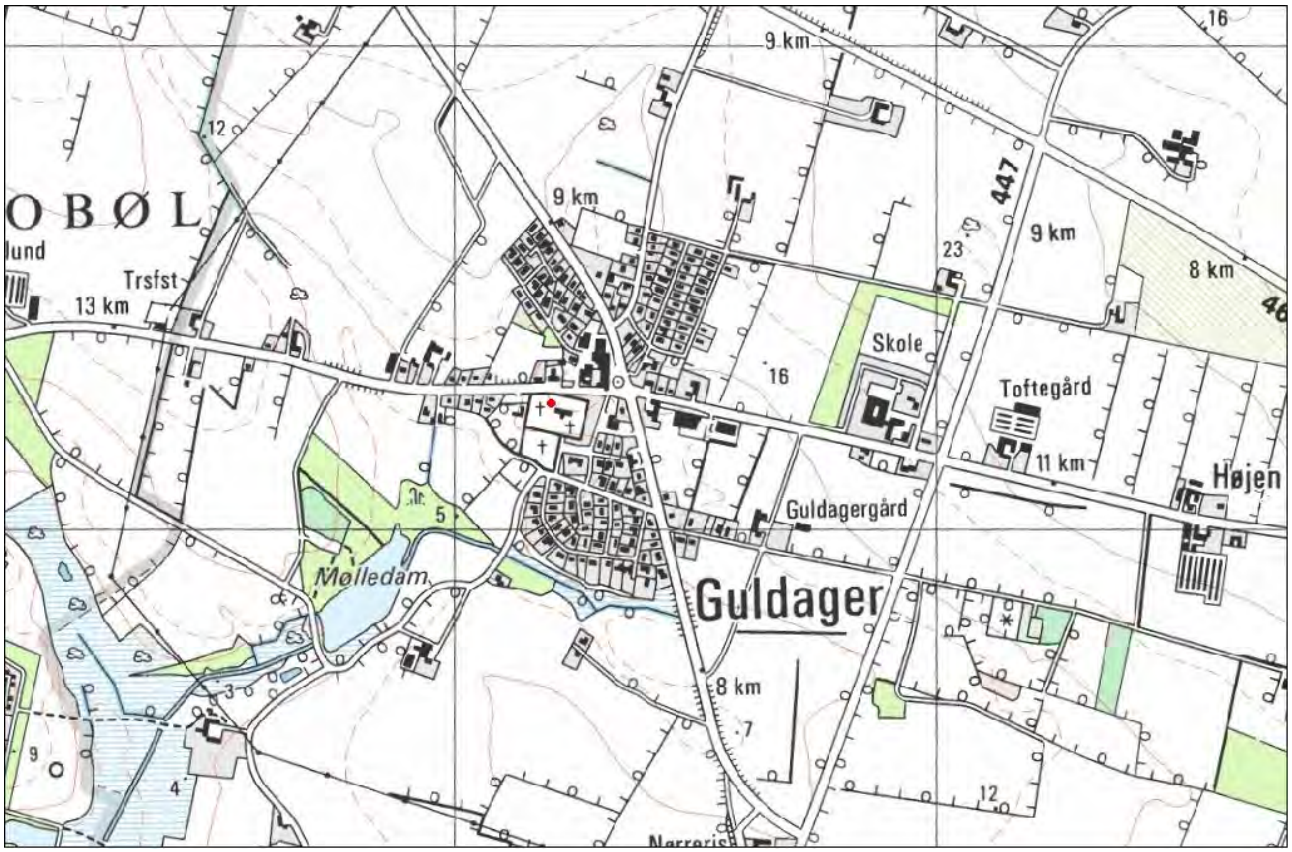
Kulturmiljø	**Guldager Kirkeby, Guldager Kirke**
Nr.	28
Sted/Topografi	Guldager Kirkeby, Guldager Sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer, Kirker og kirkeomgivelser
Tid	1291 til i dag
Karakteristik	Kirken og landsbyen ligger midt i sognet, knap 3 kilometer fra Ho bugt. Sognet nævnes første gang i midten af 1300 tallet. Guldager by med kirke, præstegård, skole (opført 1960 af ark. A. Pelle), forsamlingshus (opført 1943, ark. A. Pelle), tidligere brugsforening og tidligere en vandmølle med bevaret mølledam. Andels-foderstofforening m. to siloer (opført 1959, udvidet 1963 og 1964). Mod syd breder Esbjergs forstadsbebyggelse sig ind i sognet langs vejene til Hjerting og Guldager. Gennem sognet går den vestjyske længdebane (Guldager station/ Guldager stationsby) og landevejene Varde-Hjerting, Hjerting-Tarp og Esbjerg-Tarphage-Billum. Guldager Kirke: Kirken ligger lidt vest for midten af byen. Mod vest er den nærmeste bebyggelse en samling parcelhuse. Kirken består af romansk kor og skib, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et våbenhus i syd og et tårn i vest. Den lange romanske kirke adskiller sig fra egnens øvrige kirker ved især at være opført af små, ukløvede marksten. Af de i alt 13 romanske vinduer er de fire i skibets nordmur bevaret. Hele kirken er hvidkalket og tækket med bly. Kirkegården har bevaret gamle grænser mod syd, øst og nord. Den blev omkring 1946 udvidet mod vest.
Natur Kultur Landskab	Guldager sogn ligger på Esbjerg bakkeø og har jævnt bølgede, overvejende sandede jorder, flere steder, navnlig øst for Guldager, med moræneler. Terrænet er ret lavtliggende og falder flere steder med klinter mod havet. Der er ingen hede, men en del plantager, Guldager Plantage og Breinholts Plantage.
Arkitektur	Bortset fra kirken er der meget få bevaringsværdige huse i Guldager. Enkelte bevaringsværdige huse er beliggende langs Guldagervej og et enkelt hus med høj bevaringsværdi ligger i byens sydlige ende på Præstevænget.
Bevaringstilstand	Kendes ikke.

Sårbarhed Foderstofsiloen er et uheldigt konkurrerende element i kirkens næromgivelser. Kirken markerer sig kun i sine nære omgivelser.

Kontekst Guldager Stationsby, kirker, andelsby.

Kilder Kirkeomgivelser, registrering af kirkeomgivelser i Ribe Amt, Ribe Amt, 2005.
Danmarks kirker, udgivet af Nationalmuseet, Ribe Amt, Guldager, Nordby, Sønderho, 1992.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-1863.

Kulturmiljø	**Novrup**
Nr.	44
Sted/Topografi	Novrup, Esbjerg
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Middelalderlandsby med rødder tilbage i jernalder (jernalderbebyggelse sydøst og syd for landsbyen, vikingebebyggelse sydøst for, udgravet flere middelaldergårde). Landsbyen forteagtig, gårdene placeret omkring engarm med forbindelse til marsken. Udskiftet 1797, stjerneudskiftning, gårdene uudflyttede, 10 gårde plus et par småbrug, i dag lidt flere, men kun få aktive landbrug. Marsken er opdelt i mange forskellige typer efter kvalitet med hver sit navn, hver gårdejer fik en strimmel af hver type. Desuden var der udejerenge, som var de bedste yderst ved havet, disse var ikke opdelt ved grøfter, her var fællesgræsning, men de er dog siden blevet opdelt. Der går en fællesvej derud. Engvanding på dele af engene fra slutningen af 1800-tallet til o. 1950. Købmandshandel, smedje og andre bierhverv er nedlagt i dag. De fleste gårde er bevaringsværdige og velholdte, fra perioden 1870-1920, Toftegård er dog fra 1810. Der findes et par repræsentanter for lokalstilen (Peder Højer).
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Landejendommenes stuehuse har en tidstypisk arkitektur. Ejendommene er ofte længehuse med tegltage eller skiffertage, senere eternittage.
Bevaringstilstand	En af egnens mest homogene og bedst bevarede landsbyer. Meget fin helhed i velholdte gårde, bevarede haver, alléer, hegn og den grønne eng i landsbyens midte. Den gamle vej omkring forten er noget amputeret. Udsynet over marsken, som yderst stadig er uinddiget, er afskåret først af jernbanedæmningen, siden af Darumvejen, som fik dige i 1980'erne. I den forbindelse skete der en ny jordfordeling af eng- og marskstykker. Det smalle strimmelsystem blev delvis opløst bortset fra yderst, mange af grøfterne er sløjfede. Den gamle markvej derud er væk mellem jernbanen og Darumvej, men bevaret på et stykke syd for Darumvejen. Marsken yderst bruges stadig til kvæggræsning. Muligvis findes stadig spor af engvandingssystemet yderst (spor af dieseldrevet motorpumpe sås stadig 1989). I de seneste år er der bygget flere vindmøller i marsken både nord og syd for Darumvejen. Stjerneudskiftningen er stadig meget synlig, bortset fra syd for landsbyen,

hvor området mellem jernbanen og Darumvejen er udlagt til industri. Den nye Østskov danner en fin ramme omkring ejerlavets gamle marker.

Sårbarhed

Truet af nærheden til Esbjerg. Der blev afholdt en arkitektkonkurrence i 1988 om udformning af ny bydel på Novrups marker, med bevaring af den gamle landsby, men ikke dens erhvervsgrundlag, dvs. dens omgivelser. En del af gårdene er allerede nedlagt som aktive landbrug. Dens helhed og bevaringsværdier bliver dog understreget både i Kommuneatlas og Landbygninger i Esbjerg Kommune. Ændrede driftsformer har ændret brugen af marsken meget i de sidste 30-40 år, dette vil antagelig fortsætte. Brugerne kommer nu længere borte fra. Den yderste marsk vil fortsætte som græsning, den inderste omdannes til dyrkede marker.

Kontekst

Handel og bierhverv (købmand og smedje).

Kilder

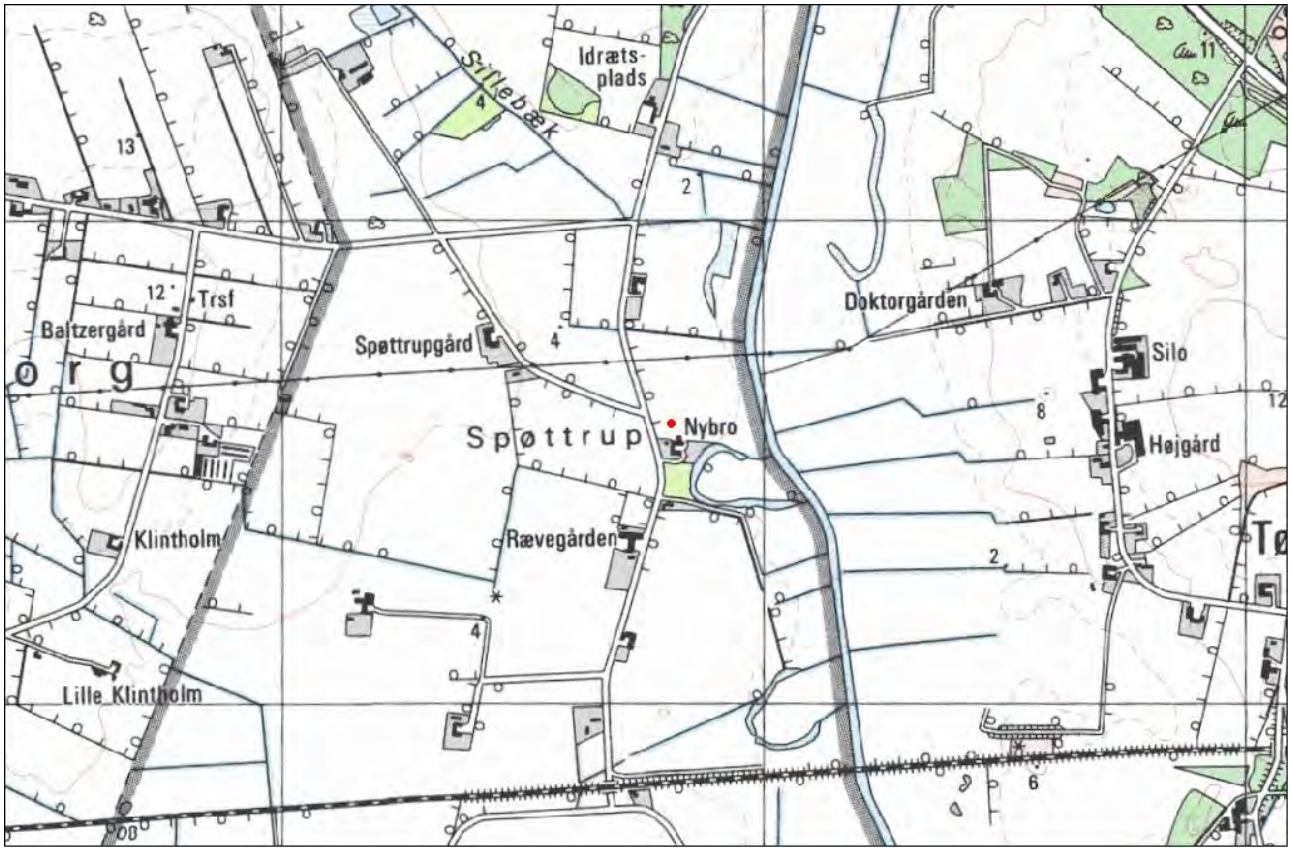
Kommuneatlas Esbjerg.
Landbygninger i Esbjerg Kommune.
Peter Dragsbo: Novrup i 200 år, Mark og Montre 1989, ESM j.nr. 874, Novrup-undersøgelsen

Historiske kort

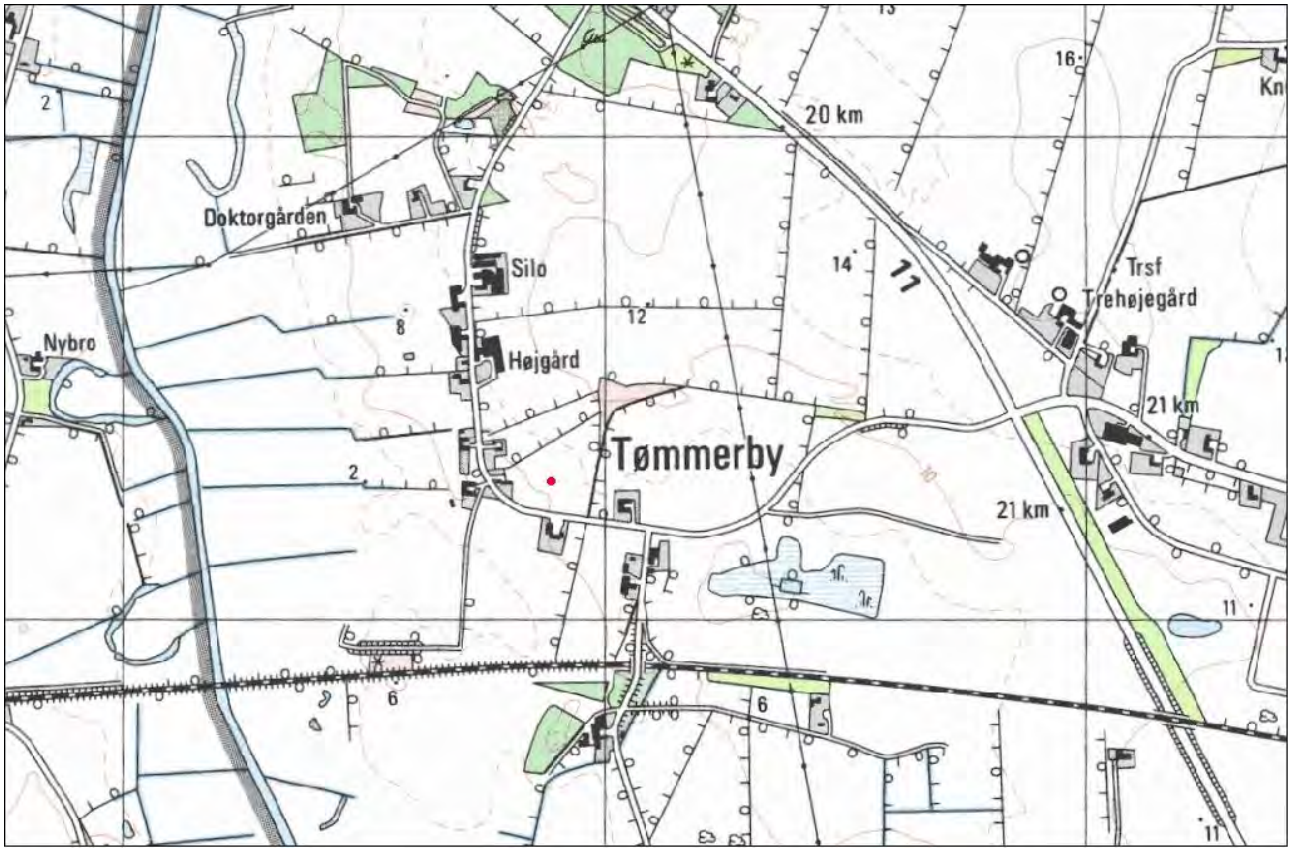
Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-1863.

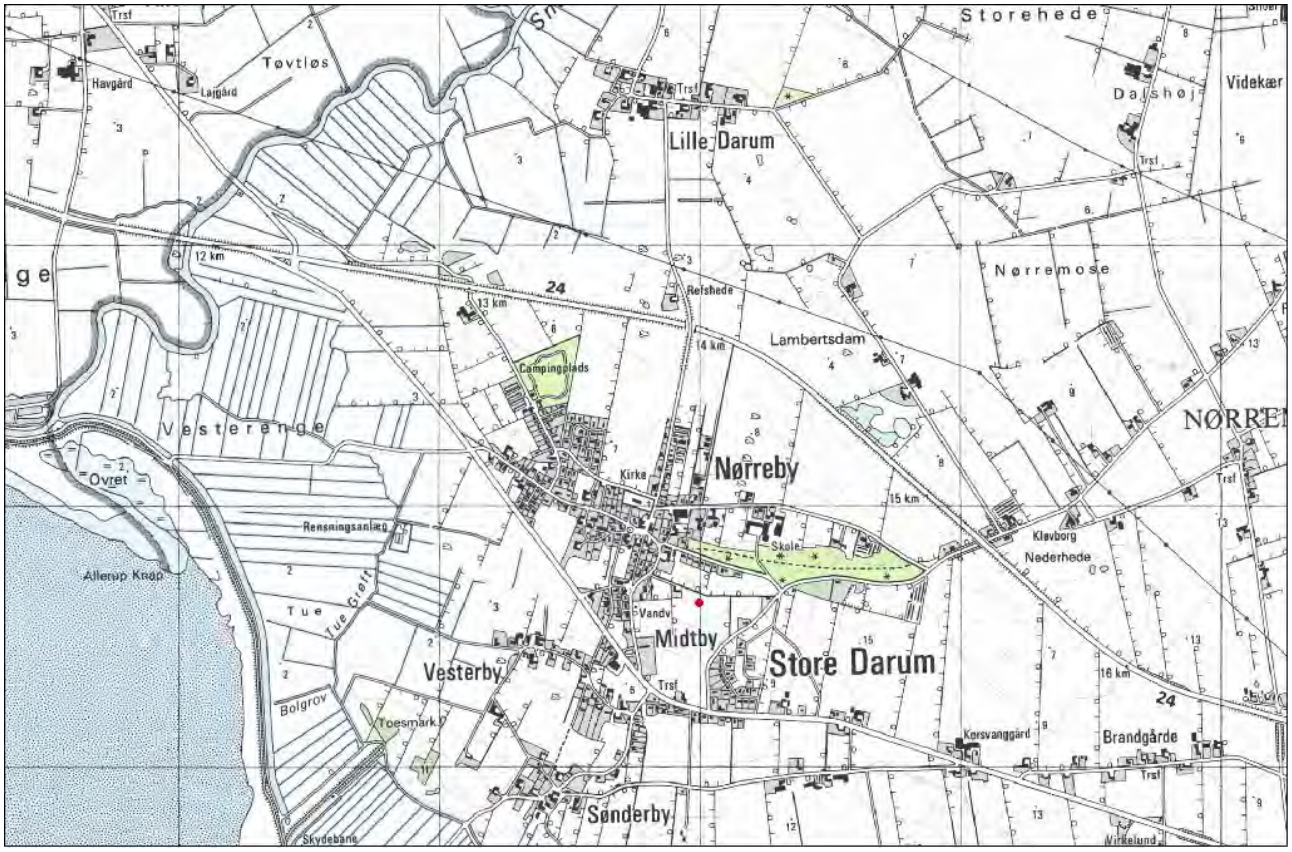
Kulturmiljø	**Sneum, Nybro og Tømmerby, Sneum Kirke, Sneumgård**
Nr.	47b
Sted/Topografi	Nybrogård ved Spøttrup, Sneum sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	1750 – 1850
Karakteristik	Spøttrup var oprindeligt en afbyggergård anlagt på hedejord i 1625 af Sneumgård. Nybrogård opstod ved udstykning i 1797, anlagt på kanten af ådalen ved det gamle vadested, senere bro (deraf navnet) til Tømmerby landsby og ladeplads. Broen forsvandt i stormflod 1821. Gården var oprindeligt firlænget, i dag trelænget.
Bevaringstilstand	Nuværende gård fra 1801 (efter brand), fredet og nyrestaureret, er en af de ældste, smukkeste og mest bevaringsværdige gårde i kommunen. Ved gårdens sydside findes rester af hulvej mod vadested/bro, som dog er væk på den anden side af åen mod Tømmerby. Der er heller ingen spor af ladepladsen ved Tømmerby. Det brolagte vadested over åen er tidligere konstateret af Nationalmuseet, men er ikke synligt. Broen er heller ikke synlig. Tidligere stod der pæle i åen, der er nu også væk. Afsnørret åarm ved Nybro efter åens regulering i 1950'erne.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Sårbarhed	Selve gården er fredet, nuværende ejere viser stor interesse og opmærksomhed omkring stedets bevaringsværdier.
Kontekst	Infrastruktur, ladepladser i Sneum å. Sneum Hovedgård.
Kilder	Esbjerg Kommuneatlas. Landbygninger i Esbjerg Kommune. Tvillingsogne af Geest og Marsk.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort 1804. Høje Målebordsblade 1861-1863.

Idræts-
plads
Syllebæk
13
12
Trsf
Baltzergård
Spøttrupgård
Spøttrup
Nybro
Doktorgården
Silo
Højgård
Klintholm
Rævegården
Lille Klintholm
2
4
8
6

Kulturmiljø	**Sneum, Nybro og Tømmerby, Sneum Kirke, Sneumgård**
Nr.	47c
Sted/Topografi	Tømmerby, Sneum sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik Natur Kultur Landskab Arkitektur	Stor marsklandsby på kanten af Sneum ådal (marsklag indtil Sneum Bro) med gårdene liggende på begge sider af langstrakt bygade, der var del af vejforløb fra Sneum Bro til Darum. Blokudskiftet 1793, de fleste gårde blev liggende ved bygaden med marker bag gårdene. Engen er også opdelt i en række parceller. Vejforløb mod åen til byens ladeplads og til vadested/bro ved Nybrogård. Spor af vikingetidslandsby på markerne ud mod engene.
Bevaringstilstand	Særdeles velbevaret, gårdene ligger stadig ved bygaden, der er aktive landbrug og fortsat græsning i engene. Vejforløbet mod åen er kun bevaret på første stykke, væk i engene ved åen.
Sårbarhed	Formentlig ikke særlig sårbar, fortsat aktivt landbrug med korn og kvæg.
Kontekst	Marskbrug. Nybrogård, vadested/bro. Infrastruktur, ladepladser i Sneum Å, overordnede veje.
Kilder	Tvillingsogne af Geest og Marsk, 1977.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort 1804. Høje Målebordsblade 1861-1863.

20 km
Doktorgården
Silo
Nybro
Højgård
Tømmerby
Trsf
Trehøjegård
21 km
21 km
11
11

Kulturmiljø	**Darum: Darum Midtby, Sønderby og Nørreby**
Nr.	59
Sted/Topografi	St. Darum, Darum sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	Udskiftningstiden, ca. 1750-1850
Karakteristik	Store Darum består af 3 tydeligt adskilte bebyggelser (Darum Nørreby, Darum Midtby og Sønderby) beliggende på den markante bakkeø Breum Banke, der hæver sig op til 15 m over marsken. Skole, brugsforening og forsamlingshus i Store Darum. I området meget rige arkæologiske levn rækkende i tid fra stenalder til middelalder. Særlig fra jernalder og middelalder er bebyggelsessporene talrige. En middelalderlig hovedgård har ligget i Darum.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Udskiftningens markstrukturer, hvor den enkelte gårds jorder blev opdelt på marsk, ager, hede og mose, ses stadig vest for Store Darum.
Bevaringstilstand	Vejforløbet og mange store gårde fra før 1850'erne bevaret. Nørreby dog meget præget af nybyggeri. Flere fine gårde af høj bevaringsværdi.
Sårbarhed	Der er udarbejdet en bevarende lokalplan – revideret 2005, men antallet af gårde, hvorfra der drives landbrug, vil nok falde.
Kontekst	Rig bebyggelse på marskranden. Kulturlandskabet fra middelalder til nyere tid.
Kilder	Ribe Amtskommune, Rapport om Fredningsplanlægning, 1984 bd. 3. Marsk, land og bebyggelse.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort. Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

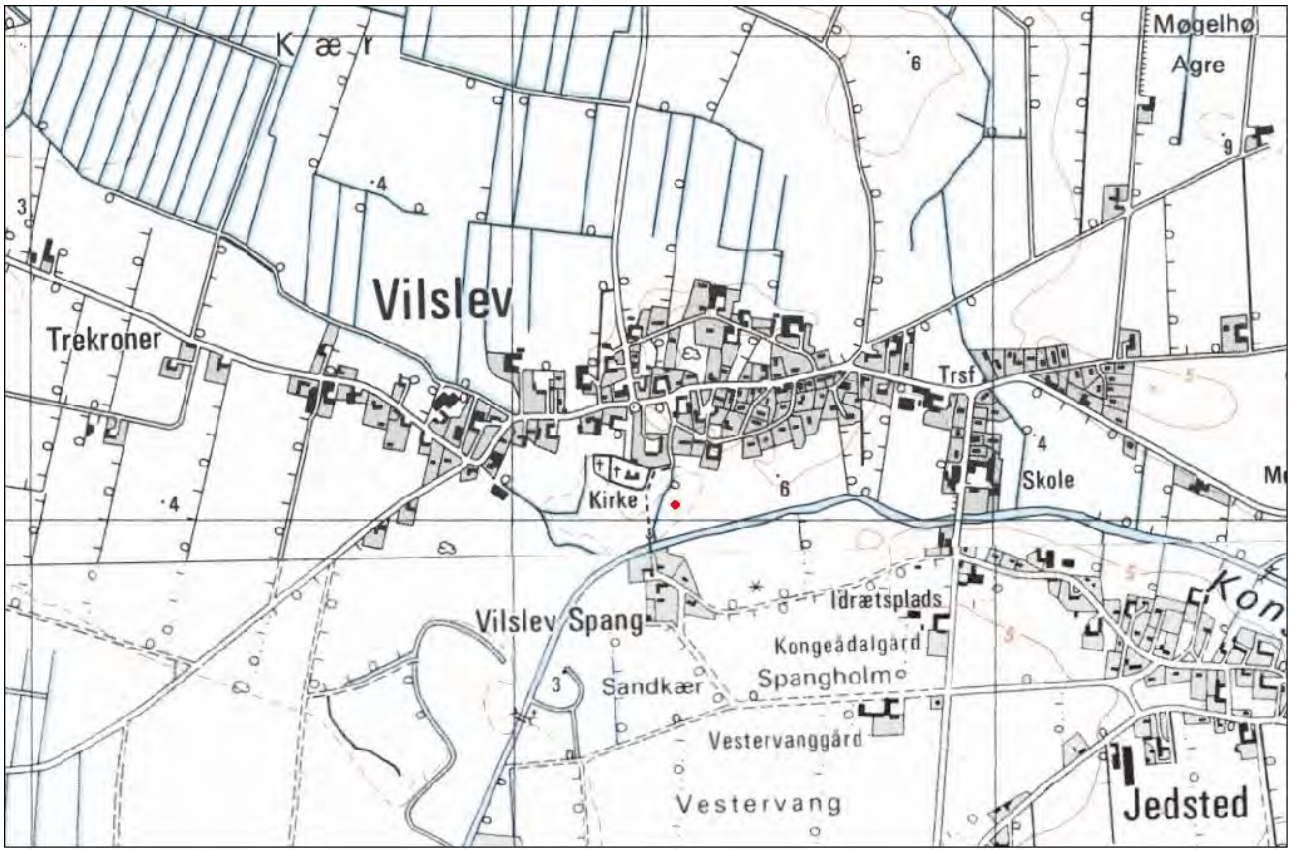

Storehede
Videkær
Dalshøj
Lille Darum
Nørremose
Lambertsdam
Refshede
Campingplads
Vesterenge
Nørreby
Kirke
Skole
Kløvborg
Nederhede
Ovret
Allerup Knap
Rensningsanlæg
Tue
Tue Grøft
Midtby
Vandv
Store Darum
Vesterby
Bolgrov
Toesmark
Korsvanggård
Brandgårde
Sønderby
Skydebane
Mirkelund
Havgård
Lajgård
Tøvtløs
12 km
13 km
14 km
15 km
16 km
24
Trsf

Kulturmiljø	**Vilslev og Vilslev Spang**
Nr.	62
Sted/Topografi	Vilslev, Vilslev sogn
Landskabstype	Geest
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer, Kirker og kirkeomgivelser
Tid	Middelalder – nyere tid
Karakteristik	Den langstrakte, store landsby ligger på nordsiden af Kongeåen på lidt højtliggende terræn kort før Kongeådalen går over i marsk. Vejforløbene og mange store gårde er bevaret i landsbyen trods en del nybyggeri. Flere af gårdene har høj bevaringsværdi. bl.a. den imponerende præstegård, Vilslevvej 67. Kirken i Vilslev er opført omkring år 1200 og en fin repræsentant for Ribe-egnens tufstenskirker. Den var i katolsk tid indviet til S. Nikolaj og ligger smukt på kanten af ådalen. Tårnet, der stammer fra senmiddelalderen, ligger atypisk placeret på korets nordside. Det skyldes sandsynligvis, at der er blød eng lige vest for skibet, som man nok ikke har ment, kunne bære et tårn. Vilslev Sogn har, så langt tilbage vi har viden, ligget på begge sider af Kongeåen, hvilket er unikt. Den gamle vej ned til den for gående stadig farbare bro over Kongeåen, Vilslev Spang, løber lige øst for kirkegården. Ved Vilslev Spang var tidligere kro og toldsted, opstået omkring studedrivervejen, der havde en af sine passager af Kongeåen her. Landsby, bro og kirke danner en smuk helhed. Sydvest for Vilslev Kirke er udgravet den nuværende landsbys forgænger i form af en række velbevarede gårdstomter fra perioden 1050-1150.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	I landsbyen findes flere velbevarede gårdsanlæg, Landsby, kirke, præstegård, bro m.m. udgør en velbevaret kulturhistorisk helhed.
Sårbarhed	Truet af ombygninger og eventuelt nybyggeri.
Kontekst	Drivvejen, toldsted, overgangssted.
Kilder	Trap Danmark, 5. udg., Ribe Amt. Danmarks Kirker Marsk, Land og Bebyggelse.

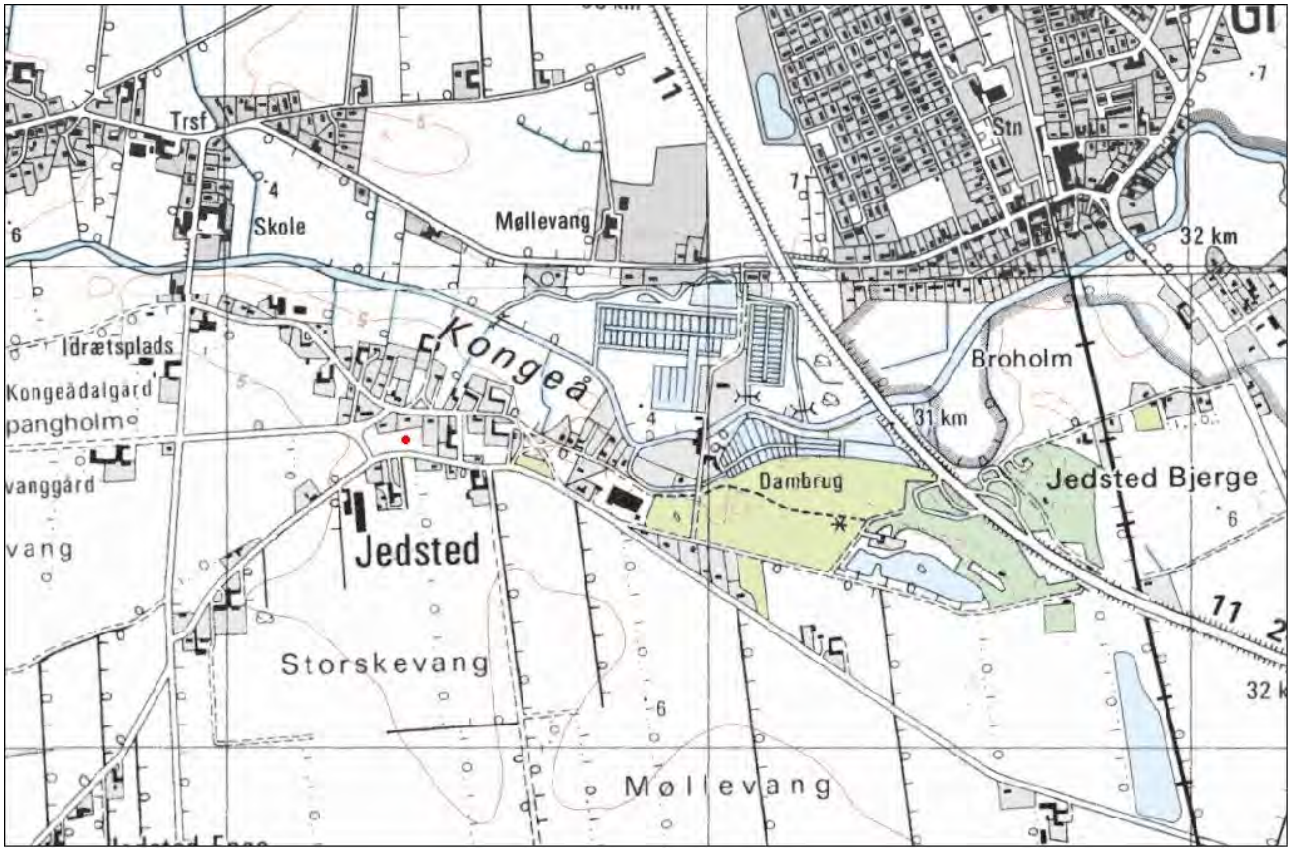
Ribe Kommuneatlas.
Marsk, land og bebyggelse.

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Jedsted**
Nr.	64
Sted/Topografi	Jedsted, Vilslev sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	1750 – nyere tid
Karakteristik	Den langstrakte landsby ligger på Kongeåens sydside lidt sydøst for Vilslev. Tidligere havde mange af gårdene åbne arealer ned til åen. Dette billede er nu sløret meget af nyere bebyggelse, som sammen med nedrivningen af flere af gårdenes udhuse har ændret byens fremtoning væsentligt.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Enkelte stuehuse er velbevarede og bevaringsværdige.
Sårbarhed	Nybyggerier, nedrivninger og udstykninger.
Kontekst	Landsbybebyggelse langs Kongeåen.
Kilder	Trap Danmark, 5. udg., Ribe Amt. Marsk, Land og Bebyggelse. Ribe Kommuneatlas. Marsk, land og bebyggelse.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort. Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

Trsf
Skole
Møllevang
Stn
32 km
Idrætsplads
Kongeådalgard
pangholm
vanggård
vang
Kongeå
Broholm
31 km
Dambrug
Jedsted Bjerge
Jedsted
Storskevang
Møllevang

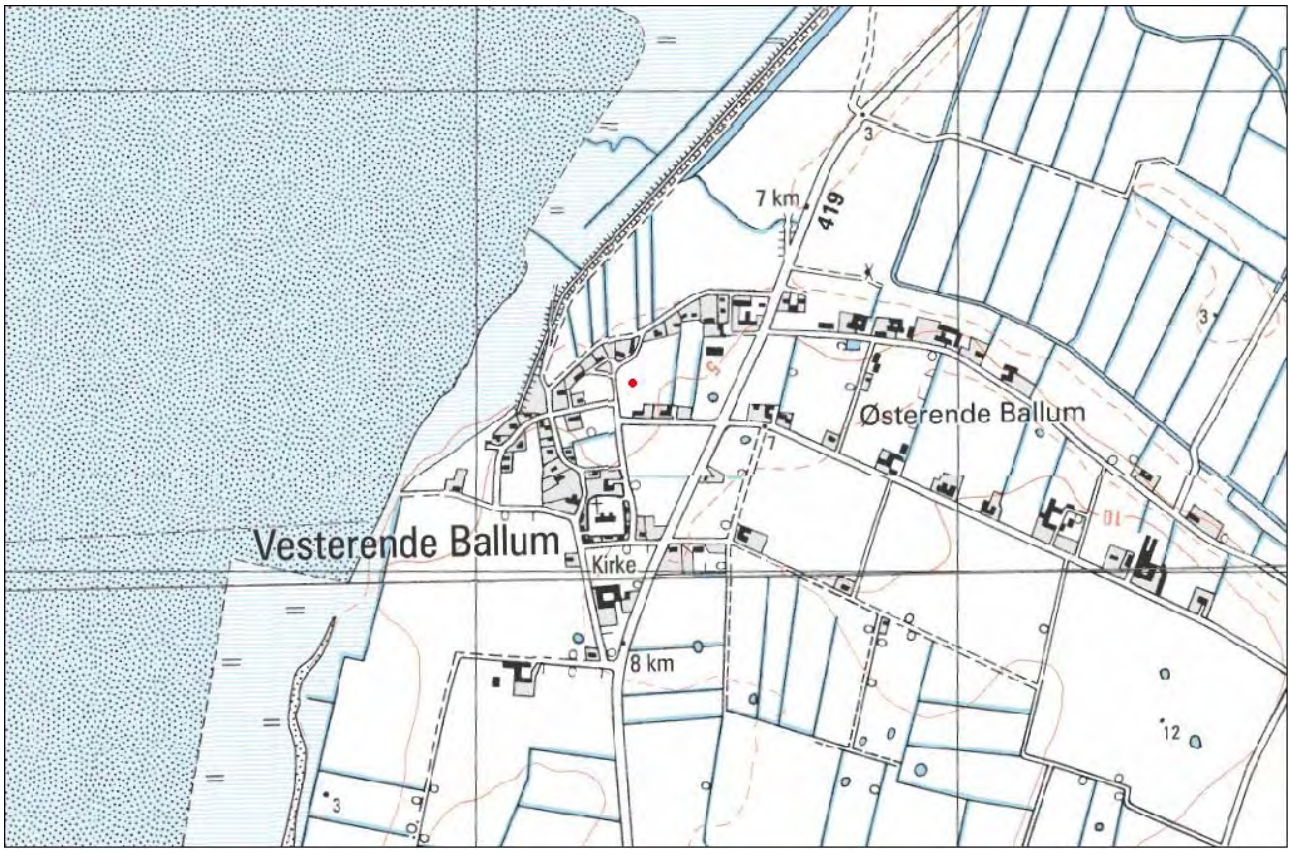
Kulturmiljø	**Ballum Vesterende**
Nr.	98
Sted/topografi	Landsby i forbindelse med Ballum Kirke
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer, Kirker og kirkeomgivelser
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik	Ballum Vesterende er et af de bedst bevarede eksempler på en kirkelandsby med gårde og ikke mindst mindre ejendomme placeret langs en gade, der leder rundt om hele kirken. Specielle er her de huse, der nærmest er bygget ind i kirkegårdsdiget. Skal bl.a. ses som modsætning til bebyggelsesstrukturen i Ballum Østerende. ´ Ballum kirke er en for egnen usædvanlig stor kirke, der ses vidt om i landskabet. Den er opført i 1100-tallet og kirkegården er omgivet af kampestensdige. Apsis, kor og skib er fra romansk tid, mens tårn og sakristi er sengotisk. Kirken er opført i tuf og teglsten på granitsokkel og står hvidkalket med undtagelse af tårnet. Taget er blytækket. Under svenskekrigen i 1600-tallet led kirken en del, og en kilde viser, at man 1654 søgte om hjælp til istandsættelse af kirken, og at svenskerne havde haft kanoner i tårnet. Indtil 1859 benyttede man et i dag nedrevet våbenhus til skole. Ballum Vesterendes huse ligger klods op ad kirkegårdens vest-, nord- og østsider.. "De levende bor sammen med de døde". Ballum Vesterende har i dag har nogle få gårde og en mængde småhuse. I søfartens og knipleriets tid var der endda endnu flere huse. Dels boede her mange søfolk og kniplepiger, dels var Vesterende i ældre tid på trods af de privilegerede byers idelige protester vokset op til at blive en hel lille handels- og håndværkerby, der skal have betjent et større opland. På sydsiden af kirken ligger et missionshus, der er opført i 1788 og fredet. Bygningen blev opført som tinghus for Lø Herred, hvor den rummede en dårekiste, celler til to arrestanter og bolig for en arrestforsvarer. I 1826 blev bygningen indrettet til skole af Grev Schack og har siden 1859 fungeret som missionshus. Natur Kultur Landskab Arkitektur
Bevaringstilstand	Kirkens bevaringstilstand er god. Flere af husene er velbevarede. Missionshuset misligholdt. Miljøet intakt.

Sårbarhed Kirkens sårbarhed er ringe. Miljøet i øvrigt er som sådan sårbart pga. risikoen for skadelige ombygninger af de enkelte huse. Sådanne ombygninger ødelægger og vil ødelægge helhedsindtrykket.

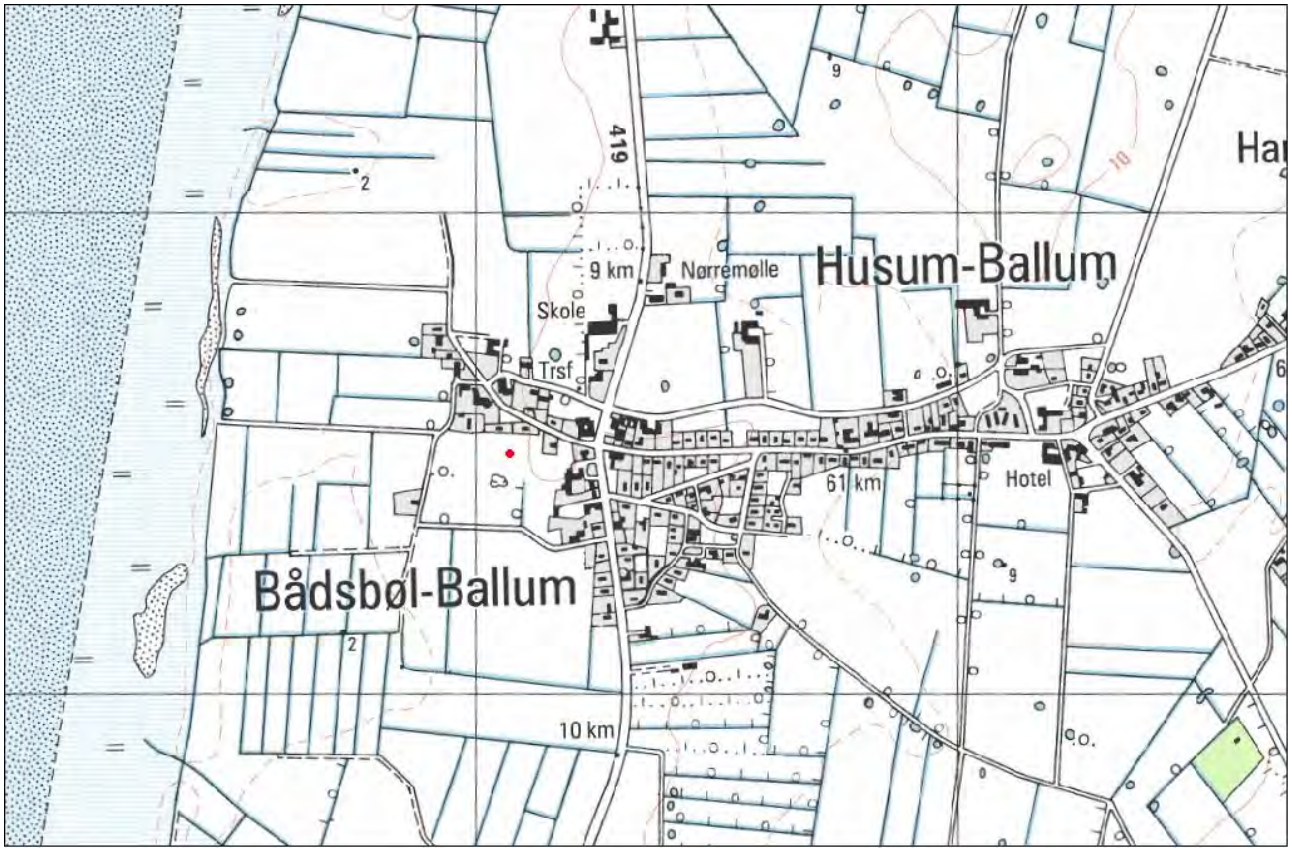
Kontekst Ballum Østerende, Ballum Enge, karakteristiske landsbyer

Kilder
Danmarks kirker XXI.
www.ballumkirke.dk
Lancewaddatabasen.
Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.

Historiske kort
Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Bådsbøl Ballum**
Nr.	103
Sted/topografi	Bådsbøl Ballum
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	Middelalderen – i dag
Karakteristik	Landsbyen nævnes første gang 1530. Ligger på geesten tæt ud til Vadehavet. Er i dag sammenvokset med Husum Ballum. Indtil 1922 var udskibningsstedet for færgefarten til Rømø i Bådsbøl Ballum. Færgekroen, der er bygget i slutningen af 1800-tallet, ligger her endnu. I byens østlige ende ligger Lorenzens Gård, opført i 1878. Her oprettede Hansine Lorenzen knipleskole i begyndelsen af 1900-tallet. Lorenzens gård er i dag indrettet som museum. I landsbyens østlige del ligger Bådsbøl gamle skole. Der oprettedes andelsmejeri i landsbyen i 1901.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Arkitektonisk præges landsbyen fortsat af de ældste huse, der er længehuse med strå, tegl eller eternit på taget. Mange af husene er bygget om med plastikvinduer og andre uheldige løsninger. De ”nyere” villaer er af en blandet karakter. Rødstenshuse i muremesterstil og mindre villaer i 1960’er-stil. Der er flere bygninger i 2 etager, hvilket ikke er typisk for stedet, og disse bygninger virker meget dominerende. Landsbyen virker alligevel som en helhed med kvaliteter bortset fra den gennemgående vej med en del trafik.
Bevaringstilstand	Landsbyen udgør en blanding af ældre og nyere huse med meget forskellig bevaringstilstand
Sårbarhed	Ret stor pga. moderne landbrugsdrift og ombygning af mange huse
Kontekst	Ballum Vesterende/Østerende
Kilder	Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning. Lancewaddatabasen.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort Tyske kort Lave Målebordsblade 4 cm-kort

Husum-Ballum
Bådsbøl-Ballum
Nørremølle
Skole
Trsf
Hotel
9 km
10 km
419

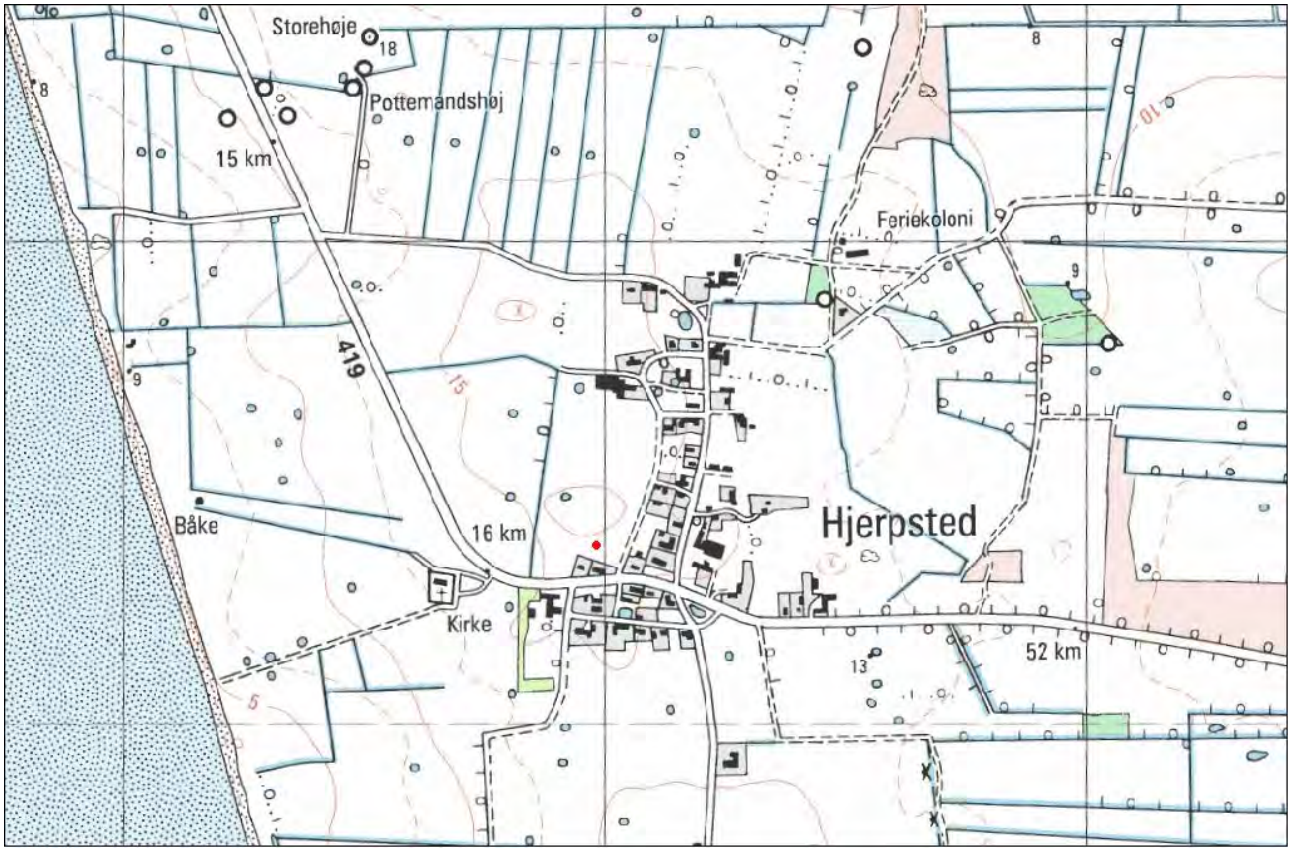
Kulturmiljø	**Hjerpsted**
Nr.	106
Sted/topografi	Hjerpsted kirke og landsby
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Kirke og kirkeomgivelser
Tid	Middelalderen – i dag
Karakteristik	Hjerpsted kirke ligger for sig selv vest for Hjerpsted by og helt ud til vandet. Kirken består af romansk kor og skib, sengotisk, vestvendt tårn og er bygget i 1150 og opført af granitkvadre. Den romanske del af kirken er opført i to omgange, skibet til sidst. Fra en nedbrudt apsis (formodentlig sket 1715) findes en del krumhugne kvadre. Kirkens mure fremstår blanke, men er dog hvidtet ved vinduerne og i blændinger. I kirkens indre findes bjælkelofter med flere dele af romanske bjælker, og 1931 afdækkede man senmiddelalderlige kalkmalerier, der dog igen blev tildækkede. Hjerpsted er en smukt bevaret, uudflyttet landsby med de i middelalderen 10 gårde liggende langs et snoet vejforløb med små forbindelsesgader. Mange velbevarede huse/gårde i vestslesvigsk byggestil omgivet af lave kålgårdsdiger i en usædvanlig og sjælden landsbystruktur. Vestslesvigsk geestlandsby og vejby. Kirken ligger for sig selv, og der er kort afstand til Vadehavet. Landsbyen nævnes første gang 1340, udskiftedes 1774-75. I byens sydøstlige ende ligger den fredede tidligere præstegård. Midt i byen forsamlingshuset Vennelyst, oprettet 1907, indrettet i bondegård. I den sydvestlige del af byen et par gode eksempler på huse med typiske Jugendstiltræk fra o. 1900.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	De velbevarede huse er længehuse med høj rejsning. Tagene er primært belagt med strå eller tegl. Landsbyen er omfattet af en bevarende lokalplan.
Bevaringstilstand	Kirkens bevaringstilstand er god. Der er mange originale gårde og huse i Hjerpsted, en del forfaldne eller truet af forfald.
Sårbarhed	Kirkens sårbarhed er ringe, landsbyens ejendomme er sårbare mht. manglende vedligehold af de enkelte gårde.
Kontekst	Højklynge mellem Hjerpsted og Koldby, Ålbækdalen, karakteristiske landsbyer.

Kilder

Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.
Lancewaddatabasen.
Sønderjyllands Amt 85.
Trap Danmark.

Historiske kort

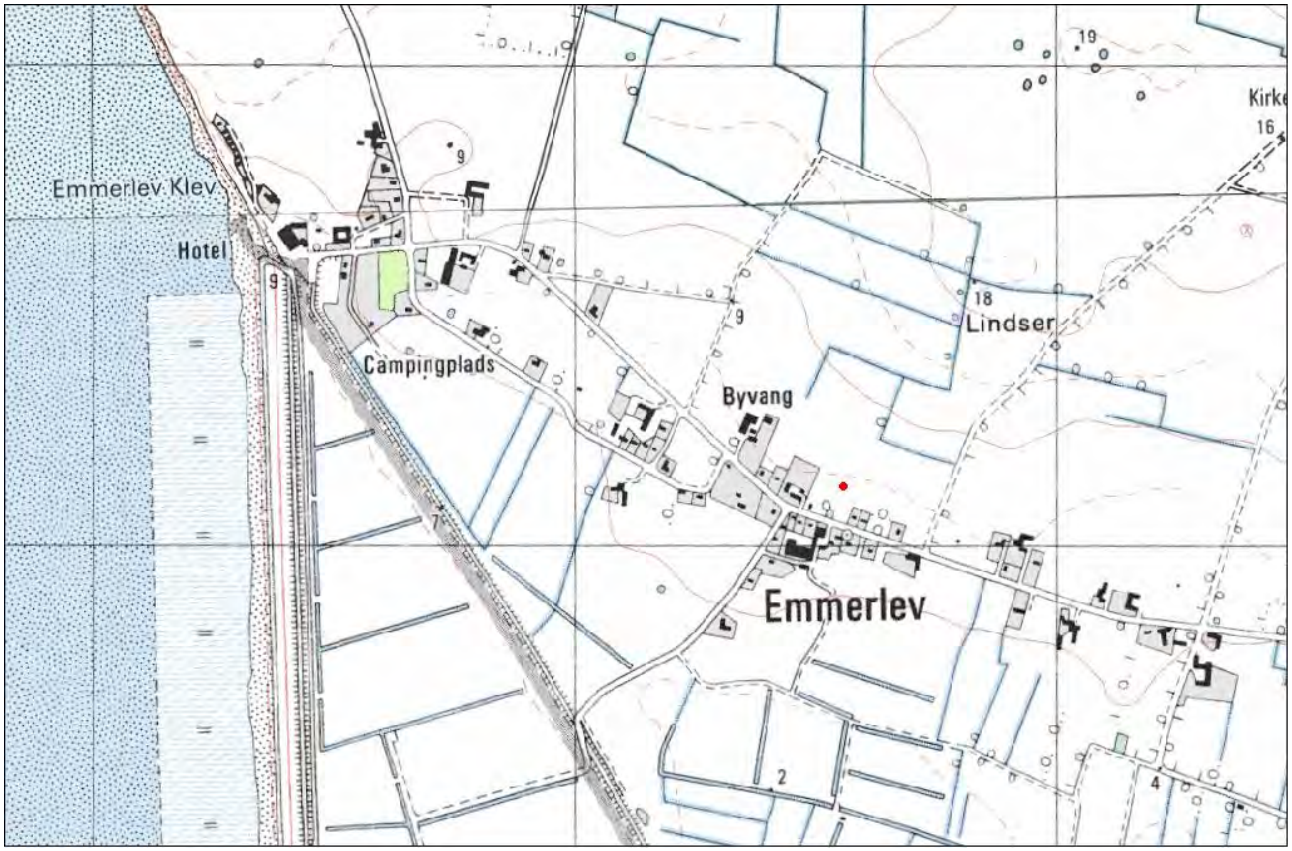
Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Emmerlev**
Nr.	129
Sted/topografi	Landsbyen Emmerlev
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik	Emmerlev er en langstrakt geestrandsbebyggelse på den sydlige kant af Hjerpsted Bakkeø med mange spredte småhuse og færre store gårde, som er bygget i egnens typiske byggeskik. Bebyggelsen Emmerlev nævnes første gang 1292, delvis udskiftet 1770, men ageren i 1774. Landsbyen, der er formet som vejby, ligger sydligst på Hjerpsted bakkeø, tidligere ud mod havet, men efter inddigningerne ned til marsken. Nord for vejen ligger Emmerlev gamle skole. Beboelseshuset, opført 1857, er fredet. I en nyere sidefløj er der i dag lejrskole. Søfart og fiskeri har spillet en stor rolle i Emmerlev. Fiskeriet foregik ved, at man med hestevogn kørte ud på vaden og satte garn ved ebbetid. Ved næste ebbe kunne man så hente fangsten ind på samme måde. I dag er der ingen spor efter fiskeriet og søfarten.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Flere af husene i Emmerlev er velbevarede, andre kraftigt ombyggede. Emmerlev er et godt eksempel på en traditionel bebyggelses samspil med et karakteristisk landskab.
Sårbarhed	Det oprindelige bymiljø trues af ombygninger/ forandringer af de enkelte ejendomme. En del af husene bruges som ferieboliger.
Kontekst	Emmerlev Klev, Højkro - Emmerlev Kirke, Højer, kystvejen Emmerlev – Hjerpsted.
Kilder	Lancewaddatabasen. Trap Danmark. Karen Vium Jensen: Bevaringsværdige bygninger i Højer Kommune, Daler, Emmerlev, Hjerpsted og Højer Landsogn, Århus 1975.

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

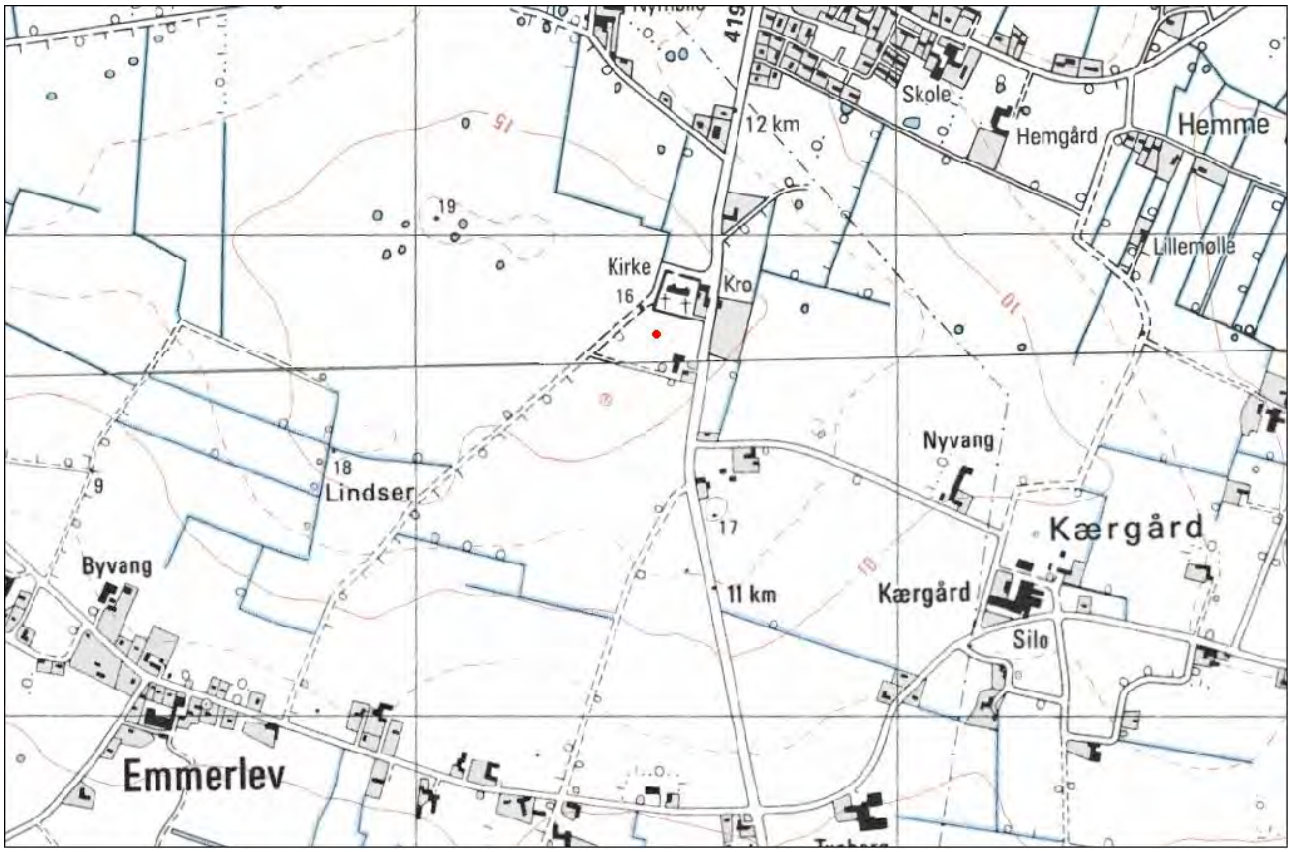
Kulturmiljø	**Højkro og Emmerlev Kirke**
Nr.	130
Sted/topografi	Højkro og Emmerlev Kirke beliggende syd for Sdr. Sejerslev
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer, Kirke og kirkeomgivelser
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik Arkitektur	Kulturmiljøet rummer den klassiske kombination af kirke og kro. Emmerlev Kirke ligger ganske for sig selv ved vejen mellem Sdr. Sejerslev og Emmerlev, dog med selskab af Højkroen, som er fra ca. 1780. Før i tiden var kirketårnet sømærke, og der er da også udsyn til Vadehavet. Kirkens skib er romansk og opført af granitkvadre og en smule tuf. Allerede i senromansk tid blev kirken forlænget mod øst med et smallere korparti. I alt findes fire gotiske tilbygninger. Tårn og trappehus er blytækket, mens sakristiet er tegldækket. De øvrige tilbygninger har skifertag. Fløjaltertavlen er fra før midten af 1400-tallet. Særlige træk er den usædvanlig høje alterkalk fra 1689 og granitdøbefonten, der formodentlig er romansk. Prædikestolen fra renæssancen (omkring 1600) er ligeledes bemærkelsesværdig. På kirkegården fandtes enkelte romanske gravsten og adskillige gravsten fra 1600-1700-tallet. Højkro: Den fredede, stråtækte krobygning med sprossevinduer er rigtig godt bevaret og man kan stadig se rejsestalden. Kroen fremstår som en typisk vestslesvigsk bondegård, der oprindeligt har været firlænget. På den østlige side af vejen er der bevaret et aftægtshus. Der har hørt omkring 100 tønder land til kroen. Kroens beliggenhed med vejtræer langs facaden, de fine detaljer, som kvist over indgangen og profileret træværk både ind- og udvendig, er med til at skabe et stemningsfuldt øjebliksbillede af tiden ca. 1780. Nyere fløj mod nord fra o. 1900 rummer salen.
Natur Kultur Landskab	
Bevaringstilstand	Kirkens bevaringstilstand er god. Kroen er smukt bevaret, og interiøret er enestående, præget af mange antikviteter fra egnen.
Sårbarhed	Ringe, så vidt vides for kirken, kroen er i familieeje.
Kontekst	Emmerlev, Sdr. Sejerslev, karakteristiske landsbyer

Kilder

Danmarks Kirker XXI.
Trap Danmark.
Lancewaddatabasen.
Kulturarvsstyrelsens oversigt over fredede bygninger.
Videofilm om Højkro, produceret af folkloristen Karsten Biering.

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

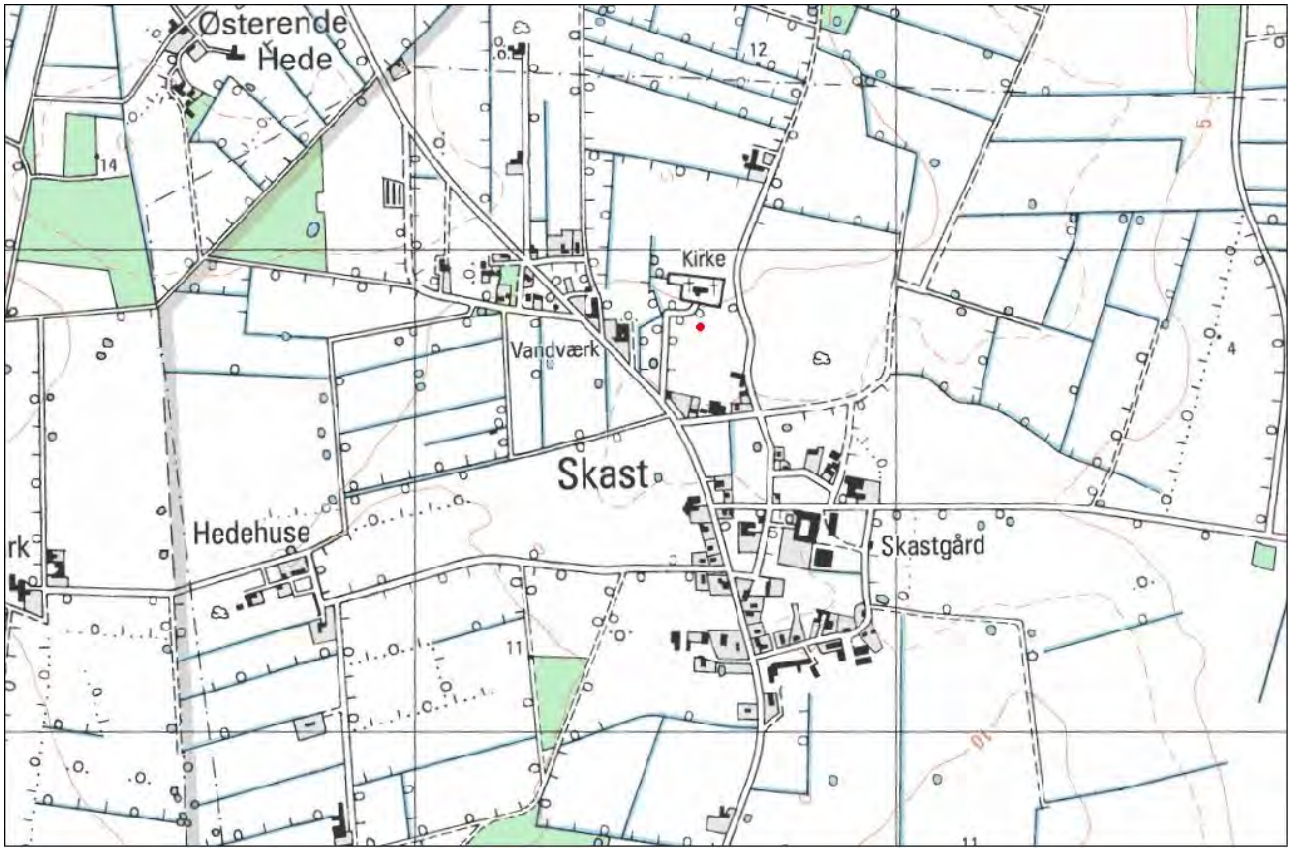
Kulturmiljø	**Skast Kirke og Skast Landsby**
Nummer	131
Sted/topografi	Skast Kirke og landsbyen Skast, Sønder Skast sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer, Kirker og kirkeomgivelser
Tid	Middelalder til i dag
Karakteristik	Fra øst ligger kirken synligt hævet over landskabet. Fra den anden side ses kirken næsten ikke, gemt af træer. Den er sandsynligvis opført i 1250, måske senere. Apsis er opført af rhinsk tuf og munkesten, mens soklen hovedsagelig er af granit. Rundt om kirken ses meget høje kampestensdiger. Undtagen tårnet er kirkens bygninger hvidtet. Skib, kor og apsis danner et stort kirkerum, hvilket er usædvanligt for middelalderkirker af den type. Tårnet har kun to stokværk, og det øverste kan kun nås over en stige. Alterbordet har et reliefskåret årstal 1619, og er sikkert fra samme værksted som alterbordsforsiden i Hjerpsted kirke fra 1622. Alterkalken er sammensat af tre dele, hvoraf foden er ældst og fra omkring 1500, skaftet fra 1600 og bægeret fra 1851. Landsbyen Skast nævnes først gang 1292, den er udskiftet 1773-75. Skast har et skelet af rektangulært anlagte byveje med et åbent mønster af gårde og huse, der omfatter de fleste ejendomme i sognet, idet de omliggende områder udgøres af bla. Skast Mose, der er et næsten folketomt område. Skast Mose har tidligere været benyttet til tørvegravning af sognets og nabosognenes (bla. Ballums) bønder. Mosen er i dag reguleret og afvandet; men en stor del er nu tilgroet. Skastgård er et 4-fløjet gårdanlæg, som oprindeligt er opført i 1606. Avlsbygningen er opført i 1800-tallets anden halvdel. Avlsbygningen har køreport med halvsøjler. Ved indkørslen ses bislagssten fra 1773. Stuehuset er opført i 1878. Der er opført meget store nye avlsbygninger øst for gården. Åsgård har et stuehus fra 1856; men gårdens historie går meget længere tilbage. Foran gården findes ledpæle i sandsten med inskription. Ledpælene stammer fra udskiftningen i 1773 og er endnu velbevarede.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Kirkens bevaringstilstand er god, hvorimod Skast landsby lider under, at flere af gårdenes avlsbygninger, heriblandt Skastgaard, er blevet meget ombyggede og udbyggede.

Sårbarhed For kirkens vedkommende ringe. Mht. landsbyen er sårbarheden stor.

Kontekst Bebyggelse.

Kilder Trap Danmark X.2.
Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Brøns**
Nr.	135
Sted/topografi	Brøns landsby og mølle
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	Jernalder – i dag
Karakteristik	Brøns landsby ligger på geesten nord for den lavning, hvori Brøns Å løber. Brøns har fra gammel tid været tingsted, og kirkens størrelse vidner om stedets betydning. Brøns kirke ligger direkte ved det gamle overgangssted ved Brøns Å. Det er en af Danmarks mest interessante tufstenkirker, der er ikke mindre end 48 m lang. Kirken er opført af to omgange: Først apsis og kor i 1200-1225, derefter skibet omkring 1250. En sekskantet tagrytter er fornyet 1651, men den hører formodentligt til det oprindelige kirkeanlæg. I dag står kirken hvidkalket og er tækket med blytag. Landsbyen nævnes første gang 1231, kæret udskiftet 1747, ager m.m. 1768-81, fælled og eng 1793. Landsbyen er beliggende ved et gammelt vade- eller brosted over Brøns å ved geestranden ned til marsken. Landsbyen har været et trafikalt betydningsfuldt sted, idet den ligger, hvor Ribe-Tøndervejen krydser en anden gammel vejlinie, som fra Gram fører frem til Vadehavet ud for Brøns. Byens ældste del ligger omkring kirken, her findes gode eksempler på vestslesvigsk byggeskik fra 17/1800-tallet. Bebyggelsens oprindelige struktur sløres af nyere parcelhusbyggeri. Den østlige ende af byen har stationsbypræg med mange typiske eksempler på byggeri fra o. 1900 (Jugendstiltræk). Den vestlige længdebane blev anlagt her i 1887. I byen står to mindesten for hhv. faldne slesvigere i træfningen i Brøns 22. januar 1849 og en sten rejst til minde om både genforeningen 1920 og befrielsen 1945. Lidt sydøst for byen ligger Brøns Mølle med mølledammen, der blev tørlagt 1871 og genetableret 1971 (forsøgsdambrug). Møllen nævnes første gang 1579; men der har formentlig været mølle på stedet længe før. De eksisterende bygninger er opført i begyndelsen af 1800-tallet og ombygget til det nuværende ydre i 1900-tallets begyndelse. Omkring 1930 blev de to møllehjul erstattet af turbiner, der dog i dag er væk. Møllebygningerne er grundmuret og med eternittag. Møller Lydik Jacobsen (1835 – 1927) var meget aktiv i forbindelse med egnens økonomiske liv, nationalt og kirkeligt arbejde. Han startede i 1881 et plantningsarbejde syd for møllen, i dag Brøns skov.
Natur Kultur	

Landskab

Arkitektur — Den ”gamle præstegård” er en smuk hvidkalket bygning markant beliggende ved ådalen. Huset er stråtækt og i typisk vestslesvigsk byggestil. Den ”nye præstegård” beliggende på østsiden af Ribe Landevej er i Bedre Byggeskik. Meget velbevaret.

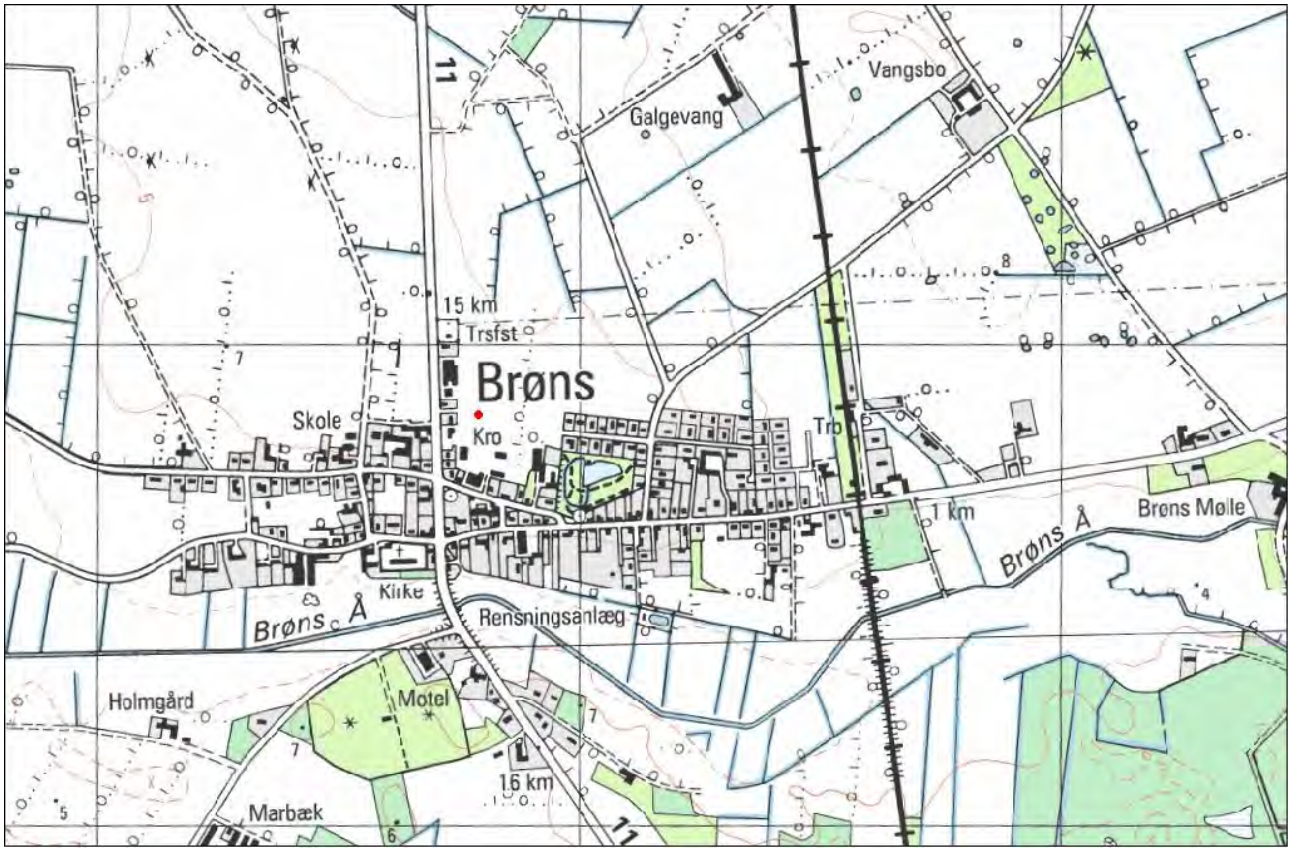
Bevaringstilstand — Kirken er meget velbevaret, bystrukturen meget blandet

Sårbarhed — Kirkens sårbarhed ringe. Den voldsomme trafik på A 11 præger landsbyen

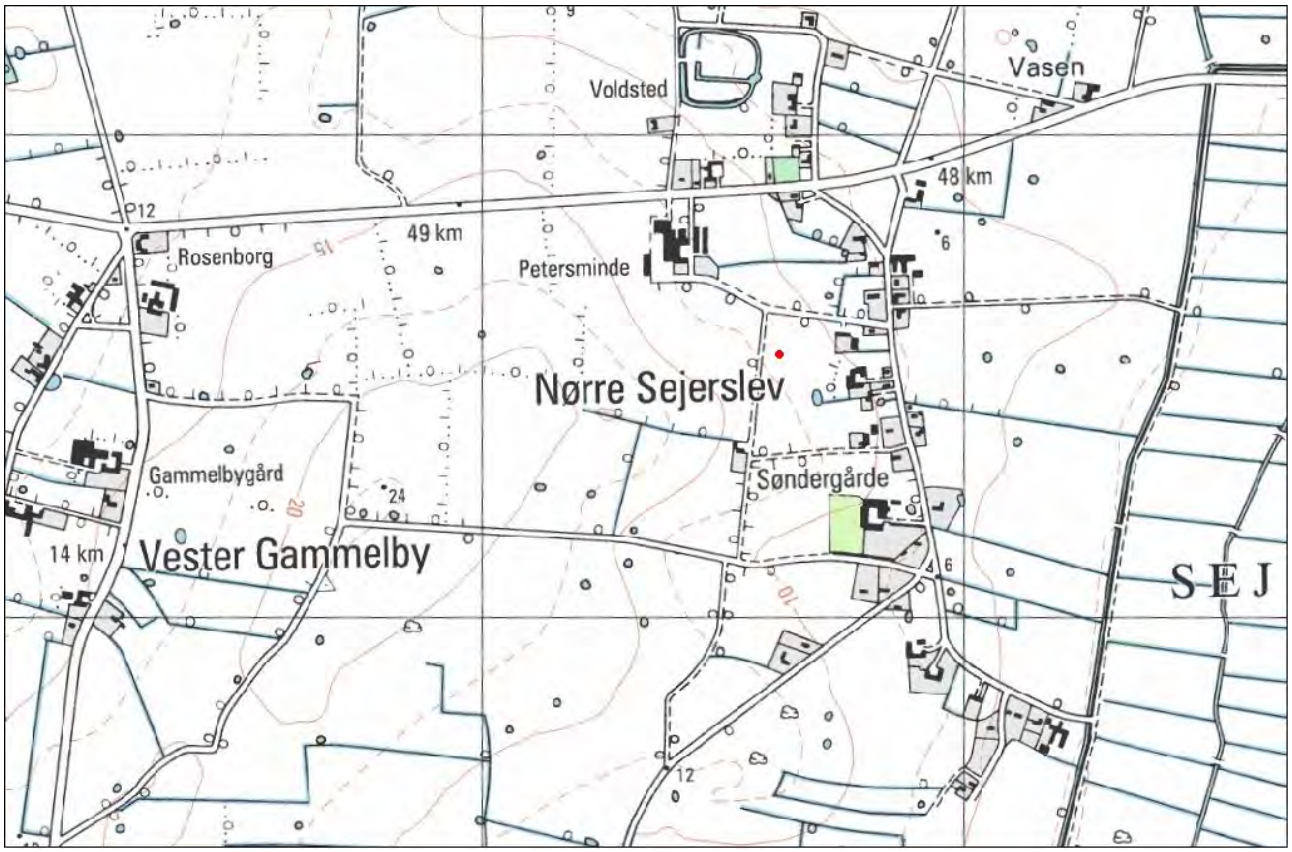
Kontekst — Kærmark husmandskoloni, Rejsbydiget, Astrup, karakteristiske landsbyer

Kilder — Danmarks Kirker XXI.
Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.
Lancewaddatabasen.
Trap Danmark.
H.E.Sørensen: Vadehavet og Vesteregnen

Historiske kort — Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

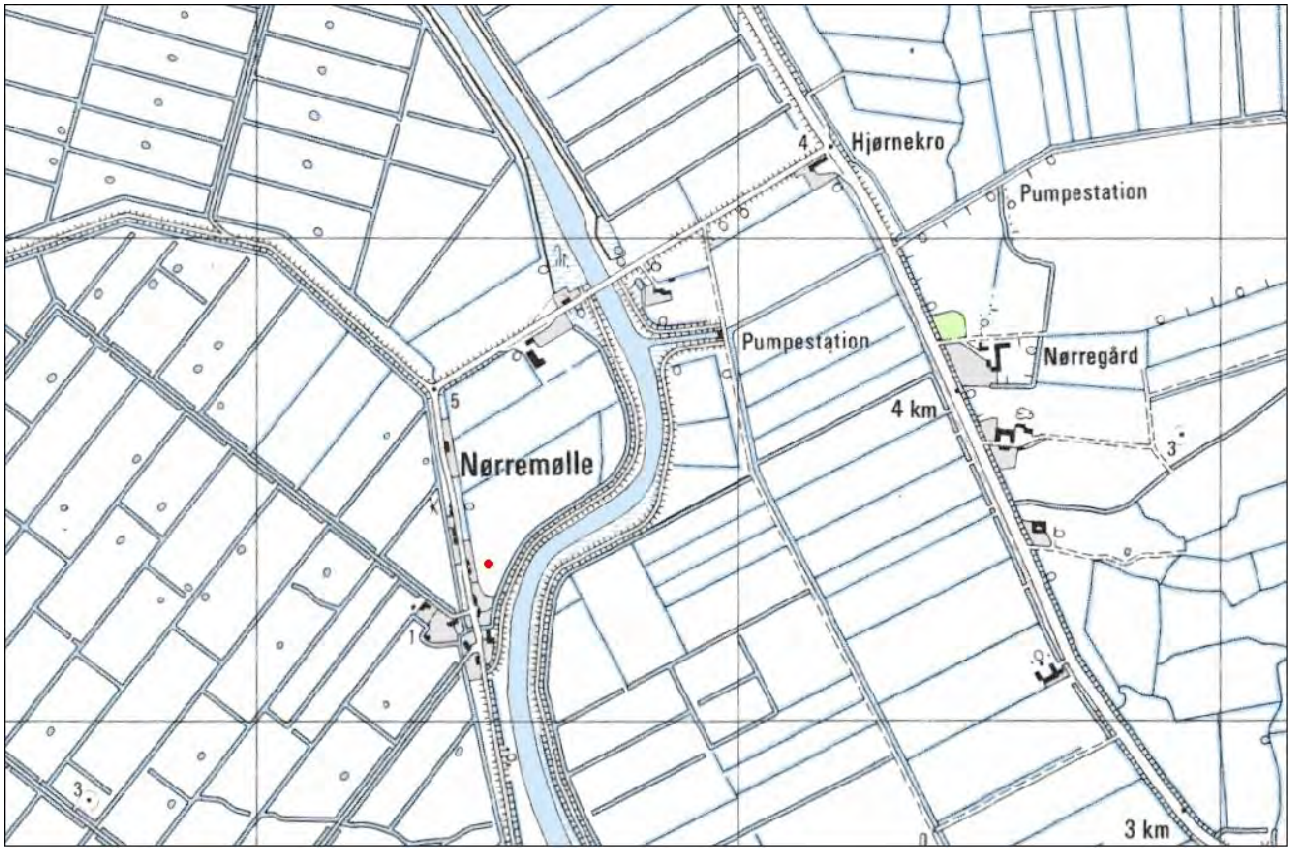
Kulturmiljø	**Nørre Sejerslev, Vrågård, Sønder Sejerslev**
Nr.	146
Sted/topografi	Landsbyerne Nørre Sejerslev, Vrågård og Sønder Sejerslev er beliggende langs Sejerslevvej fra landevejen Hjerpsted – Visby til Ballumvej i Sønder Sejerslev og videre på vestsiden af landevejen Højer - Hjerpsted.
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik	De tre sammenhængende landsbyer udgør en tydelig randbebyggelse mellem Hjerpsted Bakkeø, ageren, og Sejersbæk Kog, engen, i et område hvor studeopdræt og salg sydpå af stude var den væsentlige indtægtskilde. Der er mange velbevarede huse i vestslesvigsk byggestil. En del har formentlig været beboet af kniplepiger. Desuden er der flere gårde med stor stald og hølade. Byrækken har indeholdt fem smedjer. Nørre Sejerslev nævnes første gang 1652, udskiftet 1777, heden mm. dog først i 1806. Sdr. Sejerslev nævnes første gang 1292, engene udskiftes 1762 og 1773, heden 1774 og ageren 1775. I Sønder Sejerslev er der flere bygninger fra o. 1900 (præstegård, skole, forsamlingshus, samt Hemmegård med Jugendstiltræk).
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Der er mange velbevarede huse og gårde, men også en del der er blevet skalmurede, pudsede eller har fået forandret tag eller vinduer.
Sårbarhed	Moderne landbrugsbygninger vil ødelægge helhedsindtrykket.
Kontekst	Højkro, Kogsbøl, Trøjborg.
Kilder	Sønderjyllands Amt 85. Trap Danmark. Karen Vium Jensen: Bevaringsværdige bygninger i Højer Kommune, Daler, Emmerlev, Hjerpsted og Højer Landsogn, Århus 1975.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort Tyske kort Lave Målebordsblade 4 cm-kort

Voldsted
Vasen
48 km
12
49 km
Rosenborg
Petersminde
6
Nørre Sejerslev
Gammelbygård
24
Søndergårde
14 km
Vester Gammelby
6
S E J
12

Kulturmiljø	**Nørremølle**
Nummer	154
Sted/topografi	Nørremølle landsby
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	1692 – i dag
Karakteristik	Landsbyen Nørremølle ligger på diget lige vest for Vidåen mellem Gammel Frederikskog (inddiget 1692) og Rudbøl Kog (inddiget 1715). I dag består bebyggelsen af en ret homogen række af gårde og huse. Selve Nørre Mølle blev opført tæt ved den gamle kogssluse 1738-39, den omtales som den ældste hollandske vindmølle i Vestslesvig. Det var en grynmølle, og grynene sejledes herfra til Højer ad Vidåen og udskibedes til bl.a. Norge. Møllen blev nedlagt 1856 og flyttet til Højer (i dag Højer Mølle- og Marskmuseum), møllegården var gæstgiveri til ca. 1950. Nord for Nørremølle ligger et grænsegendarmhus på nordsiden af diget mellem Ny Frederikskog og Rudbøl Kog. Øst for Nørremølle ligger ved Vidåen en pumpestation, som er opført ved afvandingen i 1926. Pumpestationen hæver vandet fra afvandingssystemet i Rudbøl Kog, Højer Kog og en del af Møgeltønder Kog op i Vidåen. Øst for Nørremølle, på diget mellem Højer og Rudbøl, ligger Hjørnekroen som fra gammel tid har været rammen om egnens fester og møder.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	God.
Sårbarhed	Ringe pt.
Kontekst	Rudbøl, Højer, diger
Kilder	Trap Danmark. Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning. Sønderjysk Månedsskrift 1958, p.278. Claus Rolfs: Højer Sogn og flække.

Historiske kort

Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

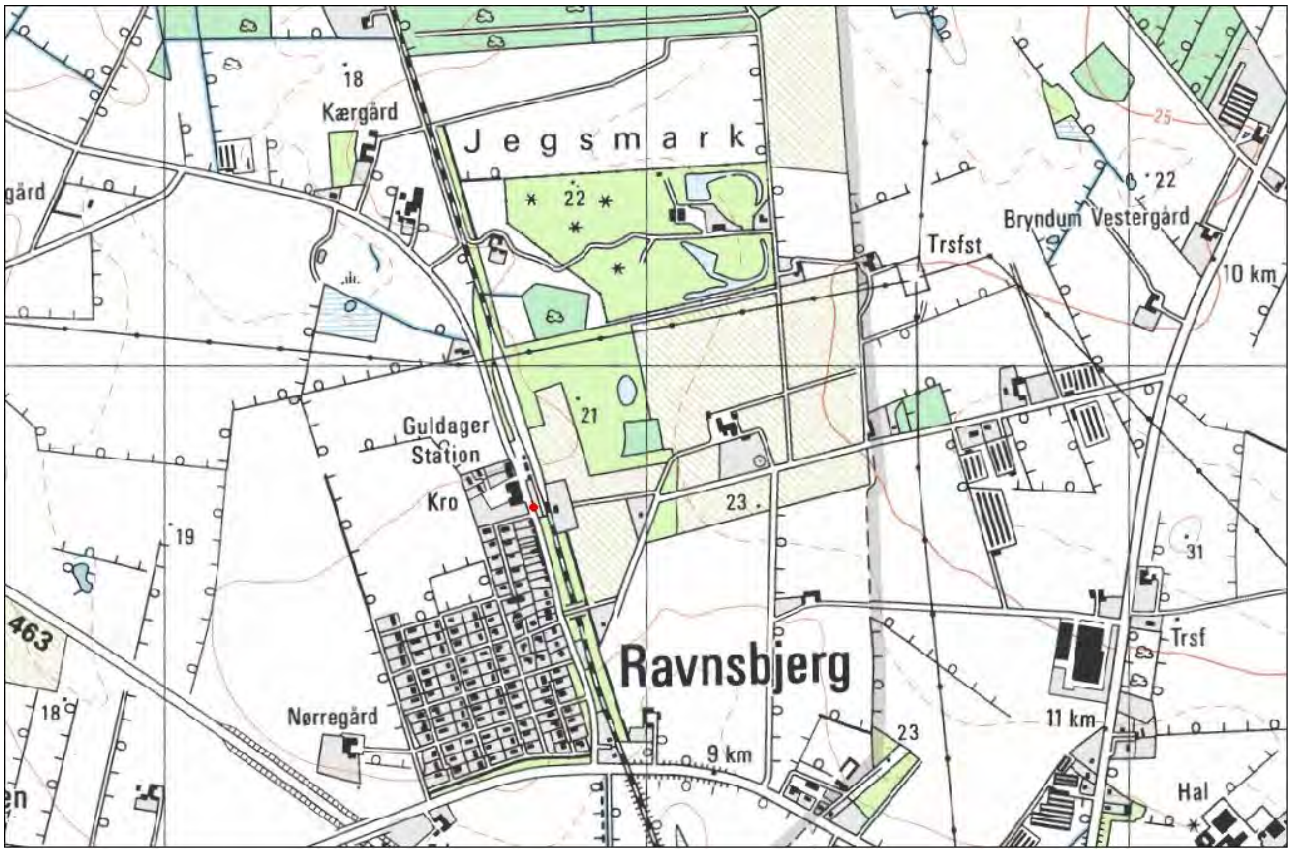
3.6.2 Bydannelse

27. Guldager Stationsby
34. Esbjerg, gridplan og udvikling
35. Esbjerg Torv og centrum
37. Finnebyen, Esbjerg
38. Kirkegadekvarteret Esbjerg
39. Sygehuskvarteret, Esbjerg
40. Parkvej, Esbjerg
69. Ribe middelalderbyplan
74. Kurveholmen og Kongensgadekvarteret, Ribe
75. Tangekvarteret, Ribe
91. Skærbæk Stationsby
107. Højer
117. Leos Allé, Strucks Allé, Dragonvej, Ribe Landevej, Tønder

Roager
Fårmandsberg
Arnum
Gels Å
Åbøl
Rejsby
Frifelt
Gånsager
Brøns
Juvre Dyb
Juvre
20
RØMØ
Lakolk
Kongsmark
Havneby
VADEHAVET
Listerdyb
50m
List
32
Süderheidetal
Kampen
52
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Skærbæk
Arrild
Toftlund
Agerskov
Branderup
Mjolden
Døstrup
Vongshøj
62
Husum-Ballum
Brede Å
Løgumgårde
Løgumkloster
Bedsted
14
Skast
Bredebro
Borg
Hjerpsted
Sølsted
Visby
Østerhøjst
Emmerlev
Daler
Abild
Højer
Møgeltønder
TØNDER
Jejsing
Rørkær
Sæd
Burkal
Rens
Pebersmark
Rudbøl
Aventoft
Rødenæs
3
Neukirchen
Vidå
Byder
11
25
8
175
179
449
419
401
429
435
443

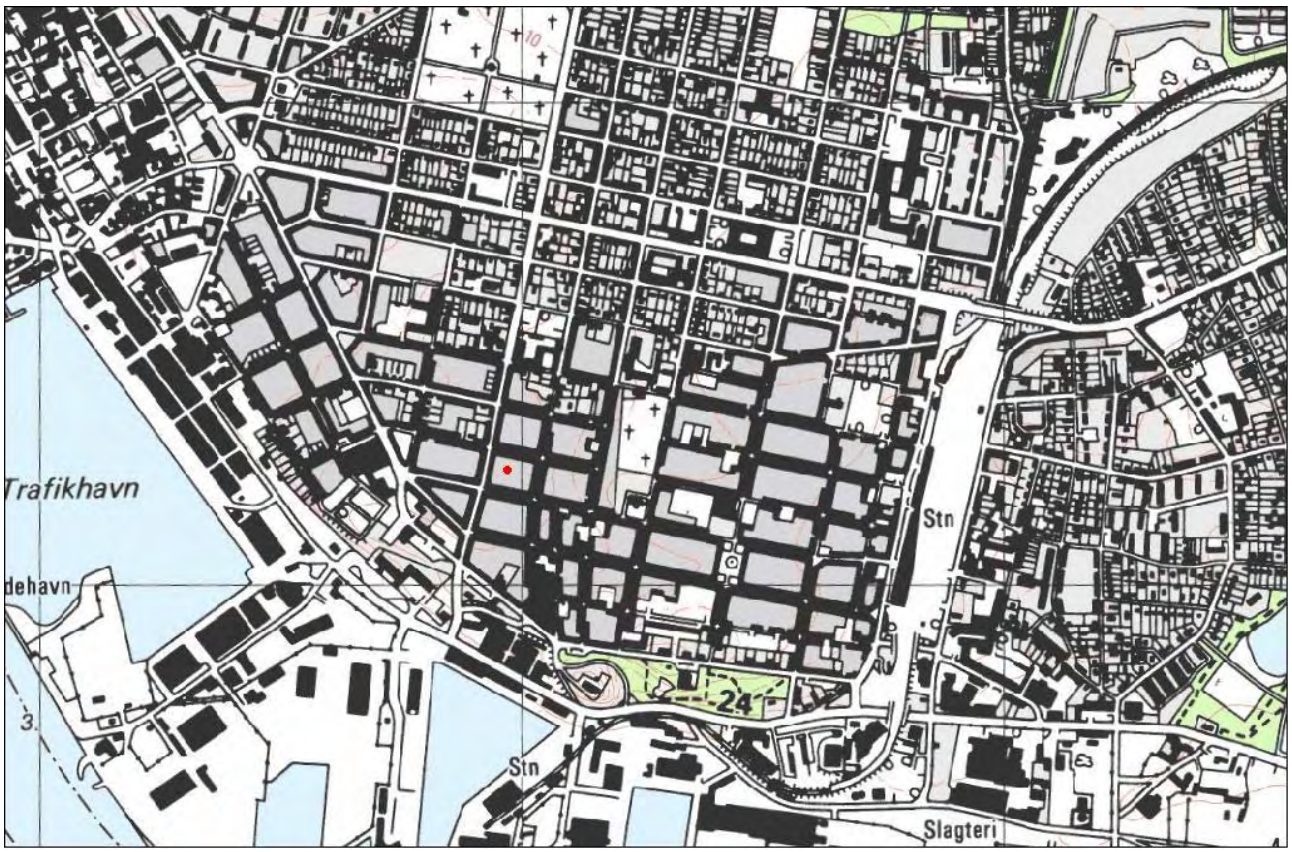
Kulturmiljø	**Guldager Stationsby**
Nr.	27
Sted/Topografi	Guldager Stationsby, Guldager sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Bydannelse
Emne	Stationsbyer
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Lille stationsby anlagt på bar mark på vestjyske længdebane 1874. På grund af Esbjergs nærhed og opkomsten af Guldager Kirkeby standsede dens vækst omkring 1914, og den blev aldrig til mere. "Gaden" bestod før i tiden af station, købmandshandel (nedlagt), Guldager Kro og en lille række håndværker- og aftægtshuse. Først i nyeste tid er der kommet parcelhuskvarterer vest for byen.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Banegårdsanlægget er fredet som tidstypisk repræsentant for den type landstationer. Kroen er stærkt ombygget og udvidet, krohaven bevaret, købmandshandlen bruges til beboelse, også en del af småhusene er ombyggede. Helheden er dog bevaringsværdig som godt eksempel på en elementær stationsby. Opmålt af Esbjerg Museum i 1981. Ikke undersøgt nærmere under projekt Vestjyske Stationsbyer.
Sårbarhed	Helheden erklæret bevaringsværdig i Kommuneatlas og Landbygninger i Esbjerg Kommune. Banegårdsanlægget fredet.
Kontekst	Infrastruktur
Kilder	Kommuneatlas Esbjerg. Landbygninger i Esbjerg Kommune. Opmåling af huse langs "gaden", ESM j.nr. 797.
Historiske kort	4 cm kort.

18
Kærgård
Jegsmark
22
Bryndum Vestergård
Trsfst
10 km
21
Guldager
Station
Kro
23
19
31
463
Ravnsbjerg
Trsf
18
Nørregård
9 km
11 km
23
Hal

Kulturmiljø	**Esbjerg Gridplan**
Nr.	34
Sted/Topografi	Esbjerg by
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Bydannelse
Emne	Købstæder
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Da man påbegyndte havnebyggeriet ved Esbjerg, var det ikke planlagt, at der skulle vokse en by op. Den første bebyggelse blev derfor af midlertidig karakter, uden en byplanlægning. Man indså imidlertid behovet for en egentlig byplan, og landinspektør H. Wilkens blev udvalgt til opgaven. Hans byplan fra 1870 kom til at danne den første ramme om byen, og den blev skabt ud fra et klassisk byplanprincip med rektangulære karréer i et retvinklet gadenet (et gridnet). Markveje, skel og de plovfurer, som markerede afgrænsningen af havnearealet, dannede den første ramme om byen. Byens torv blev placeret omtrent lige langt fra byens to hovedfunktioner: Havn og jernbane, som var planlagt før byplanen. Byplanen blev revideret efter samme system i 1878, 1887 og 1896. Byens indbyggertal steg eksplosivt i løbet af 1890'erne, og udviklingen fik byplanlæggerne til at dimensionere de fremtidige byplaner til 100.000 indbyggere, hvilket ikke er nået endnu. I 1924 udarbejdede stadsingeniør Harald Nonboe en ny byplan, præget af tidens nyklassicisme med geometriske gadeanlæg omkring centrale pladser. Det var en meget ambitiøs plan, hvor han forsøgte at bryde det retvinklede gadenet med skrågader og centralplader, men store dele af planen blev ikke gennemført. Esbjergs gridnet er sammen med forbillederne Fredericia og dele af det indre København et enestående eksempel i dansk byplanlægning.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Byplanen er stadig synlig i bybilledet, og der tages hensyn til den i nuværende og fremtidig planlægning.
Sårbarhed	Ikke sårbar. Nye planer for byens forstadskvarterer med mere organiske byplansformer er mønstre på forskellige tiders byplansideer.
Kontekst	Infrastruktur, byplan, kvartersdannelse, havn, jernbane, stationsby. (Fredericia byplan, Det indre Københavns byplan).

Kilder Kommuneatlas Esbjerg, 1992.

Historiske kort Wilkens plan 1870.
4 cm kort.

Kulturmiljø	**Esbjergs torv og centrum**
Nr.	35
Sted/Topografi	Esbjerg by
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Bydannelse
Emne	Købstæder
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Staten vedtog i 1868 loven om anlæggelsen af Esbjerg Havn. Da havnen var færdiganlagt i 1874, begyndte byen at vokse, især perioden 1890-1900 var præget af en hektisk byggeaktivitet. Esbjerg fik sin første byplan i 1870 (se nr. 34), karakteristisk ved sine lige gader og firkantede karreer, kaldet Gridplanen. De første bygninger var små og simple, men efterhånden, som byen voksede, slog dette også igennem i byggestilen, hvor arkitekturen kom i fokus. En blandingsarkitektur inspireret af udenlandske strømninger, som benævnes historicisme, blev dominerende i byens centrum. I hele den indre bydel ses der karakteristisk historistiske huse til forskellige formål: hele boligkarreer, kommunale institutioner og private erhvervsbygninger. Torvet med forskellige stilhistoriske bygningsudtryk samt Kongensgade – byens hovedgade og nu gågade, er repræsentative for perioden omkring århundredskiftet. Kongensgade, Torvet og en del af Torvegade er anlagt efter H. Wilkens byplan fra 1870. Kongensgade havde længe karakter som landevej. Bygningerne i Kongensgade var oprindelig enkle enetageshuse med bolig og butik eller andet erhverv. Omkring 1890'erne blev bebyggelsen til egentlige byhuse i flere etager og pompøs arkitektur. Der ligger mange bevaringsværdige bygninger i gaden, men det er især den sammenhæng de indgår i, der er interessant. Torvet fik i 1895 brostensbelægning, senere blev det asfaltbelagt, men i 1994 blev det omdannet til bilfrit torv med ny belægning med sten lagt som et grid-mønster. Torvet indeholder nogle af byens mest markante bygninger, de fleste fra perioden 1890-1900. Posthuset, opført 1907-08 er den sidste af de ældste huse på torvet. Dette hus, samt Danske Bank, Ting- og Arresthuset samt Torvet 19 er fredede. Bankbygningen er tegnet af C.H. Clausen og er fra 1896. Formsproget er middelalderligt og toscansk inspireret. Torvet 20, Esbjerg Posthus er tegnet af arkitekt Ulrik Plesner i 1907, i dansk murstensgotik, dekorationen af husets indre er udført af Thorvald Bindesbøll. Ting- og Arresthuset, Skolegade 33, er tegnet af arkitekt H.C. Amberg og opført i 1892 med gotisk inspireret udtryk.

Natur

Kultur
Landskab
Arkitektur

Posthuset er opført i røde mursten og har et stort rødt tegltag. Vinduerne er hvidmalede og småsprossede. Den Danske Bank ved siden af er også opført i røde sten i italiensk palæstil, hvor man ikke i så stort omfang fornemmer bygningens tag. Huset præges meget af de mørke spidsbuede vinduer og bygningens kamtakker. Ting- og Arresthuset er opført i røde sten, har skiffertag og præges i facaden ud mod Torvet af et stort hjørnetårn i 3 etager. Arkitekturen er tyskinspireret. Vinduerne er hvidmalede og småsprossede. På østsiden af Torvet ligger "Stadt Hamburg", som blev opført i 1890 og indrettet som hotel. I dag anvendes huset til restauration. Bygningen, der er fredet, er malet og har joniske pilastre m.v. omkring det centrale indgangsparti. Omkring Torvet ligger der i øvrigt en række huse med varierende kvaliteter. Torvet 16 blev opført i 1896 med store sideressalitter med altaner. Huset er malet i en lys sandfarve. Tilsammen udgør de nævnte bygninger en af Esbjergs mest værdifulde arkitektoniske helheder.

Bevaringstilstand

Torvets ældre bygninger er fredede og mange bevaringsværdige bygninger i Kongensgade søges bevaret. Der ses i dag mere opmærksomhed mod at underlægge sig den oprindelige arkitektur i flere butiksfacader.

Sårbarhed

Helheden er ikke truet p.t.

Kontekst

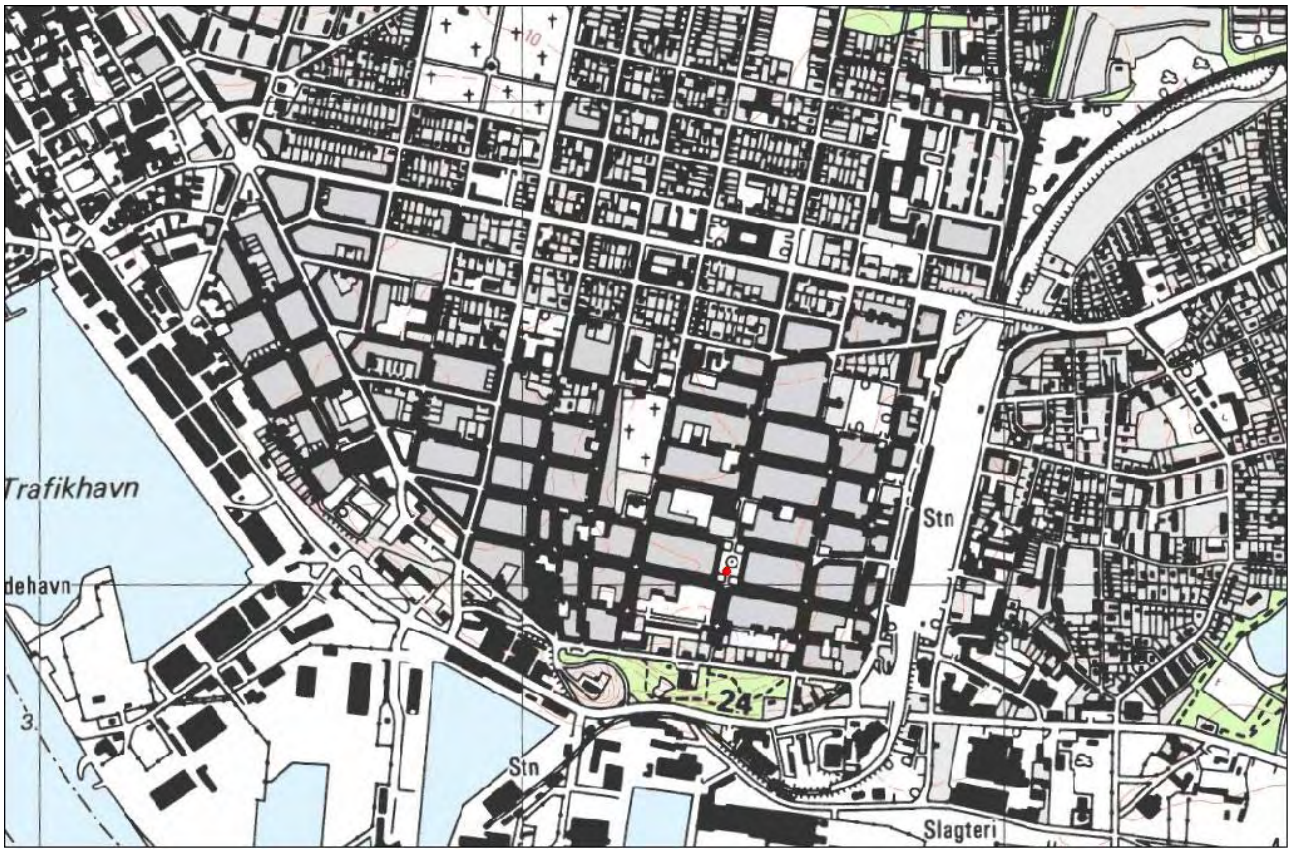
Bydannelse, bycentre, historicisme, arkitektur.

Kilder

Kommuneatlas Esbjerg, 1992.
Arkitekturguide Esbjerg, Esbjerg Byfond, 1995.

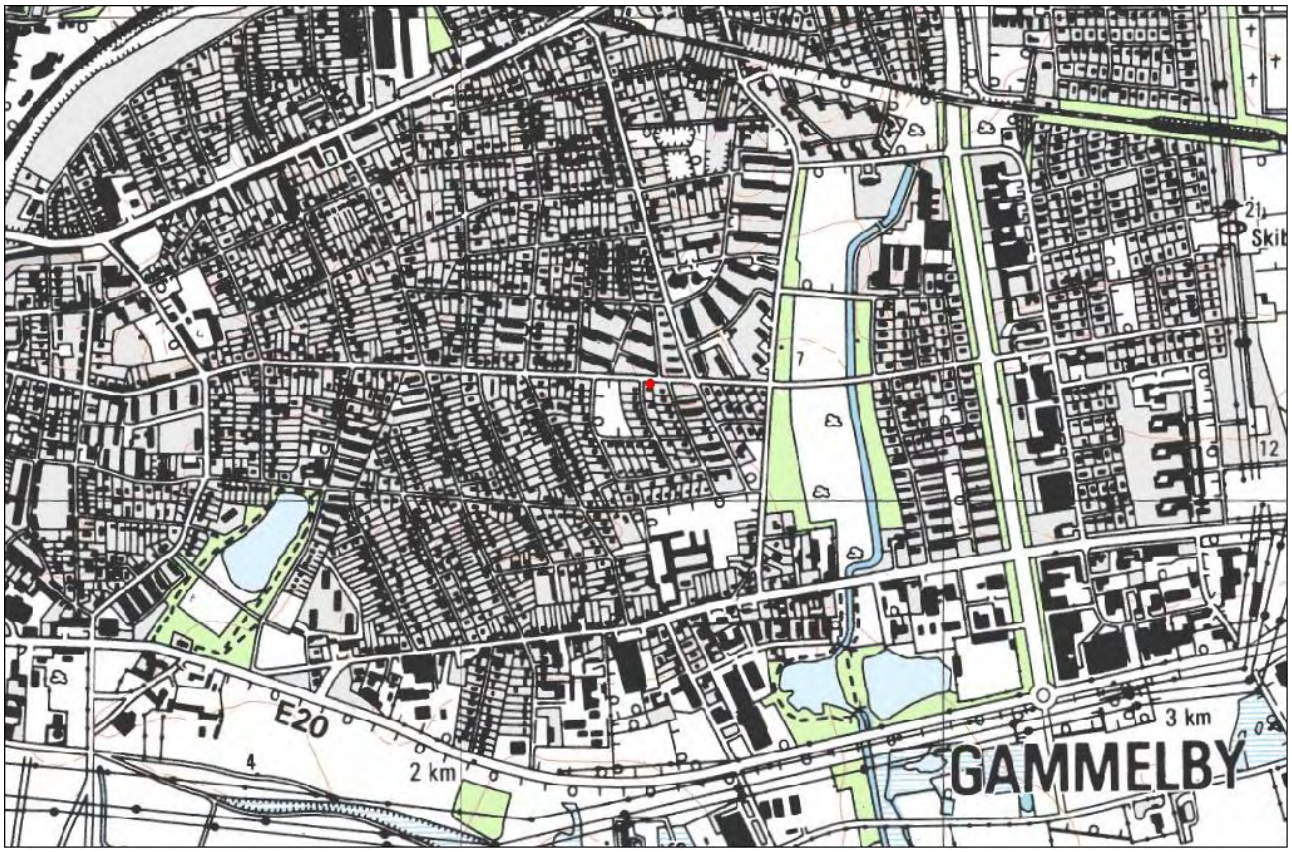
Historiske kort

Lave målebordsblade
4 cm kort.

Trafikhavn
dehavn
Stn
24
Stn
Slagteri

Kulturmiljø	**Finnebyen, Esbjerg**
Nr.	37
Sted/Topografi	Finnebyen, Esbjerg
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Bydannelse
Emne	Villakvarterer o. 1900
Tid	1945-1952
Karakteristik	I årene før 1945 havde Esbjerg Kommune opkøbt ubebyggede arealer mellem Jerne og Gammelby. Professor Steen Eiler Rasmussen blev bedt om at detailprojektere arealerne. Det blev vedtaget at bygge 26 parcelhuse og i alt 50 finske træhuse. Begge byggerier var beregnet til børnerige familier og skulle bygges så billigt som muligt. De finske træhuse blev i årene 1945-50 bygget i byer over hele landet som resultat af en handelsaftale. Husene var produceret af PUUTALO OY, en sammenslutning af finske savværker. Efterkrigstidens mangel på byggematerialer betød, at man måtte tænke kreativt for at skaffe materialerne. Den lokale tilsynsførende var ark. Jens Sottrup-Jensen og A. Munch-Petersen. Husene kunne fås i 8 typer, hvoraf de to; Ditte på 56 m2 og Bente på 70 m2 blev valgt til Esbjergbebyggelsen. Det blev vedtaget af udleje husene, da målgruppen havde for dårlig økonomi til at købe. Vejene blev navngivet efter Esbjergs venskabsbyer. Steen Eiler Rasmussens sans for en venlig og intim bebyggelsesplan kan opleves i “Finnebyen”, hvor vejene er smalle og krumme, med fælles grønning og træhuse, holdt i klare farver. Finnebyen er et af byens smukkeste kvarterer og et resultat af Steen Eiler Rasmussens tanker om en smuk havneby.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Husene, 50 i alt, er delt i 2 typer: ”Ditte” og ”Bente”. Husene er meget velproportionerede og fremstår i ”nordiske træhusfarver”. Tagene er belagt med tegl. Området er omfattet af en bevarende lokalplan.
Bevaringstilstand	Kendes ikke p.t., formodes god.
Sårbarhed	Ændring af bebyggelsens helhedskarakter kan ødelægge indtrykket og den overordnede idé.
Kontekst	Østerbyen, kvartersdannelse, byplanlægning, haveby, byudvikling, forstæder.
Kilder	Peter Dragsbo: Forstæder i Esbjerg 1900-1960.

Historiske kort Forstæder i Esbjerg 1900-1960, p. 84 og p. 85.
4 cm kort.

Kulturmiljø	**Kirkegadekvarteret Esbjerg**
Nr.	38
Sted/Topografi	Kirkegade og omgivende kvarter, Esbjerg
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Bydannelse
Emne	Villakvarterer o. 1900
Tid	1880'erne til i dag
Karakteristik	Kirkegade er en af byens meget grønne gader, der ligger parallelt med den gl. kirkegård, anlagt 1884. Det specielle ved Kirkegade er, at den blev bebygget fra begge ender og først i 1950 mødtes bebyggelsen. Kirkegade rummer nogle fine villaer der ligger langs kirkegården som mindre palæer. På grund af kirkegården kan villaerne ses på afstand, hvilket giver et flot bybillede. Bygninger med skønvirkedetaljer tegnet af hhv. C.H. Clausen og J. Lund Christensen markerer sig i rækken af huse. På kirkegårdens højeste punkt, i sydlig retning mod havnen, ligger Vor Frelsers Kirke (1887) tegnet af ark. Axel Møller og ark. Schiøtz. Kirken er den første bykirke i Esbjerg, opført i nyromansk stil med røde teglsten med bælter af grå sten. I 1896 blev kirken udvidet til en korskirke, oprindelig havde den apsis, kor, skib og tårn. Kirken står i rå mur og er tækket med skifer. Pladsen, hvor kirken ligger er belagt med brosten. Nord for pladsen ligger kirkegården, nu omdannet til park, med en del bevarede gravminder og græs og træer. Kirkegårdsfunktionen ophørte i 1941 og blev herefter forlænget 5 år ad gangen, således at ægtefæller kunne begraves sammen. Sidste kistebegravelse fandt sted i 1971 og sidste urnenedsættelse i 1984. Overfor kirken ses C. H. Clausens missionshus Bethania (1906), som afløste en tidligere bygning. Mod nord ligger C.H. Clausens elværk (1907) som i dag er restaureret og genanvendt til husning af Vestjysk Musikkonservatorium. Sct. Josephs Hospital ligger for enden af kirkegården mod nord og blev oprindelig bygget til 64 senge i 1904, opført på privat initiativ af den katolske orden Sct. Joseph. Siden er hospitalet blevet udbygget flere gange. Samtidig opførte man en mindre katolsk kirke, og året efter åbnede man den katolske skole Sct. Nikolai. Ved krydset Kirkegade-Nørregade ses det lille kapel Nørregade nr. 61 i gotisk formsprog, opført som kapel og skole for Ansgarius Stiftelsen i Esbjerg i 1923 efter tegninger af arkitekt O. Berg. En katolsk kirke blev opført mod nord i Kirkegade, Sct. Nikolai Kirke i 1965, og arkitekten var Johan Otto von Spreckelsen. Kirkebygningen er markant og tidstypisk anlæg, der også omfatter præstebolig. Kirkerummet er udformet som en stor enkelt kube bygget i gasbeton. Fortsættes mod nord ad Kirkegade ses Lærernes Byggeforenings meget smukke huse med forhaver mod gaden (kaldet "Klogerup" i folkemund),

tegnet af N. Chr. Nielsen. Mod Rolfsgade, mod nord, ses et harmonisk dobbeltforløb med fine villaer fra 1920-40.

Natur

De store bøgetræer langs kirkegården udgør en smuk helhed og bør sikres som et grønt element. Træerne står i vejarealet og hører som sådan ikke med til kirkegården, men de er med til at udgøre rammen omkring den. Ligeledes bør kirkegården medtages, da den i kommuneplanen kun har status som offentlig grønt område og i øvrigt ikke er sikret via lokalplaner eller anden lovgivning.

Kultur

Kirkegården fungerer i dag som park. Kirkegården rummer en del gravsten udvalgt af Nationalmuseet og Esbjerg Byhistoriske Arkiv. Stenene fortæller historien om Esbjergs grundlæggere og er derfor vigtige for beskrivelsen af byens tilblivelse. Gravstenene er kommunal ejendom og står så længe, de kan, men fjernes, når deres tilstand bliver for ringe, eller de ødelægges af hærværk.

Landskab

Arkitektur

Kirkegade har en varieret arkitektur, men er primært præget af historicismen og skønvirke. Centralt – inde ved Kongensgade – er husene placerede i traditionelle karrébebyggelser. Et enkelt hus, Kirkegade 18-20, er meget stort, 4-5 etager og for Esbjerg usædvanligt langt. Huset er pudset, har rødt tegltag og store småsprossede vinduer. Bygningen er opført i ”palæstil”. Vor Frelsers Kirke er en rødstenskirke med skiffertag og mange murstensdekorationer. Missionshuset Bethania er også en rødstensbygning med meget fine murstensdekorationer – især på gavlen der vender ud mod Kirkegade og Vor Frelsers Kirke.
Langs Kirkegade ligger en række fine og store villaer, som i dag i stor udstrækning bruges til erhverv. Husene er i varieret arkitektur, men gennemgående præger det ”palæstilen” kvarteret. Kirkegade 51 er tegnet af arkitekt C. H. Clausen og opført i en ”dansk national romantisk stil”. Rødt murværk, hvide småsprossede vinduer og mansardtag med teglsten. Johan Otto von Spreckelsens katolske kirke, Sct. Nikolai Kirke er opført i gasbeton som en stor firkantet kube. Et markant bygningsværk, som præger sine omgivelser selvom kirken er fremmed i sin særlige funktionalistiske hvidmalede stil. Ved siden af kirken ligger en række huse i Kirkegade, som Lærernes Byggeforening opførte i 1907. Husene er i ”palæstil”, de fleste er malede, men enkelte fremstår i blankt murværk. Kirkegade er en enestående gade med en sammenhængende karakter i de tidstypiske huse.

Bevaringstilstand

Kirkegade er i Esbjerg Kommuneatlas markeret med mange bevaringsværdige huse og bygninger - vurderet til både høj og middel bevaringsværdi. Gadens elementer, kirkegården og de mange meget bevaringsværdige bygninger og boliger danner tilsammen en flot helhed, der veksler mellem åbent parkareal (kirkegården) og grønne forhaver og fine villaer, en helhed som skal søges at bevares.

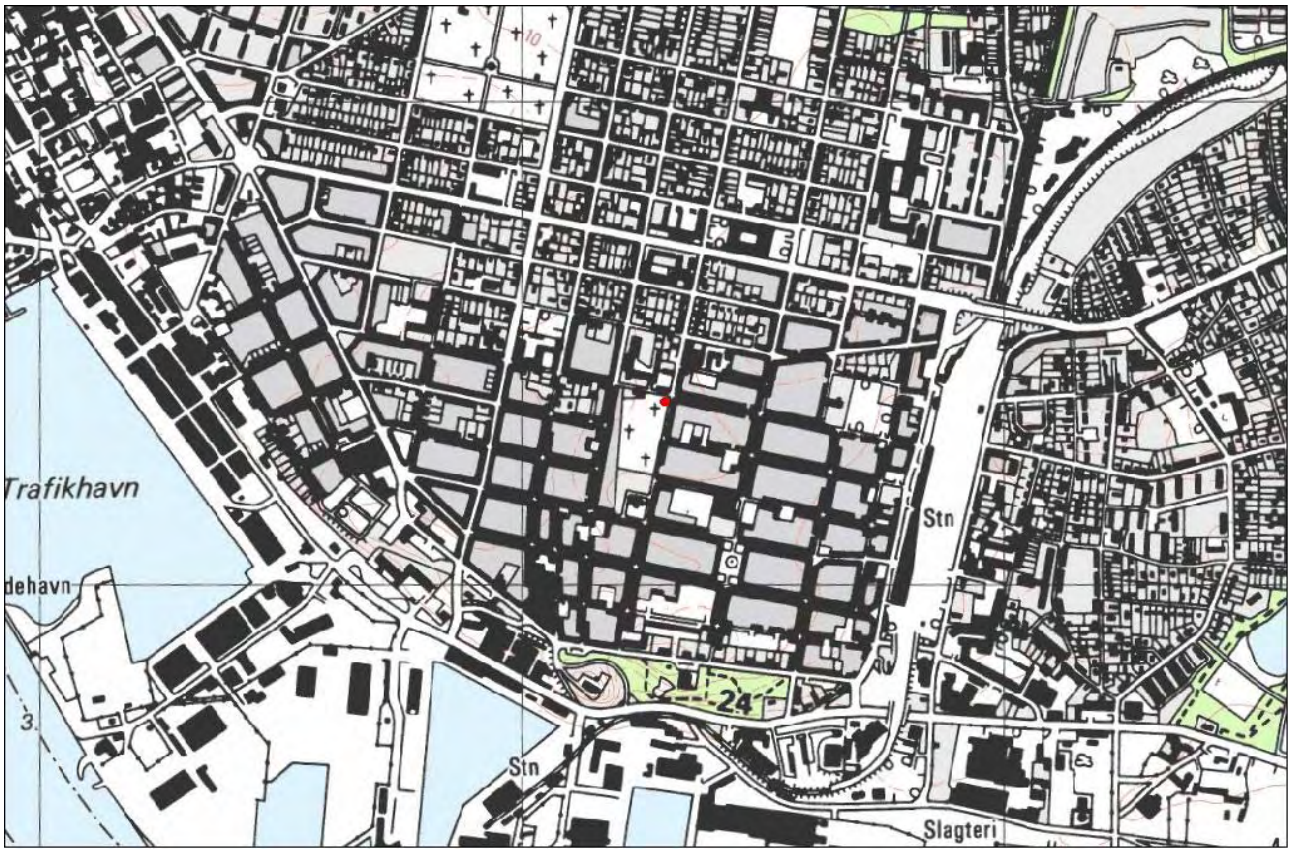
Sct. Joseph Hospital og Sct. Nicolaj Skole har i kommuneatlas Esbjerg en høj bevaringsværdi.

Sårbarhed Miljøet og kvarteret omkring Kirkegade er ikke umiddelbart truet.

Kontekst Villabebyggelse, byudvikling, kvarterdannelse.

Kilder Kommuneatlas Esbjerg, 1992
Kirkeomgivelser, registrering af kirkeomgivelser i Ribe Amt. Ribe Amt, 2005.
Arkitekturguide Esbjerg, Esbjerg Byfond, 1995.

Historiske kort 4 cm kort.

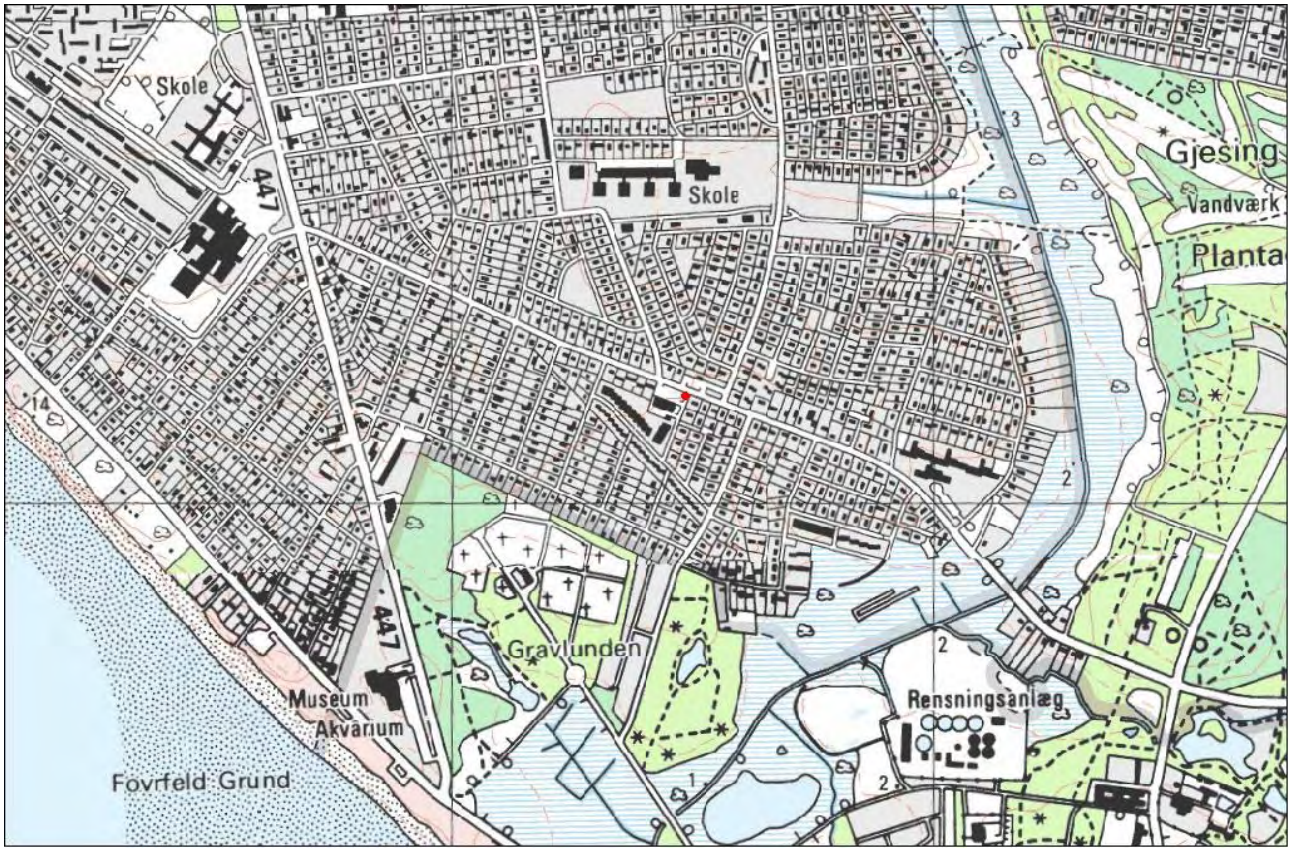
Kulturmiljø	**Esbjerg, Nørrebrogade og sygehuskvarteret**
Nr.	39
Sted/Topografi	Esbjerg, Nørrebrogade samt området omkring Centralsygehuset
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Bydannelse
Emne	Købstæder
Tid	1876 – i dag
Karakteristik	Før Esbjerg udviklede sig til en større by, var landsbyen Boldesager et driftigt sted med flere store gårde. I dag er kun stuehuset til Peder Gydes Gård fra 1876 tilbage med gammelt vejforløb og beplantning. Et af de ældre vejforløb fra Boldesager gik til Rørkjær, hvor der var flere teglværker. Dette vejforløb svarer til den nordlige del af Nørrebrogade, men med anlæggelsen af jernbanen i 1874 blev forbindelsen til Rørkjær afskåret. I sognekommunen Jerne var kommuneskatten lavere end i Esbjerg, og en del af Nørrebrogade lå indenfor Jerne, hvorfor der tidligt, i perioden 1899-1914, opstod en forstadsbebyggelse til Esbjerg, bestående af små enfamiliehuse og dobbelthuse. Mange af disse var bygget af "gør-det-selv" materialer, husene er gennem årene blevet noget ombyggede. Mange af disse bevarede huse har en middel bevaringsværdi i Kommuneatlas Esbjerg. Arbejdernes Boligforenings første byggeri blev opført i den sydlige del af Nørrebrogade og fyldte tre karréer mellem Nørrebrogade og Østergade. Disse byggerier blev opført mellem 1917-1926, tegnet af arkitekterne N. Chr. Nielsen og R. Ovesen. Selve bebyggelsen har høj bevaringsværdi, da den er konsekvent, harmonisk og enkelt opbygget. Karréernes indre er slået sammen til et stort fælles græsbevokset gårdrum. Lejlighedernes indretning og de grønne opholdsarealer var efter datidens målestok en meget moderne boligform, som var et godt alternativ til den private villa. Nørrebrogade er en af de få ældre gader, der bryder med det vinkelrette gadesystem. Overfor boligforeningens byggeri ligger banen og remiseområdet, der også rummer bevaringsværdige bygninger (se beskrivelse under nr.33) samt kolonihaver. I Østergade ligger Centralsygehuset (1905), tegnet af C.H. Clausen, der også stod for de senere udvidelser i 1914 og 1919. En større moderne del af Centralsygehuset er opført i 1974, tegnet af arkitekt Salling Mortensen. Centralsygehuset fik i 2002 en tilbygning med nye afdelinger og bygninger, tegnet af Arkitekter Dall & Lindhardtsen A/S.

Natur
Kultur
Landskab

Arkitektur	Arbejdernes Boligforenings huse er de bygninger, der præger området mest. De er opført i en ”dansk national arkitektur” med solidt rødt murværk, hvide dannebrogsvinduer og markante indgangspartier med dekorationer. Tagene er store røde mansardtage med røde tagsten.
Bevaringstilstand	Nørrebrogade med små arbejderboliger og boligforeningskarréer udgør til sammen en helhed, der umiddelbart ikke er truet.
Sårbarhed	Se bevaringstilstand.
Kontekst	Kvartersdannelse, byudvikling, arbejderboliger, boligforeninger, forstæder, landsbyer.
Kilder	Arkitekturguide Esbjerg, Esbjerg Byfond, 1995. Kommuneatlas Esbjerg, 1992
Historiske kort	4 cm kort.

Kulturmiljø	**Parkvej Esbjerg**
Nr.	40
Sted/Topografi	Parkvej og omgivende kvarterer, Esbjerg
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Bydannelse
Emne	Villakvarterer o. 1900
Tid	1960 til i dag
Karakteristik	Parkvej-bebyggelsen er et storstilet eksempel på by- og boligidealerne i 1960'erne og på privat planlægning. Bygherren Carl Peter Nielsen, kaldet "Kulør", købte i 1960 50 tdr. land ved Parkvej, og i 1963 blev bebyggelsesplanen godkendt. Planen var lavet i samarbejde med arkitekt Harly Kristensen og en havearkitekt. Bebyggelsen og husene var udtryk for Carl Kulørs ideer om den nye planetby Parkvænge. Visionen var, at husene skulle ligge som i en skov af gran og birk, og på hver grund tinglystes deklaration om grønt område uden hegn foran husene. De første 11 huse syd for Parkvej (nr. 136-148) skulle bygges med fladt tag, medens husene i kvarteret mod Enggårdsvej skulle have høj tagrejsning. Langs Eng Allé blev der bygget atriumhuse, de første i Esbjerg. Ved store boligudstillinger i 1963 og 1965 blev husene præsenteret, og de blev hurtigt solgt. Carl Kulørs kvarter er det bedste samlede vidnesbyrd om Esbjergs største typehuseventyr.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Næsten alle huse er i dag forandret, idet man har tilladt, at der blev lagt nye tage på husene. Tagene har en rejsning på 25 grader. Bebyggelsesplanen er fortsat den samme.
Bevaringstilstand	Atriumhusene Ege Allé 1-43 fra 1965 var endnu i 1987 en intakt helhed og bør bevares som sådan. Desværre er en del af de flade tage på Parkvej i dag afløst af tage med høj rejsning, da man ikke sikrede dette i deklarationen.
Sårbarhed	Se bevaringstilstand.
Kontekst	Typehuse, atriumhuse, privat planlægning, byudvikling, forstæder.
Kilder	Peter Dragsbo: Forstæder i Esbjerg 1900-1960.
Historiske kort	Peter Dragsbo: Forstæder i Esbjerg 1900-1960, p. 107. 4 cm kort.

Skole
447
Skole
Gjesing
Vandværk
Planta
14
3
2
Gravlunden
Museum
Akvarium
Fovrfeld Grund
Rensningsanlæg
1

Kulturmiljø	**Ribes middelalderlige bykerne**
Nr.	69
Sted/Topografi	Ribe, S. Catharinæ Sogn og Ribe Domsogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Bydannelse
Emne	Købstæder
Tid	Middelalder – 1850
Karakteristik	I Ribes middelalderlige bykerne går den besøgende rundt i et byrum, der for store deles vedkommende er planlagt og udstykket o. år 1100. Arkæologiske undersøgelser i gaderne har vist, at de fleste gadeforløb kan følges ubrudt ned i 1100-tallet. Det nuværende hovedstrøg på Over- Mellem- og Nederdammen er lidt yngre og ligger placeret på den mølledæmning, der ved midten af 1200-tallet lagdes over Ribe Å. Karréerne mellem gaderne rummer en historisk bygningsmasse, der i alder og kvalitet er uden sidestykke i Danmark. Bygrundene har været bebygget siden byens opståen, men kun Domkirken og Sct. Catharinæ Kirke rummer i dag synlige rester fra 11- og 1200-tallet. De ældste rester af verdslige huse udgøres af en række middelalderlige stenhuse, hvor Det gamle Rådhus og Puggård, begge sikkert fra slutningen af 1400-tallet, er de bedst bevarede. På Nederdammen står en rest af et bindingsværkshus fra o. 1490 – det er Nordens ældste daterede bindingsværkshus. I 1580 oplevede Ribe en ødelæggende bybrand, der lagde store områder af byen i aske. I tiden herefter rejstes en lang række fornemme bygninger, hvor mange er bevaret til i dag. De rigeste byggede herregårdslignende stenhuse som Porsborg fra 1590 og Tårnborg fra o. 1580, mens byens store gruppe af velhavende købmænd rejste imponerende bindingsværksgårde, hvis udkragede stokværk stadig præger bybilledet mange steder. Mange lå med gavlen til gaden. Ribe var i sin storhedstid i middelalder og renæssance Danmarks vigtigste Nordsøhavn. De mindre skibe gik helt op til byens havn, Skibbroen, og lagde til, mens de større blev ude i Vadehavet og fragtede deres varer ind på pramme. Ved mølledæmningen var der ved middelalderens slutning tre vandmøller, hvis tre løb er bevarede. Kun Ydermøllen har stadig sit møllehjul. Op igennem 17- og 1800-tallet udførtes en del om- og nybygninger – oftest i en enkel og velproportioneret klassicistisk stil, der smukt føjede sig ind i bybilledet. De klassicistiske facader præger flere gader, bl.a. Grønnegade. Fra 1980'erne og frem er der på gaderne igen blevet lagt brosten, der har stor betydning for den samlede oplevelse af byrummet. Byens gamle huse med

deres frodige haver, nærheden til den brusende å og en lang række større, grønne arealer skaber i Ribe et kulturmiljø i national særklasse.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

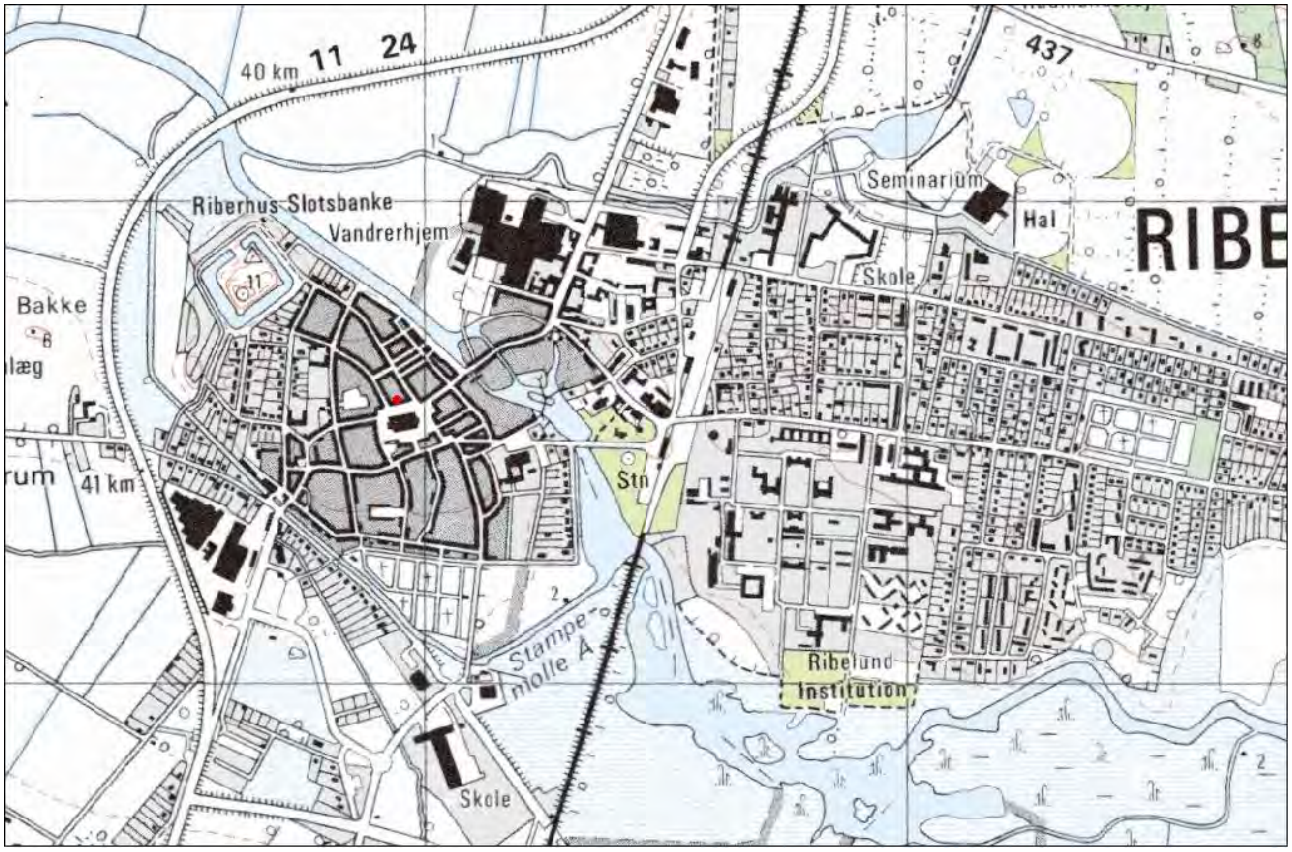
Bevaringstilstand Danmarks bedst bevarede middelalderby, flest renæssance-bindingsværkshuse m.m.

Sårbarhed Beskyttet af lovgivning, men bevaring af helheden kræver politisk bevågenhed. Ca. 125 fredede huse er beskyttede af Bygningsfredningsloven. Ca 500 huse er tinglyste med Bevaringsdeklarationen fra 1963, og 200 huse er omfattede af bevarende lokalplaner. Uden for hovedstaden er Ribe en af de byer, der har flest fredede huse.

Kontekst By, handel, købstad.

Kilder Ribe Kommuneatlas.

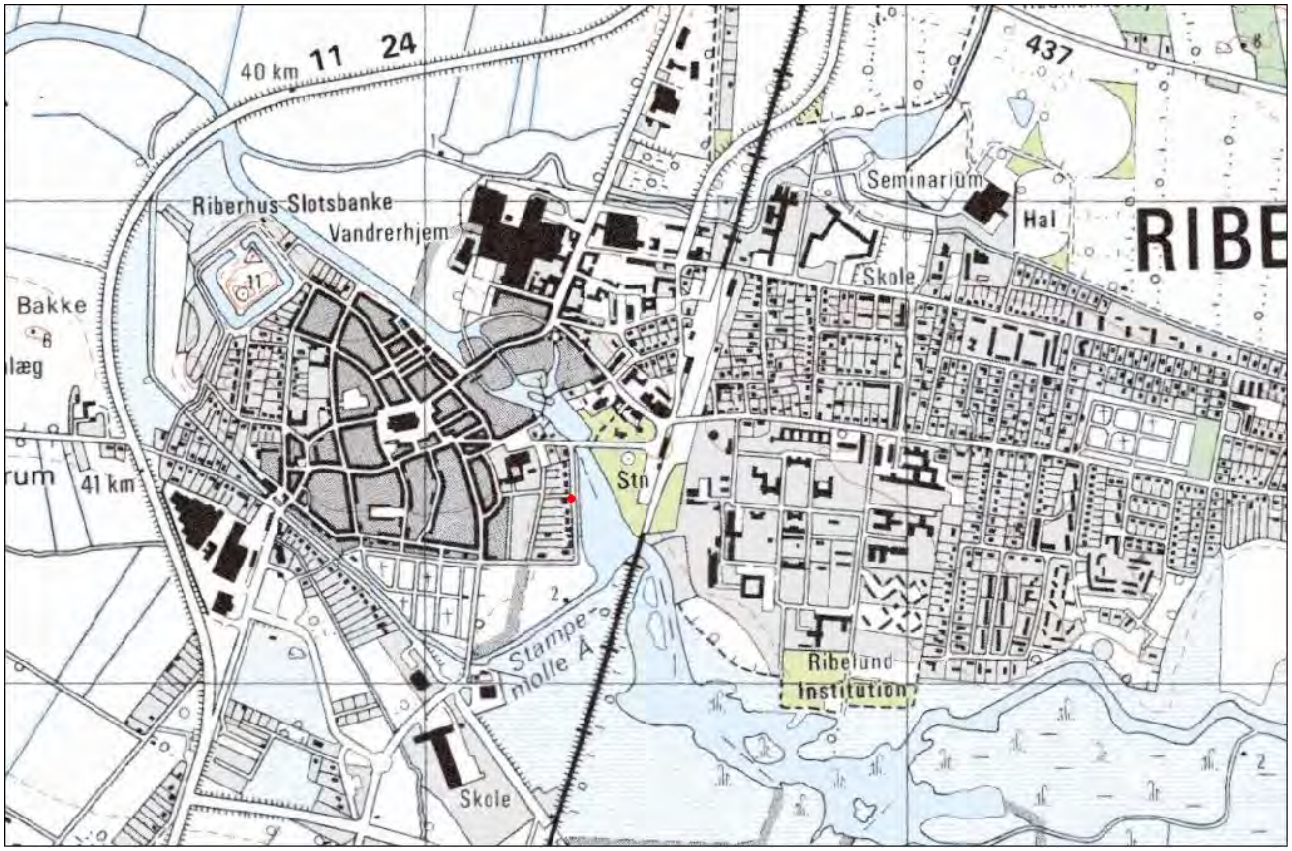
Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

40 km
11
24
437
Riberhus Slotsbanke
Vandrerhjem
Seminarium
Hal
RIBE
Skole
Bakke
41 km
Stn
Stampe-
mølle Å
Ribelund
Institution
Skole

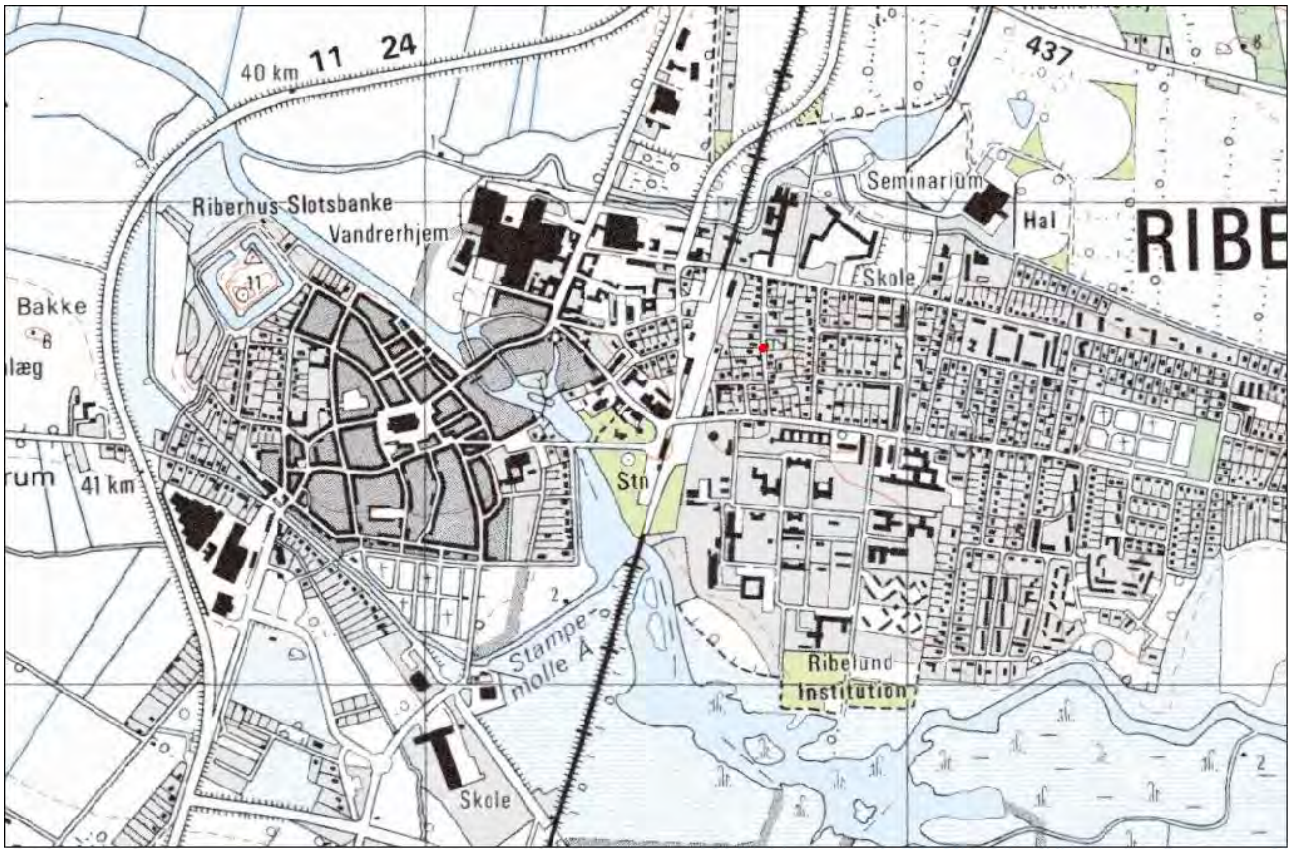
Kulturmiljø	**Kurveholmen og Kongensgade/Albert Skeels Gade, villakvarterer fra 1890-1930**
Nr.	74
Sted/Topografi	Kurveholmen og Kongensgade, Ribe Domsogn og Skt. Catharinæ Sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Bydannelse
Emne	Villakvarterer o. 1900
Tid	Nyere tid
Karakteristik	Langs Kurveholmen og i Dagmarsgade opførtes fra 1890 og frem en række fritliggende enfamiliehuse, der udgjorde Ribes første villakvarter. For størstedelens vedkommende er husene opført af tømrermester Jens Daugaard Peters, der o. 1900 var byens førende byggematador, og som selv stod for byggemodningen af Kurveholmen, der tidligere var fugtig eng. Adskillige af de opførte huse synes tegnet af tømrermesteren selv, og det lykkedes ham at skabe en række afvekslende og velproportionerede villaer, der er inspireret af såvel historicismen som mere nationalromantiske stiltræk. Kurveholmen nr. 8, 22 og 24 er tegnet af arkitekten J.S. Tejsen, mens arkitekt Niels Ebbesen Grue står bag nr. 26. Den samlede række af større villaer præsenterer sig smukt ud til åen og da langt størstedelen af husene har undgået ødelæggende ombygninger af facaden er der tale om et velbevaret kulturmiljø med en række gode eksempler på borgerlig byggeskik i starten af det 20. årh. Bebyggelsen i Kongensgade og Albert Skeels Gade stammer fra 1920'erne og villaernes helhedspræg skyldes i høj grad arkitekt Axel Hansen, der var stærkt inspireret af "Bedre Byggeskik"-stilen. I Kongensgade opførtes først i 1920'erne tre ens dobbelthuse på hver siden af vejen, hvis veldisponerede, gavlkvistprydede facader smykkes af en række klassicistiske detaljer og et farvespil mellem rødt teglstensmurværk og kalkede partier. Kvarteret har et velbevaret, stilmæssigt helhedspræg domineret af den sobre og populære "Bedre Byggeskik"-stil.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	De fleste huse er velbevarede.
Sårbarhed	Området er omfattet af en restriktiv bevarende lokalplan med et detaljeret vejledningsmateriale, der beskriver, hvad man må og ikke må. Det er fx ikke tilladt at isætte plasticvinduer.
Kontekst	Borgerlig provinsarkitektur 1890-1930.

Kilder Steffen M. Søndergaard: Eksempler på Ribe-huse fra 1850'erne til omkring 1930. BMG 14, 2002.

Historiske kort Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Tangekvarteret**
Nr.	75
Sted/Topografi	Tangekvarteret, Sct. Catharinæ Sogn.
Landskabstype	Det bebyggede land.
Tema	Bydannelse.
Emne	Villakvarterer o. 1900.
Tid	Nyere tid.
Karakteristik	Tangekvarteret betegner et landområde beliggende øst for den 1875 indviede jernbane. Der er tale om en øst-vestorienteret landtunge, der mod syd afgrænses af Ribe Å og mod nord af vådområder, der fører ned mod Tved Å. I området opførtes fra o. 1900 og frem en lang række villaer, der i en periode gav området navnet Villabyen. Desuden placeredes to store institutioner i Tange-kvarteret, i 1905 Forsorgscenteret Ribelund og i 1911 Seminariet. Udstykningerne er sket fra øst mod vest og en tur ud gennem kvarteret er samtidig en arkitektonisk vandring gennem de fremherskende stilarter indenfor husbyggeriet i det 20. årh. De først bebyggede gader, Linde Allé, Dr. Dagmarsvej, Vald. Sejrs Allé, Riddermandsvej og Drost Pedersvej rummer overvejende villaer fra 1900-1925, inspireret af historicistiske/nationalromantiske strømninger, med enkelte indslag af ”Bedre Byggeskik”. I gaderne Terpagersvej og Havedal er ”Bedre Byggeskik” dominerende. I den øvrige del af kvarteret domineres bygningsmassens af huse fra 1950’erne og frem.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Svingende. Husene renoveres og ombygges efterhånden.
Sårbarhed	Ikke beskyttet af lovgivning.
Kontekst	Borgerlig provinsarkitektur 1900-1970.
Kilder	Kommuneatlas, Steffen M. Søndergaard: Eksempler på Ribe-huse fra 1850’erne til omkring 1930. *BMG* 14, 2002.
Historiske kort	4 cm-kort.

40 km
11
24
437
Riberhus Slotsbanke
Vandrerhjem
Seminarium
Hal
RIBE
Skole
Bakke
41 km
Stn
Stampe-
mølle Å
Ribelund
Institution
Skole

Kulturmiljø	**Skærbæk**
Nr.	91
Sted/topografi	Skærbæk stationsby
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Bydannelse
Emne	Stationsbyer
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik	Byen Skærbæk nævnes første gang 1292, udskiftet 1778-79, engene og forten dog først 1841. Den tidligere randbebyggelse har udviklet sig til en bymæssig bebyggelse, der ligger i et trafikknudepunkt - her krydses bl.a. jernbanen og vejen til Rømø. Den vestlige længdebane kom hertil i 1887, hvor Skærbæk udviklede sig til en betydningsfuld stationsby, der i dag præges af mange bygninger fra slutningen af 1800- og begyndelsen af 1900-tallet. Byen har været præget af industri (blandt andet uldspinderi) og slagterivirksomhed. Især præstegården og den gamle købmandsgård (i dag Skærbæk Museum) er karakteristiske bygninger. Grundtvigsk frimenighedskirke, opført 1909, bruges i dag som kulturhus.Skærbæk Kirke er fra omkring midten af 1100-tallet og ligger vel placeret i byen. Den romanske del af kirken, skibet og koret, er til dels opført af meget store granitkvadre. Det vestvendte tårn er sengotisk, en i dag forsvundet bygningsindskrift daterede det til 1509. Kirken står med blankt murværk, taget er blytækket bortset fra korsarmene, der har skifertag
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Kirkens bevaringstilstand er god. Byen har relativt velbevarede huse i bymidten, men ellers er billedet præget af meget stor forskellighed mht. byggematerialer og bevaringstilstand
Sårbarhed	Kirkens sårbarhed ringe, byens middel
Kontekst	Infrastruktur, Hjemsted Banke og landsby, Karakteristiske landsbyer
Kilder	Danmarks kirker XXI. Trap Danmark X,2. Lancewaddatabasen. Sønderjyllands Amt: Fredningsplanlægning Kulturhistorie bd. II 1985 (SjA 85).

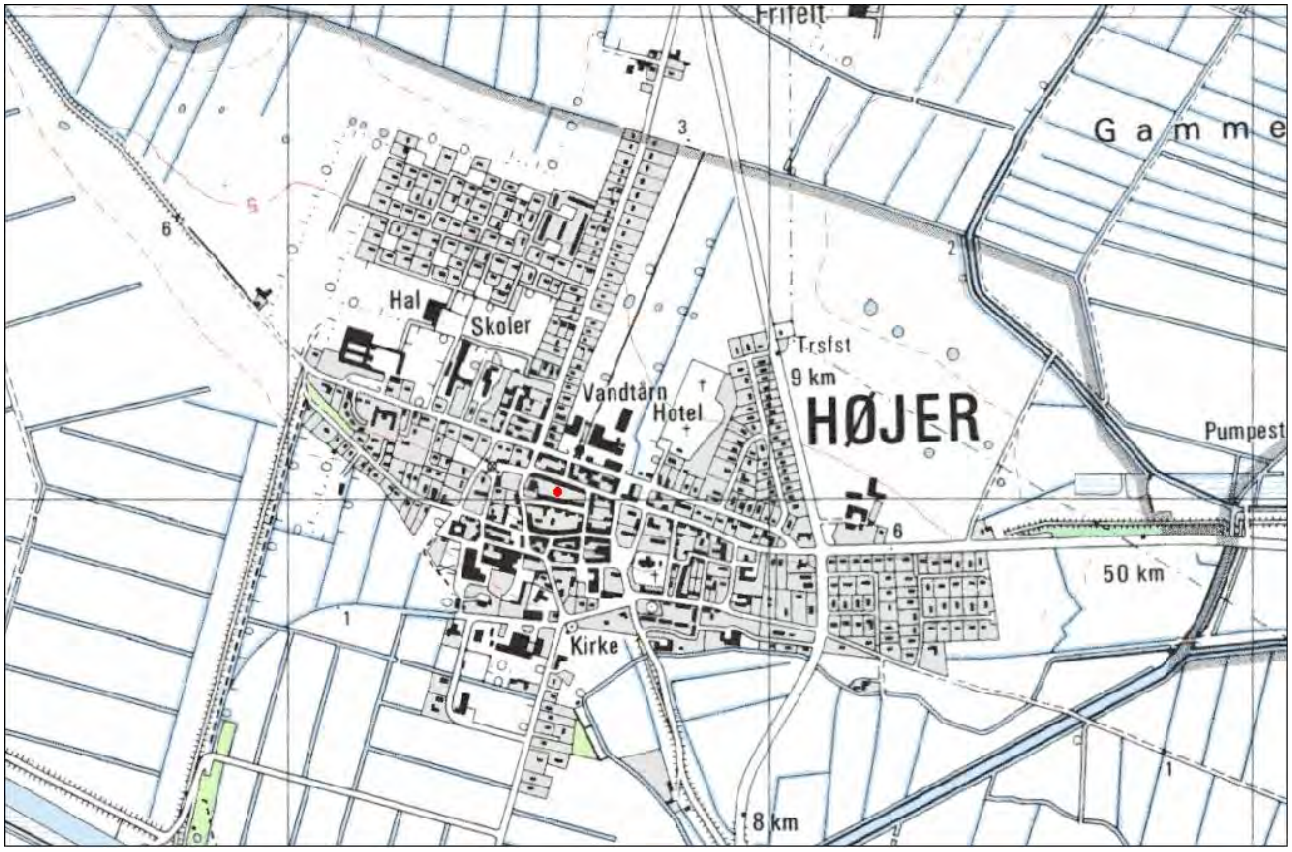
Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Højer flække**
Nr.	107
Sted/topografi	Højer
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Søfart, Handel
Emne	Flækker
Tid	Middelalderen – i dag
Karakteristik	Højer nævnes første gang i 1200-tallet og er beliggende på en moræneknold i marsken. Højer kirke bestod oprindelig af et romansk skib, kor og apsis. Kor og apsis afløstes senere af et senromansk kor. Var viet til Skt. Peder og består af romansk skib og senromansk kor, opført af granitkvadre, munkesten og tuf. Kirkens murværk står blankt og man får et godt indtryk af de forskellige byggematerialer, der er anvendt. I sengotisk tid er der tilføjet korsarmskapeller, opført af granitkvadre og munkesten. Ved digearbejderne i 1500-tallet fik Højer en opblomstring, da den blev udskibningshavn for Tønder. I 1736 fik byen endeligt kongeligt privilegium på at drive handel og håndværk. Fra slutningen af 1700-tallet blev byen dog ramt af stagnation pga. nedgang i studehandlen, Englandskrigene 1807-14 og den efterfølgende krise. Der blev gjort flere forsøg på at fremme handelen, man anlagde losse- og ladeplads ved åmundingen, og der kom jernbane til Tønder 1892 (nedlagt 1935 for passagerer og 1962 for gods, stationsbygningen nedrevet 1985. I landskabet mellem Højer og Tønder ses endnu mange spor af den nu nedlagte bane). Stagnationen i Højer har dog bl.a. betydet, at der er flere velbevarede og fredede bygninger i byen i dag, især flere egnstypiske bøndergårde (bl.a. den fredede Kiers Gaard med det såkaldte østershus. Ejerne af Kiers gård havde østersforpagtning på banker i Vadehavet helt tilbage til i hvert fald o. 1700) og købmandsgårde samt hollændermøllen , der rummer Højer Mølle- og Marskmuseum. I forb. hermed ligger Højer Møllehave, en rekonstruktion af en vestslesvigsk bondehave fra o. 1900. I løbet af 1900-tallet udviklede byen sig til en mindre industriby, først og fremmest præget af Højer Tæppefabrik, grundlagt 1878 som uldspinderi. Fabrikken ophørte 1992. Byen er præget af flere institutioner. Foruden kommuneskole er der en tysk privatskole og Højer Ungdomsskole. I 1986 oprettedes Højer Håndarbejdsseminarium, siden kaldet Seminariet for Tekstildesign og Brugsgrafik og sidst Højer College. I skrivende stund er seminariet ved at blive overført til Haderslev CVU. Byen havde fra 1938 et børnehjem, tegnet af Jep Fink, det såkaldte Højer Søskendehjem, nedlagt 1973.

Natur
Kultur
Landskab

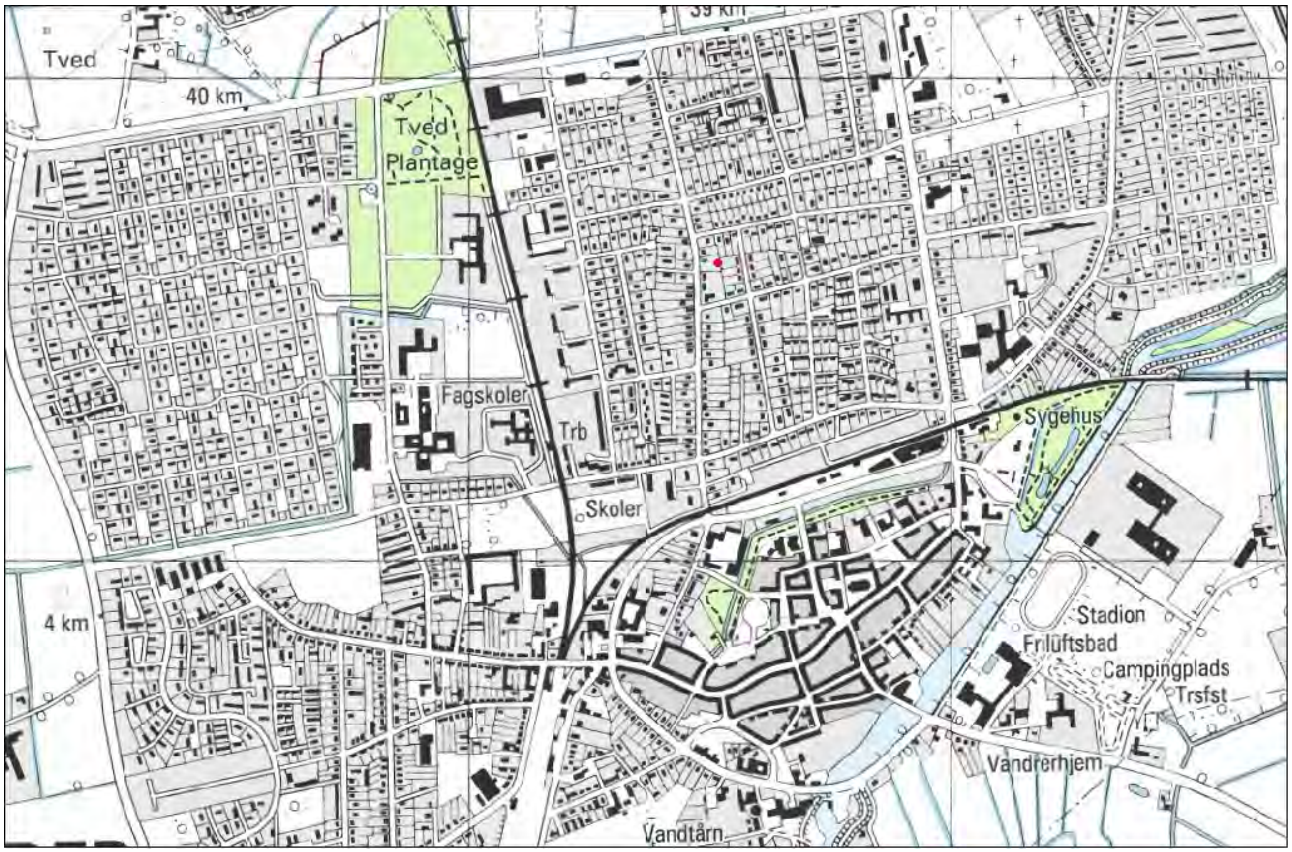
Arkitektur	Højer by er præget af en til dels ensartet byggeskik med karakteristiske gamle vestslesvigske huse med stråtage eller tegltage. Ind imellem ses også andre tagmaterialer. Byen er omfattet af en gammel bevarende lokalplan, men der er sket mange forandringer i tidens løb, som ikke harmonerer med de gamle huse, i form af skalmuringer, plastikvinduer m.v. Den største trussel er dog almindelig dårlig vedligeholdelse. De fleste huses facader fremstår i blankt murværk i røde sten, der er så hårdtbrændte, at de nærmest er klinkeagtige. Farverne nuancerer meget fra det rødlige over til violet. Højer virker meget helstøbt. Uden for bykernen ved Nygade ligger en bebyggelse præget af jugendarkitektur. Bebyggelsen har fine murstensdekorationer. Området virker meget forsømt og husene trues af forfald og eventuelt nedrivninger.
Bevaringstilstand	God.
Sårbarhed	Kirken ringe, byen middel.
Kontekst	Højer Sluse – Højer Dige, Det fremskudte dige, karakteristiske landsbyer.
Kilder	Trap Danmark. Sønderjyllands Amt 85. Lancewaddatabasen. Claus Chr. Rolfs: Højer Sogns og Flækkes Historie, Tønder u.å. (oversættelse af tysk udg. fra 1926). Folmer Christiansen: Om Højer by 1920 – 1993, Tønder 2003.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort Tyske kort Lave Målebordsblade 4 cm-kort

Frifelt
Gamme
Hal
Skoler
Vandtårn
Hotel
Trafst
9 km
HØJER
Pumpest
50 km
Kirke
8 km

Kulturmiljø **Tønder: Leos Allé, Strucks Allé, Dragonvej, Ribe Landevej, Tønder**

Nr. 117

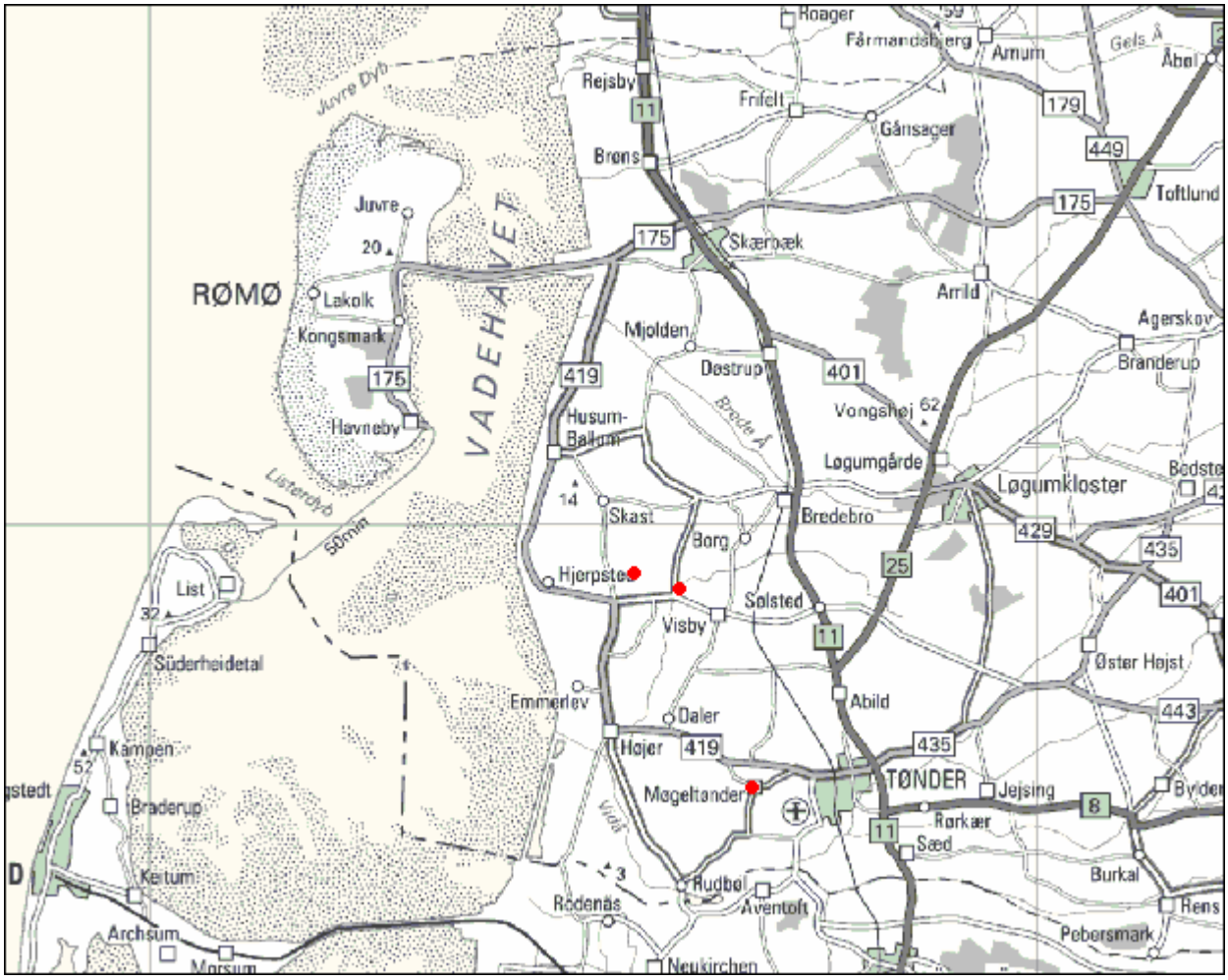
Se beskrivelse under nr. 116 side 60.

3.6.3 Slotte og herregårde

12. Hesselmed
13. Visselbjerg
14. Vardehus
45a. Krogsgård
47a. Sneumgård
60. Riber Kjærgård
71. Riberhus
79. Lustrupholm
132. Trøjborg
133. Schackenborg og en del af Møgeltønder
134. Kogsbøl Hovedgård

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
Süderheidetal
Kampen
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Rejsby
Brøns
Frifelt
Roager
Fårmandsberg
Arnum
Gels Å
Åbøl
Gånsager
Toftlund
Skærbæk
Arrild
Agerskov
Branderup
Mjolden
Døstrup
Vongshej
Husum-Ballum
Bredå Å
Løgumgårde
Løgumkloster
Bedsted
Skast
Borg
Bredebro
Hjerpsted
Sølsted
Visby
Emmerlev
Daler
Højer
Abild
Øster Højst
TØNDER
Møgeltønder
Jejsing
Rørkær
Sæd
Burkal
Rens
Pebersmark
Rudbøl
Aventoft
Rødenæs
Neukirchen
Vidå
Gels Å
11
175
419
401
25
435
429
443
8
62
14
3
52
32

Kulturmiljø	**Hesselmed**
Nr.	12
Historiske kort	Ål sogn, Blåvandshuk kommune
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Slotte og herregårde
Emne	Herregårde/ Udstykning og frasalg
Tid	1100-1750, 1750-1850

Karakteristik

Natur	Hesselmed hovedgård ligger i et udpræget landbrugsområde på kanten af engdraget syd for Oksbøl og øst for Lillebæk, der har sit udløb i Ho Bugt.
Kultur	Hesselmed er formentlig oprettet som hovedgård i 1525, hvor den omtales som tilhørende adelsmanden Jens Juel, og voldstedet skulle være anlagt i 1533. I 1809, da ejeren Dorte Margrete Rosenberg døde, blev bøndergodset solgt fra og hovedgården drevet alene frem til 1921, hvor den blev splittet. Ribe Amts Udstykningsforening købte ca. 230 tdr. land ager og eng, 170 tdr. land hede og klit samt udbygningerne. Hede- og klitarealerne blev solgt til staten, mens resten udstykkedes i ni husmandsbrug, hvis bygninger i et vist omfang blev opført af nedbrydningsmaterialer fra Hesselmeds avlsbygninger. Ejeren Jens Windfeld beholdt selv hovedbygningen samt haven og plantagen. I 1955 købte diakon Karl Larsen Hesselmed og indrettede gården til hvilehjem, som blev overtaget af Blåvandshuk kommune i 1978. Fra 1987 til 2002 var Hesselmed et privatejet og drevet behandlingshjem. I 2003 blev hovedgården overtaget af en selvejende institution med henblik på at bevare stedet og eventuelt indrette det til museum. På Hesselmed Mark findes en boplads fra overgangen mellem førromersk jernalder og ældre romersk jernalder.
Landskab	Hesselmed er omgivet af et firesidet, tørt voldanlæg, som er fredet efter Naturfredningsloven fra 1937 og stadig fremstår nogenlunde intakt. Det indgår i dag i gårdens haveanlæg og er bevokset med træer og buske. Til hovedgården har hørt en mølle, Hesselmed mølle, der fik vand fra Lillebæk og egentlig var to forskellige møller. Den ældste eksisterede allerede i 1532 og frem til 1788, hvor den blev erstattet af en vindmølle. Dens bagdam kan stadig ses som en lavning i terrænet vest for gården. En ny vandmølle blev anlagt omkring 1850, hvor vejen mellem Oksbøl og Hesselmed skærer bækken og med vejen som dæmning. Den blev nedlagt kort efter 1900.
Arkitektur	Hesselmeds hovedbygning, der blev opført i 1745 efter en brand og bygningsfredet i 1945, er en af de få tilbageværende repræsentanter for den beskedne herregård, som tidligere kendtes i Sydvestjylland. Bygningen er

opført i grundmur med saddelhængt tegltag, og det samme gælder den vestre fløj, som stammer fra 1700-tallets sidste halvdel. Den østre fløj udgøres i dag af en kalksandstensbygning fra 1968.
Hovedbygningen er formentlig den ældste verdslige bygning, der er bevaret i denne del af Ribe amt.

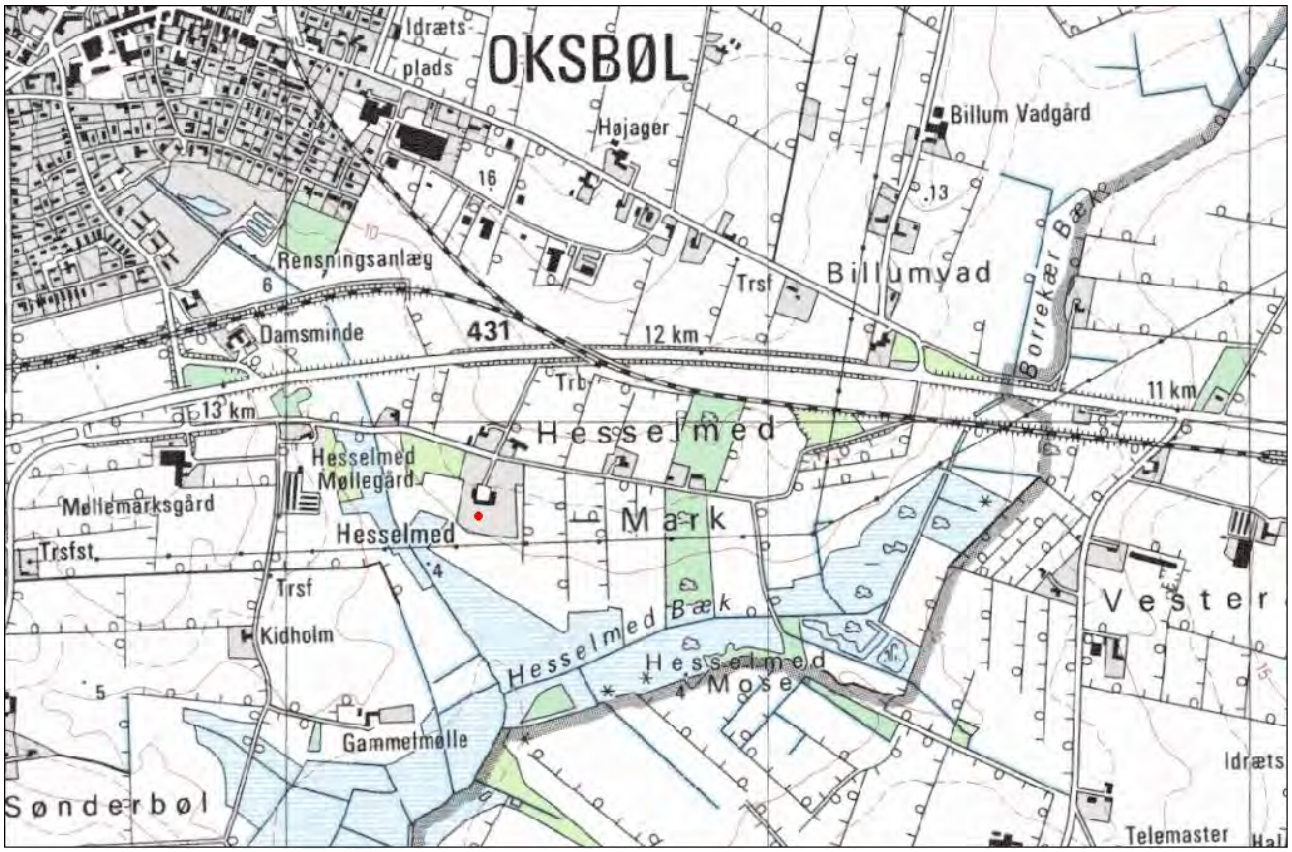
Bevaringstilstand Gården trænger til istandsættelse, og der er udarbejdet planer for dens tilbageførelse, som bl.a. omfatter en nybygning i tillempet stil i stedet for kalksandstensbygningen.

Sårbarhed

Kontekst

Kilder Danske Slotte og Herregårde, ny samling, bd. III, 1946.
Oluf Nielsen: Vester Horne Herred Oluf Nielsen: Vester Horne Herred. Fire afsnit fra Danske Samlinger, første og andet bind, 1865-67. Genudgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt 1984.

Historiske kort Er markeret på de fleste kort, som viser egnen.

Kulturmiljø	**Visselbjerg og Vibæk**
Nr.	13
Historiske kort	Alslev sogn, Varde kommune
Landskabstype	Det bebyggede land / Ådal
Tema	Slotte og herregårde.
Emne	Herregårde
Tid	1100-1750, 1750-1850

Karakteristik

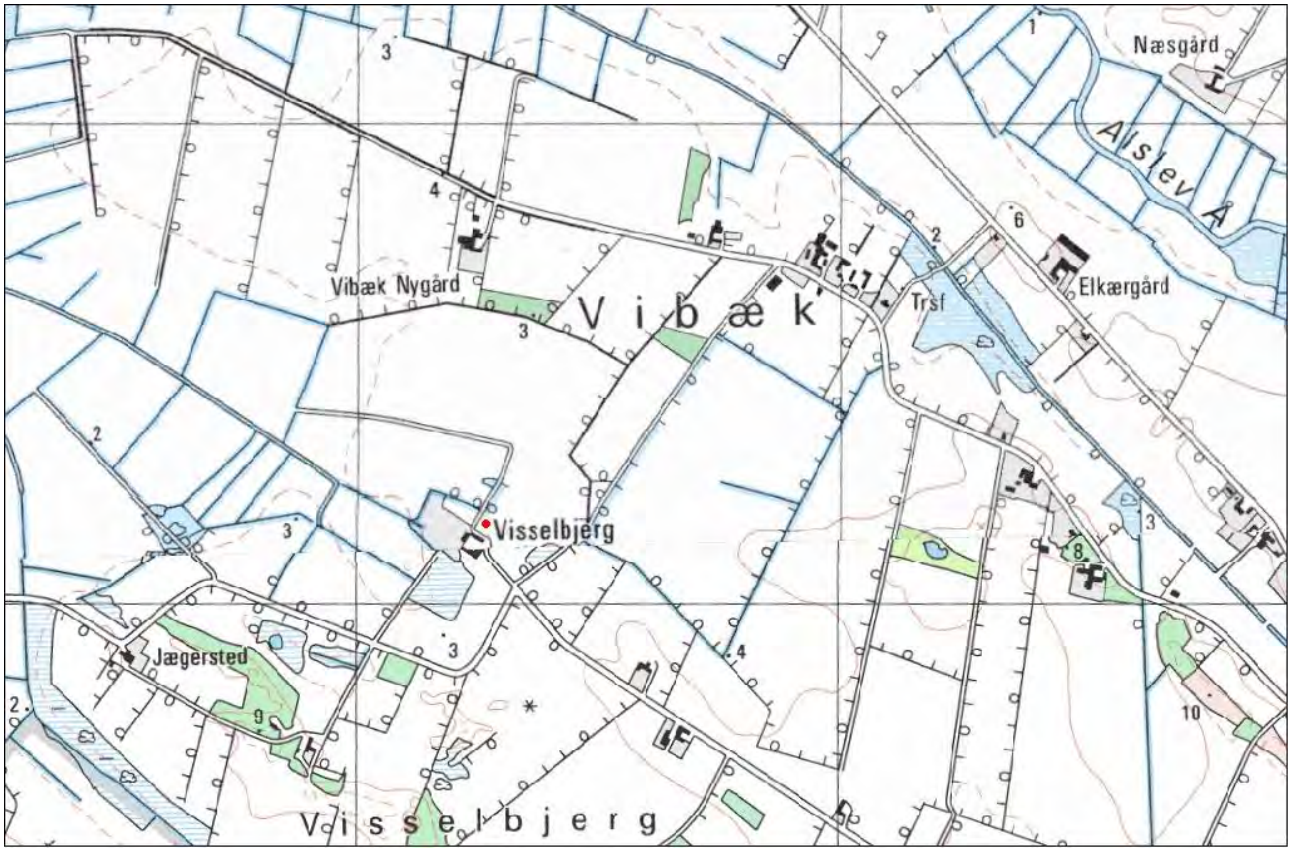
Natur	Visselbjerg hovedgård ligger i et udpræget landbrugsområde med landsbyen Vibæk mod nordøst langs vandløbet Ålegrøften, en forgrening af Varde Å. De brede engarealer på nordsiden af åen findes ikke på sydsiden, så de dyrkede marker går næsten til åbrinken.
Kultur	Visselbjerg hovedgård blev første gang nævnt i 1484. Den blev drevet af lensmænd frem til 1567, hvor den sidste, Jørgen Munk til Krogsgård købte gården. I 1770 udstykkede ejeren Sebastian Wøldike, der var barnløs, Visselbjerg gods og nogle af gårdens enge, og i 1771 fik han skattefrihed i fem år mod at udstykke selve hovedgården inden to år og kun beholde 7-8 tdr. hrtk. til Visselbjerg. Udstykningen skulle opdeles i seks bøndergårde og to bol. Bøndergårde navngav han efter sin hustru, Vibeke (senere Vibæk), og et bolsted blev anlagt ved Bavnhøj, mens et hus kom til at ligge på Knudsmark Hede. Dog forbeholdt han sig en årlig afgift af det udstykkede til hovedgården, og afgiften blev først afløst i 1859.
Landskab	Visselbjerg hovedgård ligger åbent i et udpræget landbrugsområde øst for Alslev med landsbyen Vibæk mod nordøst. Her ligger gårdene på række langs Ålegrøften, der fra syd munder ud i Varde Å. En del af hovedgårdens voldanlæg kan ses i den nuværende gårds have.
Arkitektur	Visselbjerg beskrives som en meget anselig gård helt omgivet af voldanlæg. Hovedbygningen, der bestod af fire fløje, var også skilt fra ladegården af en grav. Nedrivningen begyndte kort efter 1809, og i 1862 var kun portbygningen tilbage. Den blev på det tidspunkt regnet for at være et par hundrede år, og fungerede som hovedbygning til nedrivningen midt i 1970'erne, hvor der blev opført en moderne gård på stedet.
Bevaringstilstand	Enkelte af gårdene i Vibæk har høj bevaringsværdi, men rækken af gårde har med deres beliggenhed en tilsvarende status. En del af hovedgårdens voldanlæg kan ses i den nuværende gårds have.

Sårbarhed

Kontekst

Kilder O. Nielsen: Skads Herred. København 1862, genoptryk 1985.

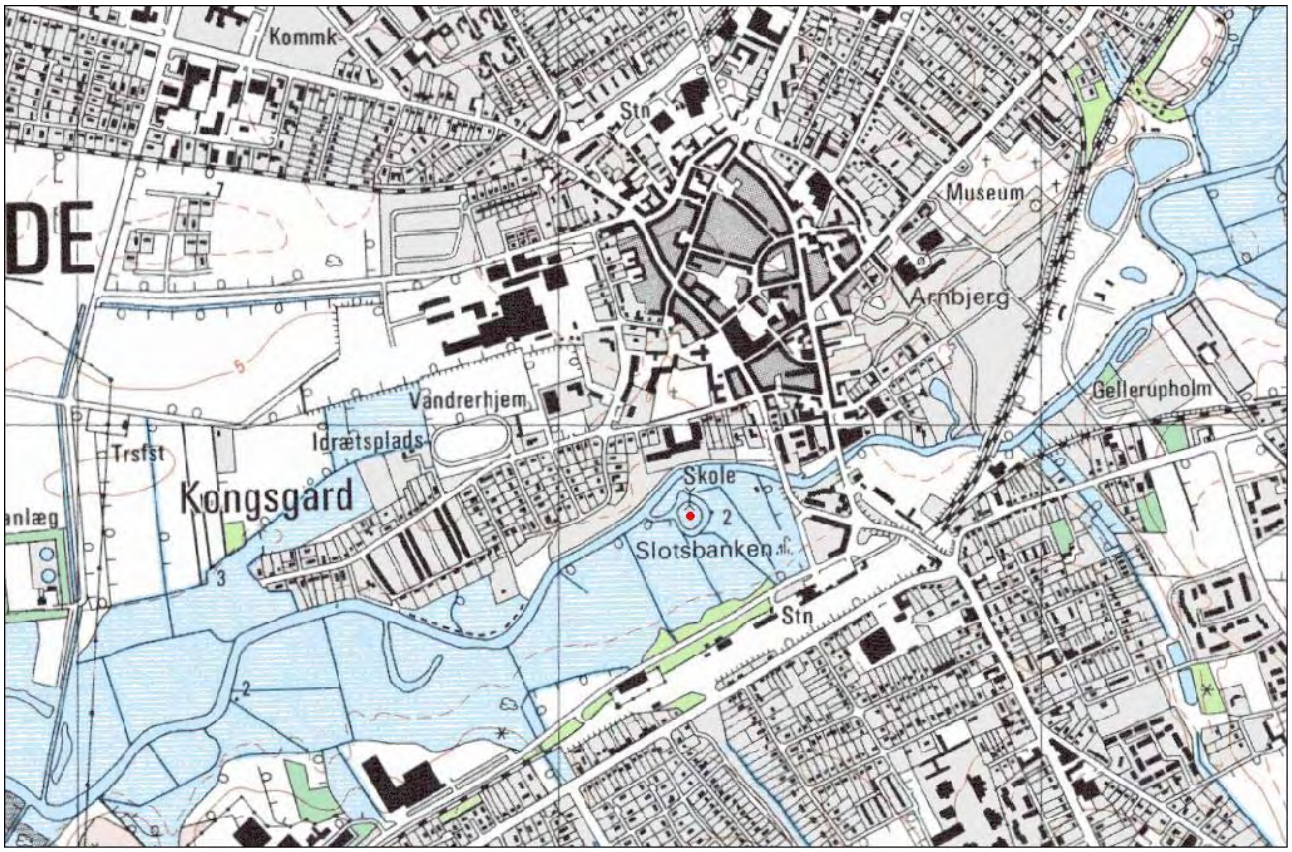
Historiske kort Er markeret på de fleste kort, som viser egnen.

Kulturmiljø	**Engene vest for Varde by med voldstedet til Vardehus**
Nr.	14
Historiske kort	Varde sogn, Varde kommune
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Slotte og herregårde
Emne	Slotte
Tid	1100-1750, 1750-1850, 1850-nu
Karakteristik	
Natur	Varde Ådal strækker sig som en grøn kile fra vest mellem byens nyere kvarterer helt ind til Torvegadebroen, der krydser åen lige syd for Torvet. Set fra broen ligger Slotsbanken – voldstedet med den omgivne, vandfyldte grav, der står i forbindelse med åen – mod syd i engene tæt på byen. De åbne enge langs åen bliver sammen med de lavtliggende af byens huse fra tid til anden oversvømmet i forbindelse med stormflod.
Kultur	Bryden i Varde nævnes flere gange i skriftlige kilder fra 1100-tallet. Han var en højtstående embedsmand i kongens tjeneste og boede på kongsgården, der oprindeligt lå ned til åen på nordsiden vest for byen. Omkring 1300 blev gården flyttet til den sydligt liggende holm nærmere byen, og her lå kongsgården til den blev ødelagt af oprørske bønder i 1439. Senere samme år kvitterede Rigsrådet ved at lade Varde by afbrænde. Voldstedet fra den første kongsgård blev bortgravet omkring 1800, og forborgen til den anden gård blev gravet bort i midten af 1800-tallet.
Landskab	Det oprindelige Varde lå på nordsiden af åen omkring et naturligt dannet vadested, men fra slutningen af 1800-tallet har byen bredt sig langs begge sider af åen. De åbne enge, der også til en vis grad findes øst for byen, havde formentlig været bebygget, hvis åen var lukket med en sluse mod Ho Bugt.
Arkitektur	Der er kun påvist nogle få bygningsrester fundet ved arkæologiske udgravninger. Slotsbanken, hvor det seneste Vardehus lå, markeres i dag med flagstang, og der står en bænk, så de, der spadserer over til øen, kan sidde og nyde udsigten over engen. Bevidstheden om byens tidligere kongeborg har stadig en vis betydning for en mindre købstad som Varde.
Bevaringstilstand	Med moderne teknik er det muligt, men stadig bekosteligt at bygge i engene.
Sårbarhed	
Kontekst	

Kilder Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie. 1942.
Ole Nørskov Nielsen m.fl.: Varde – en gammel vestjysk købstad. 1992.
Kommuneatlas Varde. 1992.

Historiske kort Er markeret på alle kort, som viser egnen.

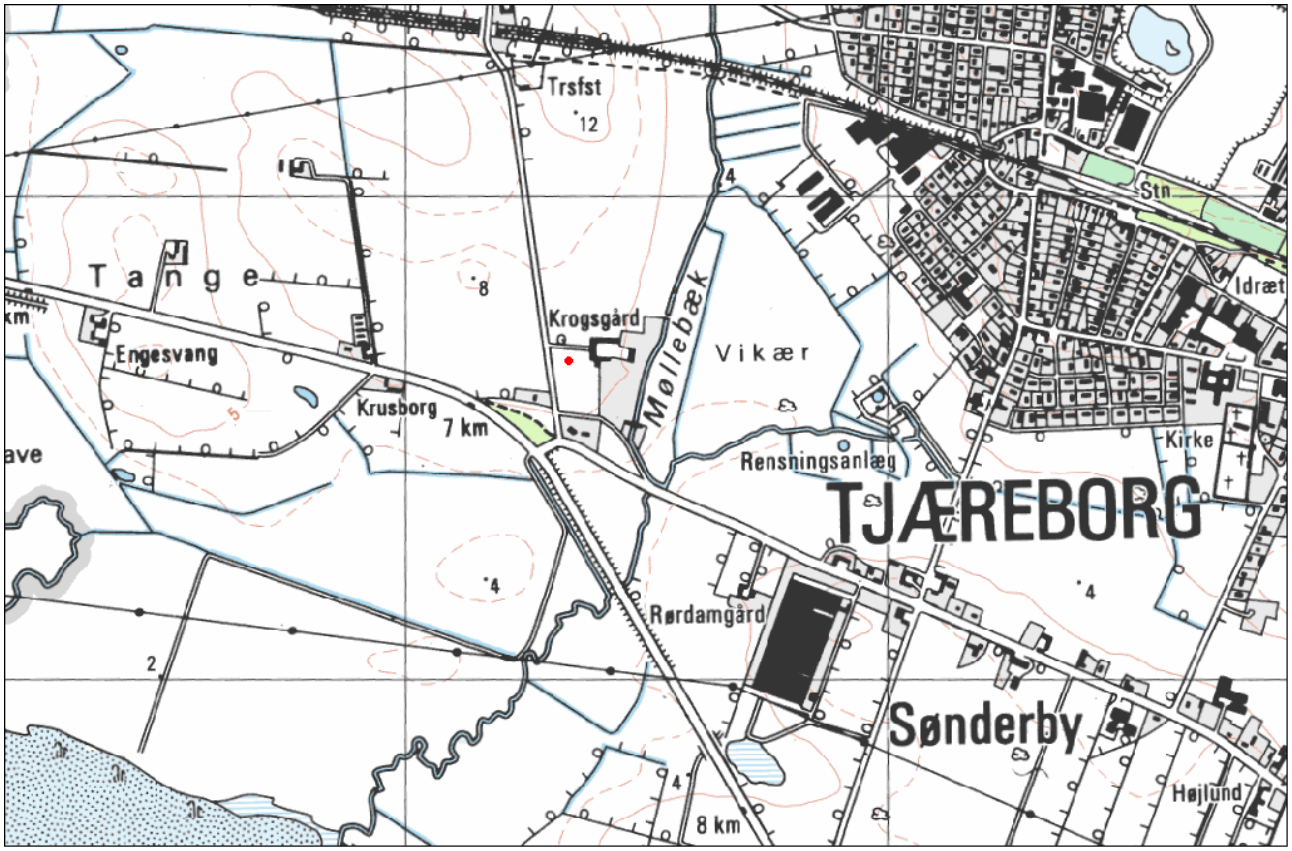
Kulturmiljø	**Krogsgård og Krogsgård Mark, Tjæreborg Kirke**
Nr.	45a
Sted/Topografi	Krogsgård, Tjæreborg sogn
Landskabstype	Geest
Tema	Slotte og herregårde
Emne	Herregårde, godsstruktur
Tid	Middelalder – 1750.
Karakteristik	Egnens betydeligste og måske ældste hovedgård, kendt siden 1371. Gården blev muligvis flyttet til det nuværende sted i 1500-årene med en meget karakteristisk placering på kanten mellem agerjord og eng/marsk. Gården er omgivet af voldgrave og tæt ved lå herregårdens vandmølle. Af de mange kendte ejere var Wentzel Rothkierck, som overtog gården i 1638 og var Christian IVs redningsmand i slaget ved Lutter am Barenberg i 1626. Både han og andre af Krogsgårds ejere har sat deres stærke præg på Tjæreborg Kirke. Herregården reduceredes til en almindelig stor studegård ved frasalg af bøndergodset og husmandsudstykning af hovedgårdsmarken i 1792. Enkeltgård fra stenalder og fra ældre jernalder fundet nær hovedgården. Hovedgårdens helhed med mølle, markstrukturer og husmandsudstykninger er bevaringsværdige.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Wentzel Rothkiercks portbygning var det sidste, der blev nedrevet af den gamle herregård i 1930'erne. Nuværende hovedbygning er i to etager i Bedre Byggeskik fra 1934, udlængerne fra 1927 er nedrevet. Stort dårligt vedligeholdt anlæg, der er ikke længere aktivt landbrug. Spor af voldgravene er bevarede, ligeså lededæmning til den tilknyttede mølle beliggende syd for gården. Den stærke parcelopdeling af marsken er forsvundet i nyere tid (efter 1967). Hovedgårdens nærmeste omgivelser er i øjeblikket ved at blive ødelagt gennem en grusgravningstilladelse givet for få år siden trods protester med mange kulturhistoriske argumenter fra museets side. Når grusgravningen er færdig, vil hovedgårdsmarken nærmest gården være omdannet til et dybt hul med en sø i bunden. Hele helheden af hovedgård, mølle, markstrukturer og husmandsudstykninger er anført som bevaringsværdig i Kommuneatlas og Landbygninger i Esbjerg Kommune.

Sårbarhed Man kan frygte yderligere grusgravningstilladelser på grund af de særlige grusforekomster i området. Marsken er uinddiget og derfor fortsat græsklædt, men grøfteinddelingen er stort set væk.

Kontekst Krogsgård Mølle. Krogsgårds Mark, husmandsudstykning. Krogsgård Skole. Roborghus, ladeplads. Tradsborg, husmandsudstykning. Marskbrug.

Kilder Esbjerg Kommuneatlas.
Landbygninger i Esbjerg Kommune.
Tvillingesogne af Geest og Marsk, 1-2, 1972-77
Esbjerg Historie 1, 1996

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-1863.

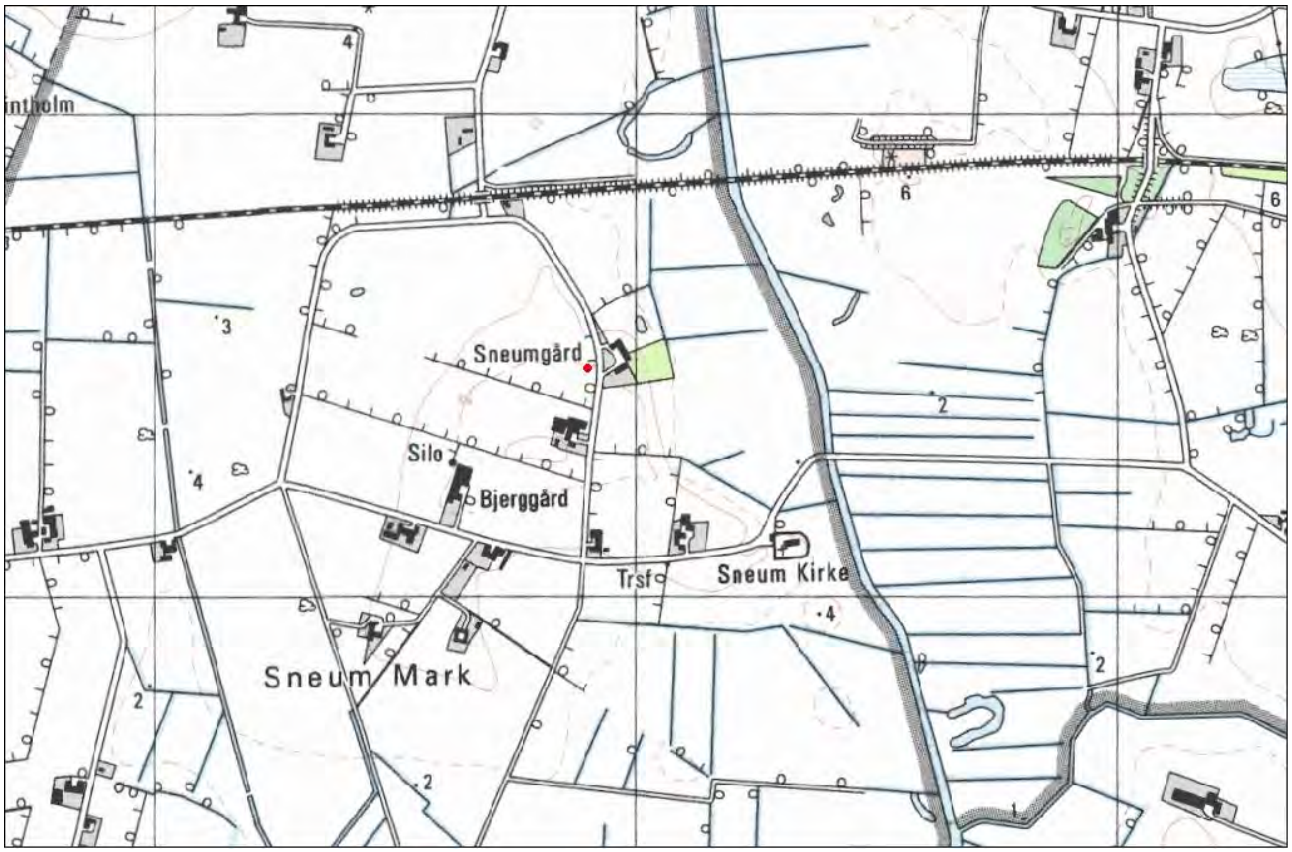

Kulturmiljø	**Sneum, Nybro og Tømmerby, Sneum Kirke, Sneumgård**
Nr.	47a
Sted/Topografi	Sneum og Sneumgård, Sneum sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Landsbyer
Emne	Karakteristiske landsbyer
Tid	1750 – i dag
Karakteristik	Landsbyen Sneum, i 1291 kaldt Snethum, blev nedlagt i 1600-tallet til fordel for herregården Sneumgård. Ved udskiftningen i slutningen af 1700-tallet blev herregården slagtet og jorden delt i landbrug mellem det nuværende Sneummark, Spøttrup og Opsneum. Sneum Kirke ligger meget smukt og alene ved åen. Sneumgård, en af egnens store hovedgårde, blev oprettet 1609 ved nedlæggelse af en landsby, hvorom den enligt liggende Sneum Kirke i dag er eneste vidne. Karakteristisk beliggenhed på kant af Sneum ådal mellem geest og marsk (Sneum Enge). 1770-1774 frasolgtes del jord og gods, og 1829 skete den store udparcellering, der skabte meget af bebyggelsen mod nord og syd. 1867-1875 var der atter udstykninger, så gården nu er reduceret til en pæn stor bondegård. Jernalder- og vikingebebyggelse omkring gården og kirken viser lang bebyggelseskontinuitet (landsby). Man opførte i 1928 et dige mod stormfloderne. Både i 1909 og 1911 blev det flade land oversvømmet, og jernbanebroen blev ødelagt.
Natur Kultur Landskab	Marsk, ådal, bakkeø. Sognet grænser op til Vesterhavet, terrænet er fladt, lavt og sandet. I en kile, der breder sig langs åen ud til havet, ligger marsk og enge.
Arkitektur	Kirken er en markant enligt beliggende kirke, som med sit tårn og bygning præger et meget stort marskområde. De omkringliggende gårde i landskabet er ombygget og præges af store maskinhuse og stalde.
Bevaringstilstand	Sneumgård: Nuværende stuehus fra 1882 med genanvendte 1700-tals gerikter og døre. Østlængen er fra 1831, nordlængen nyere, fortsat aktivt landbrug. Husmandsbrug på en del af hovedgårdsmarken er fortsat aktive landbrug. En del grøfter i marsken er sløjfede, men engene bruges stadig en del til kvæggræsning, noget træ/buskvækst er skudt op på skellene. Stuehuset er fint bevaret.
Sårbarhed	Stor betydning for egnen. Sneumgårds beliggenhed karakteristisk og sammen med kirken fortæller en egnstypisk historie (oprettet af nedlagt landsby).

Kontekst Infrastruktur, ladeplads i åen ved Sneum kirke. Infrastruktur, Nybrogård-Tømmerby, ladeplads, vadested, hulvej. Marskbrug.

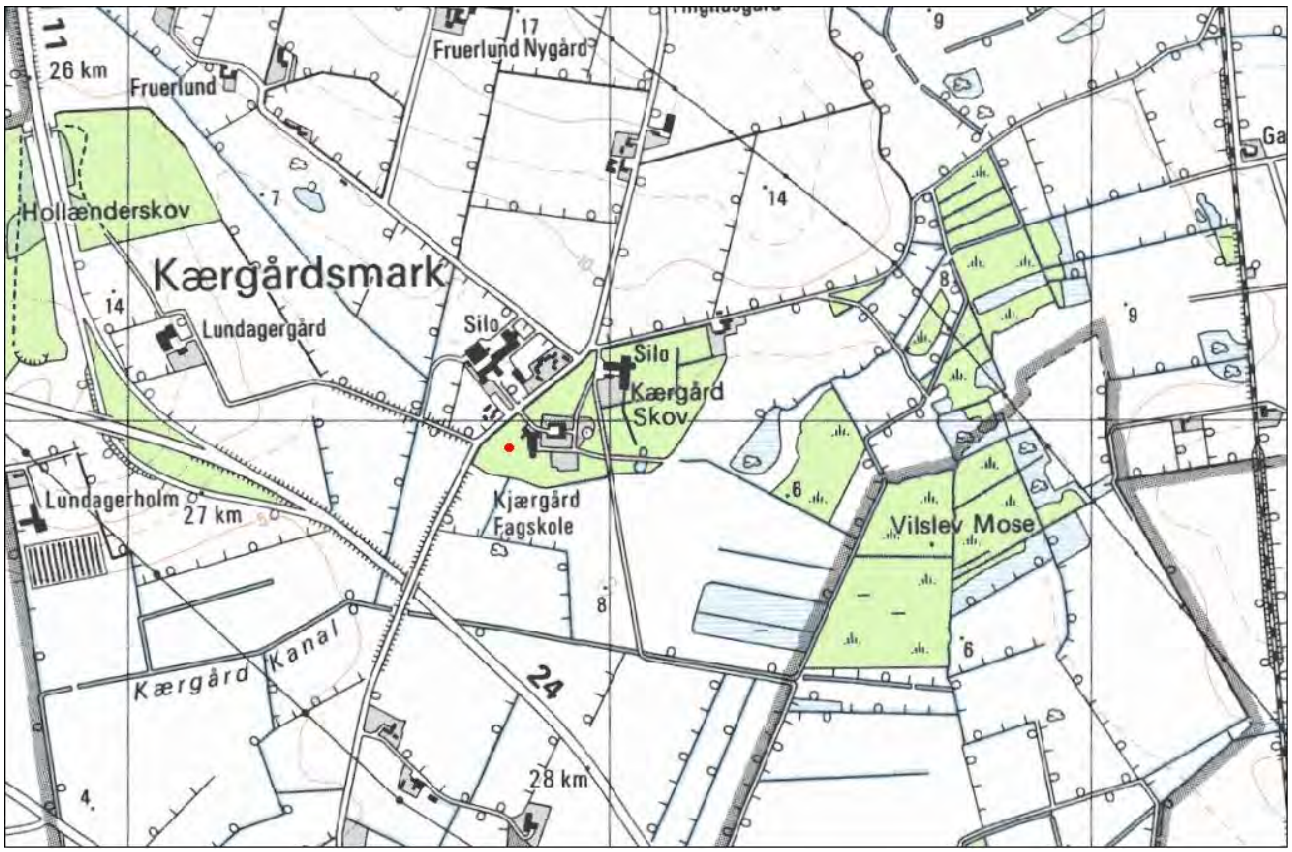
Kilder Esbjerg Kommuneatlas.
Landbygninger i Esbjerg Kommune.
Tvillingsogne af Geest og Marsk.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-1863.

Kulturmiljø	**Riber Kjærgård**
Nr.	60
Sted/Topografi	Riber Kjærgård, Hunderup sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Slotte og herregårde
Emne	Godser, Herregårde
Tid	Middelalder – nyere tid
Karakteristik	Riber Kjærgård udgør en af områdets få herregårde, og kan tilmed føre sin historie tilbage til middelalderen. Det ældst kendte Kærgård lå på et overpløjet voldsted, Møgelkærhøj, i engene syd for den nuværende herregård. Her kan gården have ligget i 13- og 1400-tallet. Det nuværende hvidkalkede anlæg bestående af tre fløje i to stokværk over en delvist hvælvet kælder er et resultat af en lang og kompliceret bygningshistorie, der kun delvist er klarlagt. De hvælvede kældre under dele af østfløjen stammer fra 1500-tallet og er de ældste synlige bygningsrester. I løbet af 1500-tallet udvides Kærgård og smykkes med fornemme sandstensarbejder i renæssancestil. Disse arbejder kan være sket på initiativ af herremanden Niels Lange(†1565), og hans hustru Abel Skeel (†1585), der ligger begravet i den tilhørende Hunderup Kirke under et af landets fineste renæssance-gravmonumenter. Renæssancens Kærgård forsvandt delvist ved en ombygning o. år 1700, der forvandlede herregården til et ensartet barokanlæg. Herefter forfaldt gården og blev delvist nedrevet indtil Staten overtog bygningerne i 1940. De nedrevne partier blev genopført, og i 1949 oprettedes i den tidligere herregård det, der i dag hedder Sydjyllands Landbrugsskole.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Bygningsmasse og inventar er kun delvist bevaret, mens udenomsarealerne med den parklignende have omgivet af skov samt voldstedet i engene har et formidlingsmæssigt potentiale.
Sårbarhed	Den nuværende udnyttelse synes ikke at true anlægget. Voldstedet i engene ligger i dyrket mark og nedpløjes løbende. Såvel Riber Kjærgård som det ældre voldsted er fredede.
Kontekst	Kærgård, herregårdskirken i Hunderup og landsbyen Hunderup er et fint eksempel på Hovedgårdens kulturlandskab.
Kilder	Trap 5. udg., Ribe Amt, s. 1028-1033.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Riberhus Slotsbanke**
Nr.	71
Sted/Topografi	Riberhus Slotsbanke, Ribe Domsogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Slotte og herregårde
Emne	Slotte
Tid	Middelalder, nyere tid
Karakteristik	Riberhus Slotsbanke er det nuværende navn for det store voldsted, der ligger i den nordvestlige udkant af det gamle Ribe. Der er tale om en ca. 8 m høj kvadratisk banke, der ved foden måler 90x90 m omgivet af over 30 m brede vandfyldte grave. I sin nuværende form er den et resultat af en stor restaureringskampagne, der blev gennemført i 1940-41. Ved den lejlighed blev de tilvoksede grave renset op, og banken delvist gengivet den form, den havde i sin sidste skikkelse. Ved alle fire hjørner har slotsbanken haft cirkulære udbygninger, rondeller, bestykket med kanoner. Rondellerne har været forbundet af en kraftig mur løbende langs bankens fod, så hele voldstedets nederste parti har haft lodrette, murklædte sider. På den bevarede topflade blev 1940-41 udgravet en række bygningsrester, hvoraf underdelen af et middelalderligt tårn, Skriverstuehuset, er tilgængeligt i dag. Riberhus er første gang nævnt 1320 og kan være efterfølgeren for den kongsgård, der er nævnt i kilder fra 1200- og muligvis 1100-tallet. Som kongelig borg var formålet at varetage og administrere kongemagtens interesser i området. Afgifter og bøder fra bønder og borgere blev opkrævet fra borgen, hvis daglige drift blev varetaget af en foged, der i flere tilfælde vides at have været en lokal stormand. De arkæologiske undersøgelser viste, at bygningsmassen på banken bestod af uregelmæssigt placerede sammenbyggede huse, der må have udgjort et sluttet anlæg omkring en brolagt gård. Adgangen skete fra nordvest over en vindebro og gennem et porthus. Riberhus kan i 1500-tallet have set ud som det fremgår af Braunius's prospekt fra slutningen af 1500-tallet. På bankens sydlige hjørne rejstes 1913 en bronzestatue af Dronning Dagmar udført af Anne Marie Carl Nielsen. Borgbanken udgør et fast element i en turist-rundtur i Ribe og fra bankens top er der stadig en smuk udsigt over by og marsk. Området led dog stor skade i 1950'erne hvor omfartsvejen placeredes mellem byen og marsken ligesom byggeriet af en række villaer syd for banken effektivt afskar forbindelsen til den gamle bydel. Her lå tidligere slottets ladegård. På nordvest- og sydvestsiden af banken ligger der i dag et kolonihavekvarter, og nogen større kontrast til den gamle kongeborg kan vel dårligt tænkes.

Natur

Kultur
Landskab
Arkitektur

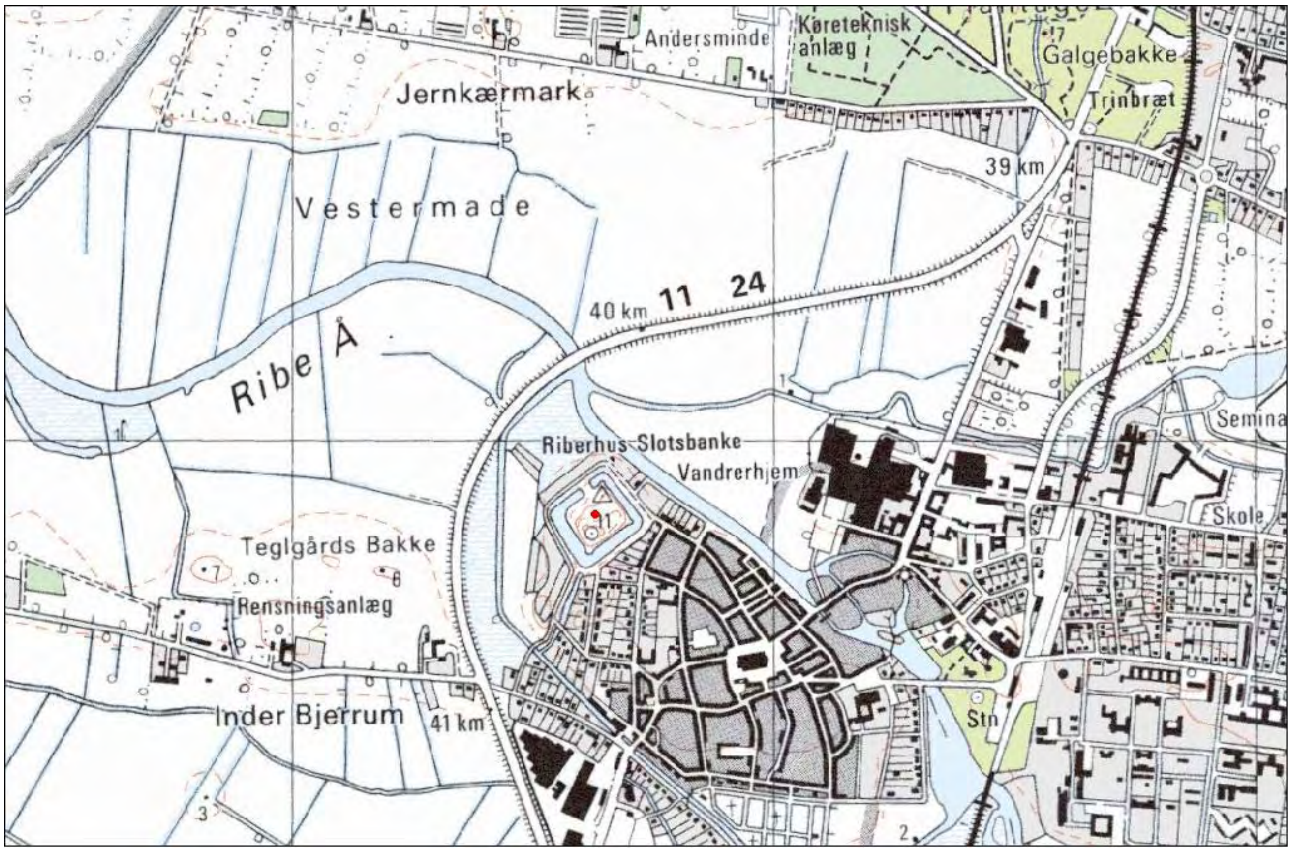
Bevaringstilstand Som voldsted betragtet velbevaret. Langt de fleste tidligere borge i middelalderbyerne er i dag bebyggede eller mere eller mindre sløjfede.

Sårbarhed Beskyttet af fredningslovgivning.

Kontekst Magtens landskab.

Kilder Ingrid Nielsen: Middelalderbyen Ribe. 1985

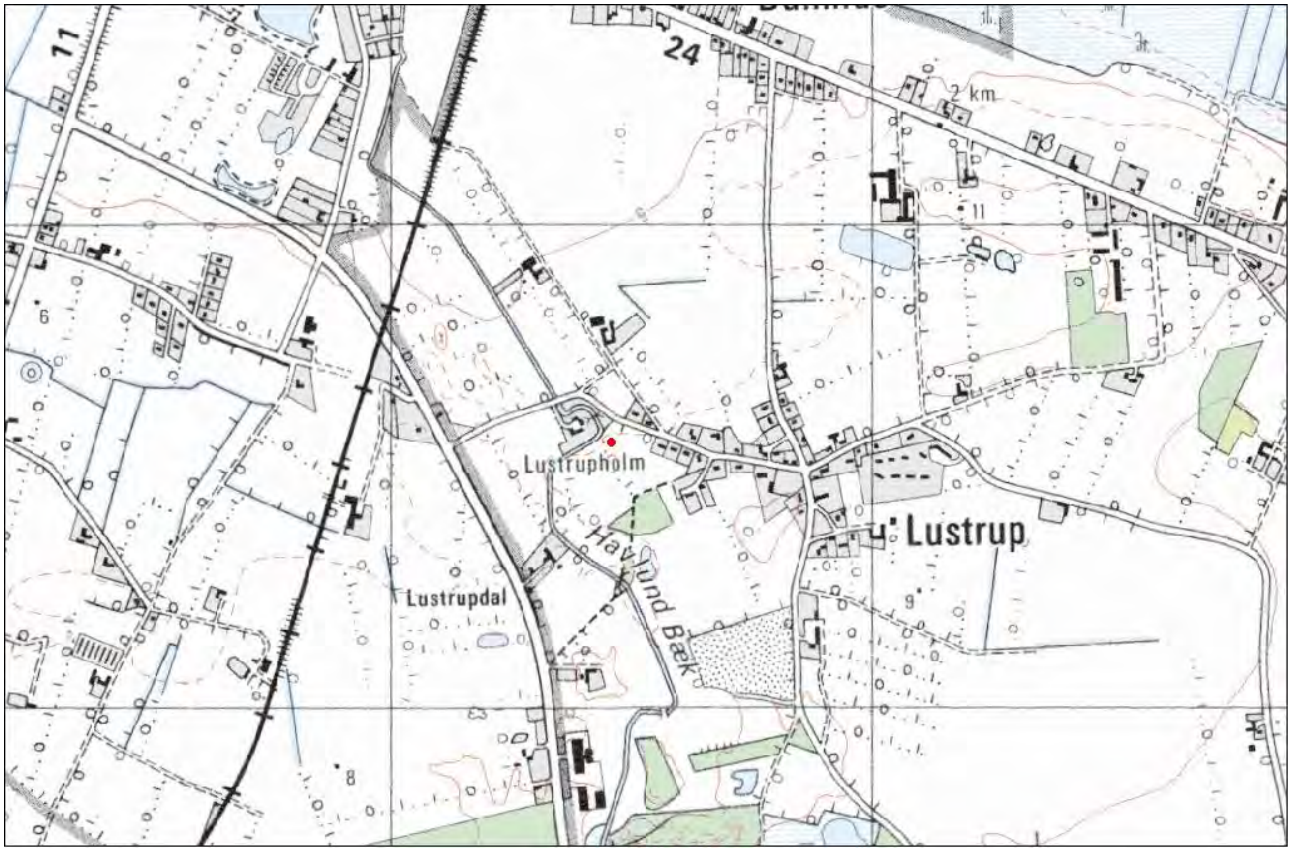
Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Lustrupholm**
Nr.	79
Sted/Topografi	Lustrupholm, S. Catharinæ Sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Slotte og herregårde
Emne	Herregårde, godsstruktur
Tid	Middelalder, nyere tid
Karakteristik	Lustrupholm er en lille herregård beliggende lidt vest for landsbyen Lustrup kun 2 km fra Ribe. Den oprindelig firlængede gård blev opført o. 1770 med et grundmuret stuehus som østfløj, der sammen med bindingsværkslænger til de tre øvrige sider omsluttede en lille brolagt gårdsplads. Anlægget forfaldt gennem tiden og dele af bindingsværkslængerne blev omsat i grundmur, mens andre blev nedrevet. Især i hovedbygningen og nordfløjen er der dog bevaret mange oprindelige træk. I 1992 blev Lustrupholm hjemsted for produktionsskolen Ribe Vikingecenter, og anlægget blev restaureret med genopførelse af de nedrevne partier af nord- og vestfløjen. På området syd for herregården ligger en lang række af vikingecenterets rekonstruktioner i fuld størrelse af huse fra vikingetid og tidlig middelalder. Allerede i 1233 er omtalt en stor gård i Lustrup. Den tilhørte da Ribebispen og dette anlæg er blevet udgravet på det lave højdedrag syd for det nuværende anlæg. Her har ligget et ret enestående kompleks af store stolpebyggede huse og et grundmuret kvadratisk tårn/stenhus i tegl – alt stammende fra første halvdel af 1200-tallet. I 1255 er omtalt en vandmølle i Lustrup Det lille sluttede herregårdsanlæg er synligt, når man kommer med vejen fra vest. På de øvrige sider er det omgivet af løvskov. Haulund bæk er i nyere tid blevet forlagt øst om herregården og danner sammen med skoven en naturlig grænse.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Hovedbygningen fra o. 1770 ret velbevaret med flere oprindelige vinduer, inder- og yderdøre, gerichter samt oprindelig planløsning.
Sårbarhed	Beskyttet i kraft af fredning og den nuværende anvendelse.
Kontekst	Herregårdens kulturlandskab.

Kilder Steffen M. Søndergaard: Lustrupholm – historie og restaurering, BMG 10 1998, s. 76-81.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Trøjborg**
Nr.	132
Sted/topografi	Trøjborg
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Slotte og herregårde
Emne	Godser, Hovedgårde, Herregårde, Godsstruktur
Tid	Middelalder til udskiftningstiden ca. 1100-1750
Karakteristik	Oprindelig lå her et middelalderligt voldsted på kanten af en bakkeø fra 1300-tallet. Ruinen ligger i et lille skovområde. Den oprindelige middelalderlige borg lå på en kunstigt skabt 30x30 m stor banke, ca. 2,5 m høj, omgivet af en ca. 10 m bred voldgrav. Denne var omgivet af ydre volde med endnu en voldgrav ca. 5-10 m bred. Anlægget består således af en slotsbanke og en ladegårdsbanke og begrænses i vest af Sejrsbækken, i nord og øst af tørlagte voldgrave og i syd af en tørlagt voldgrav, hvis vestlige halvdel er opfyldt ved anlæg af vej og parkeringsplads. Hele anlægget måler 310 m fra nord til syd og 280 m fra øst til vest. Slotsbanken med ruinen måler 30 x 30 m og ligger midt i en rund sø hvis diameter er ca. 65 m. Rundt om søen ligger en ovalformet vold. Voldens bredde er mod nord og mod syd ca. 40 m. Mod øst og mod vest er bredden ca. 20 m. Uden om volden ligger en voldgrav, der er 18 m bred. Fra nordsiden af denne voldgrav, findes forbindelse til anlæggets øvrige voldgrave. Mellem slotsbanken, med dens 2 voldgrave og ladegårdsbanken, findes en voldgrav hvis nordlige ende er tørlagt. Den sydlige er bredere og vandfyldt, nærmest en lille sø. Ladegårdsbanken er rektangulær og måler 270 x 90 m. Den er mod nord, øst og syd afgrænset af en voldgrav. Voldgraven er ca. 6 m bred og 2 m dyb. Mod øst er den rørlagt på en strækning af ca. 40 m ud for hovedbygningen. Mellem slotsbankens yderste voldgrav og Sejrsbæk findes en vold hvorpå løber en offentlig vej. Fredningsgrænsen for hele anlægget løber mod vest langs østsiden af Sejrsbækken, mod nord og øst langs ydersiden af voldgraven, og mod syd langs ydersiden af voldgraven og langs vestsiden af asfaltvejen. Slottet har tilhørt Margrethe I og den sidste ejer, foregangsmanden Knud Lausten Thomsen ville 1851 overgive slottet vederlagsfrit til staten, der dog takkede nej. Thomsen begyndte at rive slottet ned, hvilket dog ikke blev bragt til ende. Broen over voldgraven styrtede ned under nedrivningen. Flere gårde i omegnen har brugt sten fra Trøjborg som byggemateriale.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

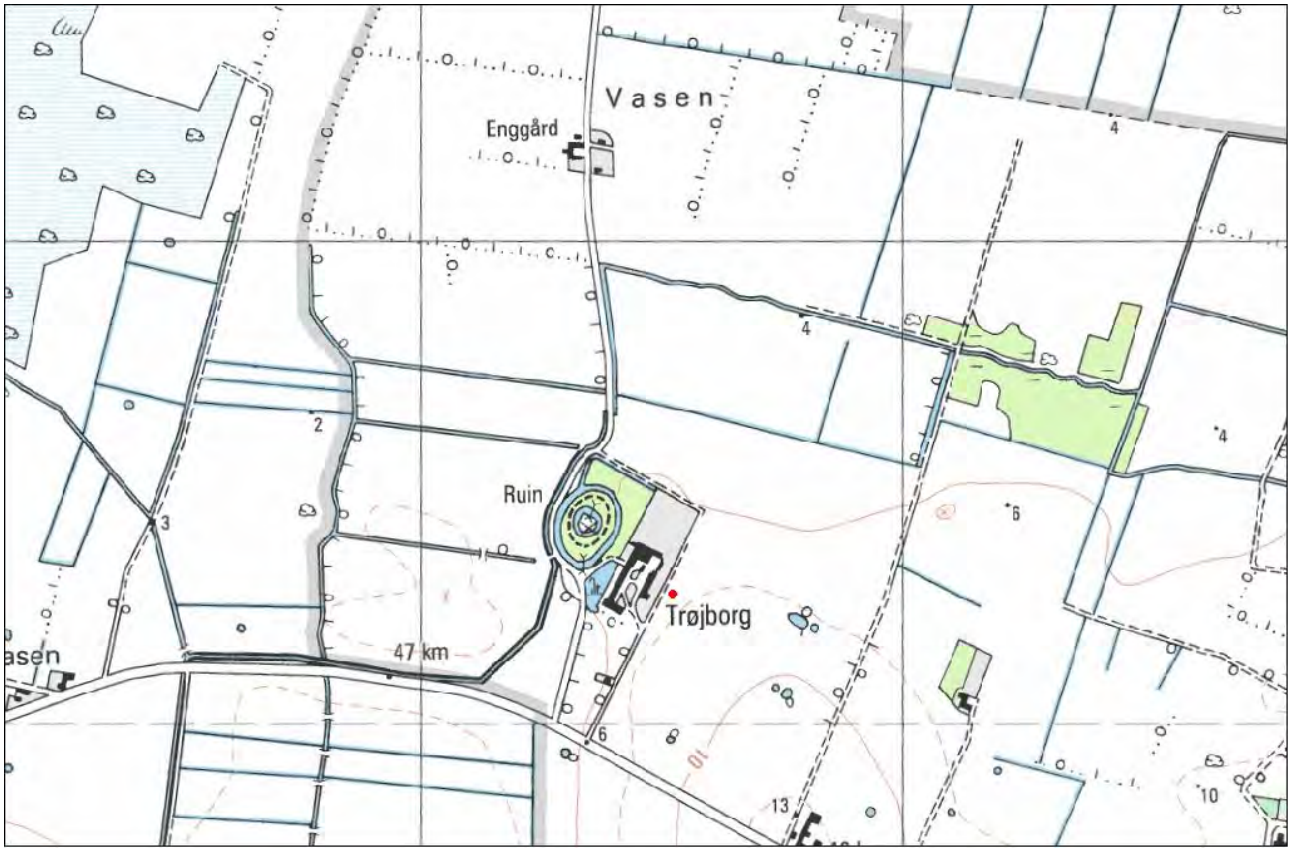
Bevaringstilstand I dag ses ruinen af det anlæg, der opførtes i 1580. Det er Sønderjyllands eneste ægte ruin og i privat eje.

Sårbarhed Voldstedet er fredet og som sådan ikke truet. For nogen år siden opførtes staldbygninger ganske tæt på voldgraven, der dog ikke berørte ældre anlæg.

Kontekst Godser, hovedgårde, godsstruktur.

Kilder Voldsteder i Danmark 1999 nr. 11.
DKC-online.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Møgeltønder og Schackenborg**
Nr.	133
Sted/topografi	Møgeltønder Kirke, landsbyen Møgeltønder og Schackenborg Slot
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Slotte og herregård.
Emne	Slotte, Godsstruktur.
Tid	Oldtid – i dag
Karakteristik	Møgeltønder kan deles i fire områder med hver sin karakter: Kirkebyen, Sønderbyen, Slotsgaden og øst herfor Schackenborg med slotsparken. Møgeltønder Kirkeby stammer fra middelalderen. Byen omtales 1215 som Tundær, 1288 som Mykæltundær, landsbyen er udskiftet 1759. Møgeltønder Kirke består af et romansk kor og skib med senere udvidelser mod øst og vest. Tårnet er sengotisk. Kirken er bygget i munkesten, og det ældste parti i øst er fra omkring 1200. Indtil reformationen hørte kirken til under biskoppen i Ribe, senere under Møgeltønder len og fra 1661 – 1901 under Schackenborg. Derfor har kirken haft præg af at være en slags slotskirke, bortset fra den også fungerede som sognekirke. Kirkebyen ligger som en randbebyggelse omkring kirkegården, præget af uregelmæssige grupper af små huse med smalle gader og stier knyttet til kirken. På vestsiden af Sønderbyvej findes en bebyggelse, der bl.a. rummer godsinspektør H. C. Davidsens nybygninger Sønderbyvej 9 og 11, der er præget af hjemstavnsstilens nytænkning af vestslesvigsk byggeskik, og som har været udgangspunkt for byggestilen Bedre Byggeskik, også kaldet Møgeltønderstilen. Møgeltønder Sønderby er en selvgroet bondeby med fritliggende huse og gårde med et kroget og forgrenet vejnet, der mødes i gadekæret ved Genforeningsstenen. Slotsgaden er anlagt af den første grev Schack omkring 1680. Gadens boliger blev indrettet til slottets embedsfolk og ansatte. Næsten alle huse i Slotsgaden er fredet. Der er tale om en meget smuk gade med brosten og allé. Slottet hed oprindelig Møgeltønderhus og nævnes første gang i 1230erne, hvor borgen og tilhørende jorde, herunder landsbyen Møgeltønder, tilhørte biskoppen i Ribe. Møgeltønderhus havde på grund af sin beliggenhed på geestranden og ved adgangsvejen til de frugtbare marskområder stor strategisk betydning. Borgen fik også betydning i

stridighederne med de holstenske grever, og omkring år 1400 underlagdes stedet som en del af de såkaldte kongerigske enklaver. Borgen kom i forbindelse med reformationen i under kronen i1536. I 1545 gjorde Christian 3. Detlev Ahlefeldt til lensmand på Møgeltønderhus. I 1564 overtog familien Rantzau godset og især under Bendix Rantzau udnyttedes bønderne til hårdhændet hoveri, som medførte flere klager til kongen over lensmanden. Christian 4 købte godset i 1599 og gav det i len til en række af sine betroede medarbejdere.

1661 fik feltherre Hans Schack borgen som len på livstid for sin indsats i svenskekrigene, allerede samme år overtog han godset. Han blev optaget i grevestanden 1671, og grevskabet Schackenborg blev oprettet 1676. Hans Schack byggede mellem 1664-1667 et nyt trefløjet slot på fundamenterne af Møgeltønderhus, dog blev portbygningen og det såkaldte "Fruerhus" stående. Anlægget udgjorde et stramt symmetrisk, barokt slotsområde med voldanlæg, park, avlsbygninger. 1756 foregik visse udvidelser og ombygninger på det nuværende Schackenborg. Vestfløjen er hovedfløj og den oprindelige rumfordeling eksisterer stadigvæk på begge etager: I midten findes en stor gennemgående sal, på begge sider af denne ligger mindre stuer og kamre. Slottet har gennemgået flere restaureringer, sidst i forb.m. Prinsesse Alexandras og prins Joachim overtagelse af slottet i 1995, hvor også parkanlægget øst for slottet blev restaureret og anlægget dermed genskabt med barokkens strenge symmetriske linier. Syd for vejen findes endnu den oprindelige slotshave, som er offentligt tilgængelig.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Bevaringstilstand

Kirkens bevaringstilstand er god. Slottets bevaringstilstand god, i privat eje af Kongehuset.
Møgeltønder var et af de første steder i Danmark, hvor Fredningsstyrelsen rejste spørgsmålet om bevaring. De første fredninger fandt sted i 1921. Senere fredninger fandt sted i 1950. Der er i dag 32 fredede bygninger i selve Møgeltønder. Den første bevarende lokalplan blev udarbejdet i 1982, den næste i 2000, og den nyeste er vedtaget i 2005. Den indeholder bestemmelser om proportioner og materialer der skal anvendes ved istandsættelser og ændringer. Den skal også sikre, at Slotsgaden og Sønderbyens huse og struktur bevarer sin egenart og at bygningernes omgivelser og samspillet mellem f.eks. Slotsgadens bebyggelse, gadebelægning og allétræer sikres.

Sårbarhed

Kirken og slottet er beskyttet af lovgivningen.
På grund af den bevarende lokalplan og stort fokus på landsbyens bygningsmæssige kvaliteter er kulturmiljøet i Møgeltønder temmelig godt sikret.

Kontekst

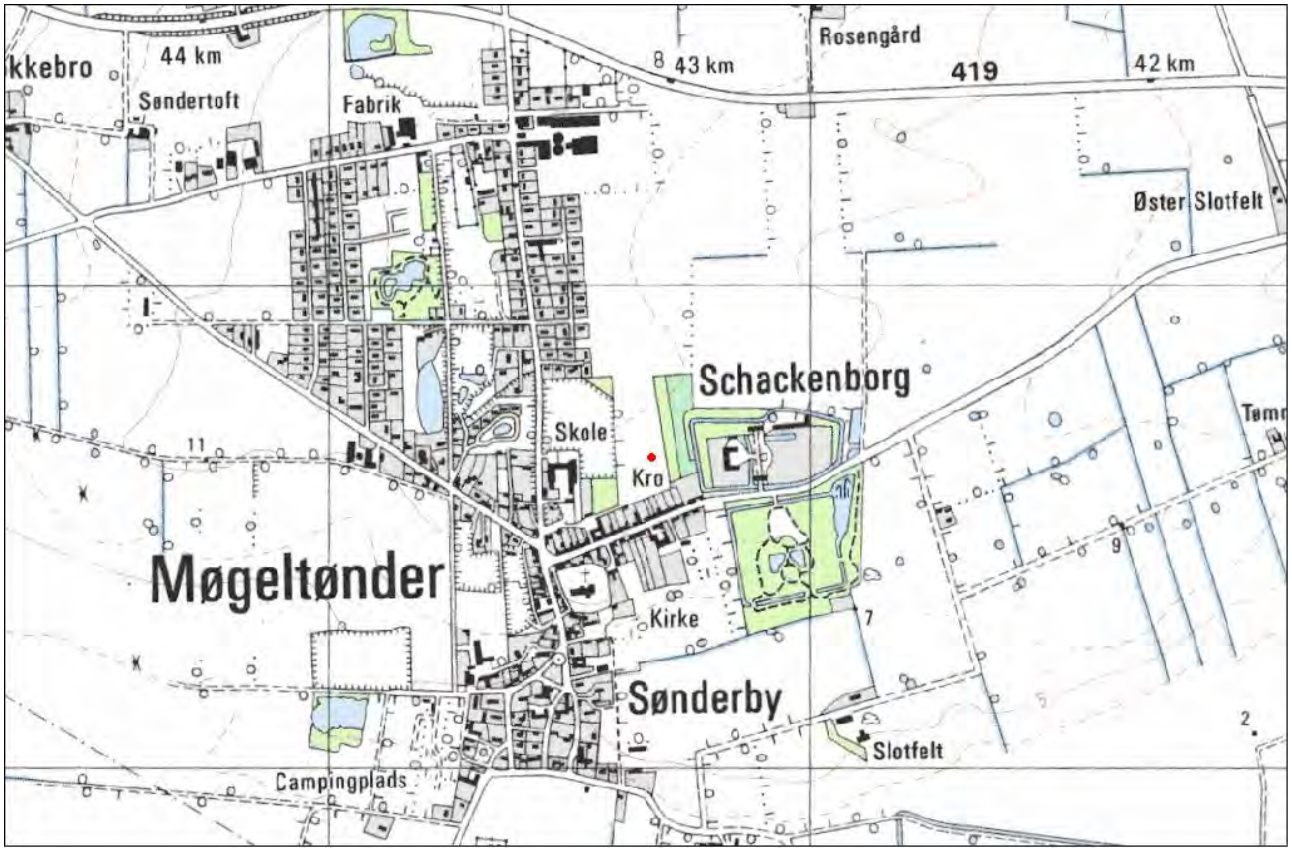
Tøndermarsken, Karakteristiske landsbyer

Kilder

www.moegeltoender-kirke.dk.
Trap Danmark.
Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.
Tønder Kommuneatlas.
Red. Allan Tønnesen: Møgeltønder – slotsby og bondeby. Udg. af Fredningsstyrelsen og Tønder Kommune 1985.
Revideret bevarende lokalplan 12.01 for Møgeltønders gamle bydel udg. 2005.
Kulturarvsstyrelsens hjemmeside vedr. fredede bygninger.
"Schackenborg". Særtryk af Sønderjysk Månedsskrift 1997, nr. 4.

Historiske kort

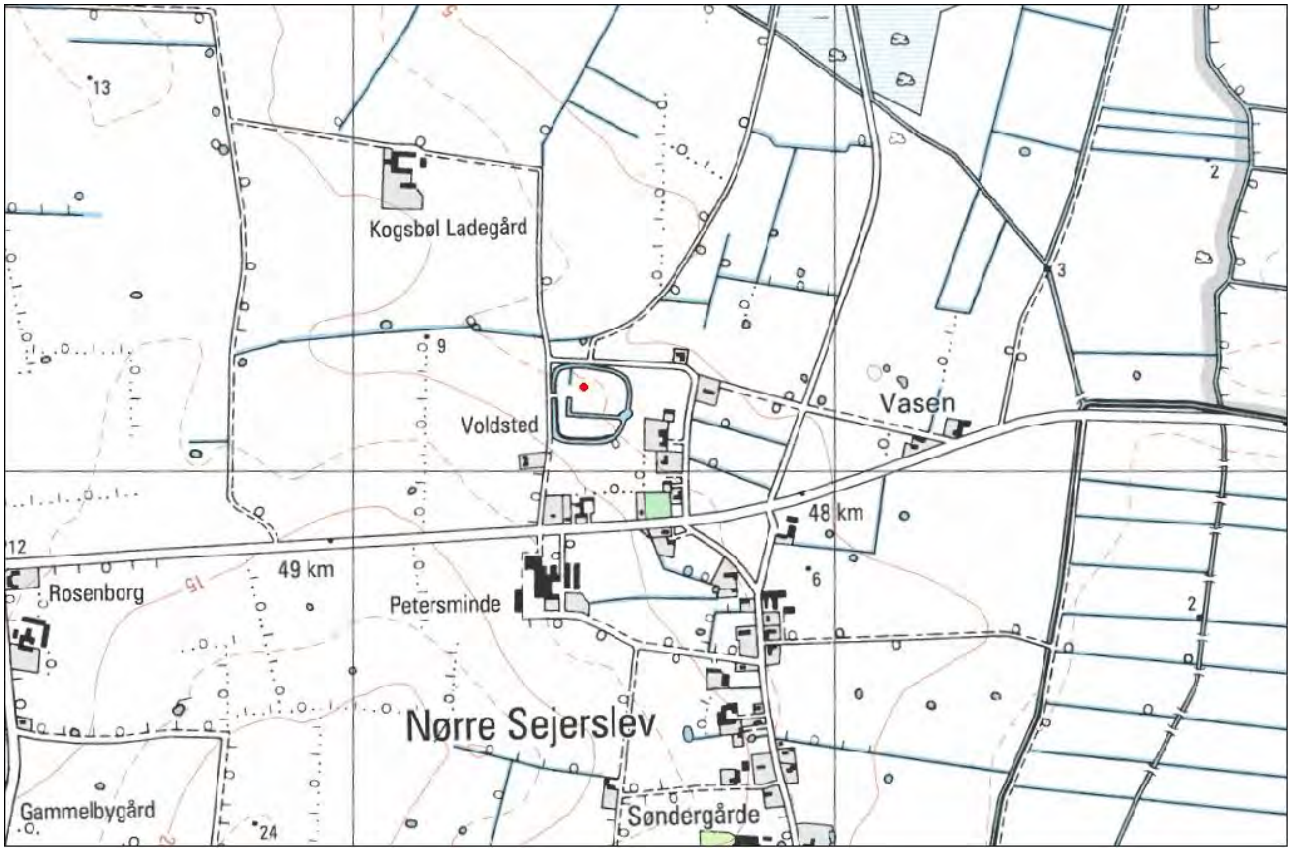
Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

Kulturmiljø	**Kogsbøl**
Nr.	134
Sted/topografi	Kogsbøl Hovedgård
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Slotte og herregårde
Emne	Hovedgård, herregård
Tid	Middelalder til udskiftningstiden ca. 1100 til 1750
Karakteristik	Kogsbøl var oprindeligt en adelsgård, der nævnes første gang 1393, dengang ejet af den sønderjyske slægt Rosenkrantz. Gården og voldstedet var opført på to store banker, som stadig ses i landskabet. Den ene, ca. 175 x 165 m store banke, er anlagt på kanten af et højdedrag ud mod et lavere liggende marskområde mod nord. De omkring 2 m dybe og mellem 8-15 m brede voldgrave er i dag tørre. Det er her, hovedbygningerne og avlsgården må have stået. I 1706 var anlægget stærkt forfaldent, og ganske forladt blev stedet, da Boy Feddersen i 1830 anlagde Kogsbøl Ladegård i Kogsbøl Mose. Man benyttede til dels det gamle byggemateriale til det. Under 1. verdenskrig blev bygningerne på voldstedet revet ned. Ladegården er en anselig firlænget bygning af rødsten med et vældigt stråtag, der især på ladefløjen virker meget imponerende. De to store banker, hvor voldstedet var anlagt, eksisterer stadig. Desuden findes i landskabet stadig grøfterne mellem markerne.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Voldstedet er bevaret som banker i landskabet, for ladegården bør situationen undersøges.
Sårbarhed	Kogsbøl Voldsted er fredet, men arealet er dyrket i et vist omfang. Intensivering af landbrug på stedet ville formodentlig udjævne bankerne helt.
Kontekst	Godser, hovedgårde, godsstruktur
Kilder	Voldsteder i Danmark 1999. DKC-online. Trap Danmark X,2.

Historiske kort

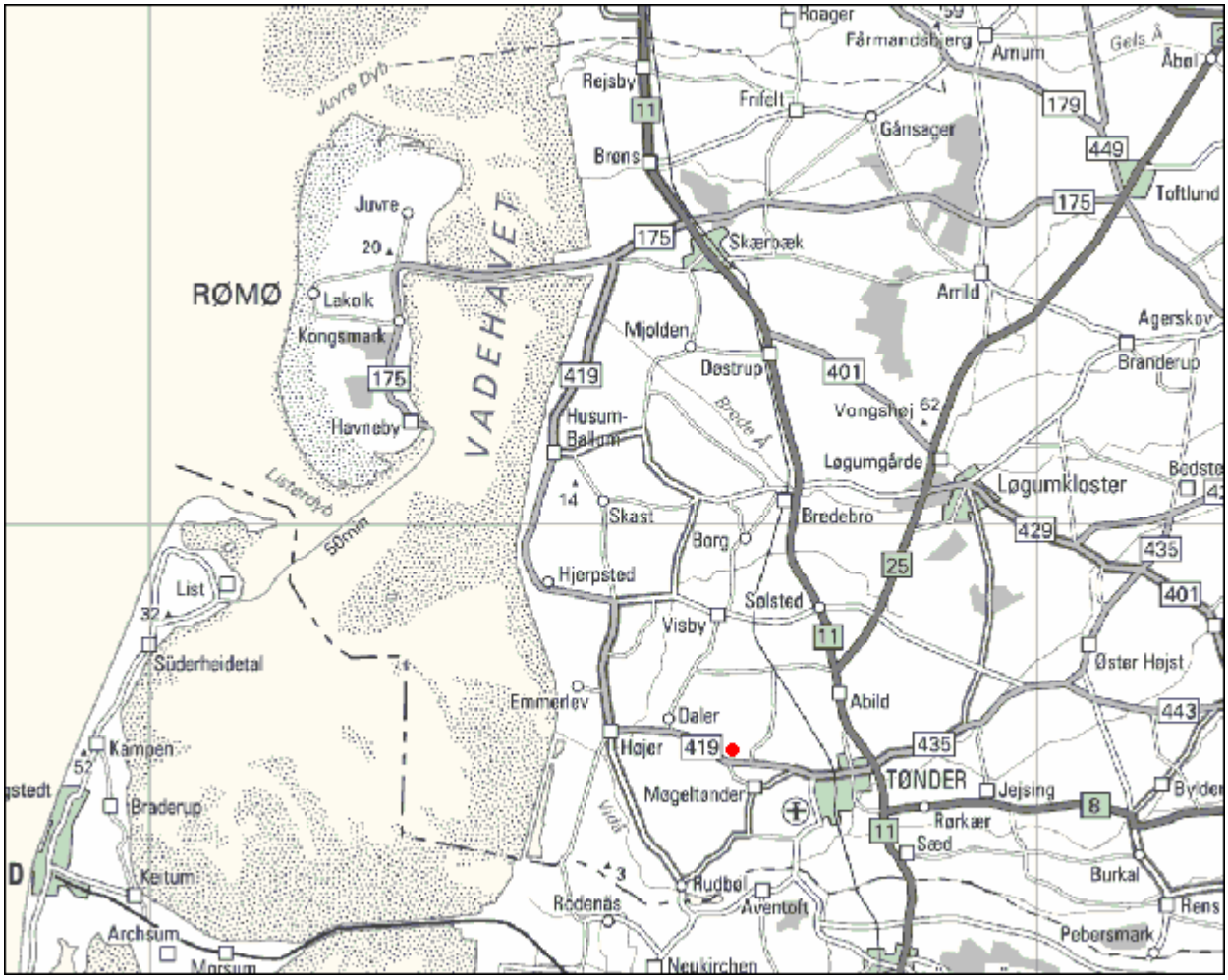
Videnskabernes Selskabs Kort
Tyske kort
Lave Målebordsblade
4 cm-kort

3.6.4 Industri og fremstillingsvirksomhed

66. Jedsted Mølle
72. Dammene i Ribe, jernstøberiet, bomuldsfabrikkerne, elværket
137. Lindskov Mølle

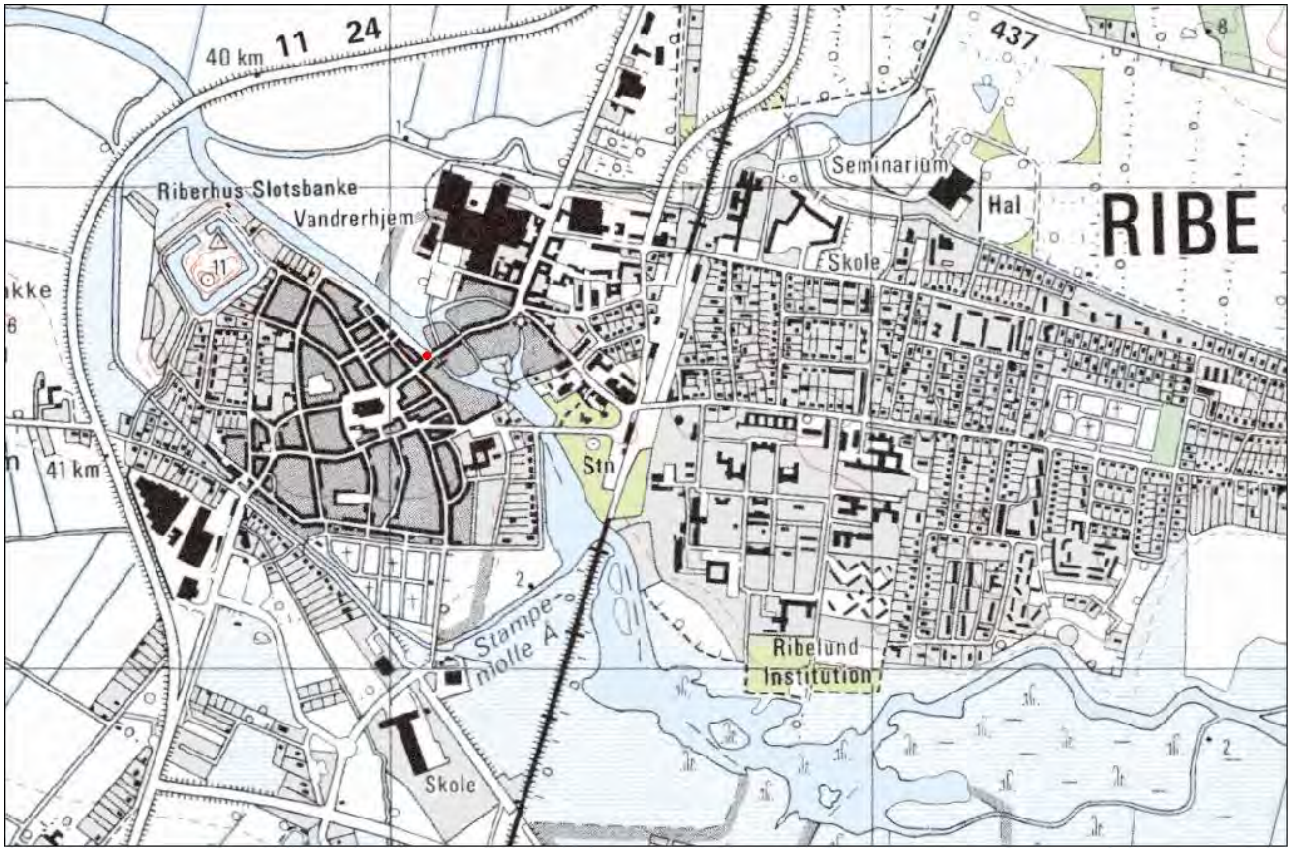

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
Süderheidetal
Kampen
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Rømø
Rejsby
Frifelt
Brøns
Skærbæk
Mjolden
Døstrup
Husum-Ballum
Skast
Borg
Hjerpsted
Visby
Emmerlev
Daler
Højer
Møgeltønder
Rødenæs
Rudbøl
Aventoft
Neukirchen
Vidå
Bredebro
Løgumgårde
Løgumkloster
Vongshøj
Arrild
Agerskov
Branderup
Toftlund
Gåsager
Farmandsberg
Arnum
Åbøl
Gels Å
Brede Å
Sølsted
Abild
TØNDER
Jejsing
Rørkær
Sæd
Burkal
Rens
Pebersmark
Øster Højst
Byder
Ny
11
175
419
401
25
435
429
443
449
179
8
62
14
3
20
32
52

Kulturmiljø	**Jedsted Mølle**
Nr.	66
Sted/Topografi	Jedsted Mølle, Vilslev sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Industri
Emne	Energiens bygninger, Møller
Tid	Middelalder – nyere tid
Karakteristik	En vandmølle i Jedsted er nævnt allerede i Kong Valdemars Jordebog fra 1231, og der har sikkert ligget en mølle ved stedet lige siden. I forbindelse hermed kan der også have været en passage over åen. Der er dog aldrig fundet rester af de ældre vandmøller. Tidligere var Kongeåens løb delt i to på stedet. Dette må have med mølledriften at gøre og muligvis har der ved det nordre løb ligget en mølle, Rødemølle, der er omtalt i 15- og 1600-tallet. Der var mølledrift indtil 1910, hvor der i stedet oprettedes et turbinedrevet andelselektricitetsværk, der nu er nedlagt. Både den sidst fungerende møllebygning fra 1881 samt elværkets bygninger er bevarede, men henstår ubenyttede. Også den tilknyttede møllergård står endnu samt mølledæmninger m.m. Nord og nordøst for møllen er anlagt et stort dambrug, der til en vis grad slører den tidligere anvendelse af området. Stedet udgør et spændende og hidtil kun lidt udforsket kulturmiljø med stort formidlingsmæssigt potentiale
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Gården, møllebygningen og andelselektricitetsværket synes velbevarede.
Sårbarhed	Møllebygningen og andelselektricitetsværket må anses for at være nedrivningstruede.
Kontekst	Mølleri, vandkraft, tidlig industri.
Kilder	Hans Duborg: Jedsted Mølle. Bramming 1934. S. B. Böcher, 1944.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort. Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

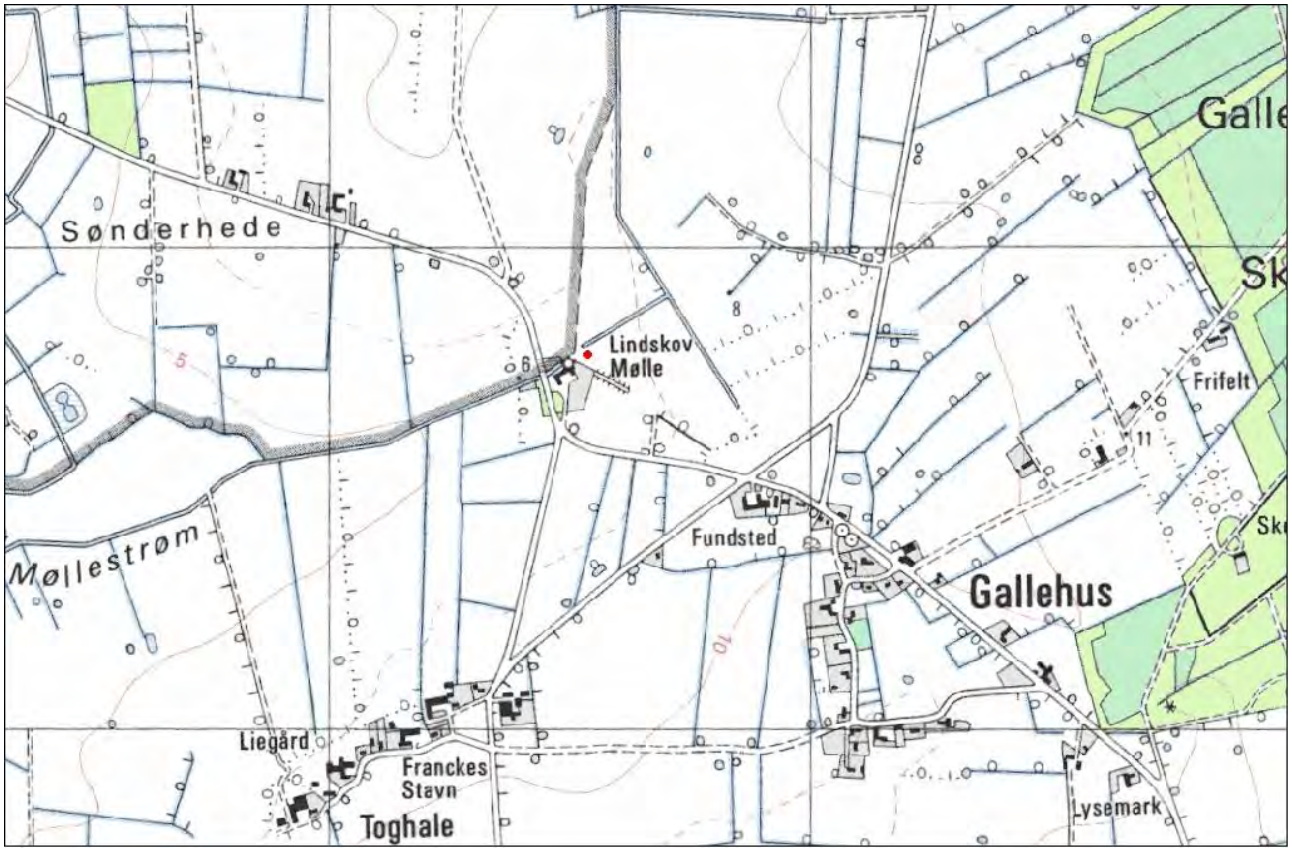

Trsf
Skole
Møllevang
11
Stn
32 km
Bakk
Kongeå
Broholm
Brokær
31 km
Dambrug
Jedsted Bjerge
Jedsted
Storskevang
11 24
32 km
33 km
Møllevang

Kulturmiljø	**Ribes tidlige industrimiljø ca. 1850-1880**
Nr.	72
Sted/Topografi	Ribe Jernstøberi, Ribe Bomuldsfabrikker, Kolvigs Cikoriefabrik, Ribe
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Industri
Emne	Industri
Tid	Ca. 1848-1880
Karakteristik	Fra 1848 og et par årtier frem oplevede Ribe en betydelig økonomisk vækst og et af dens udslag var anlæggelsen af en række industrivirksomheder, der var blandt de første af deres art i Danmark. Anlæggelsen af Esbjerg Havn i 1868 betød, at områdets industrielle udvikling efterhånden blev placeret i Esbjerg. I 1848 anlagde Ribe-borgeren Frederik von Stöcken et jernstøberi i Saltgade, der blev udformet som en T-formet bygning med facade langs Saltgade. Foruden støberiet rummede bygningen også smedje, lager og to lejligheder. Det oprindelige anlæg er stadig bevaret og anvendes i dag til administration og repræsentation. Det rummer desuden et lille museum om stedets historie og produkter. Facaden mod Saltgade er ført tilbage til sit oprindelige udseende, men ellers er kun lidt af det oprindelige udstyr bevaret. Arkitekten kendes ikke, men kan have været en lokal bygmester. Jernstøberiet fungerede indtil 1973, hvor produktionen blev lagt om til pladejernsradiatorer. Det officielle navn er i dag A/S Ribe Jernindustri. I den løbende moderniserede virksomhed er der ikke bevaret maskineri fra støberitiden. Hovedbygningen fra 1848 har en veldisponeret senklassicistisk facade med store støbejernsvinduer. Den udgør et værdifuldt element i Saltgades facadelinie. De øvrige fabrikshaller er mod Saltgade skjult bag et hegn. På den nuværende adresse Badstuegade 1-3 opførte grundlæggeren Frederik von Stöcken i slutningen af 1850'erne en privatbolig, der var en af byens første villaer, Huset i historicistisk stil inspireret af romanske stilformer, er bevaret i udvidet og ombygget stand. I 1850 grundlagde den lokale købmand Chr. Giørtz et bomuldsvæveri i det centrale Ribe. Fabrikken blev opført på en til formålet indkøbt grund syd for Domkirken på adressen Torvet 13-15 og Sønderportsgade 2-4. I løbet af 1850'erne opførtes flere bygninger – heriblandt Sønderportsgade nr. 2/Torvet 13, som sandsynligvis var Danmarks første eksempel på anvendelse af støbejernssøjler i de bærende konstruktioner. Denne bygning, der omtaltes som "Lindegården", udbrændte år 2000 og er nu revet ned. I 1881 nedlægges produktionen i bygningerne ved Domkirken, og de ombygges til boliger.

	På adressen Skibbroen 29 ligger grundlæggeren Chr. Giørtz' privatbolig fra 1852. Det interessante hus er Ribes første villa og udstyret med store støbejernsvinduer ud mod åen. I 1859 overtog sønnen Balthazar Giørtz driften af virksomheden og i 1864 opfører han i Sct. Nicolaj Gade 10A-B en pragtbolig i renæssancestil, som siden 1891 har huset Ribe Kunstmuseum. Huset er tegnet af den kgl. Bygningsinspektør L.A. Winstrup, og i det indre er lofter, døre m.v. bevaret. I 1860'erne opføres desuden en ny fabrik i Sct. Nicolaj Gade, der med tiden vokser til et meget stort anlæg. I 1881 sælges hele virksomheden til det hamburgske firma Gebrüder Bauer & Co, som kort efter sælger det videre til Crome & Goldschmidt, der i en årrække fortsatte produktionen. Størstedelen udbrændte i 1943, og mere er siden revet ned. Bevaret er et hus, der rummede administrationen på Giørtz Plads 1-3, som i meget ombygget stand huser bl.a. et bibliotek samt en arkitektonisk værdifuld fabriksbygning på adressen Rosen Allé 3. På trods af, at de fleste fabriksbygninger er nedrevet udgør kombinationen af et tidligt industrielt produktionsmiljø og ejernes bevarede privatboliger et interessant kulturmiljø. Købmand Kolvig anlagde en Cikoriefabrik på Mellemdammen i 1850. En del af bygningerne står stadig og anvendes til restaurant, forretning og beboelse.
Natur	Der er tale om spredt bevarede rester uden ret mange naturlige afgrænsninger fordi det meste er væk, og privatboligerne for von Stöcken og Chr. Giørtz lå på afstand af fabrikkerne.
Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Vekslende, men i betragtning af alder og sjældenhed blandt områdets bedste eksempler på tidlige industrimiljøer.
Sårbarhed	Jernstøberiet er i funktion og ikke truet af andet end løbende ombygninger m.v. De øvrige bygninger er næppe truet.
Kontekst	Industrialiseringens første fase.
Kilder	*A/S Ribe Jernindustri 1848-1998* (Fokdal, Tulinius, Stougaard og Villadsen red.) 1998. Camilla Løntoft Nybye: Christian Giørtz' bomuldsvæveri – den første bygningskonstruktion i Danmark med brug af støbejernssøjler. *BMG 16* 2004, s. 29-38.
Historiske kort	Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

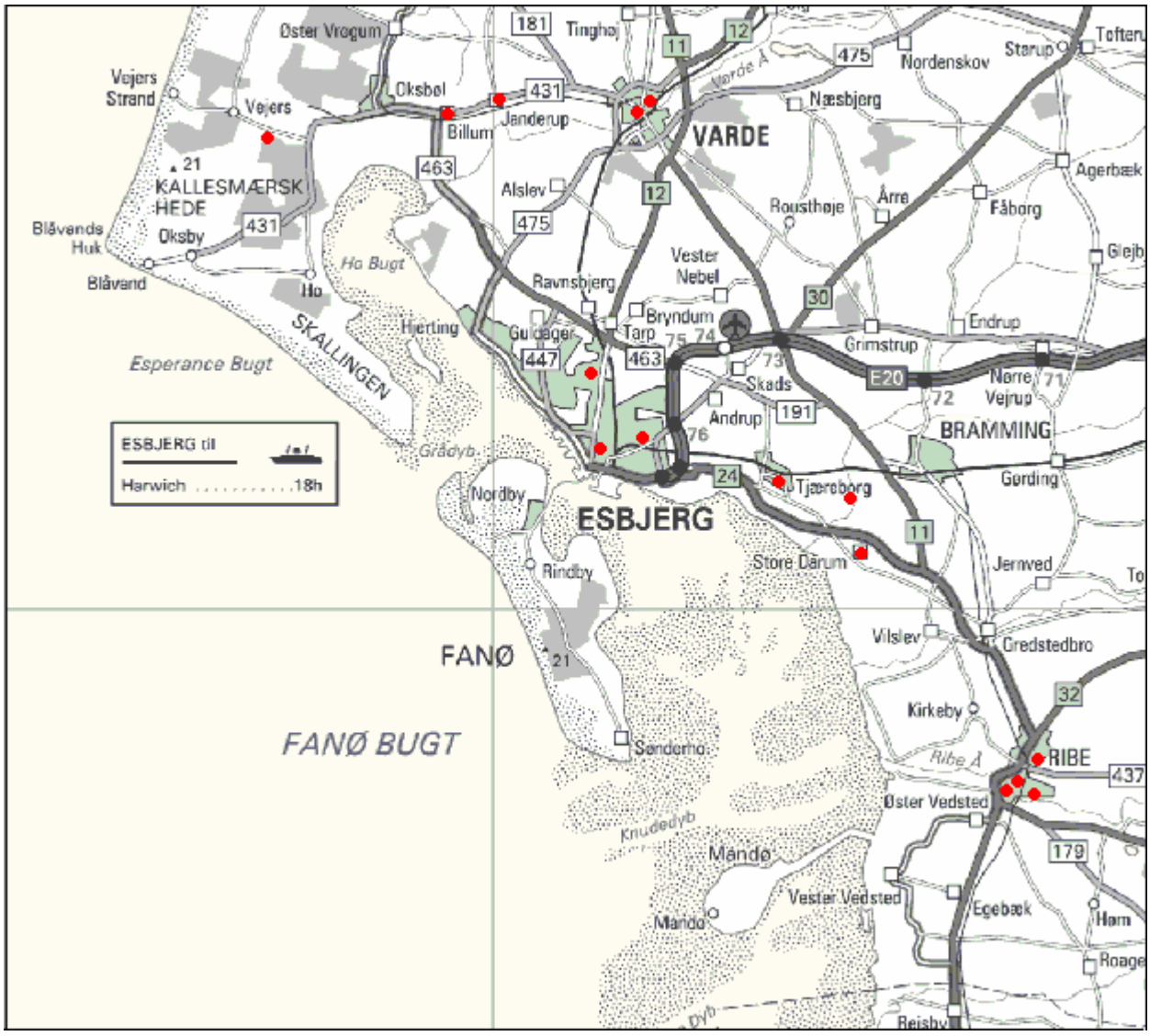

40 km
11
24
437
Riberhus Slotsbanke
Vandrerhjem
Seminarium
Hal
RIBE
Skole
Stn
41 km
Stampe-
molle A
Ribelund
Institution
Skole

Kulturmiljø	**Lindskov Mølle**
Nr.	137
Sted/topografi	Lindskov Mølle, Møgeltønder sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Industri og fremstillingsvirksomhed
Emne	Møller
Tid	Middelalder til udskiftningstiden ca. 1100-1750
Karakteristik	Lindskov Mølle ligger nord for Møgeltønder ved Gallehus. Her har været mølleanlæg siden middelalderen, det nuværende anlæg er opført i slutningen af 1700-tallet. Der er tale om et fredet vandmølleanlæg med bevaret vandhjul. Laden er opført i 1856. I alt er bevaret stuehus, vandmølle, avlsbygning og lade. Mølledammen blev tørlagt i 1955. Det trefløjede anlæg af rødsten med stråtag har bevaret sit gamle maskineri, som er tydeligt frisisk-hollandsk påvirket. Et interessant anlæg, som hører til Sønderjyllands ældste møller med bevaret vandhjul og som burde undersøges nærmere.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Bygningen er fredet og i god stand.
Sårbarhed	Middel.
Kontekst	Mølleri, vandkraft, tidlig industri.
Kilder	Trap Danmark X,2. Sønderjysk Månedsskrift.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort Tyske kort Lave Målebordsblade 4 cm-kort

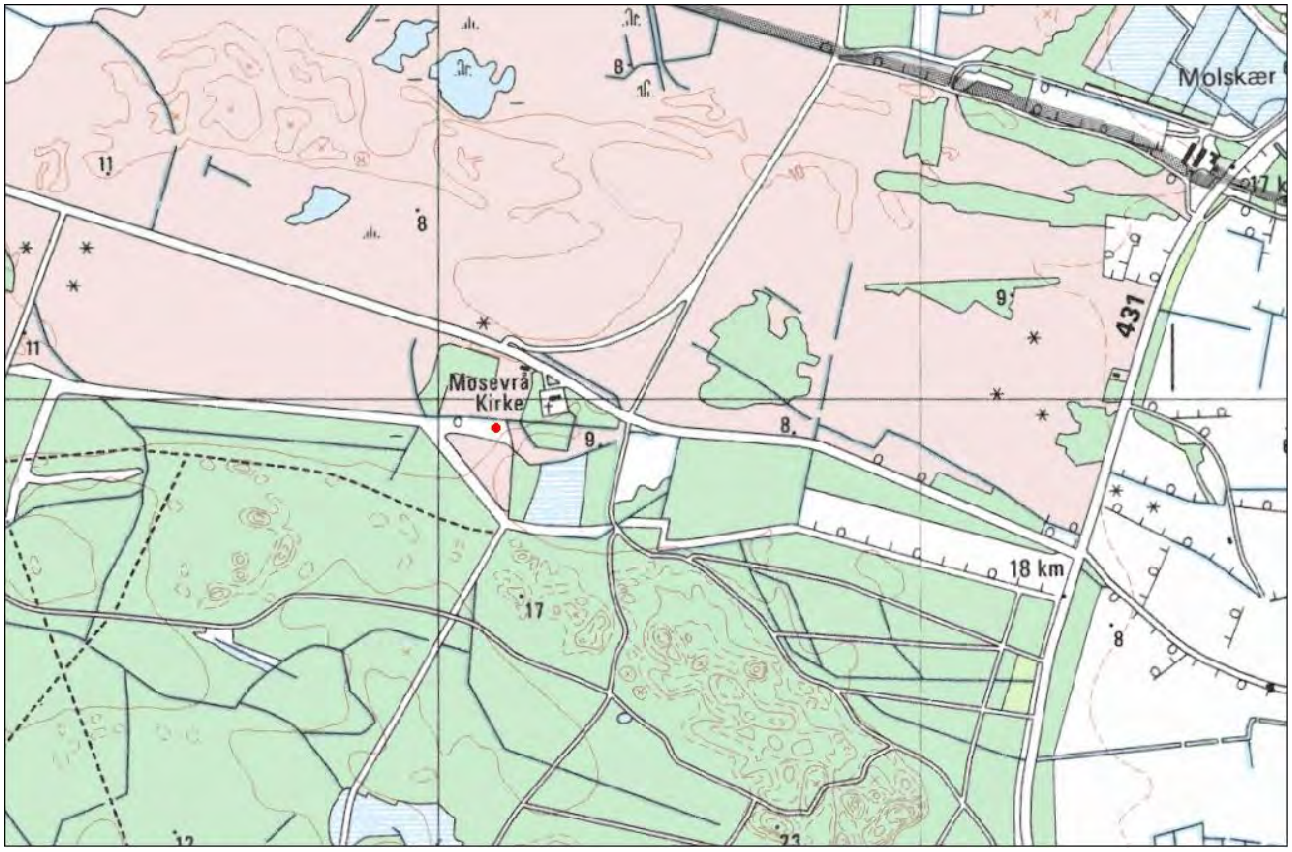

Sønderhede
Lindskov
Mølle
Frifelt
Fundsted
Møllestrøm
Gallehus
Liegård
Franckes
Stavn
Toghale
Lysemark

3.6.5 Offentlige institutioner

4. Mosevrå Filialkirke
10. Billum Kirke
11. Janderup Kirke
18. Varde Skt. Jacobi Kirke
19. Varde Hospital
31. Sct. Josephs Hospital i Esbjerg
41. Spangsbjerg Hospital i Esbjerg
43. Jerne Kirke
45c. Tjæreborg Kirke
47d. Sneum Kirke
58. Darum Kirke
68. Ribe Domkirke
70. Ribe Sct. Katharinæ Kloster
73. Ribelund
76. Ribe Statsseminarium

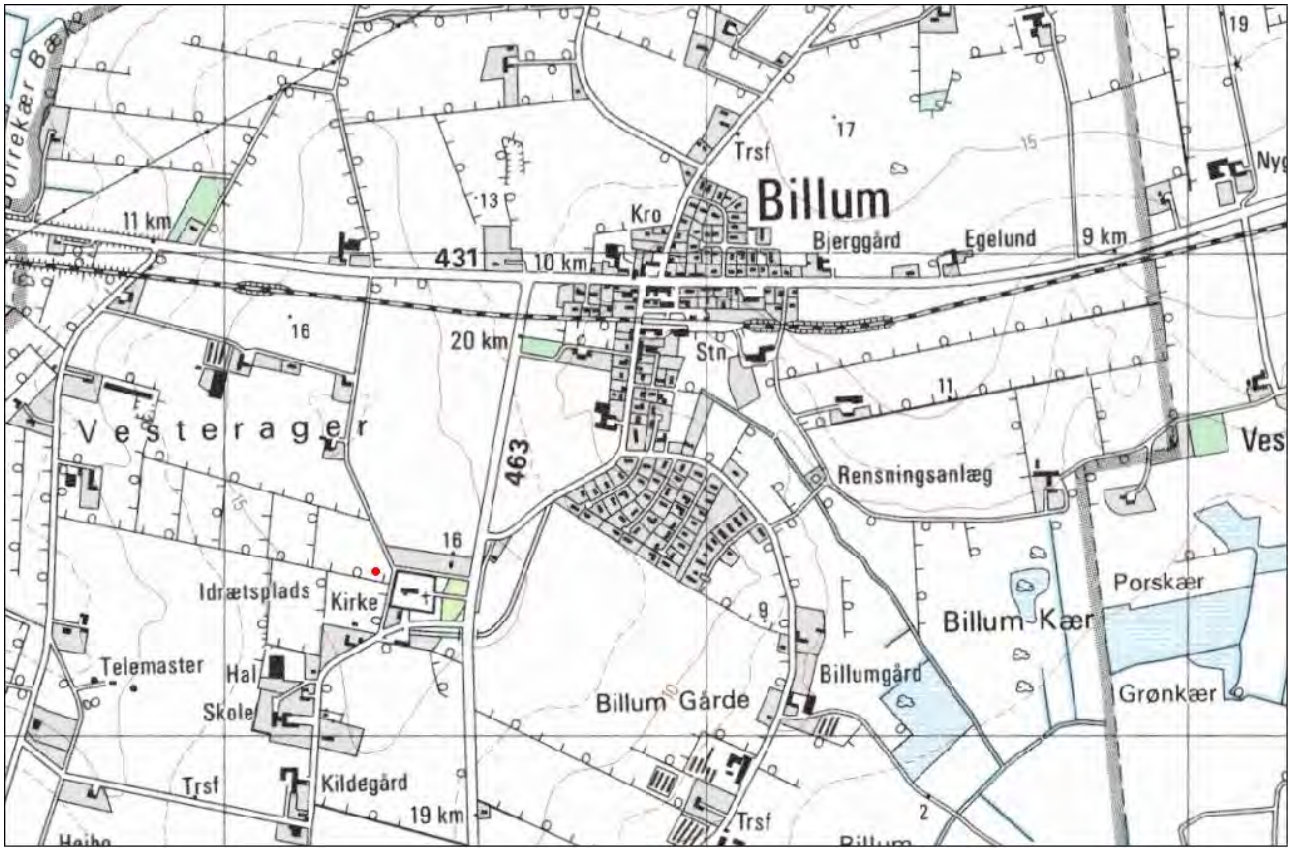
Kulturmiljø	**Mosevrå Filialkirke**
Nr.	4
Sted/Topografi	Mosevrå sogn, Blåvandshuk kommune
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Kirker
Tid	1891-nu
Karakteristik	
Natur	Kirken blev bygget på et hedeareal med frit udsyn til alle sider. Siden er der kommet en blandet bevoksning omkring kirken, men det omgivende område ligger stadig som et lyngtæppe. Udsynet er i dag begrænset af Bordrup, Vejers og Ål Klitplantager.
Kultur	Kirken er opført i 1891 efter tegninger af arkitekt F. Uldall, Randers. Fra begyndelsen var det en filialkirke under Oksby sogn, men den blev selvstændig i 1922. Med militærets arealerhvervelser i 1929-32 kom Mosevrå Kirke til at ligge midt i skyde- og øvelsesterrænet, og det blev samtidig umuligt at gennemføre den opdyrkning og bebyggelse, som man i 1891 havde forestillet sig, på heden omkring kirken. Ved ekspropriationerne i forbindelse med udvidelsen af det militære skydeterræn i 1967-68 forsvandt 90 % af sognet, og det blev overvejet at bryde kirken ned, men det skete ikke, og der foregår stadig kirkelige handlinger i Mosevrå kirke.
Landskab	Kirken ligger på den flade sandslette mellem Vesterhavet og Ho Bugt.
Arkitektur	Kirken er opført i nyromansk stil og består af kor og skib i røde mursten. Den er tækket med skifer og har hovedindgang samt forhal i vestenden. Der er tre rundbuede støbejernsvinduer i skibets syd- og nordmur. Klokken hænger i en kobbertækket tagrytter over vestgavlen.
Bevaringstilstand	Kirken er velholdt.
Sårbarhed	
Kontekst	
Kilder	Danmarks Kirker: Ribe Amt. Kirkerne i Lønne, Ål, Ho og Oksby.
Historiske kort	Er markeret på stort set alle kendte kort, som viser egnen – efter 1891.

Molskær
Møsevrå
Kirke
431
18 km

Kulturmiljø	**Billum kirke**
Nr.	10
Historiske kort	Billum sogn, Varde kommune
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Kirke
Tid	1100-1750
Karakteristik	
Natur	Kirken ligger højt over Varde Å-dal med de brede Billum og Tarp enge i et udpræget landbrugsområde.
Kultur	Billum kirke er fra senromansk tid, og sognet blev nævnt første gang i 1324. Sognet var et selvstændigt pastorat til 1694, hvor det blev anneks til Janderup sogn efter beboernes anmodning. Disse overtog selv kirken i 1809, og i 1950 overgik den til selveje. Kirkens orientering afviger noget til syd, og det skulle efter sigende skyldes, at den var et vartegn i forbindelse med indsejlingen til Varde Å.
Landskab	Billum kirke ligger 17 m over havet på en udløber af Varde bakkeø, der mod øst og syd falder ned mod Varde Å, der fire km fra kirken munder ud i Ho Bugt. Den ligger en halv km fra landsbyen sammen med lidt spredt bebyggelse i det åbne land, men med en ny udstykning mod sydøst. I Ribe Amts beskrivelser af kirkeomgivelser udpeges et område, hvor Billum Kirke har betydning for landskabet. Området afgrænses ved en linje, der går fra gården Vesterager, mod syd til vejdelingen ved Kærgård, mod øst til Kærvang, mod nord langs Billum Gårde, op gennem Billum, mod vest halvvejs til Billumvej og derfra ned til Vesterager igen. Billum Kirke er en markant bygning, som dominerer omgivelserne, men det kræver, at området holdes åbent, også når man ser op mod kirken fra syd!
Arkitektur	Kirken består af apsis, kor og skib fra senromansk tid samt tre senmiddelalderlige tilbygninger: Sakristi ved korets nordside, våbenhus foran skibets syddør og tårn i vest. Kirken er opført i blandede materialer, bl.a. tufsten. Den fremstår hvidkalket og alle tagflader er tækket med bly.
Bevaringstilstand	Kirken er velholdt.
Sårbarhed	
Kontekst	

Kilder Danmarks Kirker: Ribe Amt. Kirkerne i Lønne, Ål, Ho og Oksby. Janderup-Billum sogne, bd. 1 v/ H.K. Kristensen. Tarm 1979.
Ribe Amt: Kirkeomgivelser, Registrering af kirkeomgivelser i Ribe Amt, Ribe 2005.

Historiske kort Er markeret på stort set alle kort, som viser egnen.

Kulturmiljø	**Janderup kirke og ladeplads**
Nr.	11
Historiske kort	Janderup sogn, Varde kommune
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Karakteristisk kirke og kirkeomgivelser
Tid	1100-1750, 1750-1850

Karakteristik

Natur	Kirken ligger frit på engen ved nordsiden af en slynge dannet af Varde Å. Mod vest ligger ladepladsen som en naturlig dannet havn, hvor de fleste skibe måtte lade om til mindre både eller pramme for at få varerne sejlet helt op til Varde. Tidevandet i Vadehavet påvirker Varde Å op til Janderup, og de tilbagevendende stormfloder kan sammen med bagvandet i ugunstige tilfælde sætte Janderup enge og undertiden også kirkegården under vand.
Kultur	Den romanske kirke hørte fra 1698 til Store Hebo, sognets største gård, hvorfra den i 1842 blev solgt til sognets hartkornsejere og i 1933 overgik til selveje. Siden 1629 har Janderup sogn været hovedsogn for Billum. Janderup nævnes gentagende gange som udskibningssted for Varde, og fra 1680 til 1692 var der fast toldsted. Vest for kirken ved ladepladsen ligger Skipperhuset, hvor der tidligere var kro og færgegård. I 1819 fik kromanden bevilling til færgeri, men allerede i 1795 havde der været planer om et færgeri, som dog ikke blev til noget. Det gik ikke bedre, da man i 1847 fik tilladelse til pramfart, for heller ikke den synes at være kommet i gang. Persontransporten fortsatte dog, og i slutningen af 1800-tallet gav amtet et tilskud på 50 kr./årligt til opretholdelse af driften, indtil færgeriet blev nedlagt efter en amtsrådsbeslutning i 1910.
Landskab	Janderup kirke ligger helt mod syd i sognet på kanten af Varde Å i et landbrugsområde med gode engarealer. Udbyttet af græs blev forbedret i slutningen af 1800-tallet, hvor der blev gravet kanaler og anlagt engvandingsanlæg, så bønderne kunne regulere vandstanden i engen. Kirkegårdsdiget mod åen fungerer også som et dige, der holder vandet ude fra kirkegården, og det er ikke usædvanligt, at vandet står op på diget, når åen går over sine breder. Ved stormfloden i 1909 gik vandet over diget og oversvømmede kirkegården. Halvdelen af gravene sank, hvorved der dannedes dybe huller, og kirkegårdsdiget måtte fornyes.
Arkitektur	Janderup kirke er en anselig, romansk bygning, der består af kor og skib. I senmiddelalderen blev der tilføjet et sakristi ved korets nordside og et tårn ved vestgavlen. Der har tidligere været to våbenhuse foran skibets nord- og

syddør, men de blev nedbrudt i henholdsvis 1886 og 1916. Kirken er opført af granitkvadre, tufsten og tegl. Kirken står hvidkalket inde og ude med undtagelse af granitkvadrene nederst i skibets langmure samt korets sydside. Tagene er overalt tækket med bly. Kirken er rig på kalkmalerier.

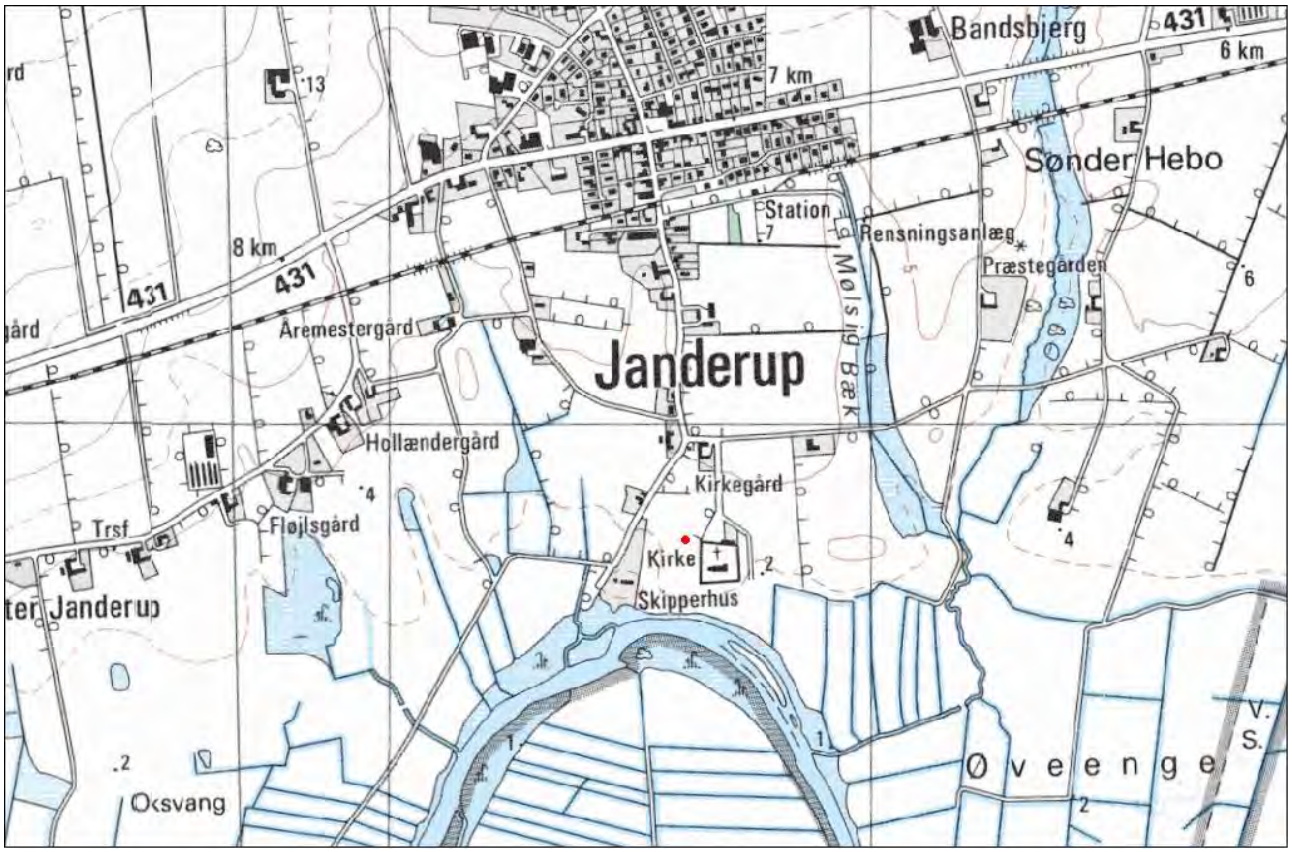
Bevaringstilstand Kirken er nyistandsat.

Sårbarhed

Kontekst

Kilder Danmarks Kirker: Ribe Amt. Kirkerne i Lønne, Ål, Ho og Oksby. Janderup-Billum sogne, bd. 1 v/ H.K. Kristensen. Tarm 1979.

Historiske kort Janderup er markeret på stort set alle kort, som viser egnen.

Kulturmiljø	**Varde Skt. Jacobi kirke – Varde middelalderbyplan**
Nr.	18
Historiske kort	Varde sogn, Varde kommune
Landskabstype	Det bebyggede land / Bydannelse
Tema	Bydannelse
Emne	Købstæder
Tid	1100-1750, 1750-1850

Karakteristik

Natur	Varde ligger nord for Varde Å på den sydlige kant af Varde bakkeø og den sydlige bydel ligger på tilsvarende måde på den nordlige kant af Esbjerg bakkeø. Byen ligger i ådalen med en ikke helt passende afstand til åen, da flere huse får vand ind, når åen ved stormflod går over sine bredder. Skt. Jacobi kirke er rejst på en svag højning vest for Torvet centralt i Varde by, og terrænet falder ned mod Varde Å, der løber ca. 250 m mod syd. Sydvest for kirken ligger den gamle kirkegård, der blev anlagt omkring 1810 og afløst af en ny i 1922. Fra 1984 har man dog foretaget urnebegravelser på den gamle kirkegård.
Kultur	Efter reformationen fik borgmesteren og byens råd ansvaret for kirkens indtægter, og fra 1731 havde sognet fælles præst med Skt. Nicolai sogn. Siden 1809, da Skt. Nicolai kirke blev revet ned, har Skt. Jacobi kirke været Vardes eneste. Selv om byen har været brændt flere gange har den indre by bevaret sin middelalderlige byplan, og den er afgrænses af det gadenet, der i sin tid lå inden for byens porte. Det ses tydeligt ved en sammenligning af gadeforløbet på det ældste kort over byen i Resens Atlas fra ca. 1660 og gaderne på et moderne kort.
Landskab	I 1234 blev Varde benævnt som en flække, men byen gav dog navn til det store Varde Syssel, og fra Valdemarstiden får stedet bymæssig karakter med to sognekirker. Byen bevarede dog længe sin landlige karakter med husdyrhold i gårdene. Der var rige enge langs åen, og rundt om købstaden med dens haver lå den store bymark, som grænsede op til det åbne hedeland.
Arkitektur	Kirken består af et romansk skib med kor og apsis, hvortil det formentlig i senmiddelalderen er føjet et stort tårn mod vest. Under ombygningen i 1809-12 ledet af bygmester Mikkel Stobberup fik kirken tilføjet lange korsarme mod syd og nord, så den fik form af en korskirke. Kirkens nuværende spir, der i 1869 afløste det tidligere kuppelformede, er tegnet af L.A. Winstrup. (Winstrup har også tegnet rådhuset, som ligger på kirkens sydside) Kirken står hovedsageligt i blank mur, dog er tårnets overdel og visse detaljer

hvidkalkede. Taget, der oprindeligt var tækket med bly, er i dag belagt med vingetegl. Dog har tårnspiret siden 1966 været blytækket ligesom apsis.

Bevaringstilstand Kirken er nyligt restaureret.

Sårbarhed

Kontekst

Kilder Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie. 1942.
Ole Nørskov Nielsen m.fl.: Varde – en gammel vestjysk købstad. 1992.
Kommuneatlas Varde. 1992.
Danmarks Kirker: Ribe Amt. Kirkerne i Varde og Esbjerg.

Historiske kort Er markeret på de fleste kort, som viser egnen.

Kulturmiljø	**Varde Hospital**
Nr.	19
Historiske kort	Varde sogn, Varde kommune
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Forsorg / Hospitaler
Tid	1100-1750, 1750-1850, 1850-nu
Karakteristik	
Natur	Hospitalet ligger i dag på samme grund, som den oprindelige bygning blev opført på i 1520. Dengang lå bebyggelsen ud til det åbne land, og i dag er Hospitalet et byhus midt i byen.
Kultur	Varde Hospital er oprettet før reformationen i 1520 af en borger i byen, Marquard Nielsen, kaldet ”den rige”. Hospitalet var ikke et sygehus i vore dages forstand, men en stiftelse for gamle og svagelige mennesker uden egne midler. Hospitalet blev administreret af kirken og byens råd. Bygningen har været brændt flere gange, sidst i 1821, det nuværende hus er fra 1824.
Landskab	På det ældste kort over Varde i Resens Atlas fra ca. 1660 ses Hospitalet måske endda som en tofløjet bygning længst mod vest i det, der dengang hed Hospitalsgade, den nuværende Vestergade. Fra Hospitalet, byens vestligste bygning har man kunnet se ud over bymarken og det tilgrænsende hedelandskab samt følge ådalens linier mod vest.
Arkitektur	Hospitalsbygningen fra 1824 er et længehus med facaden rytmisk opdelt i fag. Det er opført i røde mursten med grundmur og kun i én etage i modsætning til den bygning, der ses på kortet i Resens Atlas, og som havde to etager. I 1937 blev bygningen restaureret og ombygget, så den kom til at indeholde fem toværelses lejligheder med køkken og WC til hver og bad i kælderen.
Bevaringstilstand	Holdes af det offentlige.
Sårbarhed	
Kontekst	
Kilder	Flemming Bechgaard Holm m.fl.: Varde 1920-1990. 1992. Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie. 1942. Ole Nørskov Nielsen m.fl.: Varde – en gammel vestjysk købstad. 1992. Kommuneatlas Varde. 1992.

Historiske kort Resens Atlas ca. 1660.

Kulturmiljø	**Sct. Joseph Hospital**
Nr.	31
Sted/Topografi	Sct. Joseph Hospital, Nørregade, Esbjerg
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Hospitaler
Tid	1904 til i dag
Karakteristik	I løbet af 1880'erne fik Esbjerg flere læger, apotek og jordemoder, men der manglede et sygehus. Den praktiserende læge Th. Brinch kom til at spille en væsentlig rolle i sygehusudviklingen i Esbjerg, da han stod bag opførelsen af både Sct. Joseph-søstrenes hospital i Nørregade og senere Spangsbjerg Sanatorium. Sct. Joseph Hospital blev opført i 1904, fem år før byen fik sit eget kommunale sygehus. Læge Th. Brinch satte sig i 1902 i forbindelse med Sct. Joseph-søstrene i København og opfordrede dem til at bygge et hospital i Esbjerg. Den katolske kirke var interesseret i at komme til Esbjerg og havde købt en grund på hjørnet af Kirkegade-Nørregade. På trods af protester over, at en katolsk orden byggede hospital i byen, blev hospitalet indviet i 1904 efterfulgt af bygningen af en katolsk kirke, og året efter åbning af den katolske skole Sct. Nikolai. Sct. Josephs Hospital havde dengang 64 senge. Siden er hospitalet blevet udbygget flere gange. Ved Jyllandsgade ses nyere tilbygninger af hospitalet. Hospitalet blev senere til kommunalt fødselshospital og fik senere flere funktioner som øre-næse-hals-afdeling mm. Siden blev Centralsygehuset i Finsensgade udbygget og funktionerne flyttet derop. I dag har Sikkerhedsstyrelsen overtaget Sct. Josephs Hospital.
Natur	
Kultur	Karréen med kirke, skole og hospital udgør et væsentlig element, som afspejler den katolske indflydelse i et lokalområde.
Landskab	
Arkitektur	Den ældste del af Sct. Josephs Hospital er en markant bygning med sin facade ud mod Nørregade. Bygningen er i 4 etager med store siderisalitter mod Nørregade. Taget er et skifferbelagt sadeltag, som afsluttes med et klokkespir lige over midten af bygningen og hovedindgangspartiet. Bygningen er opført i røde sten, og facaderne er prydede med forskellige murstensdekorationer som fx kordongesims, indgangsportal og buefriser. Udvidelserne af hospitalet op langs Kirkegade er i funkisarkitektur, tilbagetrukket og med store forarealer. I dag anvendes huset af Sikkerhedsstyrelsen, som har foretaget renoveringer og ombygninger.

Bevaringstilstand Sct. Joseph Hospital er en del ombygget og tilbygget gennem årene, men den oprindelige facade ud mod Nørregade er uforandret.

Sårbarhed Det oprindelige Sct. Joseph Hospitals indretning er ændret, da bygningen skulle tilpasses nye funktioner og moderne krav til hygiejne mv. i forbindelse med indretning til fødselshospital. I forhold til de nye funktioner kan bygningens indretning blive yderligere ændret.

Kontekst Spangsbjerg Sanatorium, katolske private initiativer, Kirkegadekvarteret, kirker og skolebyggeri.

Kilder Esbjergs historie, 1850-1910, En by bliver til, bd. 2, Verner Bruhn. 1994.

Historiske kort 4 cm kort.

Kulturmiljø	**Spangsbjerg Hospital, Spangsbjerg Sanatorium**
Nr.	41
Sted/Topografi	Spangsbjerg Sanatorium, Esbjerg
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Hospitaler
Tid	1908 – i dag
Karakteristik	Spangsbjerg Sanatorium blev efter opfordring af den lokale læge Th. Brinch opført af den katolske Sct. Joseph-orden i byens udkant. Spangsbjerg Sanatorium er tegnet af arkitekt Bernhard Ingemann og blev indviet 13. august 1908. Få år efter indvielsen byggede man en tuberkulosestation, hvor amtet oprettede et tuberkulosehospital. Efterhånden fik hospitalet flere funktioner, og bygningerne omkring sanatoriet blev et større kompleks med hovedbygning, kaldet det hvide slot, liggehaller, administrationsbygning, lægebolig, sygehus m.m. Sanatoriet skulle behandle tuberkulose, som på dette tidspunkt havde udviklet sig til at være et landsomfattende problem. Sanatoriet blev drevet af Sct. Josephs-organisationen indtil 1920, hvorefter staten overtog sanatoriet, men overlod driften til Nationalforeningen af Tuberkulosens Bekæmpelse indtil 1921. Hovedbygningen med tårn blev indrettet med sygeafdeling med plads til 50 patienter med 2. sal, hvor der var kirke og bolig for den katolske præst. I 1958 ændrede sanatoriet navn til Spangsbjerg Hospital, og hospitalet blev indrettet som specialafdeling til behandling af lunge-medicinske sygdomme. I 1962 blev hospitalet solgt til Esbjerg kommune og siden er der indrettet afdelinger for langtidsmedicinsk og psykiatrisk behandling. Senere blev hospitalet en amtslig opgave, og det rummer i dag tilbud til psykiatriske patienter. Spangsbjerg Hospital og omliggende bygninger udgør således en spændende historisk sammenhæng, både hvad angår det oprindelige formål med bygningerne, brug, skiftende funktioner samt som en del af historien om bekæmpelsen af tuberkulose i det 20. århundrede i Vestjylland. Spangsbjergkomplekset med tidligere sanatorium og omliggende bygninger er et kulturmiljø, der er tilbygget og forandret gennem tiden i takt med tidens viden, krav og behov i forhold til behandling af patienter.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Hovedbygningen er en stor toetagers bygning med høj kælder og udnyttet tagetage. Bygninger er hvidmalede og har et stor rødt tegltag, mange smukt

formede kviste og klokkespir placeret midt på bygningen. Man kommer ind til bygningen fra nord, hvor parkeringspladsen er placeret. Mod haven er der et centralt placeret indgangsparti. Vinduerne i hovedbygningen er, bortset fra i kvistene, med rundbuede overkarme. Det enkelte vindue er opdelt med flere oplukkelige rammer, som igen er opdelt med sprosser. Hele anlægget er meget smukt med facaderne i en typisk dansk hospitalsarkitektur, som nærmest ligner Bedre Byggeskik. Der er ingen bevarende lokalplan.

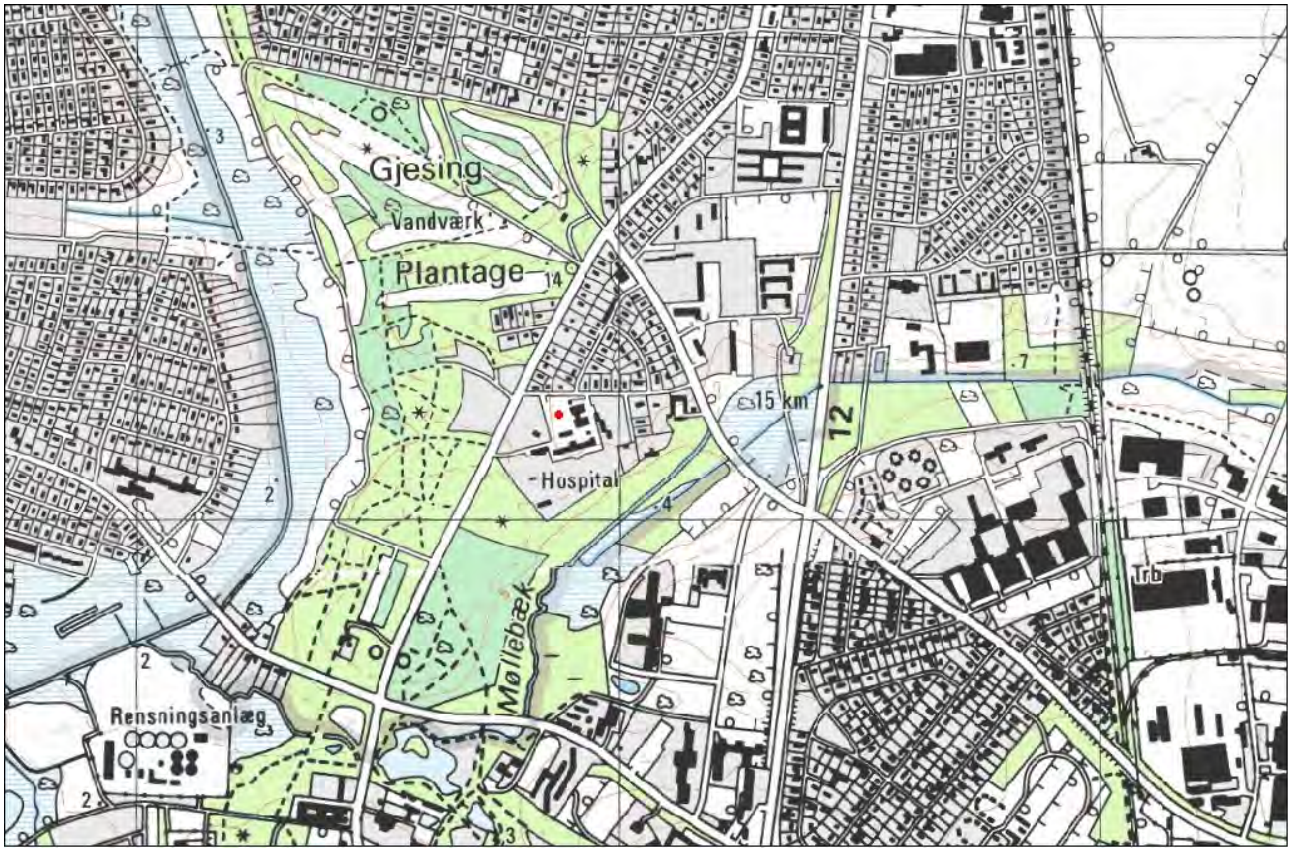
Bevaringstilstand Spangsbjerg Sanatorium er i dag et kulturmiljø med mange bygninger, og da bygningerne er i brug er de, så vidt vides, i god bevaringstilstand.

Sårbarhed Hospitalskomplekset er et kulturmiljø, der rummer mange bygninger, som er i brug. Derfor er der fare for, i forbindelse med udvidelser og ombygninger, at blive ændret. I 2005 blev der ansøgt om nedrivning af en ældre administrationsbygning med bevaringsværdi. Den er, eller vil sandsynligvis blive nedrevet. Derved kan det oprindelige kulturmiljø med hovedbygning, tidligere liggehaller m.v. miste nogle af de elementer, der fortæller historien om sanatoriets forskellige funktioner gennem tiden og om bekæmpelsen af tuberkulosen.

Kontekst Hospitalsbyggeri i Esbjerg, Sct. Joseph Hopsital, Centralsygehuset, Sct. Joseph-ordenen, tuberkulose.

Kilder Esbjergs historie, 1850-1910, En by bliver til, bd. 2, Verner Bruhn.
Red. Aja Høj-Nielsen, Spangsbjerg Sanatorium 1908-1962, 1987.
Red. Aja Høj-Nielsen, Spangsbjerg Hospital 1962-1982, 1987.

Historiske kort 4 cm kort.

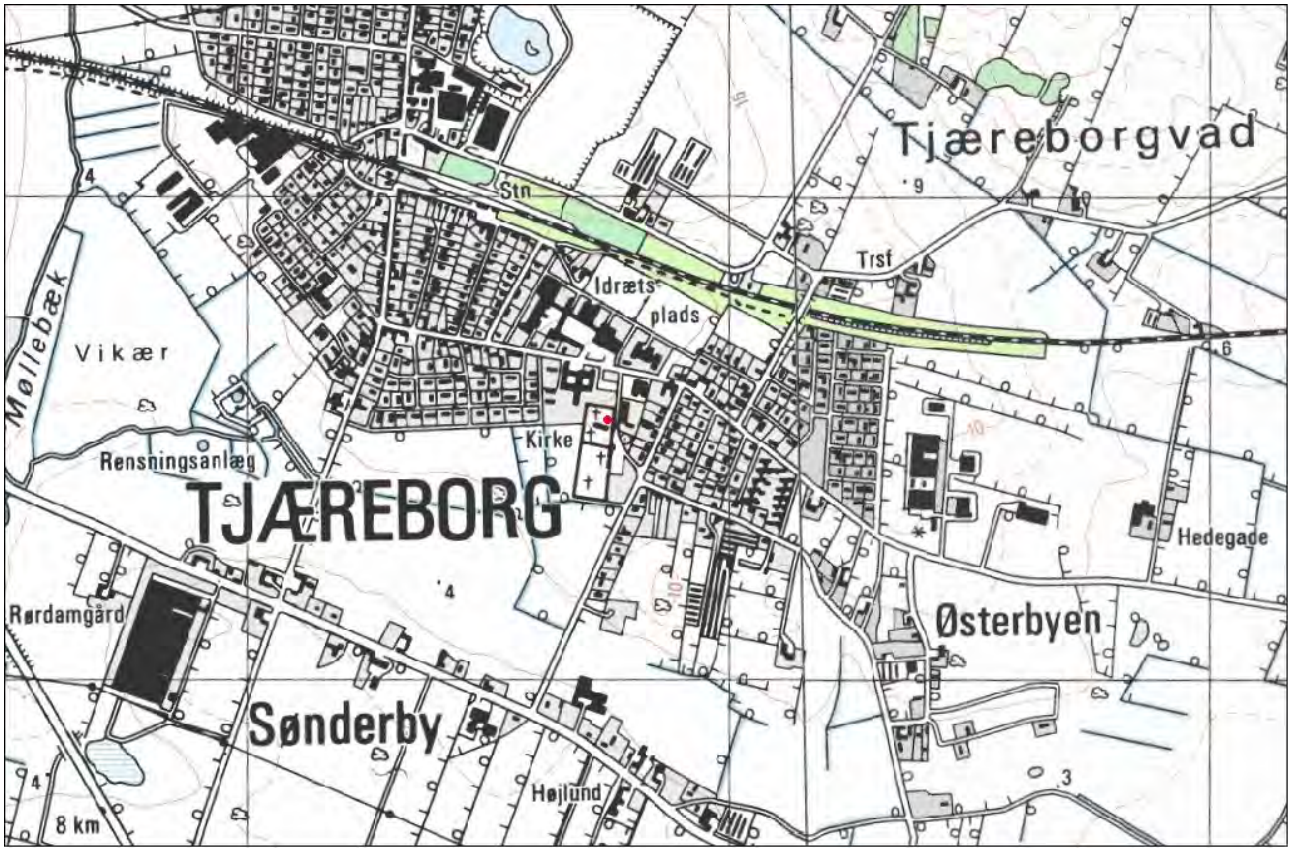

Gjesing
Vandværk
Plantage
14
15 km
12
Hospital
Møllebæk
Rensningsanlæg
Trb

Kulturmiljø	**Jerne Kirke**
Nr.	43
Sted/Topografi	Jerne, Esbjerg
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Kirker og kirkeomgivelser
Tid	Middelalder – 1750
Karakteristik	Jerne Kirke var tidligere sognekirke over et sogn, hvis udstrækning nu udgør Esbjerg By. Fra syd fornemmes landsbyen endnu, hvor kirken ligger fint for enden af den nord-syd gående Fredensgade med de ældre huse og kroen. Kirken ligger i et område, der tidligere udgjorde selve Jerne landsby. Som reminiscens deraf ligger kroen syd for kirken. Mod vest præges området af nybyggerier, der med den lave højde ikke konkurrerer med kirken. I de sydlige retninger er der et villakvarter. Jerne kirke består af romansk apsis, kor og skib med sengotiske tilbygninger. Tårn i vest, våbenhus mod nord og sakristi ved korets sydside. Den romanske bygning er opført af granitkvadre på en skråkantsokkel. Hele kirken er tækket med bly og står i rå mur med undtagelse af våbenhusets teglstenspartier, der er hvidkalkede. Jerne Kirkegård er Esbjergs ældste. Den ældste del af kirkegården er beliggende omkring kirken og afgrænses af et gammelt stendige. Den yngre del af kirkegården er beliggende nedenfor Standby Kirkevej. Selv om Jerne nu er en del af Esbjerg By, er landsbyen ved sognekirken stadig synlig. Jerne Kirke og den omgivende landsby er en væsentlig del af Esbjergs tidligste historie, og landsbykarakteren bør fastholdes.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	God, bliver vedligeholdt.
Sårbarhed	I de åbne områder omkring kirken er denne meget dominerende. Dette bør opretholdes ved fremtidig planlægning.
Kontekst	Landsbyer, kirker, sogne.
Kilder	Trap Danmark, Ribe Amt Kirkeomgivelser, registreringer af kirkeomgivelser i Ribe Amt. Ribe Amt 2005.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-1863.

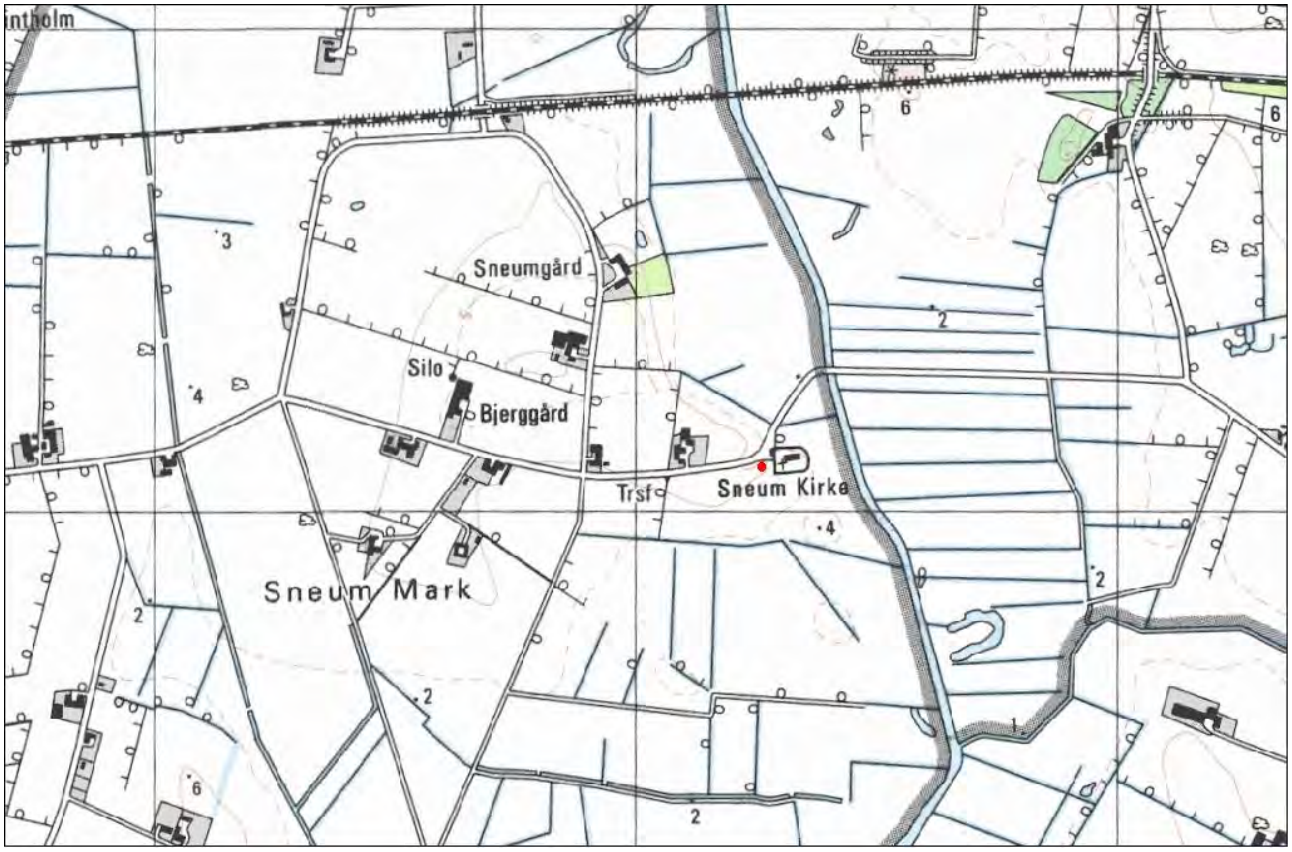
Kulturmiljø	**Krogsgård og Krogsgård Mark, Tjæreborg Kirke**
Nr.	45c
Sted/Topografi	Tjæreborg Kirke, Tjæreborg sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Kirker
Tid	1200-tallet – i dag
Karakteristik	Kirken ligger midt i den hastigt voksende stationsby, med frit udsyn mod syd op til det åbne land. Den gamle kvadratiske kirkegård blev i 1929 og 1979 udvidet mod henholdsvis nord og syd. Fra den vestlige ende af kirkegården er der en fin udsigt over engene. Mod øst udgør præstegården og bebyggelsen ved Østre Strandvej en fin helhed. Wentzel Rothkierck indrettede i 1650'erne Tjæreborg kirke som en slags herregårdskirke for Krogsgård. Kirken består af kor og skib fra den romanske periode. I begyndelsen af 1500-tallet blev der opført et højt tårn af munkesten mod vest. Koret og den nederste del af skibet er opført at granitkvadre og det øvrige af skibet af tufsten. Kirken er tækket med blytag. Fra den vestlige ende af kirkegården er der en fin udsigt over engene. Mod øst udgør præstegården og bebyggelsen ved Østre Strandvej en fin helhed."
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Området omkring kirken virker meget velholdt.
Sårbarhed	Det er vigtigt at bevare de åbne arealer syd for kirken.
Kontekst	Hovedgårde, landsbyer, kirker.
Kilder	Kirkeomgivelser, registrering af kirkeomgivelser i Ribe Amt, Ribe Amt, 2005. Danmarks kirker, udgivet af Nationalmuseet, Ribe Amt. Trap Danmark, 1965.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort 1804. Høje Målebordsblade 1861-1863.

Tjæreborgvad
Stn
Trsf
Idræts-
plads
Møllebæk
Vikær
Kirke
Rensningsanlæg
TJÆREBORG
Hedegade
Rørdamgård
Østerbyen
Sønderby
Højlund
8 km

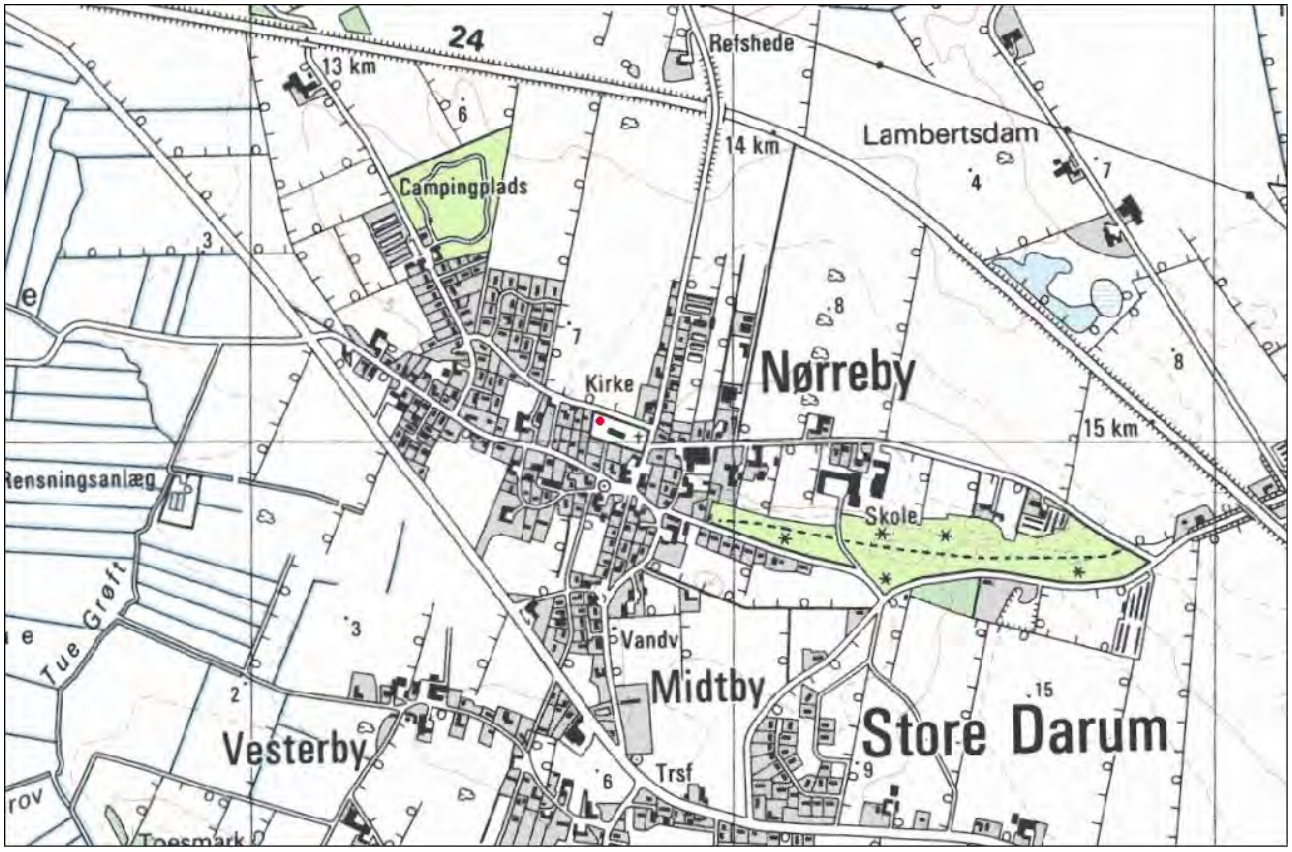
Kulturmiljø	**Sneum, Nybro og Tømmerby, Sneum Kirke, Sneumgård**
Nr.	47d
Sted/Topografi	Sneum Kirke, Sneum sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Kirker og kirkeomgivelser
Tid	1200-tallet – i dag
Karakteristik	Sneum Kirke er opført af tufsten iblandet lidt tegl på en granitsokkel. Korets nederste parti er af granitkvadre, og alt murværket derover blev i 1891 udskiftet med teglsten. Kirken består af kor og skib og er udsmykket med tufstensarkitekturens typiske elementer. Hele kirken er hvidkalket og tækket med bly. Kirkegården var ligesom de fleste andre steder i Danmark oprindeligt inddelt efter ejerlav. Det vil sige, at gravene var geografisk placerede på kirkegården efter afdødes oprindelige bopæl i sognet. Kirkegården blev dermed en miniatureudgave af sognets geografi. De fleste steder er ejerlavsplaceringerne ophørt i forbindelse med nyere tids reguleringer af kirkegårdene. Oftest findes højst 10 grave tilbage, som med sikkerhed kan henføres til ejerlavenes placering. På Sneum Kirkegård er denne tradition dog stadig meget tydelig. Den forholdsvis store beplantning vidner om en tidligere kirkegårdskultur, som kun findes ganske få andre steder. Ved parkeringspladsen ligger der nordvest for kirken en gammel stråtækt hvidkalket bygning, som sammen med kirken og kirkegården skaber en helstøbt helhed..
Natur	
Kultur	
Landskab	Marsk, ådal, bakkeø. Sneum Kirke ligger på et lille næs i engområdet omkring Sneum Å og ligger som det højeste punkt på kirkegården. Kirken er omgivet af åbent land til alle sider, og de nærmeste naboer er mindre gårde. Mod syd er der åbent ud mod de vidtstrakte engområder.
Arkitektur	
Bevaringstilstand	Kirken er i god bevaringstilstand. Hele kirkens område er meget bevaringsværdigt.
Sårbarhed	Udsigten fra kirken og kirkens placering i landskabet kan ødelægges ved bygninger og beplantninger.
Kontekst	Sneum, Sneum Å, Sneum Hovedgård, Tømmerby mv.
Kilder	Kirkeomgivelser, Registrering af kirkeomgivelser i Ribe Amt, Ribe Amt, 2005.

Danmarks kirker, Ribe Amt, Nationalmuseet, 1990.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort 1804.
Høje Målebordsblade 1861-1863.

Kulturmiljø	**Darum Kirke**
Nr.	58
Sted/Topografi	St. Darum, Darum sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Kirker
Tid	Middelalder til udskiftningstiden ca. 1100-1750
Karakteristik	Middelalderlig kirkebygning oprindelig bestående af romansk skib og kor m. apsis opført i granitkvadre og tuf. Både kor og skib blev udvidet i 1200-tallet. I senmiddelalderen tilføjedes et tårn mod vest og et våbenhus på skibets sydside. Kirken var viet til S. Laurentius. Tidligere lå kirken frit i landskabet lige nord for landsbyen med frit udsyn over Vadehavet. Nu er kun dele af kirkegårdens nordside ubebygget.
Natur	
Kultur	
Landskab	Kirken ligger på en lille flad forhøjning. På tre sider er den omkranset af landsbyen, mod nord er der udsigt over det åbne land. Kirken ligger i Nørreby, som er den største af bydelene i Store Darum. Kirken er synlig fra gaderne mod øst og vest, samt fra det åbne land mod nord. Bygningen udgør et markant dominerende træk, og udsynet til kirken bør bevares.
Arkitektur	
Bevaringstilstand	Bygningen er ret velbevaret med intakte middelalderlige tagværker.
Sårbarhed	Ikke truet. Beskyttet af lovgivning.
Kontekst	Det middelalderlige kulturlandskab, bebyggelse på marskranden, religion.
Kilder	Danmarks Kirker, Ribe Amt, s. 3023-3062. Trap. 5. udg. Ribe Amt s. 1015-1017. Marsk, land og bebyggelse.
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort. Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

24
13 km
Refshede
14 km
Lambertsdam
Campingplads
Kirke
Nørreby
15 km
Skole
Vandv
Midtby
Store Darum
Vesterby
Trsf
Tue Grøft

Kulturmiljø	**Ribe Domkirke, Ribe Domsogn**
Nr.	68
Sted/Topografi	Ribe by
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Kirker og kirkeomgivelser
Tid	Middelalder
Karakteristik	En kirke nævnes første gang i Ribe allerede o. år 860, hvor missionæren Ansgar får en grund i Ribe og tilladelse til at bygge en kirke på stedet. Om den blev opført og i bekræftende fald lå samme sted som den nuværende domkirke er dog tvivlsomt. Op igennem 900- og 1000-tallet nævnes Ribe bispesæde flere gange, og man må antage, at der har stået en trækirke et sted i byen. Under bisp Thure (†1134) rejses den første stenkirke, der o. 1150 afløses af byggeriet af den tufstenskatedral, der med en række af sine tilbygninger er bevaret til vor tid. Størstedelen af materialet til byggeriet af den romanske basilika måtte importeres og stammer fra stenbrud ved Rhinen. Kirken, der var viet til Vor Frue, er opført som en treskibet basilika med tværskib, hvortil slutter sig en stor apsis. Byggeriet antages at være færdiggjort o. 1225 med byggeriet af to tårne mod vest og kort tid senere forsynedes kirken med en række fornemme hvælv i højkirke og tværskib. I kirken findes en lang række fornemme stenarbejder i form af søjler, kapitæler, friskulpturer m.m. Julemorgen 1283 styrter det nordre tårn sammen og på dets plads rejses i de følgende år det massive Borgertårn, der ikke oprindelig havde det flade tag, der i dag er blevet en del af Ribes silhouet, men snarere et spir. Rundt langs kirken rejstes i løbet af middelalderen en lang række tilbygninger i form af kapeller, kapitelhus, våbenhus, processionsgang, sideskibe m.m. alt i tegl, men kun sideskibene og en rest af processionsgangen er bevaret i dag. Kirkens nuværende udseende er resultat af en storstilet restaurering 1882-1904, der ganske vist fjernede en række tilbygninger, men i øvrigt for mindre hårdt frem mod den gamle bygning end tilfældet var ved de omtrent samtidige restaureringer af domkirkerne i Lund og Viborg. I 1805 blev kirkegården omkring Domkirken nedlagt og flyttet til dens nuværende placering på Sct. Hans' Holm. Det tidligere kirkegårdsareal fornemmes stadig i byplanen og udgør kulturmiljøets afgrænsning. Mod øst er grænsen Stenbogade, mod nord husrækken ud mod Torvet, mod vest Skolegade og mod syd bebyggelsen på sydsiden bestående af Den gamle Arrest og processionsgangen. Kirkegårdsområdet fik sit nuværende udseende ved hovedrestaureringen 1882-1904, hvor Domkirkens sokkelparti blev frigravet. Derved opstod den nuværende domkirkegrav.

Ribe Domkirke står som et hovedmonument i Danmarks arkitektur. Domkirkens indflydelse som forbillede og inspiration er klart aflæselig i den store gruppe af tufstenskirker, der ligger i landsbyerne omkring Ribe.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

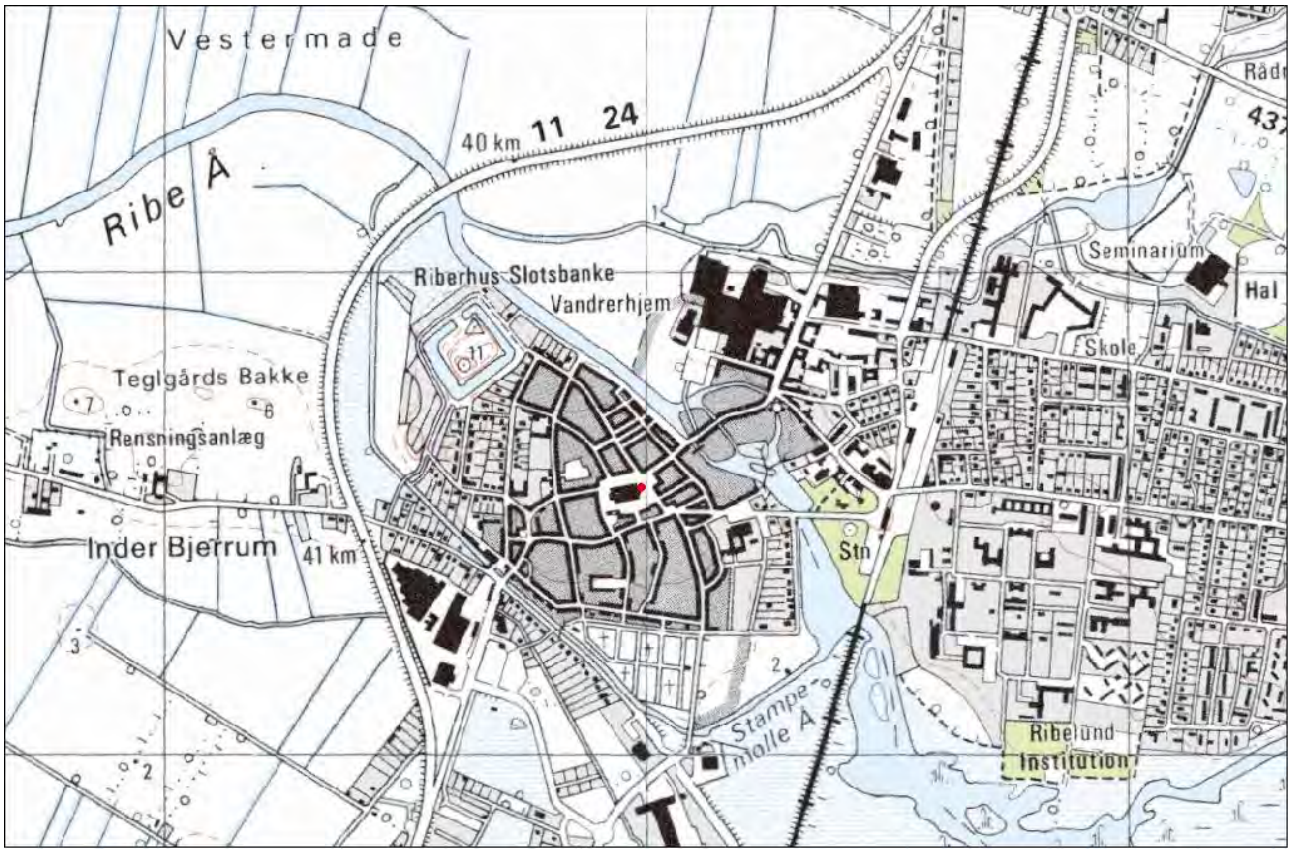
Bevaringstilstand Ribe Domkirke er blandt de bedst bevarede danske domkirker.

Sårbarhed Ikke umiddelbart truet.

Kontekst

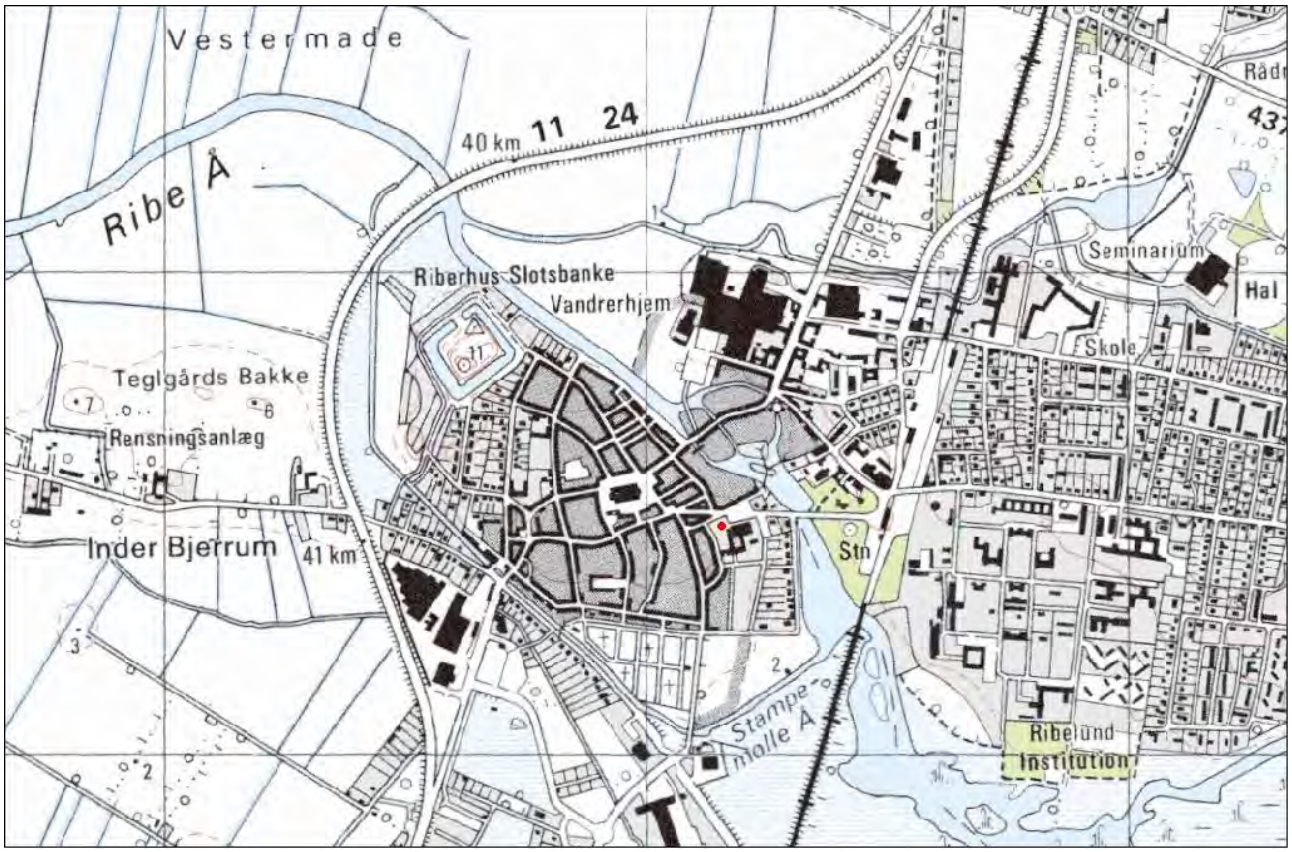
Kilder Danmarks Kirker, Ribe Amt s. 1-673.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

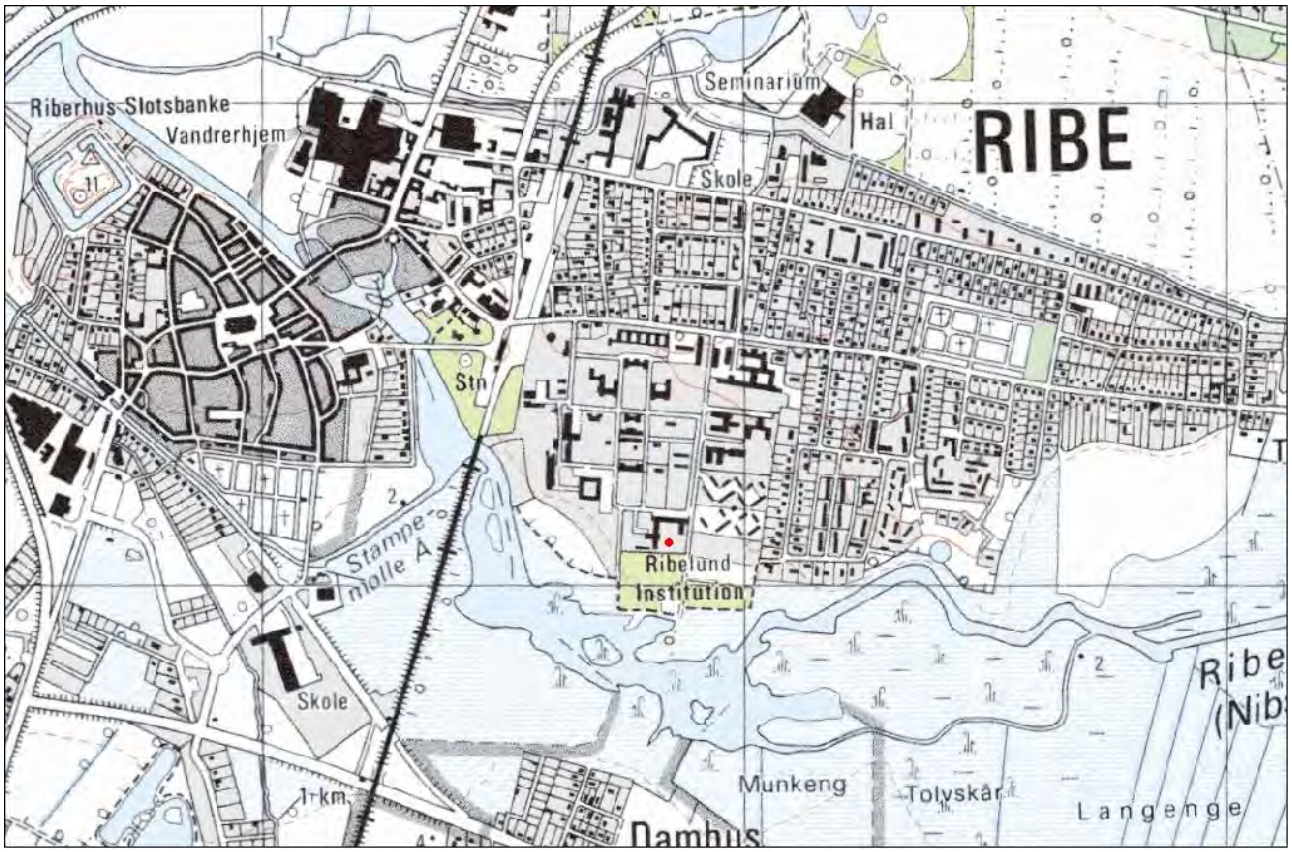
Kulturmiljø	**Ribe Sct. Catharinæ Kloster**
Nr.	70
Sted/Topografi	Sct. Catharinæ Kloster, S. Catharinæ Sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Kirker og kirkeomgivelser
Tid	Middelalder – nyere tid
Karakteristik	Ribes Sct. Catharinæ Kloster stiftedes 1228 som et tiggerkloster for munke af dominikanerordenen – munkene kaldtes også for sortebrødre efter farven på deres ordensdragt. Klosteret var viet til S. Katrine. I løbet af 1200-tallet rejses kirke, øst- og sydfløj, alt opført i tegl, hvor dele af alle tre stadig indgår i de nu stående bygninger. I senmiddelalderen udbygges klosteret til et firfløjet anlæg i to stokværk med korsgang. Herudover var der en udløberfløj mod syd. Kirken ombygges af flere gange og nybygges delvist i senmiddelalderen som en stor treskibet pseudobasilika. Kirken og det meste af klosterbygningerne er stadig bevaret og udgør et af Danmarks fineste mindesmærker fra middelalderen. Efter reformationen omdannedes kirken til sognekirke, mens der i klosterbygningerne indrettedes hospital med sygestuer, dårekister m.v. Nu er der indrettet ældreboliger i klosteret. Der er offentlig adgang til kirke og klostergård samt størstedelen af udenomsarealerne som samlet udgør et kulturmiljø i national særklasse.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Trods delvis nedrivning af østfløjen må anlægget som helhed betegnes som meget velbevaret. Med til billedet hører, at klostergrunden er bevaret som haveanlæg, der på dele af forløbet er omkranset af en gammel mur, der kan gå tilbage til middelalderen. Sct. Catharinæ Kloster regnes normalt for landets andenbedst bevarede kloster efter karmeliterklosteret i Helsingør, der dog først er stiftet i 1400-tallet.
Sårbarhed	Beskyttet af fredningslovgivning m.v.
Kontekst	Den middelalderlige bys gejstlige institutioner, katolsk fromhedsliv, sygehusvæsen.
Kilder	Henrik Græbe: Ribe Skt. Catharinæ kloster. 1978.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Ribelund**
Nr.	73
Sted/Topografi	Tangevej, Sct. Catharinæ sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Forsorgshjem o.lign
Tid	1905 og frem
Karakteristik	Ribelund, der tidligere kaldtes Aandssvageanstalten, blev oprettet i 1905 som en selvejende institution under Statens Aandssvageforsorg på et vidtstrakt areal syd for Tangevej. Området er på 28 ha og rummer en lang række til forskellig tid opførte bygninger, der stadig fungerer som bl.a. bosteder for voksne udviklingshæmmede, dagtilbud til udviklingshæmmede, børnehaver for udviklingshæmmede og døgninstitutioner for udviklingshæmmede børn. I tilknytning hertil drives et gartneri, og der holdes forskellige former for dyr. De ældste bygninger stammer fra 1905-1907, og der blev foretaget væsentlige udvidelser i 1913-1914 bl.a. med opførelse af et vandtårn. Til denne bygningsmasse er senere føjet flere ny- og tilbygninger. Oprindelig var området indhegnet og havde en monumental tofløjet port ud mod Tangevej. Fra 1919 til 1963 havde Ribelund sin egen kirkegård for patienterne, hvilket må have fuldendt stedets tidligere afsondrede præg som et sted udskilt/afsondret fra den omgivende (normale) verden. I 1907 var der 210 patienter, i 1928 460, og i 1964 760 patienter. Det nuværende antal brugere kendes ikke.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	God, i fortsat brug.
Sårbarhed	Ingen aktuelle planer om anden anvendelse.
Kontekst	Sygdomspleje.
Kilder	Trap Danmark, IV. og V. udgave. Edith Mandrup Rønn: Åndssvageanstalten i Ribe i 1930-erne, Mark og Montre 1991. Edith Mandrup Rønn: DE FATTIGE I ÅNDEN ....Essays om kultur, normalitet og ufornuft. En etnologisk undersøgelse af praksis inden for dansk åndssvagevæsen og -forsorg ca. 1840-1990. Med eksempelmateriale fra Aandssvageanstalten ved/i Ribe. Museum Tusculanum 1996.

Historiske kort Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

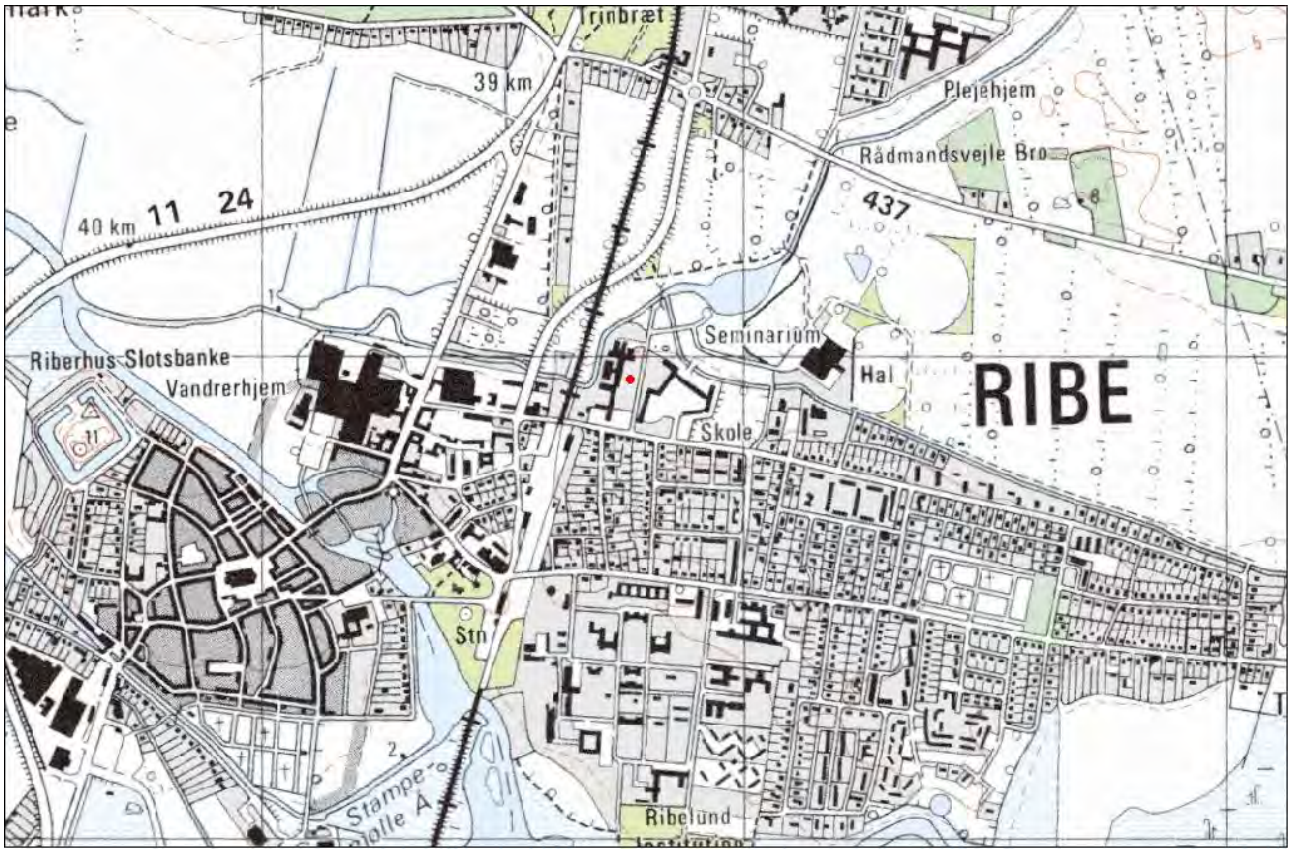

Kulturmiljø	**Ribe Statsseminarium**
Nr.	76
Sted/Topografi	Ribe Statsseminarium, S. Catharinæ Sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Offentlige institutioner
Emne	Skoler
Tid	1899 og frem
Karakteristik	Seminariet blev oprettet i 1899 af den skoleinteresserede præst Simon Hansen. Det var et privat seminarium, der fra starten havde til huse i den tidligere Tekniske Skole, Kurveholmen 2. I 1911 skænkede byen en grund i Tangekvarteret, hvor kernen af det nuværende kompleks blev opført ved arkitekt J. S. Tejsen. Bygningerne er opført i røde tegl med flere bindingsværksdetaljer i en nationalromantisk stil, der er typisk for arkitekten. Det private seminarium havde svært ved at klare sig, og i 1918 overgik det til Staten. Bag Statens overtagelse af seminariet lå en årelang diskussion om lærerinders uddannelse. Unge kvinder var dengang henvist til private seminarier, og en række interesseorganisationer med Dansk Kvindesamfund i spidsen krævede, at der blev oprettet et statsseminarium for kvinder. Ribe Statsseminarium blev i 1918 landets første og eneste statsseminarium for kvinder. I 1948 blev Ribe fællesseminarium. Ribe Statsseminarium er i dag den sydvestjyske regions læreruddannelsescenter, og en række udvidelser og moderniseringer gennem de sidste ti år har skabt tidssvarende rammer for en moderne uddannelsesinstitution. Den omfatter foruden den egentlige læreruddannelse også en omfattende videreuddannelse af lærere og andre former for voksenuddannelse, og har siden 1967 endvidere huset et stort hf-kursus. Seminarieområdet strækker sig fra Seminarievej og nordpå. Den langstrakte grund afgrænses mod øst af Simon Hansens Vej og mod vest af Tved Å.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Seminariets nyere tilbygning er meget forskellig fra den oprindelige stil. Tilbygningen er moderne og funktionalistisk.
Bevaringstilstand	Seminariet fra 1911 synes ret uforandret i det ydre, mens den indre tilstand ikke kendes.
Sårbarhed	Ingen aktuelle planer om ændret anvendelse.

Kontekst Uddannelse, Kvindefrigørelse.

Kilder Trap Danmark.
http://www.cvu-vest.dk

Historiske kort Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

3.6.6 Infrastruktur

15. Tarphage bro, færge og færgegård, Varde Ås udløb
22. Fanøs infrastrukter
32. Esbjergbanen
33. Jernbanen og banegården i Esbjerg
77. Jernbanen Ribe-Tønder
78. Drivvejen

Kulturmiljø	**Varde Å's udløb samt Tarphage færgested og bro**
Nr.	15
Historiske kort	Billum sogn, Varde kommune
Landskabstype	Marsk / Det bebyggede land
Tema	Landbrug / Infrastruktur
Emne	Klægflækning (landvinding) / Færge og bro
Tid	1750-1850, 1850-nu

Karakteristik

Natur

Varde Å har sit udløb på østsiden inderst i Ho Bugt. De brede enge, der strækket sig ind mod Varde, er skabt af det tidevand, som stadig har frit løb ind i ådalen uden at være reguleret af diger og sluser. Det betyder, at åen jævnligt går over sine bredder og aflejrer slik, som både gøder og lægger til landet.

Kultur

Ved menneskets hjælp kan det naturlige tillæg af marskeng fremmes. Det sker ved at opkaste småvolde og nedstikke ris til opsamling af tilslikningen, og Vardes foretagsomme byfoged Fogtmann sikrede retten til landvindingen ved åens udløb for Varde Havnevæsen ved Kgl. resolution af 1815. De lokale beboere var naturligvis også interesserede i det nydannede land, og i 1816 dannede de foreningen, Billum Sogns Klægflækning og begyndte for sig selv. Vedtægterne bestemte, at enhver havde samme rettigheder og pligter fra den mindste husmand til den største gårdmand, et princip, der bekræftedes ved revision af vedtægterne i 1877. Lodder kunne sælges, men kun til indensogns boende, og man kunne købe så mange lodder, man ville, men havde dog stadig kun én stemme. Det område, foreningen disponerede over, kaldtes meget betegnende Sognestykkerne. I 1873 anlagdes to nye, større kajdiger, 1 alen høje og 5 alen bredde, hovedsageligt bestående af lyng samt opkastet klæg og beklædt med græstørv. Herudfra byggedes små diger, dels til at styrke, dels for at opsamle yderligere slik. I 1906 blev der fastsat regler for høslet, og hvert år var der vedligeholdelse samt grøblingsarbejde for medlemmerne, hvilket varede til langt op i 1900-tallet.
Vadestedet ved Tarphage blev anvendt af befolkningen fra de vestligste sogne, og her kom tidligt fast færgefart. Før 1819, da den første bevilling blev givet, var overfarten fri. Til etablering af færgefarten anskaffedes 2 både samt en pram til overførsel af kreaturer og vogne. Dette fungerede frem til 1837, da færgemandens ansøgning efterfulgt af langvarige forhandlinger gjorde færgeriet tidssvarende fra 1839 med en færgepram trukket ved hjælp af et slæbetov. Grænsen for færgeriets eneret gik fra det gamle over-kørselssted ved Janderup Kirke til mundingen af Varde Å. Der var jævnligt klager over de dårlige veje samt utilfredshed med umulige tilkørselsforhold,

og fra først i 1900-tallet havde færgen kun ringe betydning formentlig på grund af jernbanen mellem Oksbøl og Varde.
I forbindelse med anlæggelse af jernbanen blev det i 1894 bestemt ved lov, at der skulle føres en linie fra Billum over en jernbanedæmning ved Tarp og videre til Esbjerg, så forbindelsen sydpå fra de vestligste sogne blev lettere. Man var i planlægningsarbejdet opmærksom på, at dæmningen skulle give fri passage til vandet i Varde Å. Loven blev ændret i 1900, så sidebanen til Esbjerg bortfaldt. Det var man ikke ked af i Varde, hvor man kæmpede mod den vestlige bro for ikke at miste status som den nærmeste store handelsby. Igen i 1918 havde Rigsdagen givet tilsagn om en banelinie mellem Billum og Esbjerg, men først i 1938 blev den hundrede meter lange jernbetonbro, der nu var blevet til en vejbro, udbudt i licitation, og i 1940 kunne Tarphagebroen tages i brug. Som bekendt er også her fri passage for å-vandet.

Landskab

Vest for Varde var vadestederne ved Janderup og Tarphage de mest pålidelige, og der blev tidligt etableret færgefart. I 1858 forlængedes brohovedet på nordsiden ved Tarp, fordi klæglaget på det seneste var vokset med ½ alen. Tarphagebroen kom først i 1940 og området har siden været præget af en stadig stigende strøm af biler, der kører ud over det lavtliggende område og op på broen for at passere åen. Fra broen er der vidt udsyn. Mod vest ligger Ho Bugt, der i sydvest kantes af skrænten ved Myrtue og ellers af bugtens nordlige afslutning. Mod nord ligger Billum kirke højt og mod øst ind over ådalen kan man stadig se kirkerne i Janderup, Varde og Hostrup. Alslev kirke kan man ikke se, og Hostrup kirke forsvinder snart i træerne. Når åen går over sine breder, er det de lavtliggende enge og ikke broen, der oversvømmes.

Arkitektur

Tarphagebroen er en 100 meter lang jernbetonbro, der tillader åvandet at passere frit.

Bevaringstilstand

Der var måske en idé i at bevare de frie sigtelinier til kirkerne i ådalen

Sårbarhed

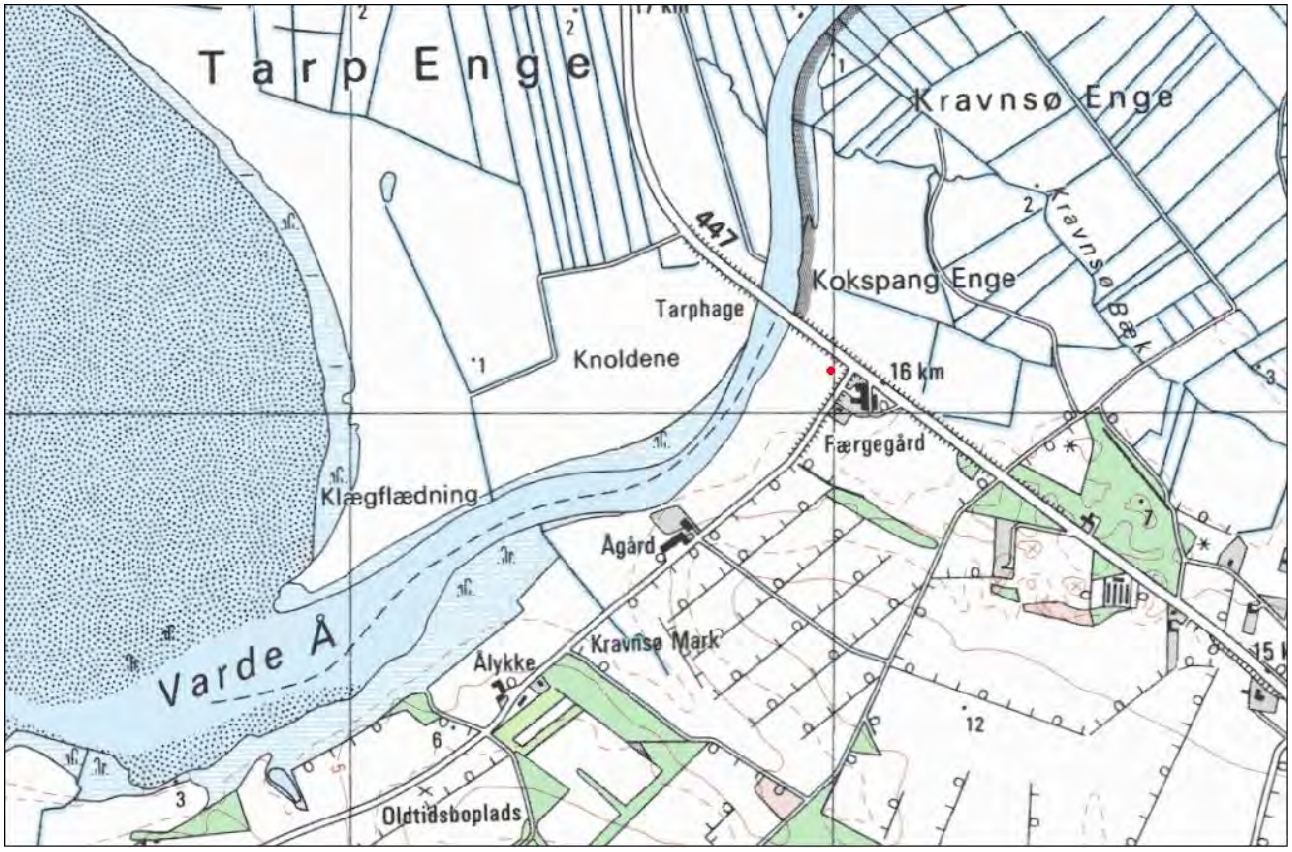
Kontekst

Kilder

Kommuneatlas Varde. 1992.
Kulturhistorisk beskrivelse af Varde Ådal og Ho Bugt Enge. Museet for Varde By og Omegn 1996.

Historiske kort

Er markeret på de fleste kort, som viser egnen efter 1940.

Tarp Enge
Kravnsø Enge
447
Kokspang Enge
Kravnsø Bæk
Tarphage
Knoldene
16 km
Færgegård
Klægflædning
Ågård
Varde Å
Kravnse Mark
Ålykke
Oldtidsboplads

Kulturmiljø	**Infrastruktur Fanø**
Nr.	22
Sted/Topografi	Nordby og Sønderho, Fanø
Landskabstype	Øerne
Tema	Infrastruktur
Emne	Vejnet, Færger, Ladepladser
Tid	1750 til i dag
Karakteristik	Byerne Sønderho og Nordby har en gadestruktur med veje pegende ned mod havnen og huse vendt i retningen øst-vest. Infrastrukturens trafikale forbindelser med oprindelige naturhavne i Sønderho og Nordby, med tidligere forbindelser Sønderho-Ribe, Nordby-Hjerting og Nordby-Esbjerg. Øens hovedvej nord-syd fra Nordby til Sønderho samt øst-vest fra Rindby til Fanø Bad og Rindby strand. Derudover mindre veje i bebyggede områder, plantagen samt betonkolonneveje fra 2. Verdenskrig førende til fæstningsanlæggene på Fanøs vestkyst. Tidligere elværker i Sønderho og Nordby med linieføring med transformatortårne nord-syd. Diger omkring Nordby og Sønderho til beskyttelse af bygninger og/eller engarealer. Derudover institutioner: Som nedenstående beskrivelse viser, er der fine eksempler på Fanøs infrastruktur over det meste af øen, men som udgangspunkt vil den eksisterende færgehavn fra Nordby blive udvalgt som kulturmiljø. *Nordby:* Toldkontor (1857-58), Navigationsskole (1893), Lille Amalienborg, offentligt toilet ved færgen (1924), Epidemihus (1916), apotek i tidligere posthus (opført 1897), Udsigtspunkt kikkebjerg m. hus i brug 1740-1883 for lodserne. Anløbshavn, opr. naturhavn, fast færgefart fra 1793, udvidelse af kajen 1896, bilfærge fra 1926. Skole fra 1868, realskole 1891. Karantænehus (1820-). Krogården (1786-), Hotel Nordby (1863-), med mange ombygninger, hotel Færgegården, (1896), fra 1819 bevilling til færgefart. Ting- og arresthus (1873 til i dag), udvidet 1897, Stormflodsdige (1981), Dige Nordby-Rindby, Elværk (1920), andelsmejeri (1889), udvidet 1907. Nordby kommunale elværk (1920-64), med flere tilbygninger, i løbet af 1964-65 overtog Esbjerg el-forsyningen til Fanø, først via et søkabel, senere erstattet af el-master over Vadehavet og et stykke af Halen. Underjordisk højspændingsledning fra Esbjerg til Fanø. I/S Fanø Vindmøllelaug af 1983 anlagde i 1983 første vindmøllepark, som skabte stor europæiske interesse. I dag er der 3 af de oprindelige 13-14 vindmøller tilbage. Fra gammel tid har der været færgeoverfart til Nordby fra Strandby. Da

Esbjerg dokhavn blev åbnet for trafik i 1874, kunne man året efter flytteanløbsstedet fra Strandby til dokhavnen. Fra 1890'erne tiltrak Fanø Vesterhavsbad et voksende internationalt publikum, men også esbjergensere søgte til øen.
Færgefarten var et kongeligt privilegium, indtil postvæsenet overtog det i 1926, og siden 1977 varetog DSB driften. Efter privatiseringen af statens rederier drives farten i dag af Scandlines. Fanøfartens udfordring var gennem 1960'erne og 1970'erne den eksplosive udvikling i antallet af turister, der besøgte øen. Nordby var blevet en forstad til Esbjerg og i 1990'erne var der ca. 550 daglige pendlere. Med stigende passagertal og stadig længere køer til færgen indførte man flere afgange og udgravede i 1996 en sejlrende, der betød en kortere overfart.
Fanøs Lystbådehavn anlagt i 1974 er beliggende på Fanøs NØ kyst, 700 m syd for Nordby havn. Den består af et 150x100 meter stort bassin beskyttet mod øst og syd af dækmole.

Andelsanlæggene og industrialiseringen på Fanø har især lokaliseret sig i byerne Sønderho og Nordby.
Anlæg i Nordby: Foreningshuset Fanø Haandværker - og Industriforening (1893- i dag), tegnet af ark. Holck. Mineralsvandsfabrik (1895), senere depot. Andelsmejeri, i dag privat mejeri.

Rindby: Redningsstation (1862), skole (1739-?) ombygget flere gange, bl.a. til diskotek, i dag røgeri/restaurent (1997) Rindby forsamlingshus (1897- i dag).

Sønderho: Krogården (1722), Norddige (1928), Floddige (1913), Stendige af norske sten (1847), uændret siden 1923, toldkontor (ca. 1793) m. Kontor på 1. Sal, med galionsfigur, sprøjtehus (1868), oprindelig bolig. Redningsstation (1887), Mødestedet Børsen med udsigt til bla. Ribe, tøndehuset (1856-1960´erne, havn, opr. naturhavn. Sømærke på kåverbjerget, nu kun navnet tilbage, Skole (1856), elværk, andelsmejeri (1893). Pakhus for Kromanns fabrik og butik (1868-) Opdelt i 1890 til missionshus og pakhus, samme bygning brugsforening i 1920´erne. Mejeri, i dag museum og cafe.
Møllegården (ca. 1760), opført i forbindelse med første mølle i Sønderho.
Elværk 1925-63, oprindeligt pakhus.
Vindmølle (1895-), opført som hollandsk gallerimølle, mølledrift indstillet i 1923. Forsamlingshus (1877-i dag).

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Især Nordbys nyere huse er præget af historicismen. Arkitektonisk er især Nordby varieret, men alle steder er der en samhørighed mellem de forskellige huses stilarter, hvilket for det meste skyldes, at husene har respekteret byens struktur, gadenettet og slipperne, der løber ned til kysten langs Langelinie og Postvejen.

Bevaringstilstand

Færgefart intakt.
Nordby: elværk anvendt af forsyningsvirksomhederne til bl.a. tjenestebolig, løbende vedligeholdt. Foreningshuset fungerer stadig som forsamlingshus, bliver løbende vedligeholdt. Tidl. mineralvandsfabrik, i dag privatbolig.
Mejeri udbygget, privatejet, p.t. under afvikling.
Ting og arresthus i dag institution for unge.

Rindby: forsamlingshus, stadig i funktion.
Redningsstation, løbende vedligeholdt, restaureret.

Sønderho: Elværk ikke i brug, dårlig bevaringstilstand, købt af Fanø kunstsamling 1997. Vindmølle i dag i godt vedligeholdt, fredet og museum. Krogården fredet og stadig i funktion, toldkontor og galionsfigur i god tilstand, sprøjtehus offentligt tilgængeligt, kommunalt ejet. Redningsstation godt bevaret, tøndehuset i dag snedkerværksted. Havn tilsandet. Skole nedlagt 1997, nu fritidsklub, elværk nedlagt og forfaldent, nu nye ejere (Fanø Kunstsamling). Mejeri nedlagt, nu i funktion som museum og restaurant/ cafe. Bevarende lokalplaner for Nordby og Sønderho.

Sårbarhed

Funktionstømning af bygninger.
Eltransformatortårne samt tidligere elværk i Sønderho truet af nedlæggelse og manglende vedligehold.

Kontekst

Færgesteder, færger, infrastruktur. Hjerting, Strandby. Esbjerg Havn, Hjerting udskibningssted, Varde (handel), Ribe (handel), Roborghus, ladeplads. Trafikale og handelsmæssige forbindelser til Tyskland og resten af verden. Skibsfart, handel, fiskeri. Andelsbyer på fastlandet; Vester Nebel, Endrup, Ålbæk. Andelsanlæg; Tjæreborg, Bramming, Gørding.

Kilder

Industriregistreringen for Ribe Amt 1980.
Fanø Kommune og Fredningsstyrelsen: Gamle huse i Sønderho.
Fanø Kommune, Miljøministeriet og Fredningsstyrelsen: Huse i Nordby på Fanø.
Trap Danmark 1965.
Engel m.fl.: Møllebygninger i Danmark. Mark og Montre, 1994.
Sigurd Rambusch: Esbjerg Havn 1868-1968. Danmarks port mod vest, 1968.
Verner Bruhn og Poul Holm: Esbjergs historie, 1910-1998, Havneby og storkommune, 1998.
Jørgen Lind, formand for lokalhistorisk forening på Fanø.
Børge Hansen, Fanø.
Lokal plan nr. 19, Fanø kommune.
N.M. Kromann, Fanøs historie.
Tage Sørensen: Esbjerg indtil 1989 i malerkunst og farver, 1989.
www.fanoelystbådehavn.havneportal.dk
(oplysninger om fremtidigt højspændingsanlæg fra vindmøllepark på Horns Rev evt. over Fanø findes i regionplan, Ribe amt 2008).

Historiske kort

Fanø Kommune og Fredningsstyrelsen: Gamle huse i Sønderho.

Fanø Kommune, Miljøministeriet og Fredningsstyrelsen: Huse i Nordby på Fanø.
Fanø Kommune: Lokalplan nr. 19.
Kulturmiljøet i planlægningen, Pilotprojekt Vest, kortlægning/udpegning.
4 cm kort.

Kulturmiljø	**Esbjergbanen**
Nr.	32
Sted/Topografi	Esbjerg
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Infrastruktur
Emne	Jernbaner
Tid	1868 – i dag
Karakteristik	Havnen i Esbjerg fra 1868 medførte, at det var nødvendigt at anlægge en jernbane dertil. I 1874/75 blev tværbanen Esbjerg-Lunderskov samt den vestjyske længdebane anlagt. Jernbanenettet fik stor betydning for Esbjergs vækst og områdets infrastruktur. Jernbanenettet eksisterer stadig med større og mindre tilbygninger og ændringer foretaget gennem årene. Tværbanen Esbjerg-Lunderskov og den vestjyske længdebane blev anlagt med Esbjerg havn og by som centrum. Siden kom sidebanen Bramming-Grindsted-Brande i 1916. Baneanlægget med tilhørende stationer, ledvogterhuse, viadukter, broer m.m. en helhed. Stationer på tværbanen: Bramming, Tjæreborg, Esbjerg. På længdebanen: Guldager. Banen fra Bramming til Esbjerg lagt op på dæmning omkring 1911-12 efter flere oversvømmelser på grund af stormflod. Banen blev dobbeltsporet i 1922, broen over Sneum å er fra samme tid. Flere fine viadukter og broer, bl.a. ved Sdr. Novrupvej, to ved Tjæreborg (Brovej, Krogsgårdsvej), ved Spøttrup (1912), ved Bramming og sikkert flere. Muligvis flere bevarede ledvogterhuse.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	Stationerne er rødstensbygninger i 1-2 etager. Alle opført i en solid ”dansk stationsstil” efter historicismens akitekturidealer eller Bedre Byggeskik. Bygningerne er prægede af store tage belagt med skiffer eller tegl og har flere steder halvtage som overdækning over indgangspartier og tilkørselsarealer. De enkelte bygninger er smukke og markante i de bysamfund, hvor de står.
Bevaringstilstand	Har DSB lavet bevaringsplan? Alle stationerne er intakte og i funktion bortset Tjæreborg station, som er nedrevet. Nogle af stationerne er fredet (Guldager, Esbjerg (ark. H. Wenck 1904)). Fin viadukt/bro ved Tjæreborg, de øvriges tilstand kendes ikke. Om der findes andre bevaringsværdige anlæg knyttet til banen vides ikke.
Sårbarhed	Det vides ikke, om der findes en bevaringsplan fra DSB. Den største trussel er nedlæggelse og omformning af stationer, ledvogterhuse, signalanlæg m.m. samt om/udbygning af broer og viadukter.

Kontekst Stationsbyer

Kilder ESM j.nr. 499, Bramming Station, fotoregistrering
Rasmussen: Bramming Station 1874-1974, Esbjerg Museum 1974
Andersen: Bramming Station, Lokal-Årbogen 1989

Historiske kort Ingen.

Kulturmiljø	**Jernbanen og banegården i Esbjerg**
Nr.	33
Sted/Topografi	Esbjerg Station, Esbjerg by
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Infrastruktur
Emne	Jernbaner
Tid	1874 – i dag
Karakteristik	Krigen i 1864 med tabet af Slesvig førte i 1868 til vedtagelsen af anlægslovene for Esbjerg Havn, Vestbanen og Sydbanen. Samme år eksproprieredes arealer til både havn og station i Esbjerg under ledelse af vandbygningsdirektør Carlsen og under medvirken af landinspektør H. Wilkens, som 2 år senere udarbejdede skakbræt-byplanen (gridnettet) for Esbjerg. Mellem stationen og haven var anlagt en forbindelsesbane langs Østre Havnevej. Esbjerg Station blev indviet 3. oktober 1874. Den er endestation på den Jyske vestbane (Struer-Esbjerg) og den Jyske sydbane (Lunderskov-Esbjerg). Begge banestrækninger blev bygget 1872-75. Esbjergs første station blev bygget i træ på Jernbanevej, nu Exnersgade, da man på det tidspunkt var i tvivl om dens endelige beliggenhed og størrelse. Den voksende trafik på Esbjerg station betød ombygninger og udvidelser af bygninger og sporareal. I forbindelse med udvidelsen af sporarealet blev den daværende remise nedrevet, og en ny remise blev opført mod nord på et areal mellem Varde- og Fredericiabanen. I tilknytning til den ny remise blev opført en værkstedsbygning samt en opholdsbygning til lokomotivpersonalet. Disse bygninger eksister endnu, men er funktionstømte. Remisen mod nord blev opført som den ene halvdel af en planlagt cirkulær bygning med drejeskive. Remisen fra 1897 blev nedrevet i 1973. En lokomotivremise blev opført i 1904 og står endnu. Det nuværende maskindepot er den nyeste del af det oprindelige remiseanlæg, der indtil 1973 kunne rumme 31 maskiner. Depotpladserne er udvidet i flere omgange senest i 1954. I forbindelse med remisebyggeriet opførtes 2 vandtårne. Disse blev begge sprængt ved en sabotageaktion i 1944, og et nyt vandtårn blev opført i 1952. I 1904 flyttede man banegården og anlagde Jernbanegade, hvor den ny banegårdsbygning blev bygget. Stationsbygnings placering blev flyttet fra den ene side af sporene til den anden, og bygningen havde nu facaden vendt mod byens midte. I forbindelse med anlægget af den nye station anlagde man et nyt dobbelt havnespor på en dæmning længere mod syd. Stationen blev placeret ovenfor kystklinten nordøst for havnen og tæt op ad de to ”Esbjerggårde” der udgjorde den eneste bebyggelse i området.

Den nye banegård var tegnet af arkitekt Heinrich Wenck og blev placeret ud for Norgesgade, hvorfra der er et fint udsyn til banegården. Banegården er et fint eksempel på, hvordan banegårdsbyggeri blev gennemført i de større stationsbyer omkring 1900. Arkitekten Wenck prægende næsten alle statsbanernes stationsbyggerier i denne periode.
Stationsbygningen er i fin stand og er blevet gennemrestaureret og moderniseret for nylig. Ved siden af bygningen ses en opholdsbygning med forskellige faciliteter til togbanens personale. Denne bygning adskiller sig en del i stiludtryk fra selve banegårdsbygningen, da den er bygget 1962 (arkitekt O. E. Bonding).

Banegård med tilhørende tilbygninger, jernbanelinie til byen og til havnen samt remiseområdet udgør tilsammen en helhed og et kulturmiljø, der som infrastruktur fortæller om byens start, da det var jernbaneforbindelse og havn, der var udgangspunkt for beslutningen i rigsdagen i 1868.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

Esbjerg Banegård, den ældste bygning som blev tegnet af H. Wenck i 1904, er en imponerende rødstensbygning med naturskiffertag i 2 etager og med 2 markante tårne i 3 etager placeret på begge sider af et tilbagetrukket indgangsparti, som fører ind til en central forhal.
Bygningen er bygget i en blandet historicistisk arkitektur, som er præget af internationale strømninger. Forhallen har store trækonstruktioner, nærmest i tyrolerstil.

Bevaringstilstand

Esbjerg Station har høj bevaringsværdig og er fredet.
Vandtårnet (1952) bevaringsværdigt.
Ilgodspakhus (1904/1915) bevaringsværdigt.
Pakhus (1904) bevaringsværdigt.
Dellastterminal (1983) bevaringsværdigt.
Filialværksted (1910) bevaringsværdigt.
Opholdsbygning (1897) og værkstedsbygning (1897) og toiletbygning (1897) – alle bevaringsværdige.
Station og vandtårn registreret i Esbjerg kommuneatlas, de øvrige bygninger registreret som bevaringsværdige af DSB i 1983.

Sårbarhed

Da staten, herunder DSB, ejer bygningerne på f.eks. remiseområdet er de i fare for at blive nedrevet, pga. funktionstømning. I 2005 gav Esbjerg Kommune tilladelse til at fjerne alle bygninger på remiseområdet med undtagelse af Vandtårnet.

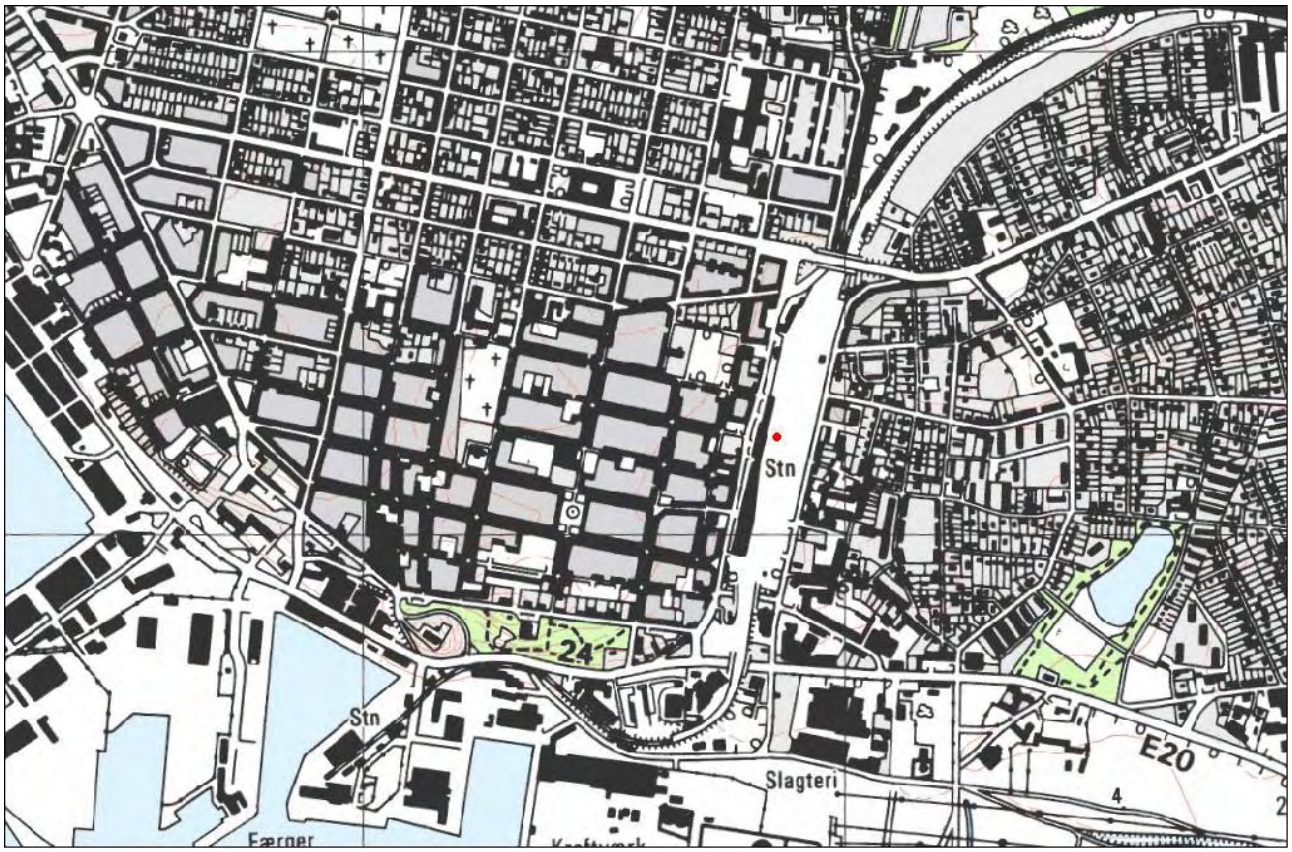
Kontekst

Stationsbyer, stationsbygninger, jernbaner, infrastruktur.

Kilder

Fra det nu forsvundne Esbjerg. Jørgen Dieckmann Rasmussen, 1983.
Esbjerg: DSB stationsregistrant, DSB, bygningstjenesten, registreret 1983.
ESM jour.nr. 2385.

Historiske kort DSB stationsregistrant, DSB, bygningstjenesten, registreret 1983.
4 cm kort.

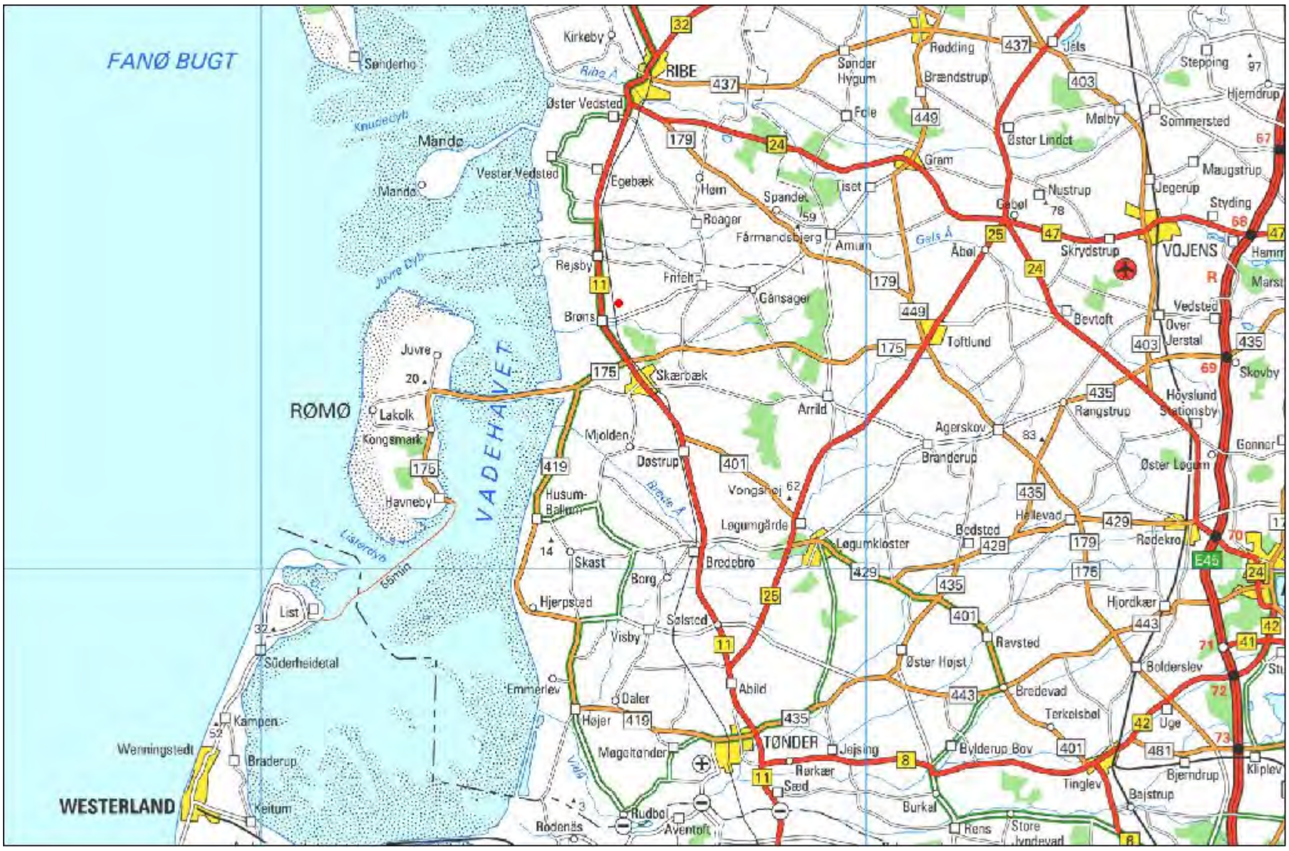
Kulturmiljø	**Jernbanen Ribe-Tønder**
Nr.	77
Sted/Topografi	Ribe-Tønder
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Infrastruktur
Emne	Jernbaner
Tid	Nyere tid
Karakteristik	Jernbanen Bramming-Ribe blev åbnet 1875 og i en årrække herefter udgjorde Ribe den sydlige endestation. Den velbevarede og nyrestaurerede stationsbygning i Ribe er i historicistisk stil og bl.a. inspireret af romanske stilelementer. Den er tegnet arkitekt N.C. Holsøe, der stod bag en lang række stationsbygninger i Danmark. Siden 1864 lå landegrænsen ved Egebæk kun 6 km syd for Ribe. I 1881 besluttedes fra tysk side at anlægge en bane fra Heide over Husum og Tønder frem til den danske grænse ved Egebæk, og det satte skub i de danske bestræbelser på at få det danske skinnenet sat i forbindelse med det tyske. Den politiske situation i Danmark var på det tidspunkt meget fastlåst, og den konservative regering styrede landet ved hjælp af foreløbige love, såkaldte provisorier. Der kunne ikke opnås politisk enighed om anlægget af banen, men sagen blev løst af byggematadoren og finansmanden C.F. Tietgen, der privat finansierede anlæggelsen. Jernbanen Ribe-Egebæk blev indviet 15. november 1887 samtidig med indvielsen af den tyske banestrækning fra Egebæk og sydpå. Rækken af ledvogterhuse, stationsbygninger, remiser mm. samt læhegnsbeplantninger langs jernbanen udgør sammen med jernbanen et værdifuldt kulturmiljø, der er i fare for at forsvinde.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Jernbanen i fortsat brug, mens led- og banevogterhusene vist ikke bruges mere.
Sårbarhed	De ikke-anvendte elementer er truede. Bygningerne, der knytter sig til jernbanestrækningen, som gamle stationer, ledvogterhuse, remisebygningner mm., er ikke alle fredede. De kan ved frasalg overgå til private, hvilket betyder, at deres udseende og identitet kan ændres eller forsvinde. Skiffertage udskiftes med eternit, mursten pudses op, eller bygningen ombygges kraftigt. Derved forsvinder eller ændres den perlerække af karakteristiske og

tidstypiske bygninger, der afspejler jernbanehistoriens historie gennem landskabet.

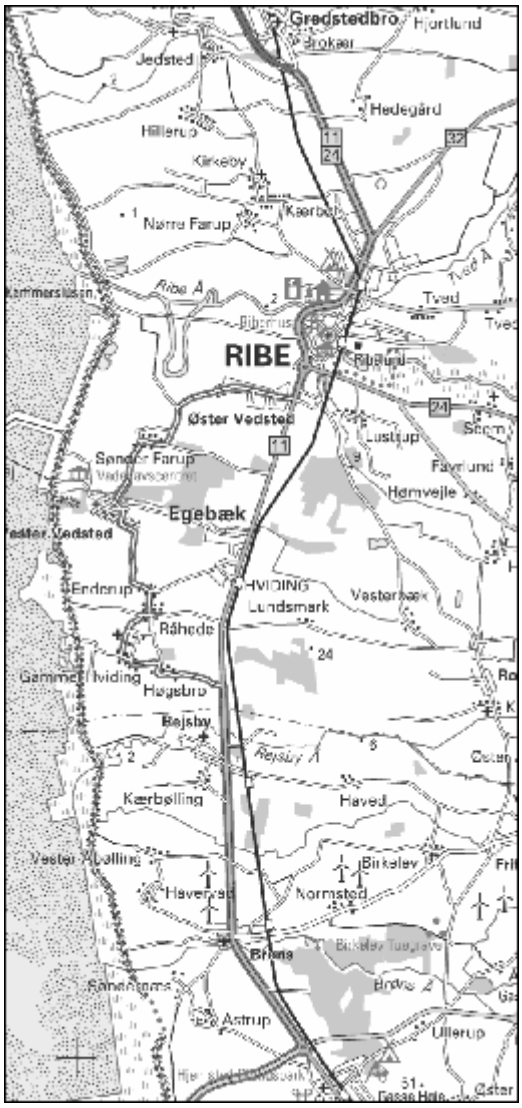
Kontekst Transport, grænse, industrialisering.

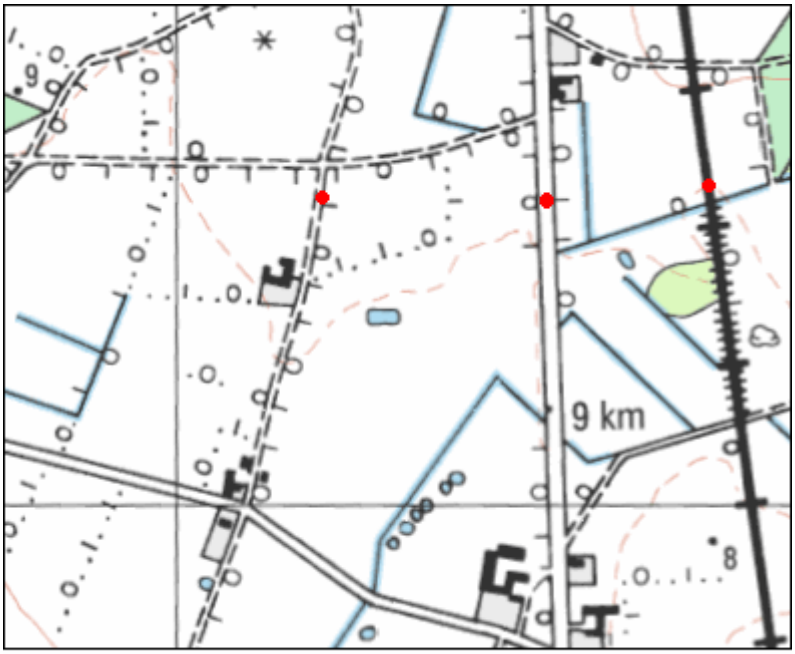
Kilder Jens Bruun-Petersen: Vedsted-Hvidding jernbanestation 1887-1923, M&M 1986-87, s. 58-74.
Jens Bruun-Petersen: Ribe og jernbanen. BMG 11 s. 63-77.

Historiske kort Lave Målebordsblade.
Tyske kort.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Drivvejen**
Nr.	78
Sted/Topografi	Den gamle studedrivervej, nord-syd
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Infrastruktur
Emne	Vejnet, jernbaner
Tid	Middelalder - nyere tid
Karakteristik	I 1840'erne blev hovedfærdselsåren langs den jyske vestkyst forlagt til den nuværende linieføring af hovedvej 11. Dens forløb indtil da kan ses på Videnskabernes Selskabs kort. På området mellem Skærbæk og Kongeåen er den stort set bevaret som markvej undtagen tæt på bebyggelsescentrene Gredstedbro, Ribe og Hviding. På udvalgte strækninger ses en udvikling, hvor både Drivvejen, den nye hovedvej og jernbanen løber parallelt. Disse strækninger bør bevares. Rækken af kongelig privilegerede kroer og smugkroer langs Drivvejen kan stadig spores, dels i form af lokalt kendskab, dels som stednavne med "Bi-Lidt", "Kom-igen", "Tænd-Pibe" samt efterleddet "Kro". Endvidere er der stadig mindre toldhuse langs dele af Drivvejen. Deres funktioner og placering risikerer at blive glemt, såfremt disse ikke bevares sammen med Drivvejen. Endelig er der flere steder selvsåede eller bevidst plantede læhegn, der har udgjort skel mellem marker og Drivvejen. Disse elementer udgør sammen med Drivvejen et selvstændigt kulturmiljø, der bør bevares for eftertiden.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	God – på de bevarede steder.
Sårbarhed	De bevarede dele er optaget i Regionplanen, og bør dermed umiddelbart være beskyttet.
Kontekst	Transport.
Kilder	Mads Lidegård: Ravvejen.
Historiske kort	Mejers Kort 1650. Videnskabernes Selskabskort 1804. Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade.

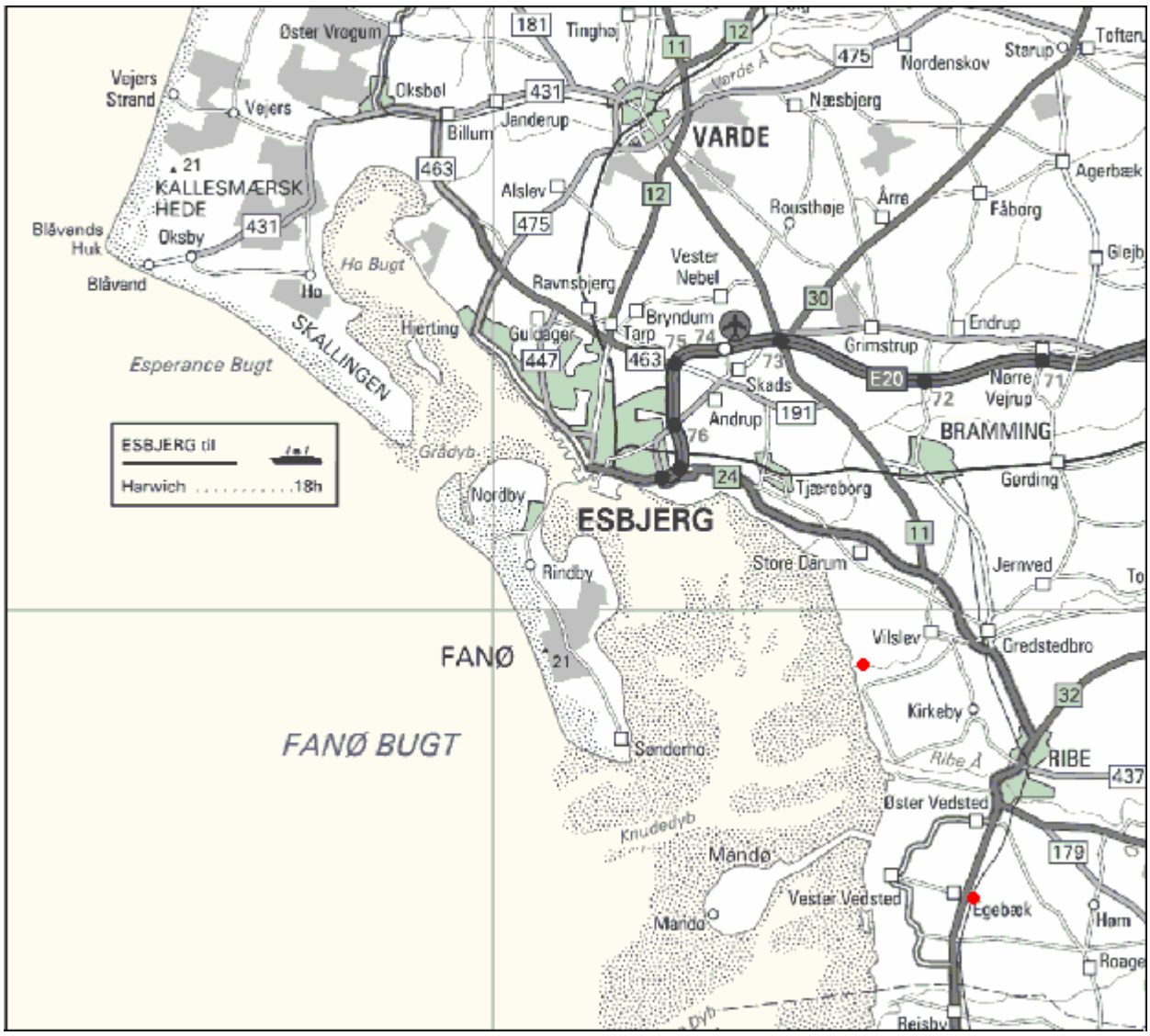

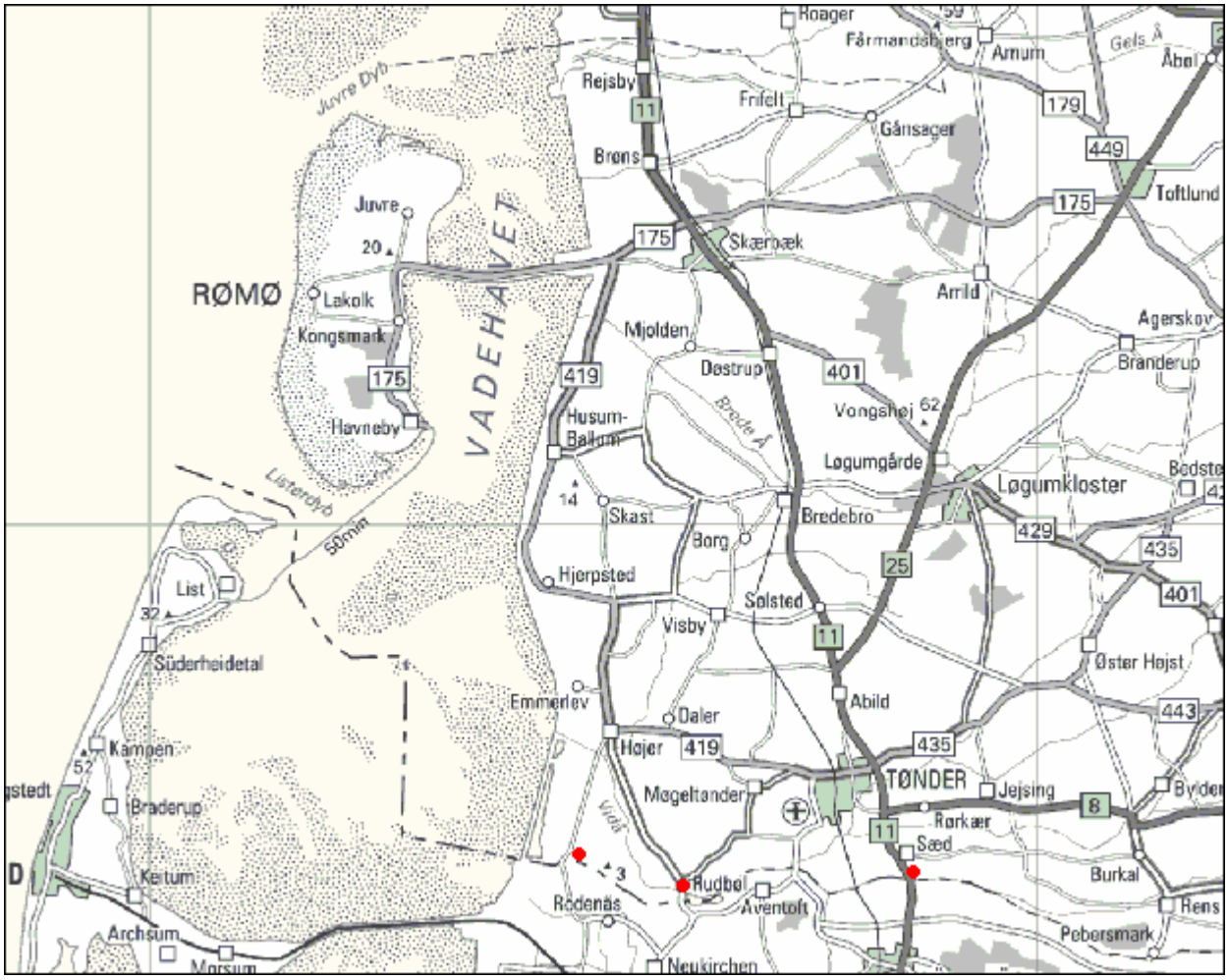

Drivvejen mod vest, Hovedvej 11 i midten, jernbanen mod øst.

3.6.7 Grænser

65. Kongeåens udløb fra Gredstedbro mod vest
86. Egebæk-Hviding Station
147. 1920-grænsen til Tyskland
152. Rudbøl og Siltoft grænser
153. Sæd grænse

Roager
Fårmandsberg
Arnum
Gels Å
Åbøl
Juvre Dyb
Rejsby
11
Frifelt
Gånsager
179
449
Brøns
Toftlund
175
Juvre
20
175
Skærbæk
RØMØ
Lakolk
Arrild
Agerskov
Kongsmark
Mjolden
Branderup
175
419
Døstrup
401
Vongshøj
62
Havneby
VADEHAVET
Husum-
Ballum
Brede Å
Løgumgårde
Løgumkloster
Bedste
Listerdyb
14
Skast
Bredebro
429
435
50m
Borg
25
List
Hjerpsted
Sølsted
401
32
Visby
11
Søderheidetal
Øster Højst
Emmerlev
Abild
Daler
443
Kampen
52
Højer
419
435
TØNDER
Jejsing
Byder
Møgeltønder
8
Braderup
Rørkær
11
Sæd
Keitum
Rudbøl
Burkal
Rødenæs
Aventoft
Rens
Archsum
Pebersmark
Morsum
Neukirchen

Kulturmiljø	**Kongeåens udløb fra Gredstedbro mod vest**
Nr.	65
Sted/Topografi	Kongeåens udløb, Vilslev Sogn
Landskabstype	Det bebyggede land. Ådal
Tema	Grænser
Emne	Hertugdømmets grænser
Tid	Alle perioder
Karakteristik	Kongeåen udgjorde tidligere grænsen mellem hertugdømmet Slesvig, hvis nordlige del udgøres af det nuværende Sønderjylland og kongeriget Danmark bestående af det nørrejyske område og øerne. En række områder i den vestlige del af Sønderjylland tilhørte dog Kongeriget. De blev kaldt for de kongerigske enklaver. Eksempelvis udgjorde Kongeåen på sit her behandlede vestligste forløb ikke et sogneskel, idet Vilslev Sogn også omfatter bl.a. Jedsted. Ved Gredstedbro fandtes langt tilbage i tiden en fast bro over Kongeåen. Den gamle vestjyske nord-sydløbende landevej, Drivvejen, havde sit hovedovergangssted her, og måske har rollen som overfartssted betydet, at stedet har haft en særlig status langt tilbage i tiden. Det ældst kendte navn er Grithæstath (1291), der betyder fredhelligt sted. Ved Gredstedbro er fundet dele af et skibsvrag fra 600-tallet, Gredstedbroskibet, en periode hvorfra skibsvrag ikke kendes i øvrigt. Fundet viser, at åen mindst har været sejlbar op til Gredstedbro. Nedstrøms passerer Kongeåen herefter Jedsted Mølle og landsbyerne Jedsted og Vilslev, før den når til de flade marskenge, hvor den tidligere i brede slyng flød ud mod Vadehavet. Dette blev ændret i 1938, hvor hele forløbet blev rettet ud og uddybet, så åstrækningen nu minder om en kanal. Ud mod Vadehavet gennemstrømmer åen de flade marskenge, der dog ved Kongeåen ikke strækker sig så langt ind i landet, som ved vandløbene mod nord og syd (Sneum Å og Ribe Å) Passagen gennem det 1911-15 opførte havdige sker gennem en sluse. Nord for marskengene tæt på den tidligere kystlinie ligger et lille højdedrag, Herredsbjerget, der hæver sig lidt over 5 m over marsken. Her er udgravet både bebyggelse og grave fra jernalderen.
Natur Kultur Landskab	Landsbyerne og engene langs Kongeåen udgør et sammenhængende kulturmiljø. Den sidste beboede bebyggelse ved åen, før den løber ud i Vadehavet gennem Kongeå Sluse, er Vilslev Spang, derefter er området præget af marsken, hvor smalle engstrimler ligger ned til åen. Landskabet ved Kongeåen skifter karakter fra øst mod vest: Ved Gredstedbro er det præget af stationsbyens bebyggelse, ved Jedsted Mølle af et mindre

skovområde og ved Vilslev Spang af den dominerende kirke mod nord samt den lille træomkransede bebyggelse mod syd. Derfra løber Kongeåen gennem marskens enge i det åbne land. Denne ændring i landskabskarakteren er meget bevaringsværdig.

Arkitektur

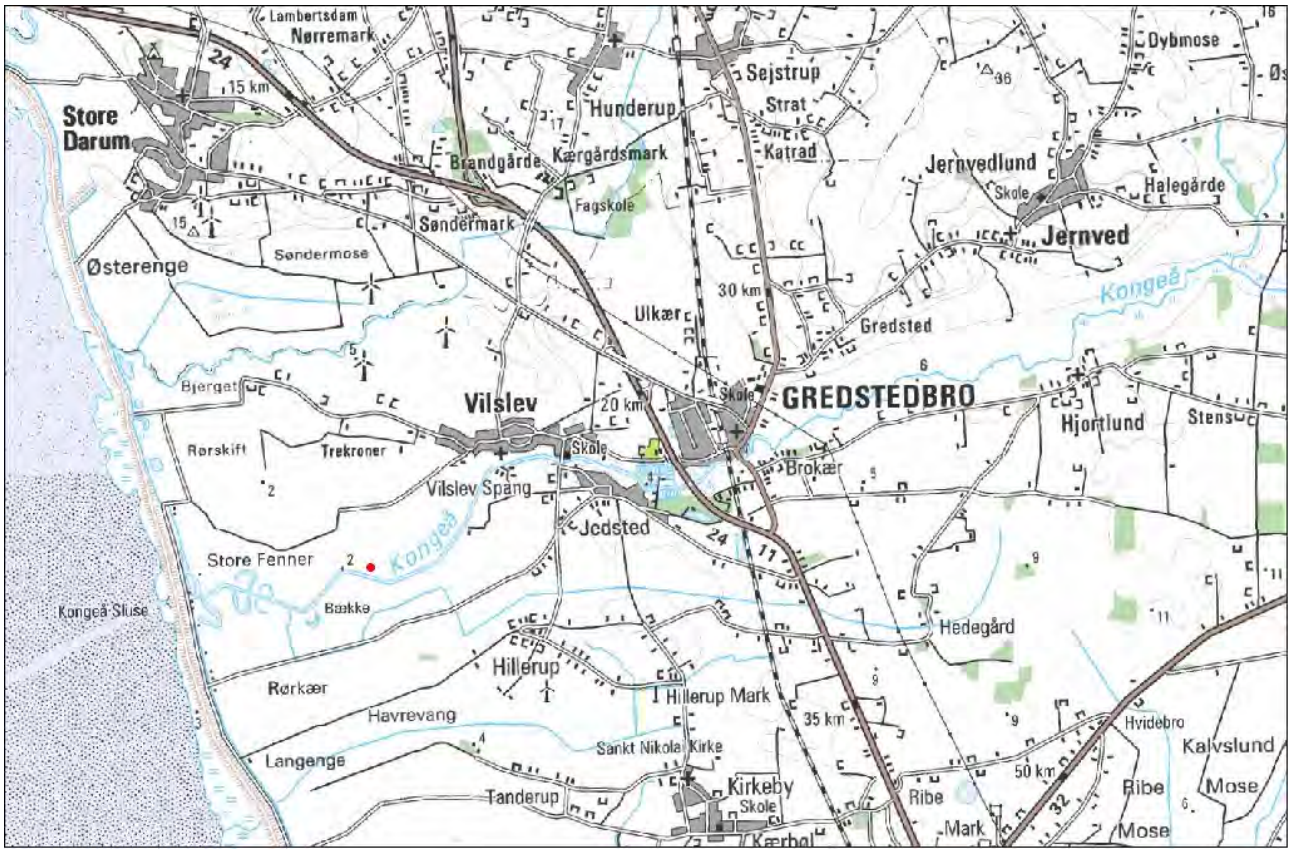
Bevaringstilstand Det ydre løbs regulering og havdiget har forandret landskabet afgørende og væsentligt reduceret dets naturmæssige værdi.

Sårbarhed

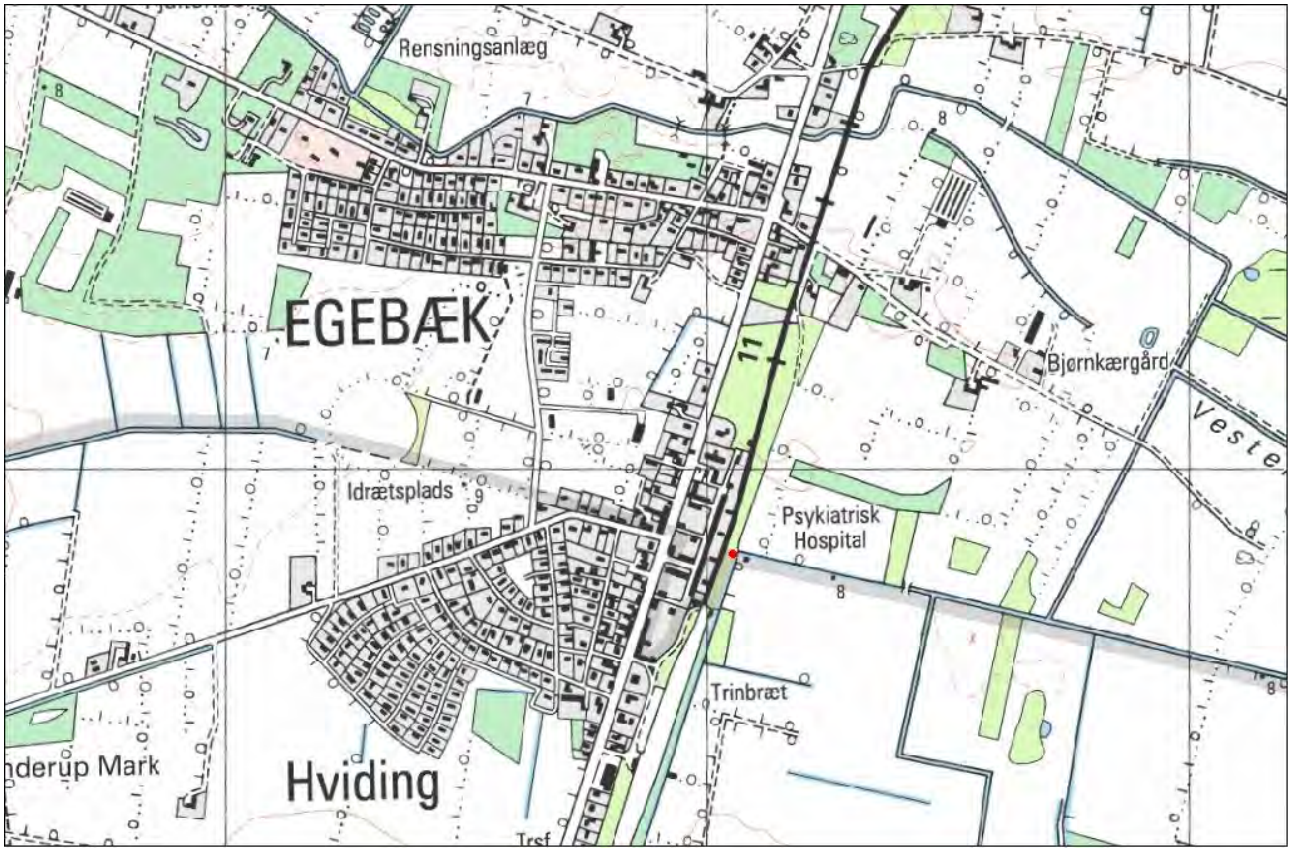
Kontekst Transport, grænser, vandløb

Kilder Trap Danmark, 5. udg., Ribe Amt.
Ribe Kommuneatlas.

Historiske kort Videnskabernes Selskabs Kort.
Høje Målebordsblade.
Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Egebæk Hviding Station – Hviding Statshospital**
Nr.	86
Sted/Topografi	Hviding, Egebæk, Hviding sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Grænser
Emne	1864-grænsen
Tid	1864 – i dag
Karakteristik	Jernbanen Ribe-Egebæk blev indviet 15. november 1887 samtidig med indvielsen af den tyske banestrækning fra Hviding og sydpå. På begge sider af grænsen opførtes en dansk hhv. tysk station, der var sammenhængende og bygningsmæssige spejlinger af hinanden. Den danske station fik navnet "Vedsted Station", mens den tyske station fik navnet "Hvidding Bahnhof". Tilsammen var de to stationer over 200 m lange og ved opførelsestidspunktet en af de længste banegårde i Europa. Stationen blev i 1922 indrettet til hospital for sindssyge. I dag anvendes det til psykiatrisk hospital.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	God.
Sårbarhed	Hvis sygehusfunktionen nedlægges, må sårbarheden siges at være stor.
Kontekst	
Kilder	
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort. Tyske kort. Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

Rensningsanlæg
EGEBÆK
Idrætsplads
Psykiatrisk
Hospital
Bjørnkærgård
Trinbræt
Hviding
11

Kulturmiljø	**Den dansk-tyske grænse af 1920**
Nr.	147
Sted/topografi	Den vestlige det af landegrænsen fra 1920
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Grænser
Emne	1920-grænsen
Tid	1850 - i dag
Karakteristik	1920-grænsen er en af få grænser fra Versailles-freden i 1919, som endnu eksisterer. Efter afstemninger i Sønderjylland og Sydslesvig den 10. februar og 14. marts 1920 blev grænsen trukket (efter historikeren H.V. Clausens forslag til grænsedragning), og det nuværende Sønderjyllands Amt overdraget til Danmark den 15. juni samme år. Den er som en af folket valgt grænse helt enestående i verden. 1920-grænsen udgør en bevaringsværdig helhed med grænsepæle, grænseovergange, toldstationer, gendarmstier og –huse. Grænseforløbet indeholder mod vest grænsestationerne Siltoft, Rudbøl og Sæd. Toldbygningerne ved Sæd og Møllehus er opført i Bedre Byggeskik. Toldbygningen i Møllehus er fra 1923, i Tønder Kommuneatlas er den klassificeret som meget bevaringsværdig. Der er også eksempler på gendarmhuse, der stort set alle er dobbelthuse, f.eks. gendarmhuset ved Nørremølle og gendarmhuset nord for Siltoft. Gendarmhusene blev i 1960erne afhændet til private købere. Såvel den fysiske grænse som de store, trafikale grænseovergange og den bygningsmasse, der har relateret til administrationen af opgaverne i tilknytning til grænsen, udgør markante, nyere kulturhistoriske elementer af national interesse. De steder, hvor grænsen følger et åforløb som Vidåen, eller en sø, som f.eks. ved Rudbøl Sø, har grænseforløbet ikke alene en kulturhistorisk betydning, men også en naturmæssig betydning. Af andre kulturhistoriske detaljer langs grænsen kan nævnes grænsestenen i vejen ved Rudbøl Grænse. I forbindelse med temaet ”Grænser” er grænsestrækningen mellem Møllehus og Sæd sammen med de to grænseovergange udpeget som et karakteristisk kulturmiljø vedrørende grænsedragningen 1920.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Flere af de oprindelige grænsekontrol- og toldbygninger er i forb.m. Schengen-aftalen fjernet, bl.a. ved Møllehus/Aventoft syd for Tønder. Andre er overgået til privat ejendom, bl.a. grænsekontrollen i Rudbøl.

Sårbarhed

Med Schengen-aftalens ikrafttræden ved årtusindskiftet og åbningen af grænserne i Europa er det blevet mere påtrængende end hidtil at sikre de mest karakteristiske og bevaringsværdige træk i grænselandskabet.
Kulturhistorisk set må grænsen af 1920 karakteriseres som potentielt truet som politisk fortælling og formidling, idet den politiske situation i EU bl.a. har overflødiggjort grænsens funktionsbygninger.

Kontekst

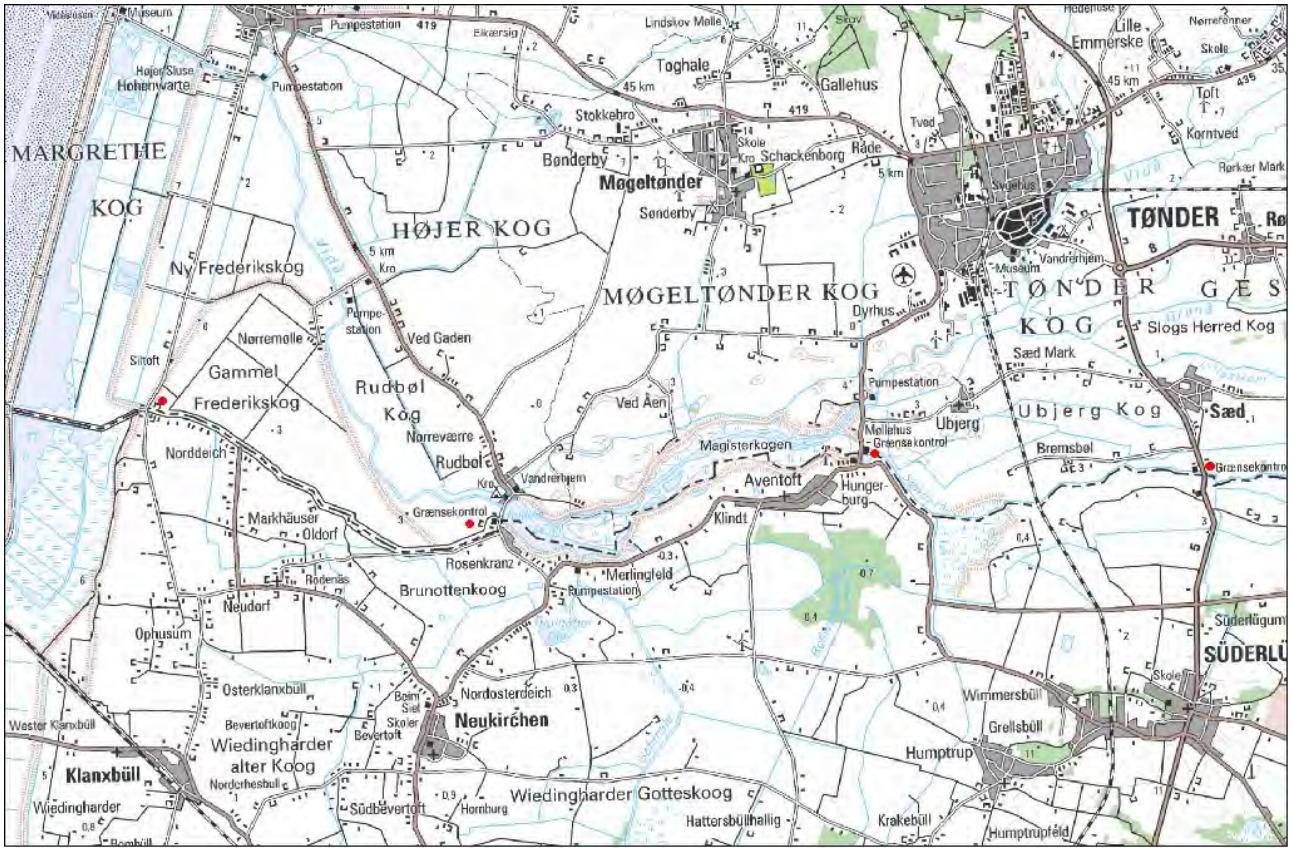
Rudbøl, Tønder, Lægan, Ubjerg, Sæd, Bremsbøl.

Kilder

Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.
Artikler om grænsen på Sønderjyllands Amts hjemmeside.
Inger Lauridsen: 1920-grænsen, pjece udgivet af Sønderjyllands Amts Kulturmiljøråd, år 2000.

Historiske kort

Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

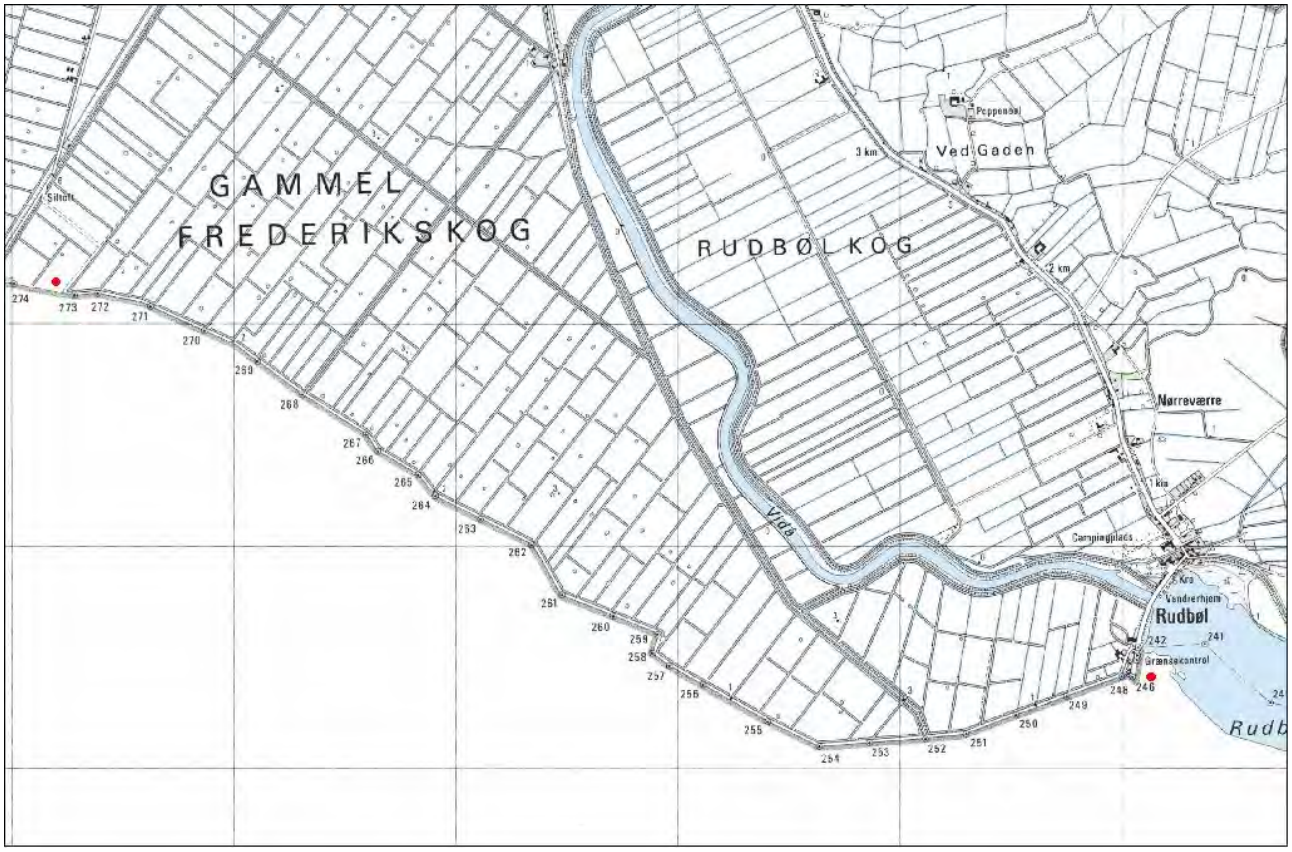

Kulturmiljø	**Rudbøl og Siltoft**
Nr.	152
Sted/topografi	Landsbyen Rudbøl og landsbyen Siltoft
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Grænser
Emne	1920-grænsen
Tid	Middelalderen – i dag
Karakteristik	Rudbøl er et af landets meget få landsbyværfter, der er anlagt på en naturlig forhøjning og kunstigt udvidet for at give plads til flere gårde og i 1500-tallet dæmningen fra Højer. Landsbyen Rudbøl stammer fra 1400-tallet. Der er tale om en typisk vejbebyggelse med mange små veje og større landeveje mod Højer og Tønder. Særlig interessant er det nordgående gadestykke "Ved Gaden", hvor der ligger mange gamle huse meget tæt sammen på digekronen og –skråningerne (det gamle dige fra 1556 fra Højer til Rudbøl). Landsbyens befolkning har fra gammel tid været marskbønder og fisket i Rudbøl Sø, i Vidåen og ved Højer Sluse. Desuden har de drevet handel bl.a. med varer til Tønder, som blev sejlet med mindre både gennem landskabets kanaler, over søen og Vidåen. ´ Ved grænsedragningen i 1920 fik byen en gade, hvis husrækker ligger i henholdsvis Tyskland og Danmark. Der ligger en grænsesten, der angiver landegrænsen midt i vejen ved Rudbøl med inskriptionen: "D 242 | GR / DRP 242". I den sydlige ende af byen ligger den gamle privilegerede kro, broen over Vidåen samt toldbygninger fra tiden efter 1920. Byen er præget af ældre velholdte gårde (bl.a. Rudbølgård) og huse, flere steder med en trærække foran husene. Øst for Rudbøl ligger den lille landsby Lyst. Her ligger en husrække med fire huse, der er opført i 1800-tallet ved det gamle dige fra 1556 nord for Rudbøl Sø. Tæt på Rudbøl ligger landsbyen Siltoft, som er en mindre grænseovergang.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Mange af landsbyens huse og gårde er meget velbevarede. Byen rummer mange arkitektoniske kvaliteter
Sårbarhed	Ringe, især hvis følgende citat fra registranten over bevaringsværdige bygninger i Højer Kommune overholdes: "Det ville være til fortsat berigelse for området, hvis bebyggelsen fremover blev vedligeholdt efter det traditionelle mønster."

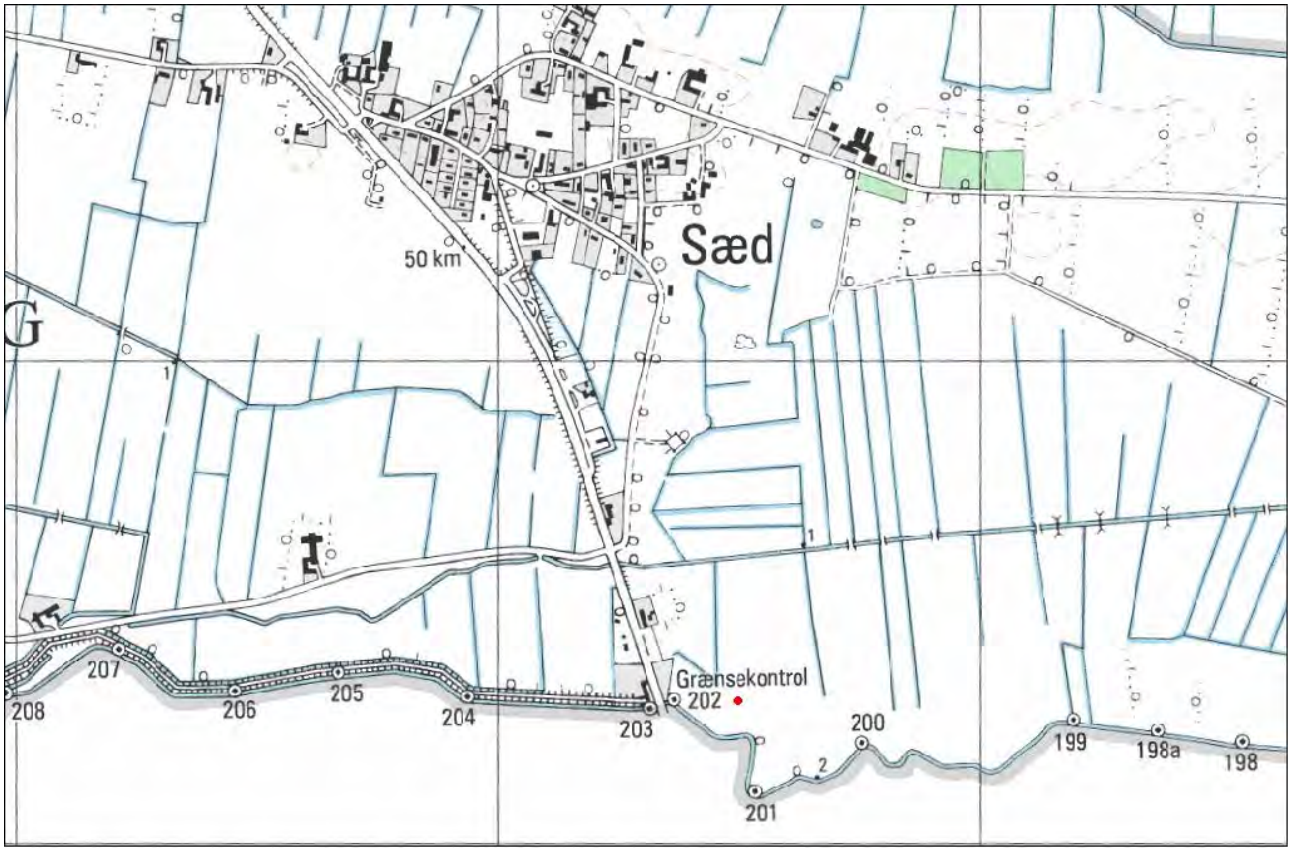
Kontekst Den dansk-tyske grænse af 1920, Tøndermarsken

Kilder Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.
Sønderjyllands Amt 85.
Andreas Møller: Både og bådfolk i marsken, Esbjerg 1973. 2. oplag 1996.
Karen Vium Jensen: Bevaringsværdige bygninger i Højer Kommune, Daler, Emmerlev, Hjerpsted og Højer Landsogn, Århus 1975.

Historiske kort Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

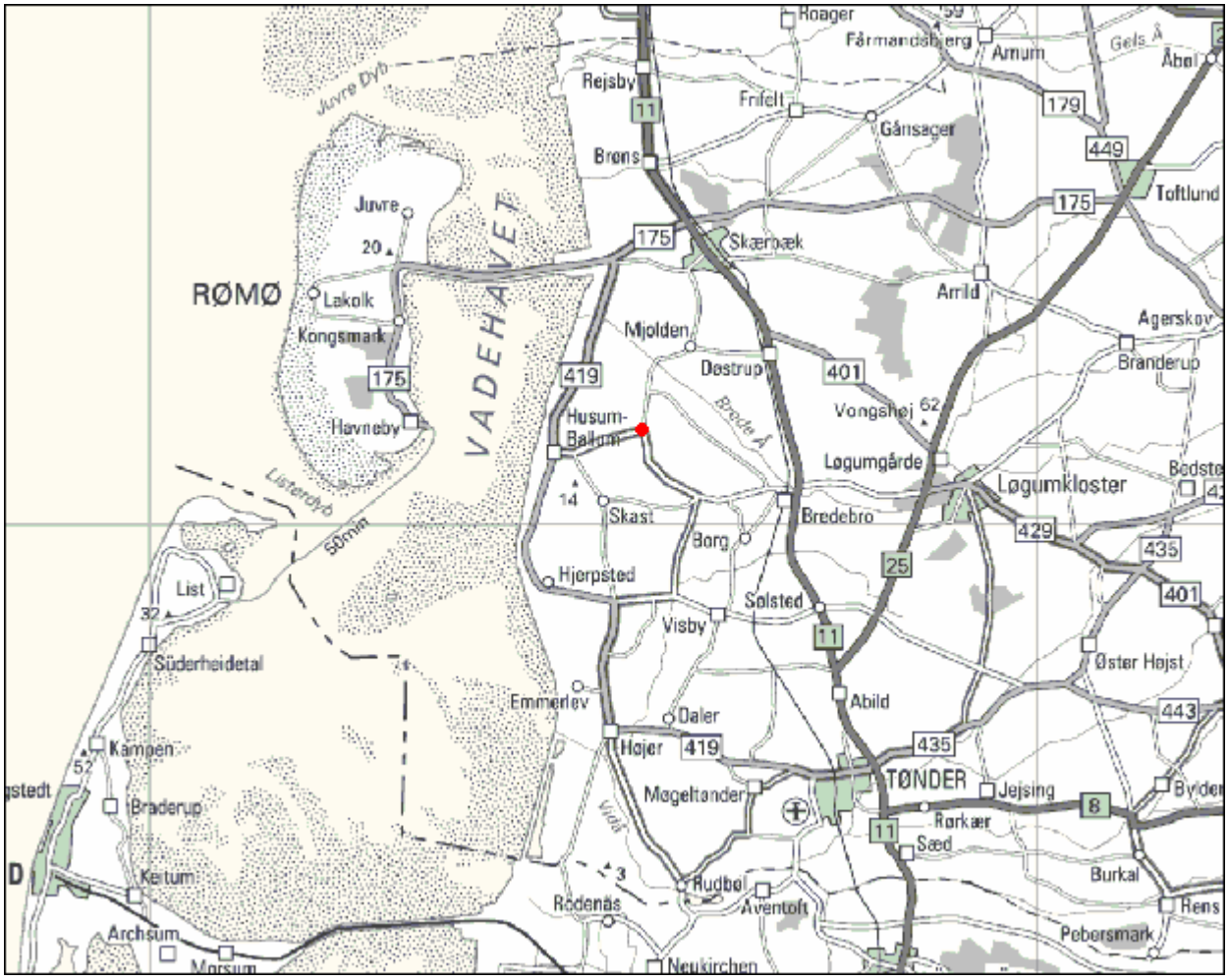
Kulturmiljø	**Sæd**
Nr.	153
Sted/topografi	Landsbyen Sæd, sydøst for Tønder, en km. nord for grænsen
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Grænser
Emne	1920-grænsen
Tid	Middelalder – i dag
Karakteristik	Sæd nævnes først i 1237, udskiftet 1740 og 1770-76. Har et net af gamle vejforløb og kantgårde på værfter både mod nord og syd. Velbevaret landsbystruktur. Flere af gårdene er egnskarakteristiske, ofte store kompakte bygninger værfter på . En stor del af bebyggelsen stammer fra 17/1800-tallet. Midt i byen er bevaret et meget stort tysk mindesmærke fra 1925 for faldne under første verdenskrig. I byens sydlige udkant findes en skamstøtte over en kvinde, der i 1712 dræbte sine fire børn og sig selv med rottegift. I Sæd var der i mange år et betydeligt havebrug. Indtil første verdenskrig kørte der om sommeren hver uge vogne til Flensborg med haveprodukter.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	God. Mange af husene er bevaringsværdige, og landsbyen har en velbevaret landsbystruktur.
Sårbarhed	Især over for moderniseringer og nedrivninger af karakteristiske bygningsdele.
Kontekst	Den dansk-tyske grænse af 1920, Tøndermarsken. Ubjerg
Kilder	Trap Danmark. Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.. Lancewaddatabasen. Tønder Kommuneatlas.
Historiske kort	Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

Sæd
50 km
G
1
1
2
207
208
206
205
204
203
Grænsekontrol
202
200
201
199
198a
198

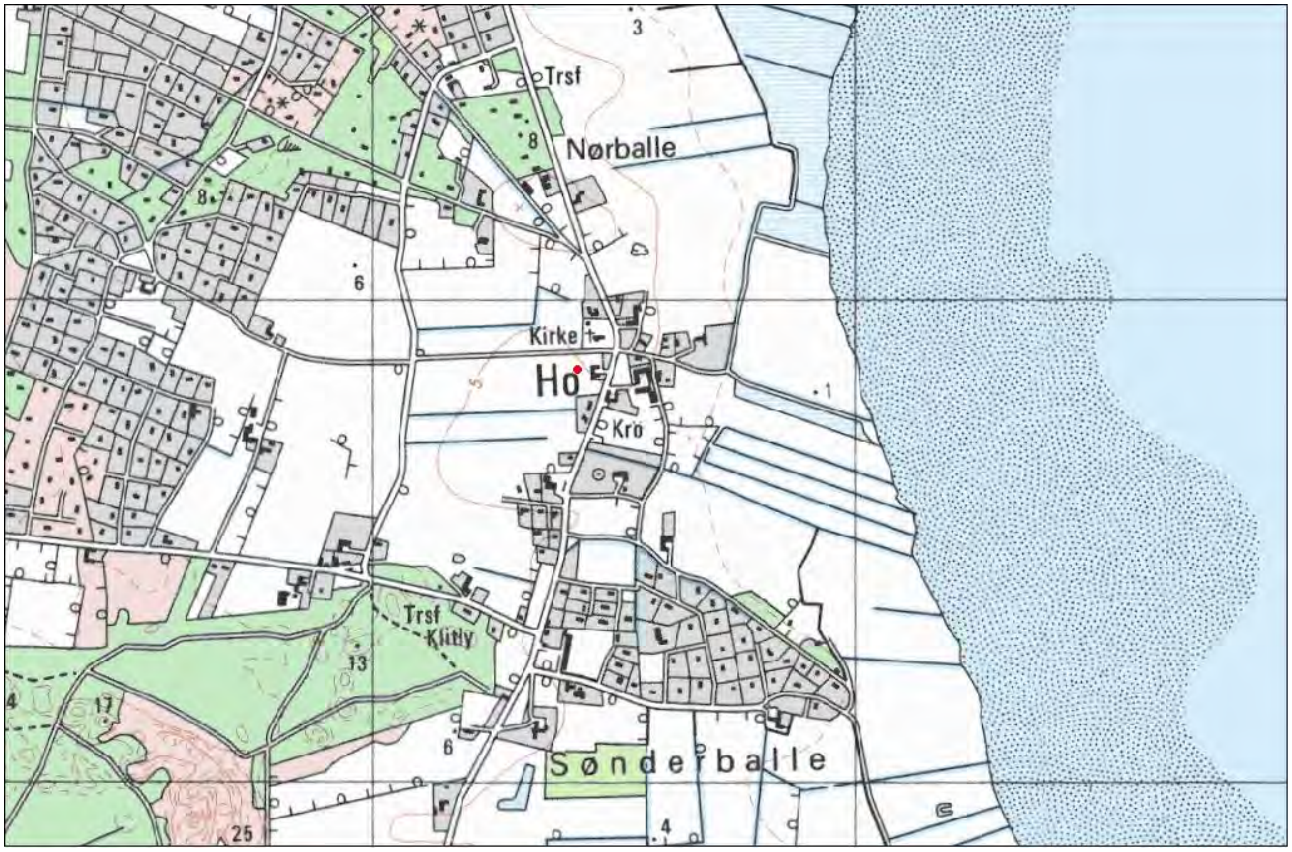
3.6.8 Fritid og rekreation

8. Langes Have, Ho
20. Arnbjerg-anlægget i Varde
142. Bondehaven i Randerup

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
Süderheidetal
Kampen
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Rejsby
Brøns
Frifelt
Roager
Fårmandsberg
Arnum
Gels Å
Åbøl
Gånsager
Toftlund
Skærbæk
Arrild
Agerskov
Branderup
Mjolden
Døstrup
Vongshøj
Husum-Ballum
Brede Å
Løgumgårde
Løgumkloster
Skast
Borg
Bredebro
Hjerpsted
Sølsted
Visby
Emmerlev
Daler
Højer
Abild
Øster Højst
TØNDER
Jejsing
Rørkær
Sæd
Burkal
Mogeltønder
Rudbøl
Aventoft
Rødenæs
Pebersmark
Neukirchen
Vidå
179
449
175
419
401
435
429
443
25
11
8

Kulturmiljø	**Langes Have, Ho**
Nr.	8
Sted/Topografi	Ho sogn, Blåvandshuk kommune
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Rekreation og fritid
Emne	Parker og haver
Tid	1850-nu, måske 1750-1850
Karakteristik	
Natur	Ho ligger i den nordligste del af Vadehavet på vestsiden af Ho Bugt. Marskarealerne mod øst mellem landsbyen og bugten anvendes primært til græsning af kreaturer, og området vest for byen bruges også til landbrug. Mod nord afgrænses byen af Oksby Klitplantage og mod syd af Ho Klitplantage, hvis sydlige grænse går, hvor fiskerlejet Sønderside lå, før Skallingen blev dannet syd for den gamle kystlinie efter stormfloden i 1634. Ho lå dengang centralt med kort afstand til både Ho Bugt og Vesterhavet.
Kultur	Langes Have var oprindelig den østlige del af Ho præstegårds have og anlagt i 1800-tallet. Det særegne ved haven er de mange tidlige forårsblomster og de høje løvtræer, der i særdeleshed tidligere adskilte sig fra de omliggende plantagers nåletræer og ledte tanken hen på en præstegård længere østpå i landet. I dag er der offentlig adgang.
Landskab	Ho ligger på sandsletten ved overgangen til marsklandskabet, som mod øst grænser ned til Ho Bugt. Fra 1500-tallet og indtil plantagerne blev plantet i sidste halvdel af 1800-tallet, var området plaget af sandflugt fra vest, og det var ikke usædvanligt, at bygninger blev flyttet mere end én gang for ikke at sande til.
Arkitektur	Haven minder mest om et engelsk haveanlæg.
Bevaringstilstand	
Sårbarhed	
Kontekst	
Kilder	Thomas Lange: Eventyrets Land. 1865 (genudgivet af Museet for Varde By og Omegn 1994).
Historiske kort	Formentlig ikke.

Trsf
Nørballe
Kirke
Krø
Trsf
Klitly
Sønderballe

Kulturmiljø	**Arnbjerg-anlægget i Varde**
Nr.	20
Historiske kort	Varde sogn, Varde kommune
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Fritid og rekreation
Emne	Parker og haver
Tid	1100-1750, 1750-1850, 1850-nu

Karakteristik

Natur	På malerier og ældre billeder fra 1800-tallet, hvor Varde ses over åen fra syd, fremtræder området med Arnbjerg øst for byen som træklædt, og de høje bøgetræer er stadig det mest fremherskende træk for parken, selv om den lavere del ned mod åen er præget af anden beplantning.
Kultur	Arnbjerg blev kendt i trediveårskrigen, da Wallensteins soldater anlagde en skanse på bakken øst for Varde, hvorfra de med deres skyts kunne beherske byen. Skansen kan ses på kortet i Resens Atlas fra ca. 1660. Arnbjerg Pavillonen blev opført i 1899, fordi byrådet i Varde ville forsøge at undgå, at vardenserne tog til Esbjerg for at more sig. Mindelunden, der afgrænser Arnbjerg mod øst, blev indrettet efter anden verdenskrig med Anker Hoffmanns monument for frihedskampen. Her er også mindesten for de syv vardensiske modstandsfolk, der mistede livet under krigen. Friluftsscenen blev bygget i 1947 og bruges nu hvert år af teatergruppen 7-Kanten til deres sommerspil samt til den årlige Open Air rock-koncert.
Landskab	Da Arnbjerg lå frit mod øst uden for byen, har det med sine 13 m rejst sig højt mod nord i forhold til den nærliggende Varde Å. I dag ligger parken som en grøn oase midt i byen og skråner fra det høje punkt mod øst og syd ned mod åen. Parken er opdelt med store plæner, hvor byens befolkning kan sidde eller ligge og nyde solen, samt skyggefulde stier og flere mindre afsnit, der er tematisk inddelte med afstemt beplantning. Pavillonen, der i dag er en del af Hotel Arnbjerg, ligger sammen med friluftsscenen i den høje del mod nordvest, og Mindelunden afgrænser parken mod øst. Sydøst for parken ned mod åen ligger Varde Miniby.
Arkitektur	Arnbjerg Pavillonen er tegnet af arkitekt E. Fleischer fra Århus og opført i 1899 med Varde kommune som bygherre. Der er i tidens løb foretaget flere om- og tilbygninger, bl.a. en stor mødesal i 1914 og en værelseslænge mod øst i 1989, hvor stedet blev til Hotel Arnbjerg.

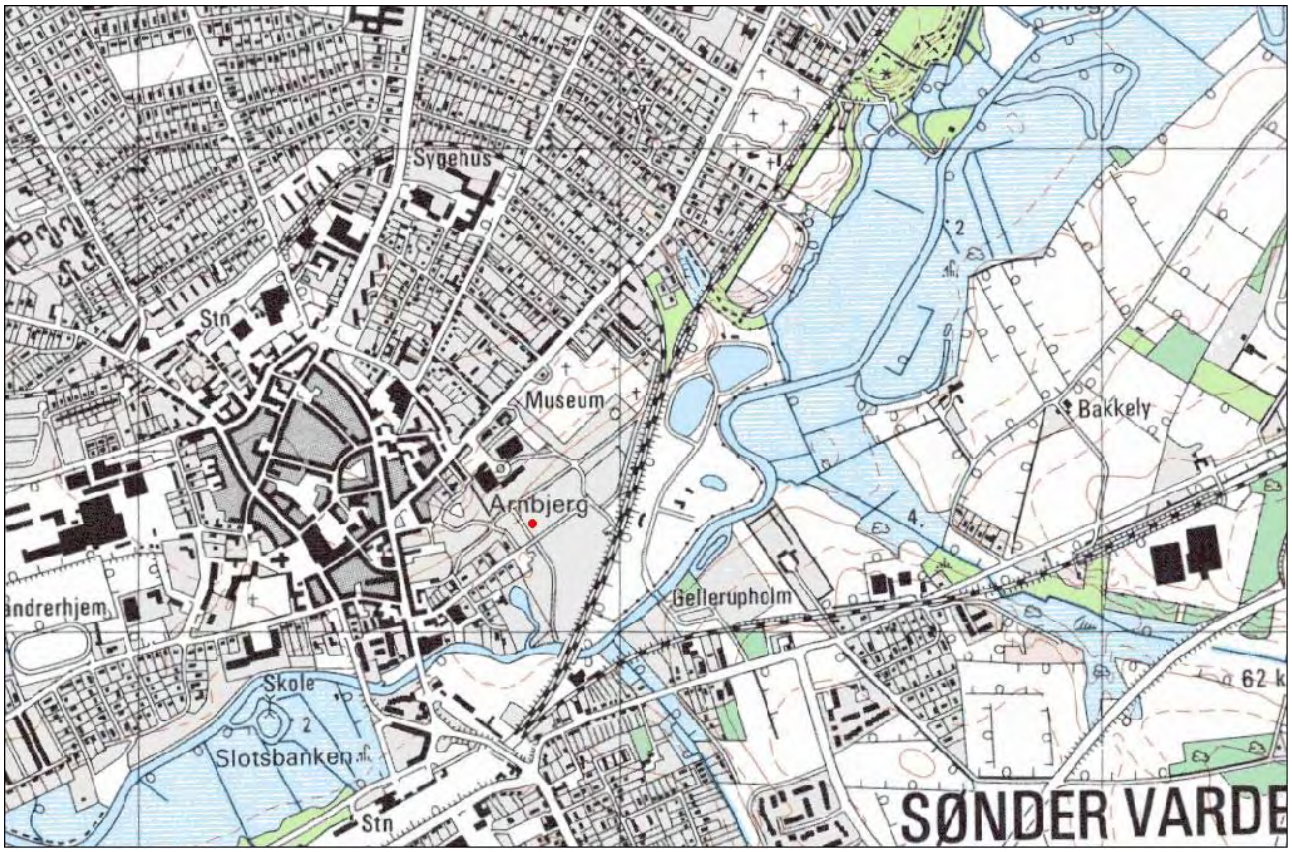
Bevaringstilstand Såvel Arnbjerg-parken som Hotel Arnbjerg er rimeligt velholdt.

Sårbarhed

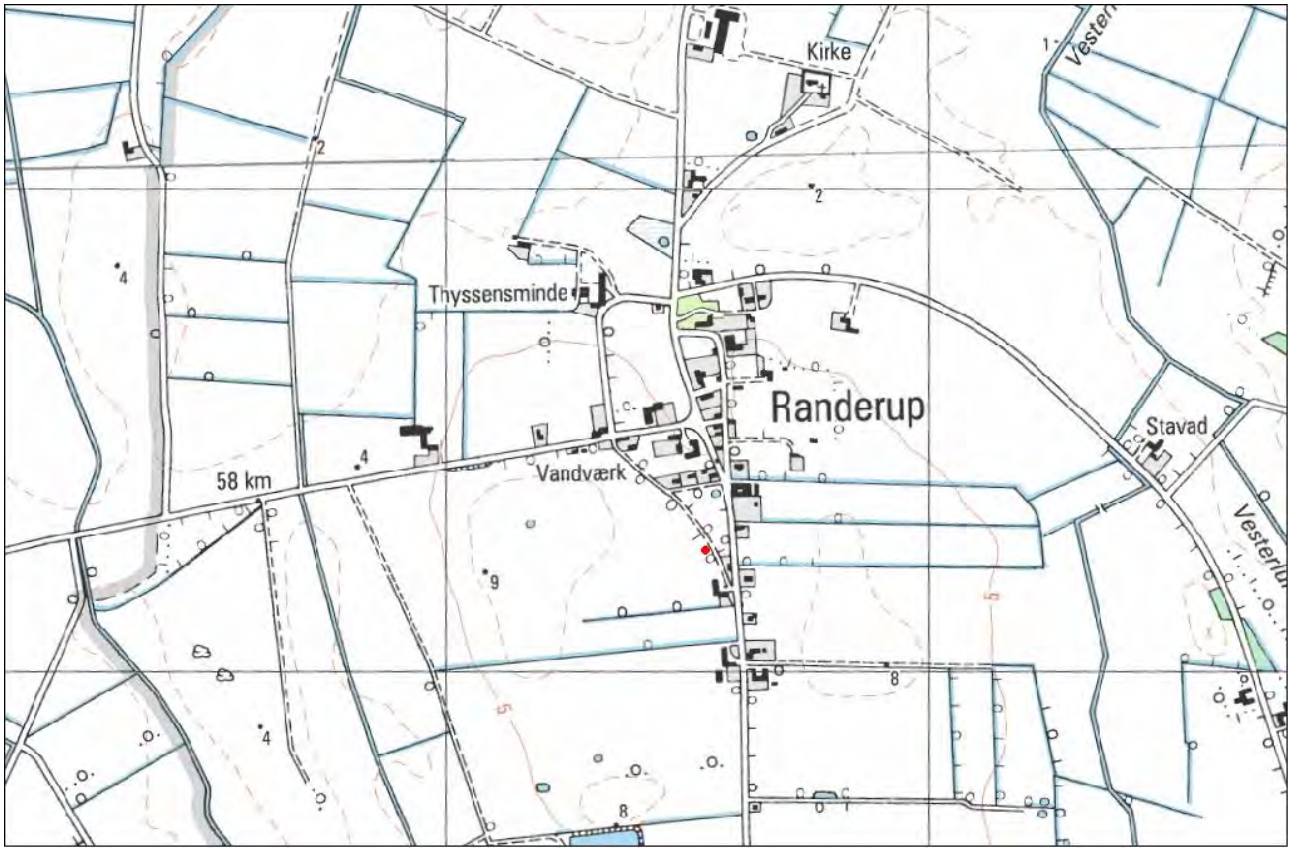
Kontekst

Kilder Carl Lindberg Nielsen: Varde Bys Historie. 1942.
Ole Nørskov Nielsen m.fl.: Varde – en gammel vestjysk købstad. 1992.
Kommuneatlas Varde. 1992.

Historiske kort Resens Atlas ca. 1660.
Er markeret på de fleste kort, som viser egnen.

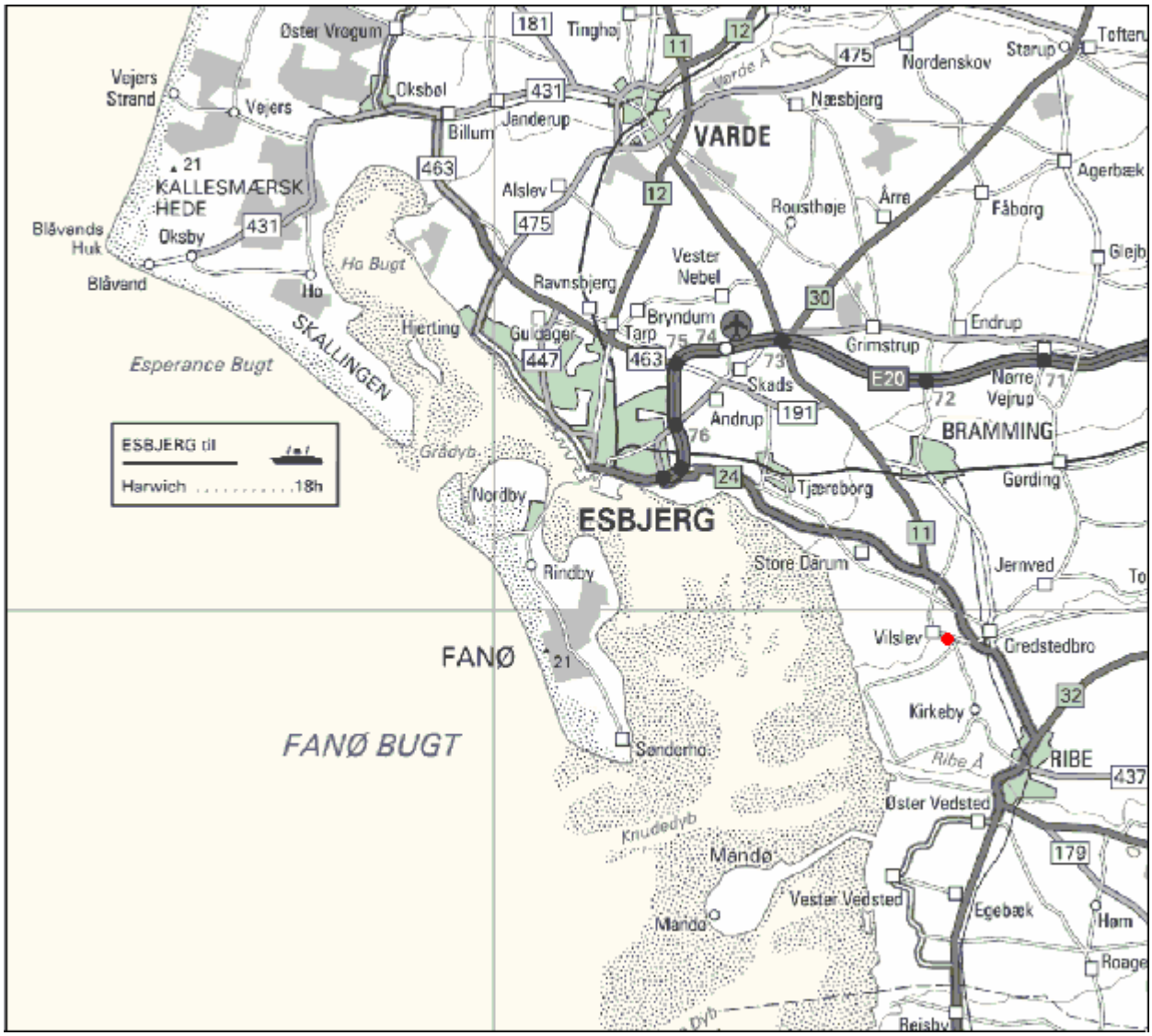

Kulturmiljø	**Bondehave i Randerup**
Nr.	142
Sted/topografi	Bondehave i landsbyen Randerup, adresse Randerup 30, 6261 Bredebro
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Fritid og rekreation
Emne	Parker og haver
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Haven ligger ved et lille vestslesvigsk rødstenshus, opført 1879. Haven og huset, der ligger midt på grunden, ligger på et trekantet grundstykke mellem den gamle vej ind i landsbyen Randerup og den nyere kommunale vej fra Bredebro over Harres til Ballum. Haveanlægget har en sjældent autentisk karakter med den oprindelige opdeling af haven i felter, adskilt af lave buksbomhække. Huset var indtil 1992 ejet af en kniplerske (Nielsine 1900 – 1992), som var underleverandør til den kendte kniplingshandler Meta Tønder, Tønder. Nielsine solgte også honning fra sine bistader og levede i øvrigt af, hvad haven samt duer, høns og et par dyr kunne give. Nord for huset ligger abildgården med æbletræer og omkranset af træer. Syd for huset er nærmest huset prydhaven med buksbomhække, tuja, kristtjørn, roser og stauder. Sydligst i "spidsen" er der nyttehave og bærbuske, allernederst hyld og pil. Mod vest er haven her afgrænset af træer, mod øst af en jordvold med piletræer.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Det oprindelige haveanlæg er yderst velbevaret og bevaringsværdigt.
Sårbarhed	Ringe, så længe den nuværende ejer har ejendommen.
Kontekst	Landsbyen Randerup.
Kilder	Utrykt materiale på Tønder Museum i forbindelse med fredningsanmodning vedr. både hus og have til Planstyrelsen (Torben Olesen) 30. 10. 1992. Fredningen blev ikke gennemført.
Historiske kort	Lave Målebordsblade 4 cm-kort

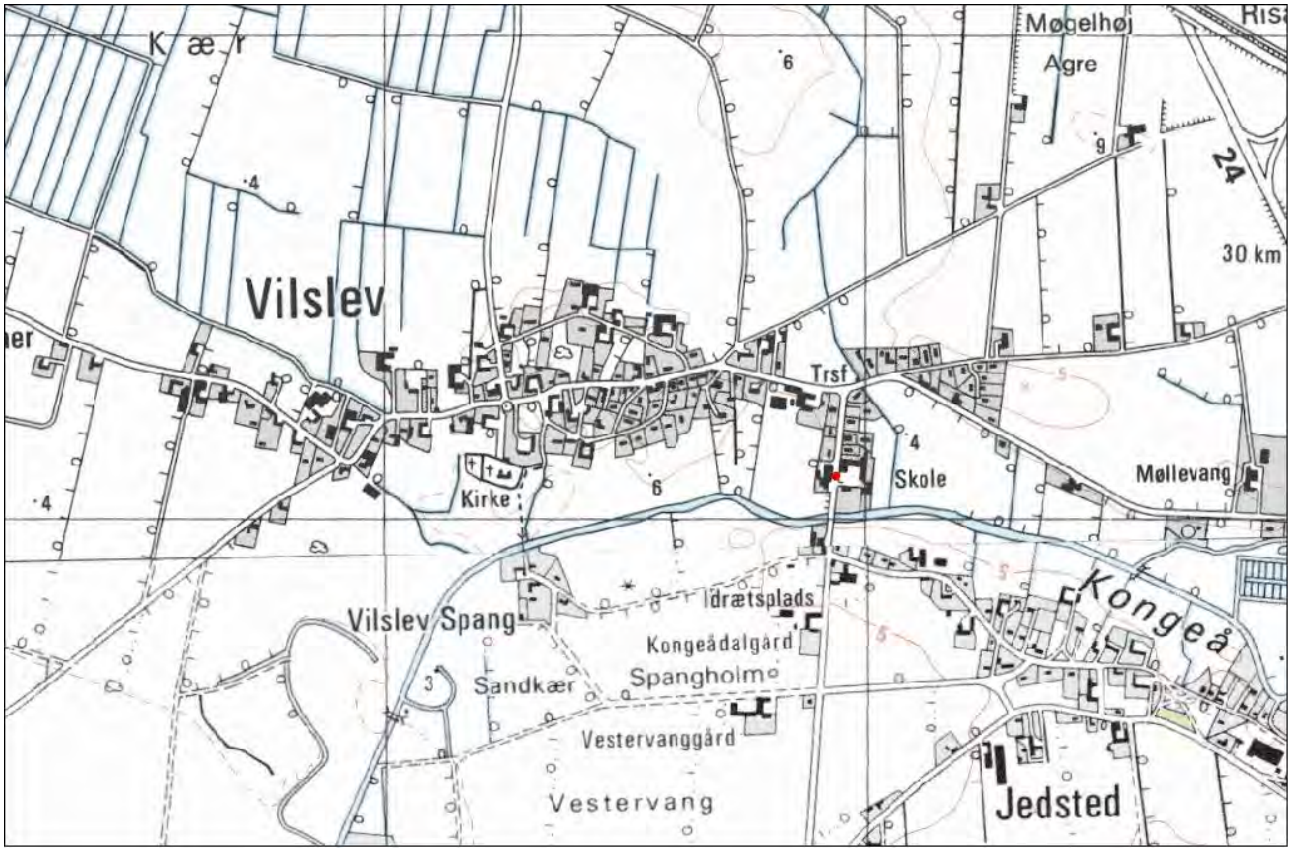

Kirke
Thyssensminde
Randerup
Stavad
Vandværk
58 km

3.6.9 Andelsanlæg

63. Vilslev Mejeri og brugsforening

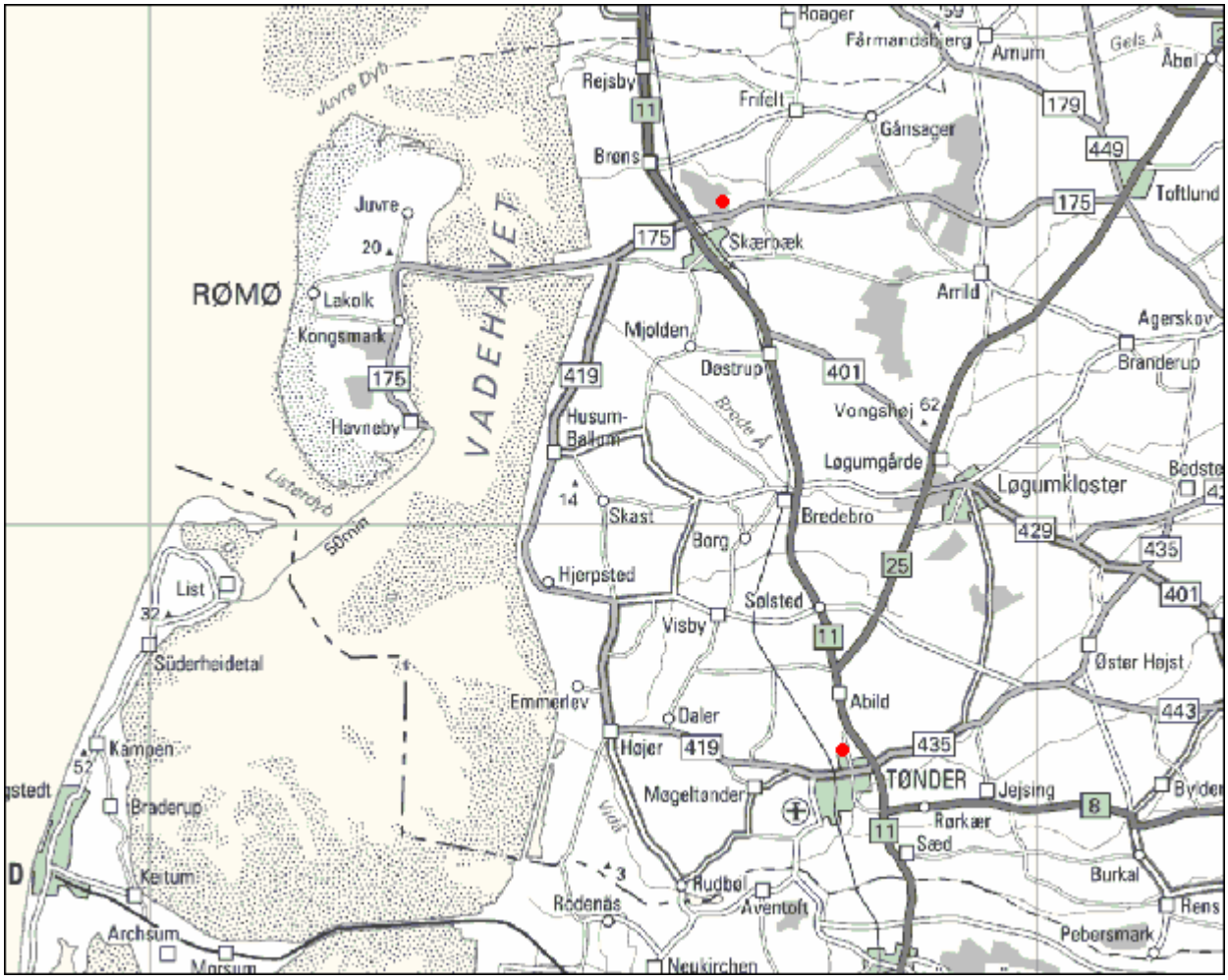
Kulturmiljø	**Vilslev Mejeri og Brugsforening**
Nr.	63
Sted/Topografi	Kongeådalens mejeri, Vilslev Sogn
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Andelsanlæg
Emne	Mejerier, brugsforeninger
Tid	1850 – i dag
Karakteristik Natur Kultur Landskab Arkitektur	Mejeribygningen bevaret, indrettet til beboelse bl.a. mejeri, brugsforening med lokalforening, samt skolen ligger alle placeret lige op og ned af Kongeåen, der skiller de to vigtige landsbyer, Vilslev og Jedsted, i sognet. Placeringen er et meget tydeligt udtryk for kompromisets kunst.
Bevaringstilstand	Bygningens ydre er forholdsvis velbevaret på trods af, at en del vinduer er ændret i forbindelse med indretning af boliger i dele af mejeriet.
Sårbarhed	Ikke umiddelbart.
Kontekst	Andelstiden og andelsbevægelsens fremvækst i det sene 19. århundrede.
Kilder	
Historiske kort	Videnskabernes Selskabs Kort. Høje Målebordsblade. Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

Kær
Møgelhøj
Agre
Vilslev
Trsf
Skole
Møllevang
Kirke
Idrætsplads
Vilslev Spang
Kongeådalgård
Spangholm
Sandkær
Vestervanggård
Vestervang
Kongeå
Jedsted
30 km

3.6.10 Krig/militær

2. Bunkere ved Blåvand
42. Bunkere omkring Esbjerg
54. Atlantvolden, rester ved Fanø
83. Militæranlæg Vester Vedsted
144. Soldaterskoven ved Tønder
145. Sikringsstilling Nord

RØMØ
VADEHAVET
Juvre Dyb
Juvre
Lakolk
Kongsmark
Havneby
Listerdyb
50m
List
Süderheidetal
Kampen
Braderup
Keitum
Archsum
Morsum
Rømø
Rejsby
Frifelt
Brøns
Skærbæk
Mjolden
Døstrup
Husum-Ballum
Skast
Hjerpsted
Emmerlev
Højer
Møgeltønder
Rødenæs
Rudbøl
Aventoft
Neukirchen
Vidå
Bredebro
Løgumgårde
Løgumkloster
Borg
Sølsted
Visby
Abild
TØNDER
Jejsing
Rørkær
Sæd
Vongshøj
Arrild
Agerskov
Branderup
Toftlund
Gåsager
Farmandsberg
Rnager
Arnum
Åbøl
Gels Å
Brede Å
Øster Højst
Burkal
Pebersmark
Rens
Bylder
Bedste
11
175
419
401
25
435
429
443
449
179
8

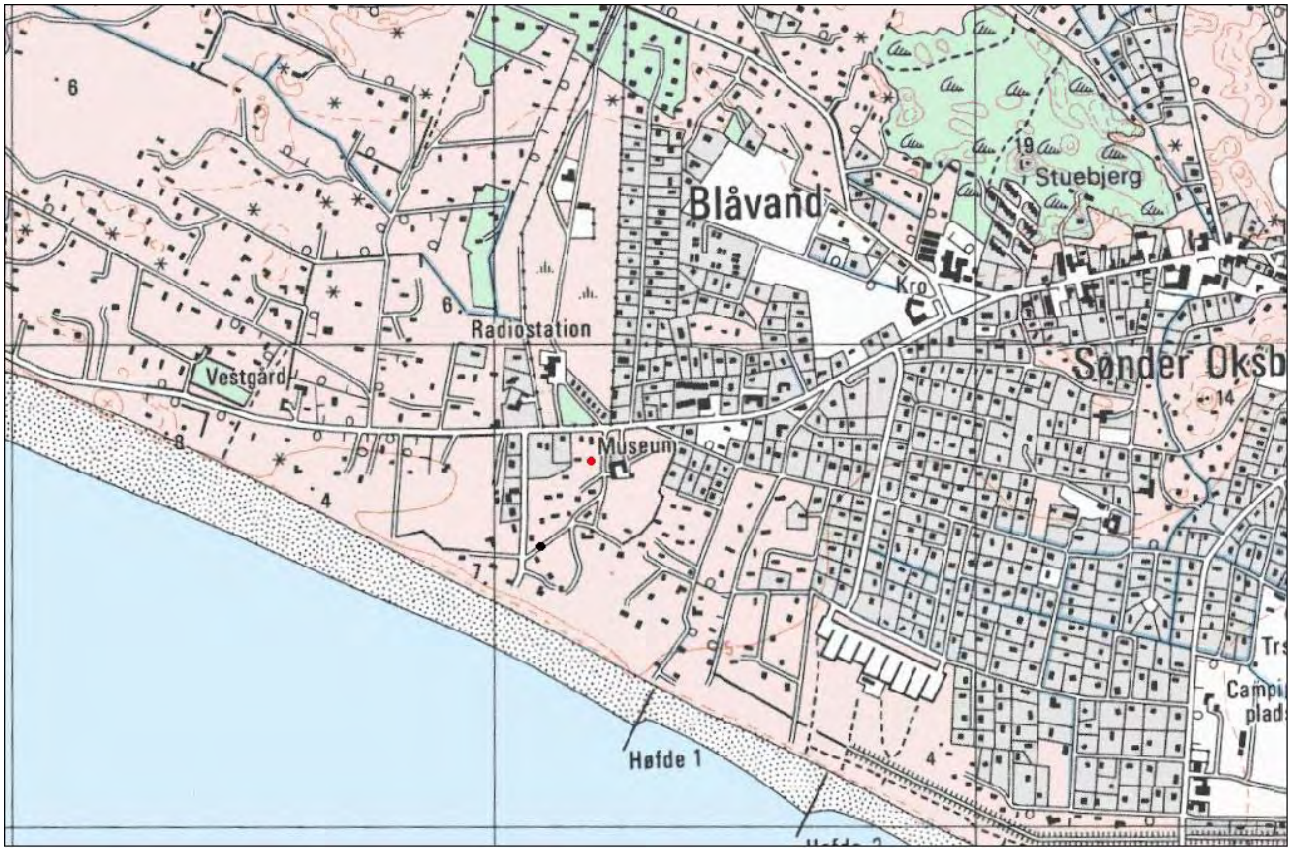
Kulturmiljø	**Bunkersanlæg ved Blåvandshuk**
Nr.	2
Sted/Topografi	Blåvandshuk, Oksby sogn, Blåvandshuk kommune
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Krig/militær
Emne	Fæstningsværker fra 2. Verdenskrig
Tid	Ca. 1850 til i dag
Karakteristik	
Natur	Blåvandshuk er Danmarks vestligste punkt, der fortsætter som Horns Rev 40 km ud i Vesterhavet. Klitlandskabet fortsætter østpå, hvor det gradvist går over i sandslette og landbrugsland. Syd for Blåvandshuk bliver de beskyttende klitter lave, så området kan oversvømmes i forbindelse med stormflod.
Kultur	Bunkersanlæggene nord og syd for Blåvandshuk er en del af Atlantvolden, der strakte sig fra Spanien til Nordnorge, og som tyskerne byggede under 2. verdenskrig for at forhindre de allieredes landgang på Europas vestkyst. De mange bunkersanlæg, der stadig ligger som synlige spor, afspejler en kortvarig, men vigtig periode i Danmarks historie, hvor tyskerne anlagde bunkers langs de danske kyster. Der var tale om en militær sikring mod allieret landgang, og det afspejler også en udvikling i militær strategi og krigsmaskineri De to største anlæg i området, hvoraf det ene er Tirpitz-Stillingen, som nu er museum, ligger syd for Blåvandshuk, og de skulle efter planen have været forsynet med 38 cm kanoner, der dog aldrig blev monteret på grund af krigens slutning. De store kanoner havde kunnet dække indsejlingen til Esbjerg Havn.
Landskab	De høje klitter fortsætter nordpå fra Blåvandshuk, men de aftager i højden mod syd. Ved daglig vande ligger den brede sandstrand foran klitterne, men stranden overskylles i stormvejr. Bunkersanlæggene ligger spredt langs klitrækken på stranden eller som delvist dækkede i de yderste klitter. Østpå fortsætter klitlandskabet med sommerhuse i lavningerne, og dette går gradvist over i åbent land, som er dækket med sommerhusbebyggelse og beplantning hovedsagligt med nåletræer for at få læ. Mod nord strækker sandsletten Kallesmærsk Hede sig ind over de militære arealer.
Arkitektur	Tysk bunkersbyggeri opført i beton. De mange bunkersanlæg, der nu er delvist ødelagte eller begravet i klitterne, blev fremstillet til hver deres formål efter standardtegninger udarbejdet af tyske ingenører/arkitekter.
Bevaringstilstand	Betonen nedbrydes med tiden, men lader sig næsten ikke sprænge.

Sårbarhed

Kontekst

Kilder Vibeke Ebert: Atlantvolden fra Blåvandshuk til Nymindegab. Varde 1991. Tysk tegningsmateriale.

Historiske kort Kun på militære specialkort.

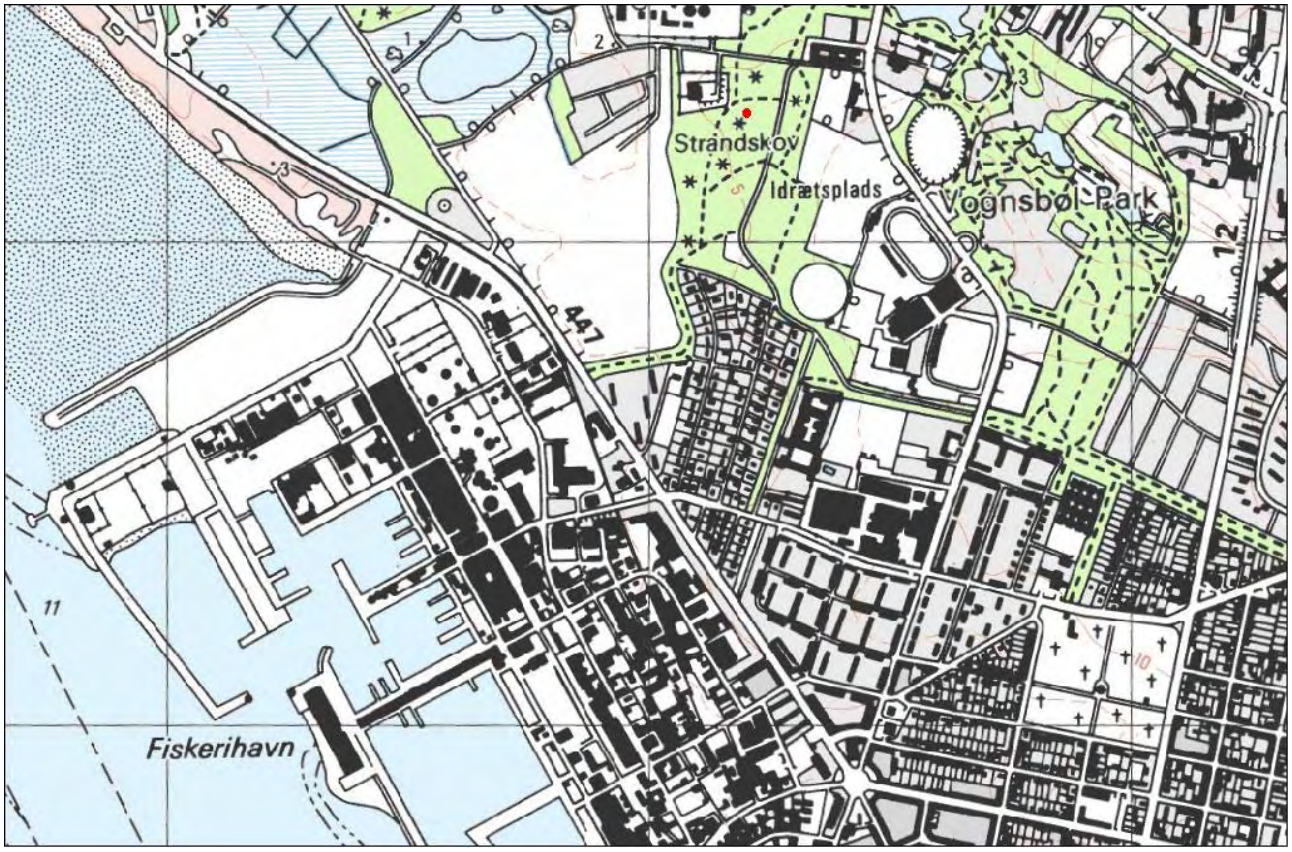
Kulturmiljø	**Bunkere omkring Esbjerg**
Nr.	42
Sted/Topografi	Kysten ved Esbjerg
Landskabstype	Kyst
Tema	Krig/militær
Emne	Fæstningsværker fra 2. Verdenskrig
Tid	1940-1945
Karakteristik	I forbindelse med den tyske besættelse af Danmark begyndte de tyske befæstningsarbejder ved og omkring Esbjerg allerede i 1940 og forsatte derefter uafbrudt under krigen. Tyskerne kaldte anlæggene omkring Esbjerg og på Fanø for "Europas stærkeste fæstning". Bunkeranlægget ved Esbjerg findes i stor udstrækning stadig. Den øgede frygt for invasion fremskyndede fæstningsbyggeriet langs hele vestkysten fra november 1943. Resultatet af 5 års befæstningsarbejder var imponerende med omfattende anlæg af bunkers med flere meter tykke mure, som var blevet placeret rundt om byen og langs havnen. Det største system blev bygget ved Kvaglund og bestod af 14 store bunkers anlagt i en ring. De var bevæbnet med svære skyts og skulle kunne bestryge hovedvej nr. 1 og forhindre, at allierede tanks og panservogne trængte ind i Esbjerg. Ved Sædding-Fourfeldt blev der anlagt en lignende stilling, som skulle beherske indsejlingen til havnen og bestryge Hjertingvejen. Ved Måde blev anlagt en stilling, som skulle dække Darumvejen. Langs kysten var der også anbragt antiluftskyts og lyskasterstillinger. Imellem og rundt om disse stillinger blev der bygget mindre værker omgivet af tankspærringer, tankgrave og skydestillinger. Fra to kommandobunkers anbragt henholdsvis ved Hulvejen og i Strandskoven kunne man dirigere fæstningsanlæggene omkring Esbjerg.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Flere af bunkerne ligger stadig, hvor de blev anlagt. Da de er solidt byggede, er de forholdsvis intakte. De er funktionstømte og alt udstyr er borte. Nogle er blevet jordlagt, blandt andet bunkeren i Strandskoven i forbindelse med at beredskabstjenesten i Esbjerg ikke anvendte bunkeren til øvelser og kommandocentral mere. Med nutidigt satelittudstyr og våbensystemer yder bunkerne ikke længere den nødvendige sikkerhed. Kommandobunkeren i Strandskoven er blevet dokumenteret af Esbjerg Museum før jordlæggelsen.

Sårbarhed Bunkernes sårbarhed er et godt spørgsmål. Mange indgår som en del af landskabet, hvor de ligger, da det er ressourcekrævende at fjerne dem. Kommandobunkeren ved Hulvejen var så stor og solid, at man efter krigen måtte opgive at fjerne den.

Kontekst Atlantvolden, fæstningsanlæg, bunkere langs vestkysten.

Kilder Sven Henningsen: Esbjerg under den anden Verdenskrig, 1939-1945, Esbjerg 1955.
Sigurd Rambusch: Esbjerg Havn 1868-1968, Danmarks port mod vest. Esbjerg 1968.

Historiske kort Sven Henningsen: Esbjerg Under den anden Verdenskrig, 1939-1945, p. 191 – kort over befæstningsarbejder.

Kulturmiljø	**Atlantvolden, rester ved Fanø**
Nr.	54
Sted/Topografi	Fanøs vestkyst samt Halen
Landskabstype	Øerne
Tema	Krig/militær
Emne	Fæstningsværker fra 2. Verdenskrig
Tid	1940-1945
Karakteristik	Under krigen blev der bygget omkring 600 forsvarsstillinger på Fanø. I dag er der spor tilbage af ca. 400 stk. De fleste af anlæggene er anlagt i årene 1943-1945. Fæstningsanlæggene fra 2. Verdenskrig anlagt langs Fanøs kyst bestod af kystbatterier: To hærkystbatterier vest for Sønderho samt nord for Fanø Vesterhavs Bad, samt to marinekystbatterier i Pælebjerg plantage samt sydvest for øens nordspids. Af luftværnsbatterier var de største koncentreret nord for Nordby, på Halen og på øens østkyst. Infanteristillinger anlagt med pigtråd og småbunkere. Radar- og projektøranlæg opført adskillige steder på øen. Betonveje anlagt som forbindelsesled mellem batterier og infanteristillinger - opbygget af store betonplader eller aflange betonklodser. Kulturmiljøet afgrænses fysisk med en lang linje langs Fanøs vestkyst, hvor bunkerne udgør en perlerække af punkter, som tilsammen danner en forsvarslinje.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	De fleste af de tykvæggede anlæg er bevaret i intakt stand. I de fleste af dem vil alle de tekniske installationer være fjernet, betonbygningerne vil oftest være fyldt med samt dækket helt eller delvist med sand eller jord. Af de anlæg opført i tyndvægget beton er størstedelen nok bevaret. En del af dem er fjernet i forbindelse med anlægsarbejder, en del af dem kan være skredet ud af klitter og helt eller delvist ødelagt. De øvrige er sandsynligvis fyldt op med og tildækket af jord og sand. Landskabelig bevaringstilstand: De fleste af Fanøs “landskaber” har siden 1945 ændret karakter. Anlæggene henligger i visuelle stadier fra helt forsvundet til fremstående betonmonolitter i helt eller delvist retablerede naturlandskaber, i sommerhusområder, i udkanten af byerne og inde i bevoksninger. Med lidt pleje kunne de fremstå mere synlige og forståelige levn fra fortiden. De mest intakte anlæg ligger i området nord for Nordby samt i området mellem Nordby og Vesterhavet, primært i klitrækkerne langs kysten fra Fanø Bad til øens nordvestligste hjørne.

Sårbarhed

De anlæg, der er bygget i tykvægget beton, (dvs. 2 m og tykkere) trues i princippet kun af menneskelige aktiviteter som fx anlæg af veje, andre tekniske anlæg og store byggerier. De anlæg, der er bygget i tyndvægget beton (dvs. fra 20 cm til 1 m), kan trues af havet, vindslibning med ral, sommerhuse og større byggerier, veje samt andre tekniske anlæg.

Kontekst

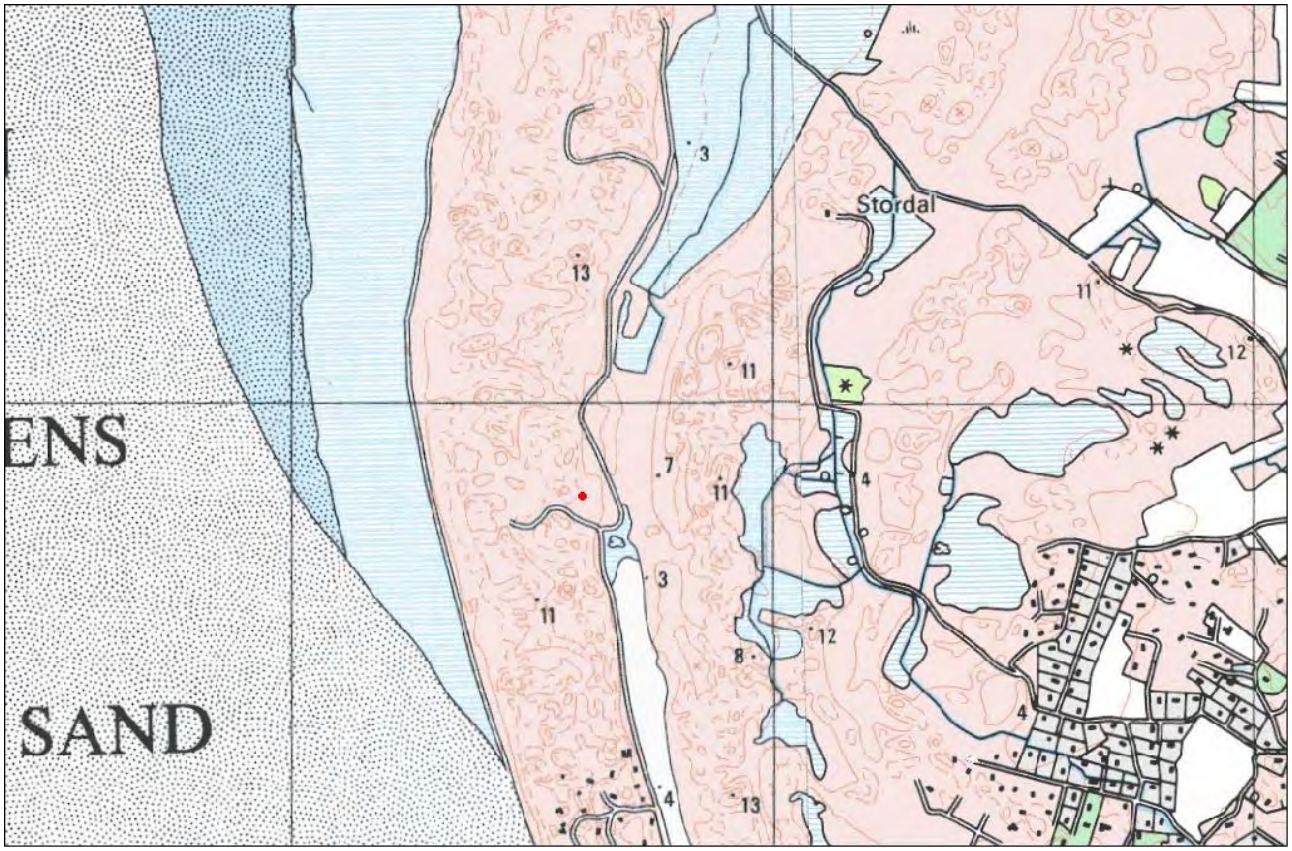
Den funktionsmæssige sammenknytning, som befæstningsanlæggene på Fanø havde med de tilsvarende anlæg på fastlandet, findes ikke mere. Anlæggene på Skallingen er skyllet i havet, og anlæggene i og omkring Esbjerg er for størstedelen tildækket eller fjernet. Det eneste sted, man kan fornemme en sammenhæng, er ved batteriet i den nordlige del af Esbjerg, der ligger i Femhøje lige i fyrlinien for Grådyb.

Kilder

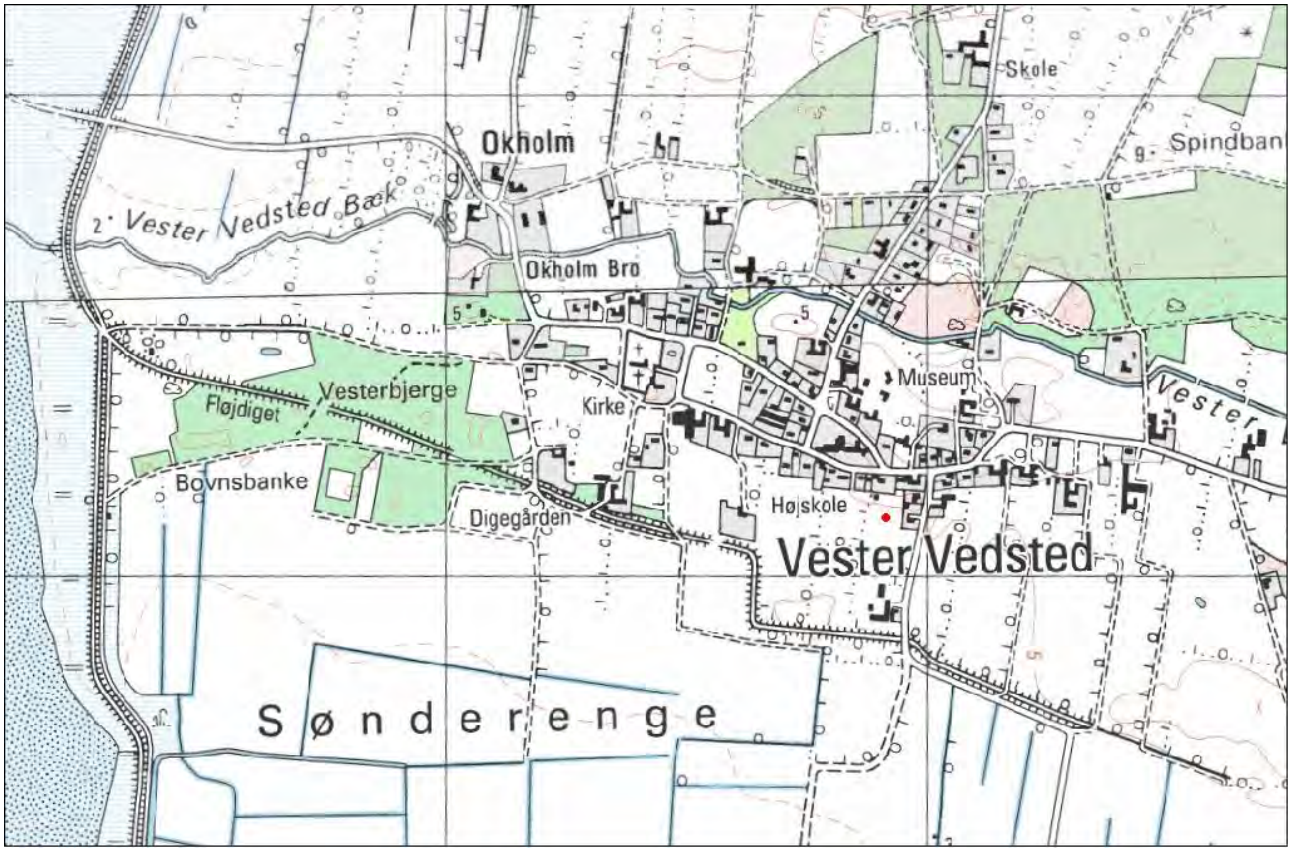
Ulrich Holstein: Esbjerg: Et tyngdepunkt; det tyske vestkystforsvar 1940-45, 1979.
Miljøministeriet: Befæstningsanlæg i Danmark. 1858-1945, 1990.
Vibeke B. Ebert: Atlantvolden fra Nymindegab til Skallingen, 1992.
Peter Thorning, Skov- og Naturstyrelsen.

Historiske kort

Mangler.

Kulturmiljø	**Militæranlæg, Vester Vedsted, Gendarmstien**
Nr.	83
Sted/Topografi	Vester Vedsted, Hviding
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Grænser
Emne	Hertugdømmets grænser / 1864-krigen
Tid	1864-1945
Karakteristik	Efter krigen 1864 blev den nye grænses vestligste forløb mellem Hviding og Vester Vedsted sogne. På nordsiden af grænsen patruljerede de danske grænsevagter mellem Vadehavet og Egebæk på et stiforløb, der i dag kaldes Gendarmstien. Dens forløb er stort bevaret set intakt fra Vester Vedsted, hvor den gik på Fløjdiget, og næsten til Egebæk. Under 2. verdenskrig anlagde tyskerne en gruppe af bunkere omkring Vester Vedsted.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Bunkerne er godt bevaret, anvendes af ejerne. Gendarmstien er sine steder vanskelig at se.
Sårbarhed	Bunkerne er ikke sårbare, men Gendarmstien er stærkt truet, og en indsats er nødvendigt, hvis forløbet skal bevares for eftertiden.
Kontekst	
Kilder	
Historiske kort	Tyske kort. Lave Målebordsblade. 4 cm-kort.

Skole
Okholm
Spindban
Vester Vedsted Bæk
Okholm Bro
Museum
Vesterbjerge
Fløjdiget
Kirke
Bovnsbanke
Digegården
Højskole
Vester Vedsted
Sønderenge

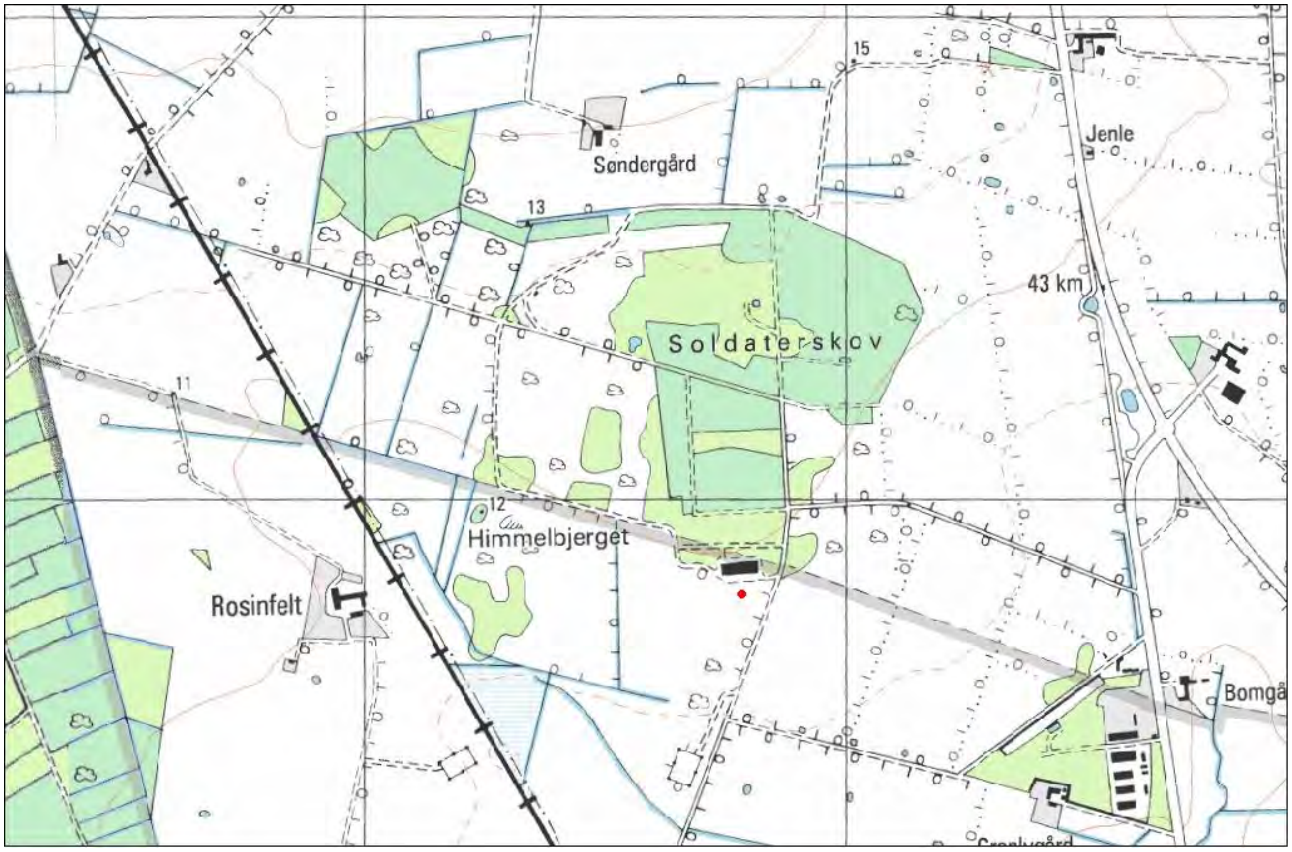
Kulturmiljø	**Zeppelinbasen og Soldaterskoven ved Tønder**
Nr.	144
Sted/topografi	Zeppelinbasen og Soldaterskoven nord for Tønder
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Krig/militær
Emne	1. Verdenskrig
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Zeppelinbasen nord for Tønder blev anlagt i 1915 som en luftskibsbase i tilknytning til marinen. Anlæggelsen skete som et led i Tysklands krigsførelse under 1. verdenskrig, hvorfor der ikke findes tilsvarende anlæg i resten af Danmark. Det imponerende anlæg bestod af tre store luftskibshaller, kaldet Tosca, Tobias og Tony, hvoraf den største var 245 m lang, 75 m bred og 45 m høj. Til anlægget hørte et gasværk til brintfremstilling og barakker til mandskabet på basen. Da basen var fuldt udbygget, havde den et personel på ca. 500 mand. Anlægget var med stikbane forbundet til den nordsydgående jernbane. I sommeren 1918 blev anlægget bombet af engelske luftstyrker ved verdens første hangarbaserede luftangreb, hvorunder to af hallerne blev ramt, mens gasværket gik fri. Efter Genforeningen blev basen frem til nedrivningen i 1923 brugt af det danske militær. Soldaterskoven opstod efter 1920. Efter lukningen af Tønder Kaserne overgik Soldaterskoven og Zeppelinbasen ved årsskiftet 2002/2003 til Skov- og Naturstyrelsen, som har åbnet området for offentligheden. Zeppelinmuseet ved Soldaterskoven er med til at holde historien om de store luftskibe levende. Zeppelinbasen er unik for Nordeuropa og er derfor udpeget som kulturmiljø af enestående national interesse i forb.m. Sønderjyllands Amts regionplanlægning. Der findes stadig synlige spor på området i form af fundamenter af de enorme luftskibshaller, der rummede Zeppelinerne, samt i form af den bevarede flyhangar.
Natur Kultur Landskab Arkitektur	
Bevaringstilstand	Der findes stadig markante fundamentrester på stedet, som dog desværre blev noget medtaget af skovfaldsoprydningen efter orkanen i 1999. Efter Skov- og Naturstyrelsens overtagelse af området skal ruinerne sikres og dermed være med til at anskueliggøre bl.a. de store luftskibshaller, der oprindelig lå på området.
Sårbarhed	Kulturhistorisk set burde selve Zeppelinbasen næppe være truet efter Skov- og Naturstyrelsens overtagelse af Soldaterskoven. I 2006 er også

gasværkshallen sydvest for Soldaterskoven blevet sikret, idet den er blevet overdraget til Zeppelinmuseet.

Kontekst Tønder.

Kilder Sønderjyllands Amts kulturmiljøudpegning.
Inger Lauridsen: Zeppelinbasen ved Tønder. Pjece fra Sønderjyllands Amts Kulturmiljøråd 2002.

Historiske kort Lave Målebordsblade.
4 cm-kort.

Kulturmiljø	**Sikringsstilling Nord**
Nr.	145
Sted/topografi	Forsvarsanlægget Sikringsstilling Nord
Landskabstype	Det bebyggede land
Tema	Krig/militær
Emne	1. Verdenskrig
Tid	1850 – i dag
Karakteristik	Tværs over Sønderjylland ligger verdens bedst bevarede feltbefæstningslinie fra 1. Verdenskrig, kaldet Sikringsstilling Nord. Forsvarslinien blev bygget af den kejserlige tyske hær i 1916-17. Forsvarslinien er enestående på flere måder. Dels blev forsvarslinien etableret alene af hensyn til det bedst egnede terræn. Og selve byggearbejdet kunne udføres uden fjendens indgriben og påvirkning - hvilket er meget usædvanligt for feltbefæstningslinier. Linien repræsenterede to års kamperfaring i sin placering i terrænet og i sin opbygning af bunkerne - og endelig kom linien aldrig i brug, hvilket betyder, at de tilbageværende anlæg var særdeles velbevarede. Samlet betyder det, at Sikringsstilling Nord er unik. Strækningen Sikringsstilling Nord forløber fra Hoptrup ved Lillebælt i øst til Rømø ved Vadehavet i vest og er ca. 50 km lang. Med ca. 900 bunkers, 40 batterier og mellem to og fire stillinger hver med flere linier skyttegrave samt talrige signalstationer, oversvømmelsesanlæg og militærjernbaner til at støtte linien, ville den have været datidens stærkeste af sin art i Europa. Øst for Rømø ligger tre dominerende højdepartier; Gasse Høje (51 meter), Skikkild Bjerge (62 meter) nordvest for Arrild og Toftlund-partiet (51 meter) hvorfra fjenden med sine kanoner kunne beherske alle bevægelser. Derfor måtte linien omfatte disse tre højdepartier. Fortsatte man derfra længere østpå, var der en række å-løb som var naturlige forsvarslinier, da der de fleste steder syd for åerne var højdedrag der kunne befæstes. I den østlige del af området var højdedragene tilsvarende høje, men her var udsynet mod syd mindre dominerende. På denne måde fik man en kort (næsten) lige feltbefæstningslinie i tilpas afstand fra Esbjerg og som hindrede angriberen i at nå de dominerende højdepartier i den vestligste del af linien. Efter folkeafstemningen i 1920 udgjorde Sikringsstilling Nord et problem, selv om den var desarmeret i 1919. Derfor besluttede man i 1921 hurtigst muligt at få kortlagt linien for senere at få den ødelagt. Man valgte at sende otte ingeniørpremierløjtnanter af sted på opgaven. Deres arbejdsbetingelser har været langt fra ideelle. Til deres rådighed havde de hver en uge, en cykel og en stak ret udetaljerede kort. Efter at have fået et overblik over

Sikringsstilling Nord, vurderede hærens overkommando at man ikke ville kunne anvende anlæggene, idet de vendte forkert i terrænet. Derfor sprængte den danske hær i årene efter genforeningen anlæggene. Men selv efter denne systematiske ødelæggelse af forsvarslinien, hvor man overså en del bunkers, fremstår den stadig som verdens bedst bevarede feltbefæstningslinie fra 1.Verdenskrig.
Vor viden om Sikringsstilling Nord er ikke komplet. Der var under byggearbejdet udført meget detaljerede beskrivelser af de enkelte anlæg, men de gik til grunde under 2.Verdenskrig da militærarkivet i Potsdam brændte.

Kalby Plantage:

(1) Sektionsbunker i Kalby Plantage: Tæt på rastepladsen i den østlige del af Kalby Plantage findes en velbevaret sektionsbunker. Bunkeren lå i 2. linie.
(2) Maskingeværbunker i Kalby Plantage: I den vestlige del af Kalby Plantage findes en velbevaret maskingeværbunker. Når man besøger stedet kan det være vanskeligt at forestille sig hvilken skudopgave bunkeren har haft, idet skoven – som blev plantet i 1920'erne – dækker for skudfeltet.

På Gasse Høje, ca. 1 km nordvest for Øster Gasse, findes en velbevaret maskingeværbunker.
I den vestlige del af Øster Gasse, knapt 50 meter nord for landevejen, findes en intakt dobbelt ammunitionsbunker i en have. Bunkeren er fra Batteri 27, Øster Gasse. Batteriet var bestykket med 2x2 fæstningskanoner i kaliber 15 cm. Bortset fra den ammunitionsbunker er alle anlæg sprængt og fjernet.
Øst for hovedvej 11, ca. 8 km syd for Skærbæk, ligger en velbevaret dobbelt ammunitionsbunker fra det svære Batteri 29, Drengsted. Bestykningen var planlagt som Andholm batteri, hvilket var 1 stk. jernbanebriskkanon, formentlig kaliber 24 cm. De to mandskabsbunkers er sprængt og fjernet, kun ammunitionsbunkeren er tilbage med frontmuren til det vestlige rum sprængt. Jorddækket rundt om bunkeren er væk, hvilket giver en enestående mulighed for at studere den ellers jorddækkede del af bunkeren nærmere.

Bunkeranlæggene i Kalby Plantage udgør stadig væsentlige historiske, arkitektoniske og landskabelige elementer.

Natur
Kultur
Landskab
Arkitektur

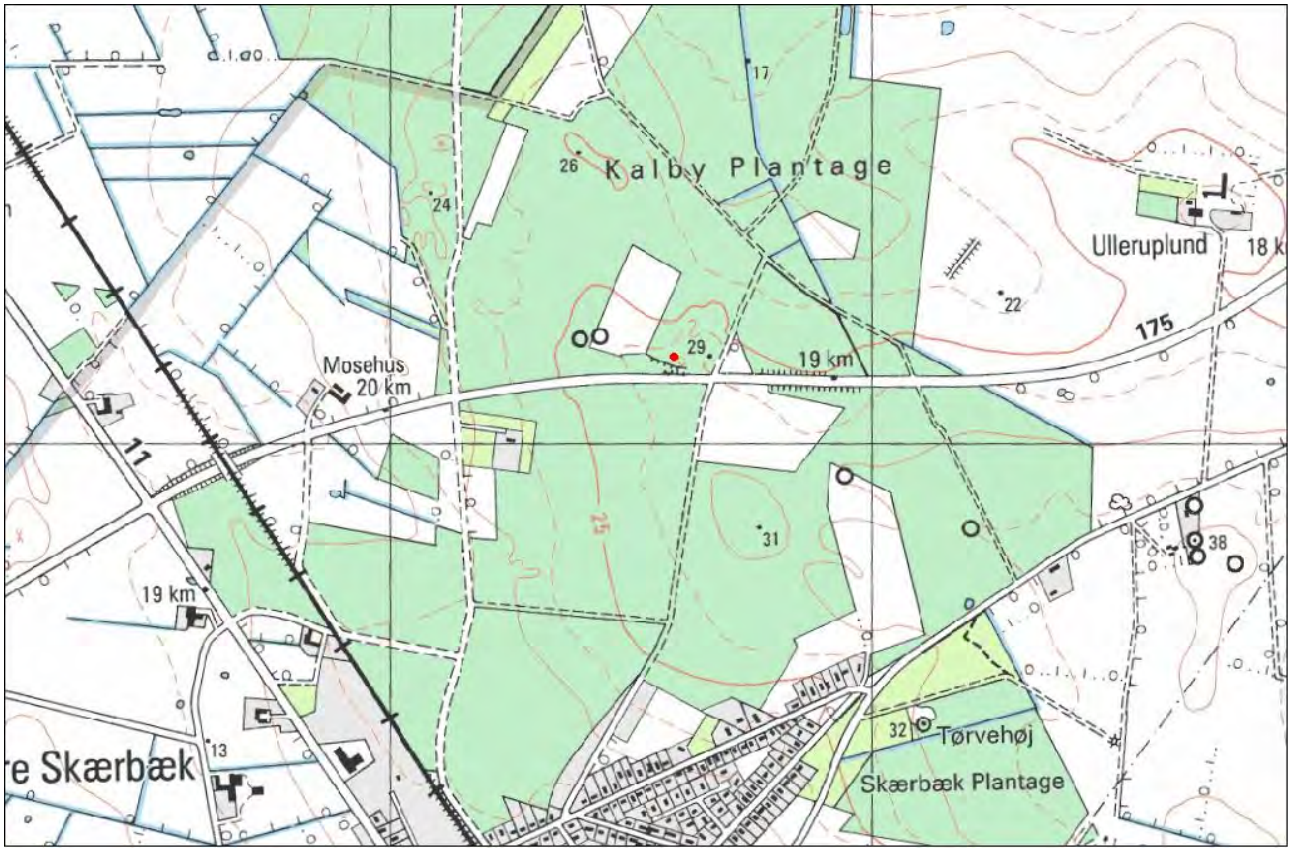
Bevaringstilstand De tilgængelige dele af Sikringsstilling Nord er løbende blevet vedligeholdt i forbindelse med forskellige restaureringsprojekter

Sårbarhed De resterende dele af Sikringsstilling Nord er af beton og derfor ret uforgængelige.

Kontekst Zeppelinbasen ved Tønder.

Kilder Materiale om Sikringsstilling Nord på Sønderjyllands Amts hjemmeside.
Sønderjyllands Amts "Guide til Sikringsstilling Nord" udg. 1994.

Historiske kort Lave Målebordsblade
4 cm-kort.

4. Kolofon

Kulturarvsstyrelsen august 2006©.
Publikationen er en arbejdsrapport til intern arbejdsbrug af for de involverede deltagere i LancewadPlan. Rapporten kan citeres med kildeangivelse, men må ikke mangfoldiggøres. Udsnit af kort, hvortil Kort- & Matrikelstyrelsen har ophavsret, må kun gengives med Kort- & Matrikelstyrelsens tilladelse.

Konsulenter på Arbejdsrapport 2: Oversigt over kortlægningsemner

Museet for Varde By og Omegn	Museumsinspektør Mariann Ploug
Esbjerg Museum	Museumsinspektør Mette Slyngborg
Den antikvariske Samling i Ribe	Antikvar Jakob Kieffer-Olsen
	Museumsinspektør Morten Søvsø
Museum Sønderjylland, Tønder Museum	Museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland, Haderslev Museum	Museumsinspektør Lilian Matthes
Fiskeri og søfart mm. i hele området	Museumsinspektør, ph.d. Mette Guldberg, Fiskeri- og Søfartsmuseet
Arkitektur	Overarkitekt Stig Eriksen, Esbjerg Kommune
Redaktion	Projektkoordinator Charlotte Lindhardt, Kulturarvsstyrelsen

Følgegruppen

(Ny) Tønder Kommune	Peter Christensen (formand)
Fanø Kommune	Karen Boel Madsen (næstformand)
(Ny) Tønder Kommune	Svend Ole Gammelgaard
	Kristine Dagnæs-Hansen
Fanø Kommune	Flemming Kondrup
(Ny) Esbjerg Kommune	Bent Brander Christensen
	Dorrit Grytter
(Ny) Varde Kommune	Mette Aagaard Bjergmark
	Leif H. Jacobsen
	Hans Chr. Thoning
Kulturmiljørådet for Ribe Amt	Henrik Præstholm
Kulturmiljørådet for Sønderjyllands Amt	Inger Lauridsen
Amtsmuseumsrådet i Ribe Amt	Ingrid Stoumann
Amtsmuseumsrådet i Sønderjyllands Amt	Kim Furdal
Det rådgivende Udvalg for Vadehavet (landbrug)	Kristen Fromsejer
Det rådgivende Udvalg for Vadehavet (turisme)	Svend Ole Gammelgaard
Det rådgivende Udvalg for Vadehavet (diger)	Truels Stauning Jensen
Det rådgivende Udvalg for Vadehavet (fiskeri)	Oluf Stenrøjl Kristensen
Det rådgivende Udvalg for Vadehavet (friluftsliv)	Svend Kristiansen
Danmarks Naturfredningsforening(natur)	Uffe Eskildsen

Styregruppen

Kulturarvsstyrelsen	Michael Lauenborg
	Lis Jensen
	Charlotte Lindhardt
Skov- og Naturstyrelsen	Søren Rasmussen

Ribe Amt (samt Fanø Kommune)	Mona Kølbæk Pedersen
Ribe Amt / Amternes Fælles Vadehavssekretariat	John Frederiksen
Sønderjyllands Amt	Ann Merete Mortensen
Fiskeri- og Søfartsmuseet	Mette Guldberg
Tønder Museum	Elsemarie Dam-Jensen
(Ny) Tønder Kommune	Kristine Dagnæs-Hansen
(Ny) Esbjerg Kommune	Erling Sonne
(Ny) Varde Kommune	Leif Horndrup Jacobsen

Vadehavet Kulturarvsatlas er en del af LancewadPlan, som støttes af EU og Interreg IIIB-programmet.